

Irena Vaňková

Iva Nebeská

Lucie Saicová Římalová

Jasňa Šlédrová

Co na srdci,

to na jazyku

**Irena Vaňková
Iva Nebeská
Lucie Saicová Římalová
Jasňa Šlédrová**

Co na srdci, to na jazyku

Kapitoly z kognitivní lingvistiky

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
Praha 2005

Recenzenti: prof. PhDr. Alena Macurová, CSc.
PhDr. Zdeňka Hladká, Dr.

Poděkování

Autorky děkují za cenné připomínky oběma recenzentkám,
prof. PhDr. Aleně Macurové, CSc., a PhDr. Zdeňce Hladké, Dr.

Monografie vznikla s podporou grantu GA UK 267/2000 Čestina: slova a svět
a výzkumného záměru MŠMT III 210 00 03 (dílčí úkol Jazyk a obraz světa).

© Irena Vaňková (vedoucí autorského kolektivu), Iva Nebeská,
Lucie Saicová Římalová, Jasňa Šlédrová
ISBN 80-246-0919-3

Obsah

Co na srdci... /II

1. Kognitivní lingvistika tady a teď (Irena Vaňková, Iva Nebeská) /17

1.1. Interdisciplinární kontexty /17

1.1.1. Přístupy k jazyku a dimenze znaku /17

1.1.2. Kognitivní věda /18

1.1.3. Jazyk v kognitivním rámci /21

1.1.4. Vývojové souvislosti /22

1.2. Pojetí jazyka a jazykovědy /24

1.2.1. Filosofická východiska /24

1.2.2. Charakteristické rysy /26

1.2.3. Metody a cíle /30

1.2.4. Rozložení akcentů /32

1.3. Základní směry v kognitivní lingvistice /34

2. Člověk ve světě a v jazyce /37

2.1. Univerzální a relativní (Irena Vaňková) /37

2.2. Jazykový obraz světa (Irena Vaňková) /46

2.2.1. Historické souvislosti /46

2.2.2. Definice /51

2.2.3. „Přirozená“ slovní zásoba /56

2.2.4. Kořeny /58

2.3. Antropocentrismus jako perspektiva jazykového obrazu světa (Irena Vaňková) /59

2.4. Kategorizace a význam (Irena Vaňková) /67

2.4.1. Kategorizace: ne chaos, ale svět /67

2.4.2. Kategorizace a kategorie: otázky, problémy,
filosofické zázemí /70

2.4.3. Jak kategorizujeme: kategorie-nádoba versus kategorie
s centrem a periferií /75

2.4.4. Reflexe významu a jeho popis /77

- 2.4.5 Prototyp, nebo stereotyp? /83
- 2.4.6 Hledání konotací /88
- 2.4.7 Umělecké texty a sdílení konotací /90
- 2.4.8 Nejen jazykověda, nejen sémantika /91
- 2.5 **Metafora a metaforičnost** (Iva Nebeská) /92
 - 2.5.1 Metafora v životě a ve vědě /92
 - 2.5.2 Metafora v lingvistice /93
 - 2.5.3 Metaforičnost konceptuálního systému /96
 - 2.5.4 Metafora v kognitivních vědách /99
- 3. **Kapitoly o smyslech** /107
- 3.1 **Patero smyslů v českém obrazu světa** (Irena Vaňková) /107
 - 3.1.1 Lidské smysly a „čitedlný svět“ /107
 - 3.1.2 Čuješ? – O čítí, cítění a slyšení /111
 - 3.1.3 Co to znamená *čítit* /113
 - 3.1.4 Čítit a bdít, cítit a žít /116
 - 3.1.5 Čichy, city a smysly /117
 - 3.1.6 Kvalita smyslů a smyslových vjemů /121
 - 3.1.7 Smysly a smyslové defekty /124
- 3.2 **Smysly jako zdrojové oblasti konceptuálních metafor** /130
 - 3.2.1 Zrak (Iva Nebeská) /131
 - 3.2.2 Sluch (Iva Nebeská) /141
 - 3.2.3 Čich (Lucie Saicová Římalová) /145
 - 3.2.4 Chuť (Lucie Saicová Římalová, Iva Nebeská) /156
 - 3.2.5 Hmat (Iva Nebeská) /163
- 3.3 **Poznámky o smyslovém vnímání v interdisciplinárních souvislostech** (Jasňa Šlédrová) /188
 - 3.3.1 Smysly a psychoterapie /188
 - 3.3.2 Smysly a učení /190
- 3.4 **Závěry o smyslech** /191
 - 3.4.1 Jazykový obraz smyslů (Irena Vaňková) /191
 - 3.4.2 Jednotlivé smysly jako zdrojové oblasti konceptuálních metafor (Iva Nebeská, Lucie Saicová Římalová) /192
- 4. **Kapitoly o barvách** (Irena Vaňková) /195
- 4.1 **Mít barvu a nemít barvu: barevnost a nebarevnost v českém obrazu světa** /195
 - 4.1.1 Přirozený svět a jeho jazykový obraz /195

- 4.1.2 Barvy a barevnost v českém obrazu světa /196
- 4.1.3 Zabarvení tváře: „dobrá“ a „špatná“ barva /202
- Přílohy:*
 - A. Co znamená v češtině *barva* a *barevný* /212
 - B. Opozice „barevné – nebarevné“ v češtině /213
 - C. Zabarvení tváře v češtině /214
 - D. Opozice „červený – bledý“ /215
- 4.2 **Žlutá barva v českém obrazu světa** /217
 - 4.2.1 Barvy, člověk a přírodní cyklus /217
 - 4.2.2 Žlutá v češtině: nejednoznačnosti a ambivalence /219
 - 4.2.3 Žlutá: etymologie, motivační souvislosti, deriváty /222
 - 4.2.4 Co je v češtině žluté: sémantická centra, kolokace a konotace /224
 - 4.2.5 Závěr: sémantika adjektiva *žlutý* a jeho derivátů /231
- Příloha:* Sémantická struktura českého lexému *žlutý* a jeho derivátů – kognitivní modely jednotlivých sémantických okruhů /233
- 4.3. **Čtyři doby Boženy Němcové: barevnost a barvy v českém obrazu světa a v uměleckém textu** /239
- Příloha:* Struktura textu *Čtyři doby* z hlediska sémantické opozice barevné – nebarevné /245
- 5. **Různá témata – různé metody** /247
- 5.1 **Srdce to lidské (K jazykovému obrazu srdce v češtině)** (Irena Vaňková) /247
 - 5.1.1 Na prahu tázání: východiska /248
 - 5.1.2 Emoce a části těla: somatická frazeologie /250
 - 5.1.3 Etymologický exkurs. Symbolika srdce /252
 - 5.1.4 Srdce: základní významy /254
 - 5.1.5 Srdce v poezii /261
- 5.2 **Rozměrové vztahy v češtině** (Jasňa Šlédrová) /265
 - 5.2.1 Prostor a představová schémata /265
 - 5.2.2 Prostorové vztahy z hlediska ontogenetického /267
 - 5.2.3 Problematika vyjadřování rozměrů úhlem pohledu J. Linde-Usiekniewicz /268
 - 5.2.4 Co se dovídáme o rozměrech na podkladě českého jazykového materiálu /271
 - 5.2.5 Závěrem /280
- 5.3 **Významy slov *silný* a *slabý*** (Lucie Saicová Římalová) /281
 - 5.3.1 Významy a jejich struktura /282

5.3.2	<i>Silní a slabí</i> – o lidech	/289
5.3.3	Závěrem	/291
<i>Příloha: Schéma významů slov silný a slabý</i> /292		
5.4	Některé prostředky vyjadřování nejistoty (a „jistoty“)	
	(Iva Nebeská)	/294
...to na jazyku /301		
Summary (Lucie Saicová Římalová) /303		
Ediční poznámka /307		
Literatura /309		
Jmenný rejstřík /329		
Věcný rejstřík /335		

A není-li jazyk jako sklad veliký všeho umění a vši vědomosti lidské, kteráž ním od otce na syna co zvláštní jedné každé rodiny bohatství přechází? Co více? Jazyk jest ta nejvýtečnější, dle zvláštního země prouhu, mravů, smejšlení, náklonností, a dle tisícerych každého národu rozdílů uzpůsobená filosofie, a tudy, jakož každý účinek k své příčině se nese, tak on složením, zvukem a povahou svou ten nejjistější a nejvěrnější obraz počátku, zobecnění, zdělání, povahy a způsobu samého národu představuje, takže v jednom jazyku jako celý národ žije a jej co známku a důvod osobnosti své přednáší, jeho zkoumáním sám neomylně vyzkoumán bývá a jím samým od jiných národů tak se dělí, jako se dělí člověk od druhu jiného vychování a zavedení.

J. Jungmann: O jazyku českém. Rozmlouvání druhé (1806/1948)

Co na srdci ...

Titul této knihy, která sestává z několika kapitol o základních principech kognitivní lingvistiky, je asi zatím pro čtenáře trochu nepochopitelný. Proč zrovna tento frazém, jímž se odedávna vyjadřujeme *...o upřímných, nešalebných lidech, mimo to i o nemlčelivých* (Čelakovský, 1949, s. 289)? Autor-ky nepochybně mají něco „na srdci“ a přejí si to „upřímně sdělit“ a nesmlčet, ale pravý důvod užití tohoto rčení v názvu knihy je přece jen jiný.

Snad mohl být vybrán – jako příklad a ilustrace toho, o čem zde bude řeč – i jiný frazém. V tomto jsou však exponovány „srdce“ a „jazyk“ – tělesné orgány, jejichž označení vystupují v řadě kontextů a s mnoha významy, a z nichž jeden (srdce) v obrazu našeho světa reprezentuje zejména city a vnitřní podstatu osobnosti (např. ve srovnání s „hlavou“ – sídlem rozumu a úsudku) a druhý (jazyk) hlavně mluvení, tedy zvňjšňování a vyjevování (přip. i prozrazování) toho, co je „uvnitř“.

O tom, čím je pro nás – lidi, Evropany, Čechy – srdce a jazyk, budeme mluvit později. V předkládaných kapitolách se však pokusíme i o něco širšího: chceme představit u nás zatím nepříliš známý přístup k jazyku – nikoli samozřejmě k onomu výše uvedenému, který máme v ústech, nýbrž k tomu, který je médiem našeho (mluvení i) myšlení, vztahu ke světu, naší komunikace s druhými; který je předmětem studia jazykovědy. Chceme ukázat, na co se lze v souvislosti s tímto jazykem také ptát (a na co jsme se dosud u nás ptali velmi málo) a v jakých dimenzích lze odpovídat; co lze zkoumat, čeho všeho se tímto zkoumáním můžeme dobrat i jak to souvisí s tím, co víme o jazyce odjinud. Půjde o přístup k jazyku z perspektivy lidské kognitivity.

Není to náhoda, že pro nejdůležitější soustavu svých vyjadřovacích a sdělovacích prostředků člověk zvolil právě pojmenování *jazyk*: to, které označuje hlavní tělesný orgán řeči, součást mluvidel, sval, jehož pomocí artikuluje. Z následujících stránek by mělo vyplynout, proč tomu tak je a o čem podobné skutečnosti svědčí.

Kognitivní lingvistika vychází z předpokladu, že jazyk – jeho gramatika, slovní zásoba, frazeologie, vnitřní významová provázanost jeho jednotek, způsoby jejich spojování – vypovídá něco velmi podstatného o principech našeho myšlení, o tom, jak jednotlivé věci a jevy chápeme, hodnotíme a jaký k nim máme vztah. Jakožto lidé: kteří se vyznačují zejména specifickou tělesností (ukotvující do prostoru), smyslovou výbavou, antropocentričností – ale i schopností usuzování, abstrakce a imaginace; tím, že spíše než v algoritmech myslíme v metonymických zkratkách, v metaforách, analogiích. (Na rozdíl od počítačů.) To všechno se pozoruhodně ukazuje právě v jazyce (třeba i v souvislosti s výše uvedeným „srdcem“ a „jazykem“). Díky jazykovým prostředkům – slovům, slovním spojením, frazeologii, gramatickým zákonitostem – tedy vlastně můžeme usuzovat na charakter lidské mysli a procesů, které v ní probíhají. Metafora realizovaná ve formě jazykového vyjádření je jen výrazem – a svědectvím – metaforické konceptualizace daného jevu v naší mysli. Zkoumání jazyka nás tak přivádí k podstatným poznatkům o tom, jak jako lidé přemýšlíme o světě a jak ho prožíváme.

Ale nejen to. Nejde jen o poznání lidské mysli, tak jak ji utváří naše tělesnost – i když to stojí v samém centru kognitivistického zkoumání. Naše reflexe reality, zhmotněná a uložená v jazyce, není určena pouze tím, jak jsme zkonstruováni „interně“ – ale i faktory sociálními: kulturou, normami a hodnotami společenství, jemuž je vlastní určitý mateřský jazyk. Zatímco američtí kognitivisté akcentují a zkoumají spíše ono kognitivní v užším smyslu slova (co má často blízko k psycholingvistice a neurolingvistice), polská kognitivní lingvistika teoreticky i metodologicky pracovává navíc pojem „jazykový obraz světa“: a zabývá se popisem a interpretací („portrétováním“) jeho jednotlivých částí i obecnějšími principy, které tento obraz světa utvářejí. (Podrobněji viz 1.3.) Kognitivní přístup k jazyku se tak propojuje s etnolingvistikou, antropolingvistikou a kulturní lingvistikou (srov. Anusiewicz, 1995; Bartmiński, 1997, 1999; Wierzbicka, 1996; Vaňková, 1999a). Hluboká vnitřní provázanost jazyka, kultury a každodenního života národního společenství, integrovaná do kognitivního přístupu k jazyku – to je pozice, která se již dokonce (v pojetí lublinských badatelů) stává základní perspektivou jazykovědného zkoumání (srov. Bartmiński, 2001a), stejně jako jí může být strukturalismus nebo komunikačně orientovaná lingvistika.

Pro nás je takovýto pohled na jazyk přinejmenším inspirací a výzvou. Vzhledem k naší kulturní tradici, zejména k historickým souvislostem na-

šeho „lingvocentrického“ národního obrození¹ je nám (a možná jsme na to trochu pozapomněli) vlastně velmi blízký.

V této knížce jsme se pokusili ukázat jak základní teoretická a metodologická východiska kognitivní a kulturní lingvistiky, tak konkrétní možnosti jejich využití v souvislosti s češtinou a bohemistikou. Říká se, že kognitivní lingvistika je „přátelská k uživatelům“, „přátelská k lingvistům“ a že přináší zajímavá zjištění i nelingvistům (srov. Janda, 2000/2004) – a to nejen o jazyce, ale např. také o našich předsudcích a stereotypech, které jsou jazykem nesený, a vůbec o tom, co to vlastně říkáme (a co na sebe prozrazujeme), když mluvíme – a když mluvíme česky. To pochopitelně zajímá i sociology, psychology, antropology a jiné vědce, ale také třeba učitele, umělce, terapeuty: stejně jako je pro ně inspirativní myšlenka o těsném vztahu jazyka a mysli k naší tělesnosti nebo o „metaforách, kterými žijeme“.

O transdisciplinarity kognitivní vědy (jejíž součástí je i kognitivně orientovaná lingvistika) se pojednává v 1. kapitole, stejně jako o dalších nejběžnějších souvislostech, do nichž tento přístup k jazyku vstupuje a které implikuje.

Ve 2. kapitole jsou pak rámcově vyložena východiska současné kognitivní lingvistiky: antropocentričnost jazyka, jeho tělesný a smyslový základ, dále pojem jazykový obraz světa, metafora a metaforická povaha lidské kognitivity i jazyka, a konečně některé otázky pojmotvorných procesů a specifický způsob kategorizace na základě prototypů/stereotypů.

Přestože už ve světě vzniká řada prací uplatňujících kognitivní východiska i v oblasti gramatiky, my se prozatím soustředíme na slovní zásobu. Následující kapitoly (3.–5.) jsou tedy věnovány vybraným frag-

¹ „Především z kulturotvorného působení jazyka, z jeho schopnosti vytvářet kolem sebe zdánlivě plnokrevný svět české kultury pramení filologický ráz českého obrození. Celá česká kultura má tak v zásadě přímo metajazykový charakter, existuje skrze jazyk, jazyk slouží jako její model a současně o jazyce přímo vypovídá“ (srov. Macura, 1995, s. 57). Netýká se to však pouze obrození – i mnoho našich pozdějších národních traumat na straně jedné a pocitů velikosti na straně druhé souvisí s jazykem, řečí, texty, vyslovitelností, možností volně česky mluvit či psát apod. – srov. různé obrany a chvály řeči české, umělecké i teoretické reflexe jazyka v jeho kulturotvorné funkci apod.

mentům obrazu světa českých mluvčích. Jde tu zejména o jazykový obraz patera smyslů v češtině, o různé aspekty českého jazykového obrazu barevnosti a barev, a dále o několik příspěvků ukazujících prizmatem kognitivně založeného výzkumu různorodá témata – od jazykového obrazu srdce v češtině přes studie o rozměrech až po analýzu sémantiky jednoho ze sloves, která se vztahují k mentálním procesům.

Některé výzkumy byly uskutečněny v rámci spolupráce na mezinárodním projektu z oblasti srovnávací sémantiky, jehož koordinátorem byla katedra polonistiky Varšavské univerzity (srov. Grzegorzcykowa – Waszakowa, 2000; 2003).²

V jednotlivých sondách se ukazuje, že zkoumání jazykového obrazu světa nemůže využívat jedné univerzální metody. Je třeba nalézat různé přístupy; cesta, která se osvědčila při studiu konceptualizace barev, by nás nikam nedovedla při analýze mentálních predikátů nebo rozměrů. Prototyp židle se hledá jinak než prototyp červené, a ještě jinak než prototyp hněvu nebo pochybování. Kognitivně orientovaný lingvista je tedy povahou zkoumané sémantické oblasti vždy veden k tomu, aby si hledal (a často i vytvářel) plodnou metodu. Záleží tu ovšem na jeho badatelském založení – které určuje směr pohledu, okruh zkoumaného materiálu, a pak i charakter výsledků. To je ostatně vidět i na naší kolektivní práci. V některých partiích prozrazuje orientaci psycholingvistickou, někde sémiotickou, jinde silněji zohledňuje filosofické aspekty tématu. V jednotlivých studiích čerpáme podle potřeby a záměru nejen ze slovníků, ale někde i z množství různorodých dat shromážděných Českým národním korpusem, jinde zase z materiálu vzešlého z anket a dotazníků, ze současné publicistiky, a někde primárně z textů uměleckých. V neposlední řadě ovšem vycházíme i z vlastního jazykového povědomí, z intuice rodilých mluvčích; jinak to při studiu významu z naznačených pozic ani není možné. Leckde jsme se pokusili také o pohled vývojový, pokud se ukázalo, že přispívá k odhalení podstatných významových souvislostí v současném jazykovém obrazu světa (obraz smyslů v češtině aj.).

Čtenáři se může zdát, že se v textu jednotlivých kapitol či subkapitol jistě obecnější výklady v různých variantách opakuji. Týká se to zejména

² Zejména prof. R. Grzegorzcykové a prof. K. Waszakové patří náš dík za inspiraci – a vůbec za seznámení s kognitivní lingvistikou a některými jejími badatelskými metodami.

tělesnosti a úlohy smyslů, metafory a dalších myšlenkových východisek kognitivismu, jako je zkušenostní realismus a relativismus, přirozená versus logická kategorizace jevů, naivní obraz světa apod. Autorky totiž pokládaly za důležité zasadit každé pojednávané téma do širšího rámce souvislosti – např. i proto, aby daly čtenáři možnost přecházet si s porozuměním třeba jen jednu kapitolu.

Ve vztahu k dnešním proměnám světa i jeho reflexe, v kontextu postupující globalizace a multikulturality, ale i nových inspirací z oblasti teorie vědy a moderní filosofie je třeba nově pochopit a vymezit také vlastní svébytnost i jinakost jiných. To se týká jak pozice člověka jako individuality i příslušníka druhu – tak povahy a funkce lidského společenství. Oba tyto aspekty se zásadně promítají do jazyka – a jazyk nám také mnohé v tomto okruhu může pomoci odhalit.

Tradičně chápaná interdisciplinarita už nestačí. I. M. Havel (1998) mluví v souvislosti s kognitivní vědou o transdisciplinaritě, propojování dvojího, či dokonce několikerého kontextu uvažování (mohli bychom dodat, že často i v osobě jediného badatele). Anusiewicz (1995) zase hovoří o kulturně orientované jazykovědě jako o „integrální lingvistice“ – tzn. že by mohla právě jazykověda spojovat ostatní „vědy o člověku“, ať už povahou zkoumaných problémů, nebo badatelskými metodami, a ovšem též přesvědčením, že z perspektivy jazyka se vyjevuje mnoho podstatného o člověku, co zajímá psychologii, sociologii, etnografii a folkloristiku, uměnovědu atd., ale též neurovědu (a biologii vůbec), informatiku či logiku.

Také bychom se měli vrátit k přemýšlení o národě jakožto společenství, které sdílí jistý svět – a sdílí ho na základě společného jazyka a kultury. Díky nim a v nich je každý z nás spojen jak s generacemi předků, tak se všemi současníky; kdo však ví, jak to bude s generacemi našich potomků? – Možná si dnes ještě málo uvědomujeme, že je třeba se starat, aby tento náš (částečně ještě v patočkovském smyslu „přirozený“) svět ve snaze dostat požadavkům „světovosti“ úplně nezmizel, respektive nebyl výrazně redukován; a aby s námi (a spolu navzájem) sdíleli společnou paměť a společný kontext prožívání i ti další, mladí a ještě mladší Češi.

„Nenajdete myslím nic konkrétnějšího ani obecnějšího než jazyk, čím byste vymezili tajemnou podstatu národa,“ píše K. Čapek. Možná jsme

už pozapomněli na jeho známá slova, že „vědomí nás všech myslí týmiž slovy“ – a že každé slovo (třeba „sněženka“, jak píše, nebo „dobrý den“, „pápěrka“ nebo „padavče“) představuje „kousek vědomí milionů lidí“. Ano, „řeč je duše a vědomí národa“,³ můžeme opakovat s K. Čapkem; a pokusit se o to, aby naše sondy ukázaly česká slova skutečně jako ony „kousky vědomí a duše“.

³ Čapek, K., Chvála řeči české (1927). In Marsyas. Spisy XIII. Praha, 1984, s. 184–189.

1. Kognitivní lingvistika tady a teď

1.1 Interdisciplinární kontexty

1.1.1 Přístupy k jazyku a dimenze znaku

Charakter každé vědy se v průběhu času postupně proměňuje. Akcenty, hlediska, způsob vidění reality. Paradigma – řečeno s Kuhnem. Ani jazykověda není výjimkou. Připomeňme v této souvislosti B. Trnku; ten uvádí, že její vývoj se děje jednak na základě imanentních zákonitostí, vlastních lingvistiky jako autonomní vědní disciplíny, jednak ovšem probíhá „v těsném spojení s celou duchovněnou strukturou doby“ (Trnka, 1948/1972, s. 57). „Nynější vědní struktura,“ píše Trnka ve 40. letech, „se posunula – jak ukazuje především jazykozpyt – směrem k strukturálně objektivizující orientaci, v níž logika se stává noetickým modelem“ (tamtéž, s. 66).

Od oněch dob, kdy byl převratným nazíráním na svět pohled strukturalistický, uplynulo už mnoho desetiletí. Skutečnost, že jazyk lze vidět jako systém s pozoruhodnou strukturou, dnes už nikoho nepřekvapí. Byly provedeny podrobné analýzy a popisy (zejména nižších) jazykových rovin, prozkoumány zákonitosti jejich ustrojení a fungování. V tradici Pražské lingvistické školy se však objevně pojilo se strukturním pohledem i hledisko funkční – a v českém kontextu tak bylo o mnoho let dříve předznamenáno to, co např. německý historik jazykovědy G. Helbig klade až do počátku 70. let a označuje jako „komunikačně-pragmatický obrat“ a „změnu paradigmatu v jazykovědě“ (Helbig, 1991). Nazývá tak odklon od zkoumání jazyka jako systému a přesunutí zájmu na jeho fungování – na komunikaci, její aktéry, jejich komunikační předpoklady, záměry a cíle, na text, jeho produkci, recepci a interpretaci. Zájem jazykovědců se posouvá od nižších rovin jazyka k vyšším, „od (fonému a) věty k textu“ od „langue“ k „parole“, od systémových vlastností jazyka k jeho fungování v komunikaci a dále ke komunikaci samé; příznačná je mezioborovost, styčné plochy s psychologií a sociologií, včlenění jazyko-

vědy do kontextu sémiotiky a vědy o komunikaci: v tomto směru se tedy rozšiřuje i okruh témat, kterými se lingvistika zabývá, která se najednou (z hlediska dřívějších náhledů na věc až překvapivě) dostávají do její kompetence.

Zatímco strukturalismus akcentuje provázanost jednotlivých elementů jazyka, vztahy mezi znaky daného systému (**syntaktická dimenze**), komunikačně-pragmatický přístup se zajímá hlavně o vztahy znaků k jejich uživatelům, o komunikaci a komunikanty (**pragmatická dimenze**). V pozadí však, troufáme si tvrdit, v českém lingvistickém prostředí dosud stojí ona třetí z morrisovských dimenzí znaku, **sémantická**: vztah „jazyka“ ke „světu“, „znaku/slova“ k denotované „věci“ – realizovaný pochopitelně složitě a zprostředkovaně přes lidskou mysl a kulturu daného jazykového společenství. Dosud u nás nikdy nestálo v centru pozornosti jazykovědy to, na co se soustřeďuje kognitivní lingvistika: studium hluboce uložených, tělesně i kulturně zakotvených a sdílených významů jakožto předpokladů společného kontextu – a komunikace, včetně jejích proměn a posunů.

1.1.2 Kognitivní věda

Východisko v propojení řečových procesů s ostatními výkony lidské mysli vtahuje lingvistiku do širokého kontextu kognitivní vědy. Předmětem jejího zkoumání není nic méně významného než **povaha mysli a její fungování**, a to nejen se zřetelem k rozumovým složkám a poznávání v úzkém smyslu slova: kromě vnímání, učení a usuzování jde kognitivní vědě „o výkony mysli v nejširším smyslu: racionální i neracionální jednání, paměť, komunikaci, kreativní činnost, intencionalitu, vědomí“ (Havel, 2000, s. 362). V širším pojetí se ovšem kognitivní věda neomezuje jen na člověka – zahrnuje do rámce svého zájmu i **umělou inteligenci** (a tak je možné srovnávat různé typy práce s informacemi a povahu procesů probíhajících „v myslí“ a „v počítači“). Právě rozvoj moderní techniky a umělé inteligence ostatně výrazně podnítl vznik, respektive postupné vznikání kognitivní vědy. Cesta pak vedla přes vzájemné propojování mnoha vědních oborů, často poměrně odlehlých (medicínských i psychologických, exaktních i humanitních), které zkoumaly lidskou mysl třeba velmi dlouho, systematicky, různými metodami, ale vždy jen z jistého aspektu.

I. M. Havel mluví v souvislosti s kognitivní vědou o **transdisciplinari-
ritě** (srov. s.15). Vysvětluje, že východiskem, ale i cílem kognitivní vědy je

„nejen pouhá koexistence, ale i vzájemná interakce a součinnost různých vědních oborů, často navzájem dosti vzdálených: od psychologie (včetně klinické) přes rozličné neurovědy, kybernetiku, umělou inteligenci, lingvistiku až k filosofii mysli. ... Kognitivní věda je typickým příkladem pravé transdisciplinarity (oproti multidisciplinari-
tě)“ (Havel, 2000, s. 362). Připomeňme v této souvislosti též např. teorii **konsilience** – v jejímž centru stojí myšlenka o nutnosti sjednocení přírodních a humanitních věd (srov. Wilson, 1999) – i četné další pokusy uchopit problematiku lidské mysli a jejího vztahu ke světu v co nejširších souvislostech (srov. např. Dennett, 1997). Často také původně exaktní vědci cítí potřebu ujasnit si otázky spadající do oblasti teorie vědy a filosofie, a to i ve spojitosti s vlastní světonázorovou, filosofickou a duchovní orientací; dostávají se tak k usouvzátnění kontextů různého typu a řádu – a jejich texty pak v sobě integrují teoreticko-vědecké poznání s reflexemi filosofickými, často se odvíjející od osobních prožitků (srov. např. Bohm, 1992; Pribram, 1999; Neubauer, 1999; Vopěnka, 2001, aj.).

Také v přístupu k člověku z hlediska **terapie, výuky nebo výchovy**, osobnostního rozvoje, umění (herectví, tvořivá improvizace) aj. se v posledních letech čím dál více bere v úvahu silná propojenost a jednota „těla“ a „duše“; holistický, psychosomatický pohled na člověka se pomalu, a nejen už jen prostřednictvím různých alternativních směrů, začíná uplatňovat v lékařské a vůbec terapeutické i pedagogické praxi. Má také svou teorii, respektive teorie, ať už na bázi medicíny a psychologie (srov. např. Danzer, 2001; Lowen, 2002), pedagogiky a metodiky (Kret, 1995), hereckého umění a veřejného vystupování vůbec (Čunderle – Roubal, 2001) aj.

To vše svědčí o postupné, dlouhodobé, a zřejmě velmi významné proměně paradigmat, která se netýká pouze několika jednotlivých oborů, ani pouze vědy. Souvisí s potřebou propojovat kontexty různých disciplín, sféry přemýšlení, prožívání a zkušenosti, hledání i jeho reflexe, ale i s novou duchovností proměňující se a globalizující se světa.⁴ Právě v tomto kontextu se etabloje i kognitivní věda, věda mnoha podob a poloh, z nichž si můžeme vybrat tu, která bude našim potřebám a našemu zaměření vyhovovat co nejlépe.

⁴ Jak bychom asi formulovali dnešní noetický model vědních disciplín? Není jím zkoumání lidské mysli, resp. lidského vnímání? Nebo je takové tvrzení (zatím) příliš odvážné?

Abychom se v jejím členitém terénu alespoň trochu zorientovali, uvedeme tři typy přístupů ke studiu lidské mysli; liší se zejména teoretickými východisky bádání a mírou verifikovatelnosti (srov. Havel, 1999):

- a) Přístup prostřednictvím **introspekce a prožívání**, vycházející z vlastní zkušenosti zkoumajícího; introspekce směřuje „zvenčí dovnitř“, procesy probíhající v naší mysli sledujeme jakoby z odstupu, naproti tomu prožívání (např. emocí) směřuje „zevnitř ven“. Poznatky takto získané jsou prakticky neverifikovatelné, nedokazatelné, lze s nimi nanejvýš (na základě vlastní – lidské – zkušenosti) souhlasit nebo nesouhlasit (lze o nich mluvit „jen v první osobě singuláru“, srov. Havel, 1998, s. 86). Přesto mají ve vědách o člověku důležité místo. S akcentací zkušenostního přístupu se setkáváme ve fenomenologické filosofii, historicky je základem poznání v psychologii, pedagogice a v uměnovědách – a také v kognitivní lingvistice (viz dále).
- b) **Přírodovědné** přístupy jsou založeny na pozorování, porovnávání a experimentech; jejich výsledkem jsou mimo jiné stěžejní poznatky neurověd o stavbě a fungování lidského mozku, o nervových buňkách (neuronech) a jejich propojení (o neuronových sítích).
- c) **Konstrukční** přístupy vedou k budování modelů, které mají simulovat procesy probíhající v lidské mysli. Především zde se uplatňuje tzv. počítačová metafora, tj. představa, že povaha lidské mysli je algoritmická, a proto lze mysl nejen na počítači modelovat, ale také o ní jako o počítači uvažovat. Tyto přístupy se uplatňují především v teorii umělé inteligence. Proti počítačové metafoře mysli však zásadně vystupuje jeden z hlavních představitelů kognitivní lingvistiky G. Lakoff; významnou kapitolu své knihy nazývá „Mysl vždy větší než počítač“ (Lakoff, 1987) – a vysvětluje, v čem je počítačová metafora lidské mysli od základu nevhodná a zkreslující: lidské myšlení totiž neprobíhá „počítačově“, v algoritmech, je založeno zcela jinak – „zkušenostně“, „tělesně“ a imaginativně, srov. dále. Dnes se tedy počítač považuje již jen za jednoho z kandidátů na model lidské mysli.

Klíčovým problémem, který se ovšem dosud nepodařilo (a možná nikdy zcela nepodaří) vyřešit, je **vztah mezi mozkem a myslí** („mezi neurony a vědomím“, jak říká I. M. Havel); především je záhadou, jak „objektivizovatelné“ biologické a chemické dění v mozku vede k myšlení a subjektivním prožitkům. Jde totiž o problémy různých řádů, nazírané obvykle v různých kontextech a konceptuálních rámcích a těžko převe-

ditelné na společného jmenovatele. „Snad jednou budeme přesně vědět..., co se opravdu děje v mozku, když máme radost nebo když jsme smutní,“ píše o tom všem I. M. Havel. „Pochybují však, že si z toho něco vezme ten, kdo se sám nikdy neraduje ani nepláče“ (Havel, 1998, s. 87).

1.1.3 Jazyk v kognitivním rámci

Kognitivní vědy se tedy zabývají procesy, které probíhají v lidské mysli. Ke klíčovým otázkám patří problém, jak lidská mysl pracuje s jazykem (a/nebo jazyk s lidskou myslí) a co jazyk o naší mysli vypovídá. Právě jazyk totiž umožňuje poznávat mnohé procesy, které jsou přímému pozorování nepřístupné; je prostředkem, jak se něco dovědět o kognitivních strukturách, jimiž je člověk ukotven ve světě. Toto zcela obecné východisko ústí v jeden ze základních postulátů kognitivismu: **jazyk je součástí poznávání a poznání (cognition), podílí se na tom, jak světu rozumíme, jak ho kategorizujeme, jaký obraz světa si vytváříme a jak ho předáváme dál**. Proto jsou v kognitivní lingvistice tak důležitými tématy kategorizace a význam (viz 2.4).

Hranice mezi jazykovým a mimojazykovým se tu rozostřuje, popř. programově stírá.⁵ Argumentem pro tento způsob uvažování o jazyce jsou i nedávné poznatky neurověd o vzorcích nervových činností, v nichž je naše mimojazykové i jazykové poznání uloženo společně, v týchž neuronových okruzích, a zpravidla se i společně aktivuje. Vzorce nervové činnosti zahrnují např. fyzické charakteristiky slova (zvukové, grafické) i všechny kontexty, v nichž se s daným slovem setkáváme, jinak řečeno všechny složky jeho významu: význam denotativní (konceptuální), kolo-kační, konotace, význam sociální, afektivní a další (shrnutí klasifikace G. Leeche srov. např. Machová – Švehlová, 2001, s. 17–20). Ostatně v kog-

⁵ Teze o rozostření hranice mezi jazykem a ne-jazykem způsobuje nemalé problémy praktické, v našem případě přesněji typografické. Jak je v lingvistických pracích zvykem, snažíme se i zde zachovávat následující úzus: kurzívou píšeme slova a kolokace (např. *slabý, slabý muž*), v uvozovkách pak výklady významů slov („mající malou fyzickou sílu“) a verzálkami pojmy (SLABÝ). Někdy je ale velmi nesnadné rozhodnout, jaký typ písma vlastně zvolit; na mnoha místech našeho výkladu jsme na pochybách, zda v konkrétním případě jde spíše o výklad významu slova (parafrázi), nebo o vysvětlující synonymum (tedy uvozovky, nebo kurzíva?), jinde zda jde o význam slova, nebo pojem (uvozovky, nebo verzálky?), a konečně zda jde o pojem, nebo slovo (verzálky, nebo kurzíva?). Je možné, že některý čtenář to nebude vždycky chápat stejně jako my a sám by volil jinak.

nitivní psycholingvistice je význam slova vymezen jako souhrn všech kontextů, v nichž se slovo vyskytuje. Vzorce nervové činnosti tedy reflektují nashromážděnou zkušenost jedince s jazykem a s každou další zkušeností se mění – někdy podstatněji, jindy jen nepatrně (např. Altmann, 1997). Nelze tu nezpomenout na Wittgensteina; explikuje se tu vlastně jeho teze o tom, že „význam je užití“.

Teoretické a metodologické východisko akcentující těsné sepětí jazyka s poznávacími schopnostmi člověka a s myšlením – a pak též s jeho životem ve společenství, s kulturou a tradicí – přirozeně zakládá multidisciplinární povahu oboru, jak už o tom byla řeč. V současné době je však patrně vhodnější mluvit spíše o kognitivním přístupu k jazyku než o kognitivní lingvistice jako konstituovaném oboru. Pokud jde o témata zkoumání, cíle a metody práce, charakteristickým rysem kognitivně orientovaných výzkumů je **heterogenost** (např. ve srovnání se strukturalismem, viz níže); sjednocujícím faktorem výzkumů je právě společné východisko: mysl a její reflexe světa i člověka samého, tak jak se ukazuje v jazyce.

1.1.4 Vývojové souvislosti

O kognitivním přístupu k jazyku se explicitně mluví zejména od počátku 80. let dvacátého století. Teprve později se ukázaly styčné plochy s některými staršími pracemi – ne vždy přímo lingvistickými v úzkém smyslu slova. V souvislosti s kategorizací a teorií prototypu jsou to nesporně práce E. Roschové (např. Rosch, 1977), dále Lakoff explicitně zmiňuje např. Wittgensteina, Wierzbicka se odvolává až k Leibnizovi (viz zde 2.1). Kognitivismus však má pod různými hlavičkami i jiné „předchůdce“. Znovu zpřítomňuje některé myšlenky, které tu byly už v minulosti a byly odmítnuty, odsunuty stranou a v lingvistice se nikdy výrazněji neprosadily; je třeba připomenout alespoň humboldtovské pojetí jazyka jako „duše národa“, výrazně rozvíjené na bázi filosofie v německém myšlenkovém prostředí, a zcela jistě teorii jazykové relativity Sapira a Whorfa (srov. 2.2.1). Mnozí si při četbě naší knížky možná vzpomenou na „nelingvistický“ přístup k češtině P. Eisnera nebo na fejetonistické úvahy K. Čapka.

Co se týče „opravdové“ jazykovědy, ukazují se v současném českém kontextu jako velmi podnětné práce některých historicky orientovaných lingvistů, dokládající, že v jazyce se uchovávají poznatky o proměnách společnosti, každodenního života, myšlení i prožívání (např. Němec a kol., 1980;

Němec – Horálek a kol., 1986; Havlová, 1992; Karlíková, 1998; Horálek, 2002). I. Němec je také autorem studie o proměnách českého obrazu světa, k nimž došlo v souvislosti s příchodem křesťanství – a které jsou zajímavě doloženy právě v jazyce (Němec, 1994); Němec tu vychází nejen z tezí kognitivní lingvistiky (výslovně připomíná Lakoffa), ale i z prací kulturněsémiotických (Ivanov – Toporov, 1965; Leeuwen-Turnovcová, 1990). Zvláště je třeba uvést práce brněnských etymologů Machkovy školy, zejména E. Havlové, které se svým sémantizujícím zaměřením kognitivnímu přístupu k jazyku blíží. V neposlední řadě jsou tu i sémaziologicko-onomaziologické analýzy dialektologické a jazykovězeměpisné (z poslední doby např. Hladká, 2000, a literatura tam uvedená) i motivační a sémantické analýzy v *Českém jazykovém atlasu* (Balhar – Jančák, 1992) aj. Kognitivnímu pojetí není vzdálena ani metoda s příznačným názvem Wörter und Sachen, užívaná v etymologii, která v souvislosti se zkoumáním vývoje slov přihlíží i k věcem jimi označovaným (ESČ, s. 262–263; srov. též Havlová, 1995).

Do lingvistiky přináší nové podněty také jiné vědy, zejména psychologie (výjimečnou úlohu tu sehrály např. různé teorie konceptuální metafory, srov. Chrzą, 1996a, b, c, 1999), sociologie, etnologie, teorie kultury (např. problémy multikulturality, etnických a jiných stereotypů, interkulturních rozdílů, srov. např. Průcha, 2001).

Připomeňme i některá související témata psycholingvistická; je to např. teorie inferencí, která se uplatnila zejména při studiu porozumění textu, dále pojetí mentálního slovníku, jeho organizace a fungování (Aitchison, 1987), i kdysi tak diskutovaný vztah mentálního slovníku člověka k jeho „mentální encyklopedii“. Cenné poznatky o utváření a fungování řečových schopností ukazují také výzkumy poruch řeči (zejm. afázií) a další neurolingvistická témata (srov. např. Kulišťák, 2003). Neurolingvistikou se ostatně v současnosti zabývají také klasikové kognitivní lingvistiky G. Lakoff a M. Johnson (srov. výmluvný název dodatku k jejich poslední knize – *The neural theory of language paradigm* (Lakoff – Johnson, 1999, s. 569)); z jejich výzkumů vyplývá, že vztah mezi myslí a jazykem je zakotven opravdu neurobiologicky, přítomen už v našem tělesném základu, v neurálních strukturách mozku. Podobně jako máme „v neuronech“ dánu schopnost fungovat v prostorových relacích, umíme zapojit do prožívání prostoru i „mluvení“ o něm, zkoordinovat prostorové termíny mateřského (případně i jiného) jazyka s realitou a s tím, jak se v ní pohybuje, jak o ní myslíme. S řečovými a pojmotvornými procesy jsou těsně spjaty též motorické funkce, smyslové vnímání apod.

Zdrojem překvapivých poznatků nám mohou být také výzkumy znakového jazyka Neslyšících. V současnosti se začíná i k nim přistupovat s nástroji kognitivní lingvistiky – a to je obohacující nejen z hlediska zkoumání znakových jazyků; cenná je skutečnost, že se samy kognitivistické teorie ukazují v novém světle, že se prokazuje jejich platnost – např. ve způsobu fungování metafor, v tělesných konceptuálních schématech – i v souvislosti se zcela jiným typem jazyka, než jsou ty verbálně-akustické (viz. např. Taub, 2001; Myslivečková – Hudáková – Vysuček, 2001; srov. zde s. 50–51).

1.2 Pojetí jazyka a jazykovědy

Vraťme se nyní k jednotlivým lingvistickým směrům a porovnejme, jaká jsou jejich východiska pro řešení základních teoreticko-metodologických problémů, jejich metody a cíle. Aby vynikla specifika každého z nich, budeme je chápat jako hypotetické, „čisté“ typy, uvažovat o nich v rovině modelového, „prototypového“, centrálního. Zásadní je zejména **porovnání kognitivismu se strukturalismem**, který je z obecně známých a respektovaných směrů svými východisky (tj. představou, co je to jazyk a co je při jeho zkoumání podstatné), metodami a cíli od kognitivismu patrně nejodlišnější.

Postupujme asi v tom duchu, jak se v kognitivní lingvistice vymezuje význam slova: myslíme si toho **nejtypičtějšího představitele** strukturalismu, respektive kognitivismu. Jak a čím bychom ho charakterizovali?

1.2.1 Filosofická východiska

Strukturalismus (alespoň ten jazykovědný) vychází obvykle z objektivního realismu. „Vše, co je objektivní, zakládá reálný svět,“ říkají většinou strukturalisté. Vycházejí z existence „objektivní pravdy“ a z toho, že vše v tzv. reálném světě má inherentně dané vlastnosti. Lidská mysl pak „odráží“ či „zrcadlí“ logiku vnějšího světa.

Kognitivisté naproti tomu zastávají názor, který klasikové Lakoff a Johnson označují jako **zkušenostní realismus**. Nepopírají existenci „reálného světa“, jsou si jen vědomi relativity našeho pohledu, naší – tj. lidské – zkušenosti, našeho antropocentrismu. Vědí, že perspektiva božího oka (a existence jediné pravdy) je iluze. Kognitivisty říká: jsem člověk s lidskou kognitivní výbavou, s lidskou tělesností, s lidskými smysly:

a vše, co se mi dává, je tím modifikováno. Vidím lidsky, rozlišuji barvy lidsky, slyším pouze zvuky o určité frekvenci. Když řeknu, že je něco červené, vysoké, sotva slyšitelné či jedlé, vymezuji vlastnosti daných věcí z pozice člověka. Stejně jako když vyberu z rezervoáru pojmenování (který byl také vytvořen lidmi) slova *obr* nebo *trpaslík*. Všechno poměřuji sebou. Jsem si (i svému světu) mírou všech věcí. Nemohu jinak – jen si toho mohu (a musím) být vědom. Musím si být vědom i toho, že nejsem ani Afričan, ani Eskymák, ale Středoevropan a Čech – a to také můj pohled na svět zásadně modifikuje. Musím si být vědom jinakosti jiných možných pohledů.

Součástí zkušenostního realismu je tedy **relativismus**: vše jest ve vztazích a kontextech, vše se odvíjí od našich hledisek a perspektiv, nic není nezávislé na pozorovateli a popisovateli, ani význam. To ostatně souvisí s vědomím paradigmatické podmíněnosti vědeckého poznání (srov. Neubauer, 2001, s. 28).

Neměli bychom zapomenout ani na to, jaká filosofická východiska jsou typická pro lingvisty komunikačně-pragmatické orientace; zdá se však, že pokud jde o výše uvedené otázky (povaha reality, objektivita versus subjektivita poznání apod.), v komunikační lingvistice nejsou relevantní. Jejím filosofickým východiskem je evidentně pragmatismus – který „chápe pravdu z hlediska užitečnosti, úspěšnosti, praktičnosti a vyhovování zájmům (potřebám, tužbám) člověka“ (Olšovský, 1999, z hesla pragmatismus); záleží tu primárně na praktických cílech a důsledcích vzhledem k jednatelmu člověku.

Jazyk ovšem není jen důmyslná struktura, a není ani pouhou sadou složitě uspořádaných nástrojů, z nichž uživatelé vybírají a uplatňují v praxi ty nejvhodnější pro dosažení svých komunikačních cílů. Jazyk nemá (primárně) instrumentální charakter, není pouhým nástrojem: jak učí už dávno filosofové, patří mezi zásadní konstanty lidské existence. Člověk jest komunikačně a jazykově, je bytostí mluvící (a myslící), *animal loquens*, a ono mluvení/myšlení těsně souvisí s jeho tělesnou existencí, s jeho psychosomatikou.

V souvislosti s lakoffovsko-johnsonovskou kognitivní lingvistikou (Lakoff – Johnson, 1980/2002; 1999; Lakoff, 1987; Johnson, 1987) na straně jedné a s polským bádáním o povaze jazykového obrazu světa (srov. např. Bartmiński – Tokarski, 1993; Maćkiewicz, 1999) na straně druhé tak nelze nevpomenout ještě na jeden myšlenkový kontext, který nám může být inspirací – zároveň však i filosofickou bází našeho zkoumání. Jde

o evropskou **fenomenologickou filosofii**, o práci Husserlové, Heideggerovy, Arendtové – a také J. Patočky a jeho českých pokračovatelů.

Se základními tezemi kognitivismu a kulturně orientovaného zkoumání jazyka tvoří zásadní paralelu Patočkův filosofický koncept **přírodního světa**. Zdá se, že tento pojem je vlastně korelátem pojmu **jazykový obraz světa** – který se rovněž chápe jako primární a první, „naivní“, tj. odlišný např. od (již odvozeného) obrazu „vědeckého“; jde o pojetí světa, které je vlastní průměrnému mluvčímu daného jazyka a vychází zejména z praktických a prakticko-poznávacích životních potřeb člověka; osvojujeme si je od počátku své existence na základě tělesné a smyslové zkušenosti a kulturního prostředí, v němž vyrůstáme.

Dalšími styčnými body fenomenologické filosofie a kognitivně-kulturní lingvistiky jsou tedy právě akcentace **těla a subjektivní tělesnosti** (a subjektivní zkušenosti) jako fundamentu lidského ukotvení do světa, dále vyzdvížení **společenskosti**, transcendence k druhému a jinému v **dialogu** s ním (srov. v této souvislosti také tzv. filosofii dialogu, srov. Poláková, 1995) – a konečně samozřejmě i důraz na skutečnost, že „**vidíme svět skrze jazyk**, v jazyce je typika zkušenosti, je v něm uloženo vidět věci jistým způsobem“ (Patočka, 1995).

1.2.2 Charakteristické rysy

Strukturalisté obvykle chápou jazyk jako autonomní systém, tvořený rovinami, jež jsou mezi sebou hierarchicky provázány. Každý element má ve struktuře své místo, vymezené vztahy k elementům ostatním. V rámci dichotomie jazyk – mluva zajímá „typického strukturalistu“ téměř výhradně jazyk. Jazykový systém je viděn a zkoumán prizmatem dvou principů: principu protikladnosti a principu hierarchizace. Rozlišuje se synchronní a diachronní přístup k jazyku: každý z nich má vlastní cíle a využívá vlastních metod zkoumání. Uznávána je i „nástrojovost“ jazyka, v centru pozornosti je však poznávání a pokud možno explicitní popis jeho systémových vlastností. Metodou binárních opozic – která se osvědčila zejména při popisu nižších rovin jazyka – se strukturalisté pokoušejí přistupovat i k významu (srov. zejména metodu sémické (komponenciální) analýzy, viz dále).

Ve strukturalismu je jazykové striktně odděleno (a oddělitelné) od mimojazykového – a tedy také lingvistiky od „ne-lingvistiky“; pro lingvistiku je totiž relevantní pouze ono „jazykové“. „Pravá strana“ Ogdenova

a Richardsova trojúhelníku (spojnice mezi denotátem a designátem, mezi „věcí“ a pojmem) je mimo kompetenci lingvistiky, neboť „jazykovědec se zabývá především slovy, ne věcmi,“ jak píše v r. 1951 S. Ullmann (srov. cit. in Kardela, 1991/1999/2004; Vaňková, 1999b).

Významy jsou viděny především jako součástí autonomní jazykové struktury – a jako takové mají být i zkoumány a popisovány: „Význam slova je určován jeho vztahem k ostatním slovům téhož slovníku, tj. jeho místem v lexikálním systému: a určit místo, které zaujímá slovo v lexikálním systému, je možno jen, známe-li strukturu tohoto systému“ (Teze, 1929/1970, s. 57). Vztah k pojmenovávané věci (sémantická dimenze) i vztah k uživatelům a komunikačním situacím, do nichž slovo se svým významem vstupuje, tj. pragmatické aspekty (včetně konotací) jsou odseřunuty stranou (srov. Vaňková, 1999b).

Komunikačně zaměřeného lingvistu zajímá v rámci opozice jazyk – mluva především mluva, procesy mluvení i rozumění – a konečně text, respektive komunikát jako výsledek mluvení a východisko rozumění. Stejně je pro něho důležitý i mluvčí a posluchač, kontext a situace i mimojazykové faktory, které proces a výsledek řečové komunikace ovlivňují. Příznačné je, že výzkumy takto orientované berou v úvahu komplexnost procesu komunikace, neomezují se pouze na (přírozený) jazyk, neboť na komunikaci se podílejí četné kódy další, neverbální: gestikulace, mimika, proxemika aj. Jazyk v tomto pojetí není vůbec autonomní (je jen jedním z prostředků komunikace), stejně tak není autonomní ani lingvistika – ta nejen čerpá z poznatků dalších věd (zejména psychologie a sociologie) a směřuje k interdisciplinarizaci.

Pro kognitivně orientovaného lingvistu je jazyk především těsně spjat s **konceptuálním systémem** (viz zde 1.1.3); někdy se dokonce za konceptuální systém jazyk sám považuje (srov. Lakoff, 1987) nebo se chápe jako **obraz světa, interpretace světa** (připojují-li se k úže kognitivnímu přístupu i aspekty kulturní). Zároveň je jakýmsi depozitářem, v němž se uchovává lidská (tělesná, duchovní a kulturní) zkušenost – a také paměť. Pokud označíme pro strukturní lingvistiku za klíčový pojem **langue-jazyk**, jazyk jako systém, a pro jazykovědu orientovanou komunikačně **parole-mluvu** (srov. též termín „parolová lingvistika“, tedy orientace na promluvu, text), kognitivně a kulturně zaměřené zkoumání je nejbližší třetímu saussurovskému pojmu. Je to **langage-řeč**, řeč jako lidská schop-

nost a činnost spjatá mimo jiné s naší tělesností a životní praxí. Řeč je skutečnost tak mnohoaspektová, že na ni nelze uplatňovat kritéria systémového popisu; již Saussure upozorňuje na to, že má-li mít lingvistika svůj předmět zkoumání seriózně vymezen, je třeba ji redukovat na lan-gue-jazyk (srov. Saussure, 1989, s. 46n).

Pragmatiku chápou kognitivisté jako těsně provázanou se sémantikou, jazykové vědomí je neoddělitelnou součástí vědomí o světě (pro strukturální pojetí sémantiky je naopak příznačná snaha tyto dvě roviny – jazyk a mimojazykovou realitu – od sebe zřetelně oddělit). Vychází se z faktu, že **významy** jsou součástí poznávacích – kognitivních (a prožitkových) struktur. Nadto se utvářejí, vyvíjejí a žijí v určitém kulturním prostředí a také se neustále modifikují v každodenní komunikaci, a zkoumáme-li tedy význam určitého výrazu, je třeba vzít v úvahu množství rozličných kontextů, v nichž daný výraz vystupuje.

Sémická, komponenciální analýza (a z ní vycházející definice) postihuje **denotační složku** významu – a ukazuje přesné místo daného prvku v lexikálněsémantickém systému jazyka (ve vztazích nadřazenosti a podřazenosti, opozitnosti, synonymie aj. – např.: *sestra* = „sourozenec ženského pohlaví“). Vyžaduje však doplnění, postižení **konotací**, toho, co je s daným výrazem spjato v konceptuálním systému rodilých mluvčích, co se evokuje při jeho užití, a co tedy na tomto základě modifikuje postoj mluvčích k denotátu a dává např. možnosti k metaforickým konceptualizacím. To nelze provést formou podobnou sémické analýze, rozložením na jednotky a opětným jejich složením, vytvořením klasické sémantické definice.

Komplementární vzhledem k přístupu strukturalistů bude tedy přístup právě opačný: vychází se z **nerozložitelnosti významu**, z jeho komplexní („gestalt“) povahy, z nutnosti **vzdát se „definice“ ve prospěch „explikace“** (srov. s. 81). Kognitivní a kulturní sémantika akcentuje **konotace**, tedy ty aspekty významu, které strukturalisté většinou považují za vědecky obtížně uchopitelné (neformalizovatelné) – a vlastně okrajové, subjektivní: *sestra* = „velmi blízká ženská osoba ve vztahu rovnosti rolí, spojená geneticky a/nebo společným údělem, milující a pečující, ochotná naslouchat a sdílet, obětavě pomáhající“. Tak jako je však v některých případech pro postižení významu důležitá definice vytvořená na základě sémické analýzy, vztahující se k **denotaci** (např. ve větě *mám tři sestry*), jindy je třeba uvést do hry – a vysvětlit jako podstatnou součást významu – právě aspekty kognitivní a kulturní, projevuující se v **konotacích** (*byla mu*

skutečnou sestrou); ty totiž bývají základem pro konstituci dalších, přenesených významů (*zdravotní sestra*; *řádová sestra*), konotacemi zabarvených derivátů (*sesterský* – *sesterská láska*; *sesterský vztah*; *sesterská rada*), případně též frazeologických jednotek, a v neposlední řadě se uplatňuje v aktualizacích (pokud jde o umělecké texty, srov. např. paměti J. Čepa s názvem *Sestra úzkost*, a ovšem Topolův román *Sestra*).

Synchronní zkoumání se v kognitivní sémantice vzájemně doplňuje s **diachronním**; (někdy se dokonce mluví např. o „panchronii“ apod., srov. Pajdzińska – Krzyżanowski, 1999), v rámci bádání orientovaného na současnost se často studuje i původ a proměny obrazu dané skutečnosti, jak je ukazuje jazyk. Důležitost se připisuje (výrazně sémanticky orientované) etymologii a vůbec studiu motivačních poukazů slov. To, k čemu slova odkazují svou slovo-tvornou strukturou (srov. tradiční humboldtovský termín „vnitřní forma“), se totiž většinou velkou měrou podílí na jejich místě v jazykovém obrazu světa. Jde o významný zdroj informací o původu a proměnách slov/pojmů/věcí. Často se právě odtud odvíjejí konotace, které s sebou dané slovo nese. Nové pojetí etymologie dobře vyjadřuje titul knihy *From etymology to pragmatics* (Sweetser, 1990), srov. s. 58.

Jak je vidět, **kognitivismus silně relativizuje tradiční saussurovské dichotomie**. Upozorňuje na to, že (a jak) se prorůstá synchronie s diachronií, sémantika s pragmatikou, „vědění o světě“ s „vědění o jazyce“ – a že je potřeba podrobit zkoumání právě ony hraniční oblasti, kde jeden jev přechází v druhý. Oproti polarizovanému vidění jevů se akcentuje plynulost přechodů.

Pokud však přece jen mezi základními tezemi kognitivistů chceme nalézt alespoň jednu opozici, pak to bude ta o **centru a periférii** (jmenovaná ostatně Johnsonem mezi tzv. konceptuálními schématy jako jedno z nejrepresentativnějších). Tuto opozici je třeba brát v úvahu např. v souvislosti s kategoriemi a kategorizací, při vymezování významu aj. (viz zde 2.4).

Také saussurovský princip arbitrarности jazykového znaku je v kognitivismu poněkud relativizován. Máloco v jazyce cítíme jako zcela náhodné, pro rodilého mluvčího je důležitá motivovanost, často se na ni ptá (vzpomeňme si na děti a jejich *proč se říká...?*), dokonce si ji často sám vykládá – a při tom (z hlediska vědce někdy mylně) slova a věci usouvztahuje. Právě lidová etymologie je svědectvím o lidské potřebě hledat (a také domýšlet a dotvářet) ve všem smysl a souvislosti. Ze stejného kořene vyrůstá ostatně i etymologie básnická, slovní humor apod.

Strukturalismus dosáhl nejhodnotnějších výsledků v těch oblastech, které lze dobře charakterizovat prostřednictvím systémových vlastností jazyka: ve fonologii, morfonologii a ve formálně založené gramatice, kde můžeme dobře polarizovat a formalizovat. Takové metody se však jeví jako méně vhodné při zkoumání významu – a ovšem všude, kde hraje důležitou úlohu aspekt pragmatický, např. při studiu textu. Tam by se redukce „textového“ na „jazykové“ pocítovala jako diskutabilní.

Máme-li označit centrum zájmu komunikačně orientované lingvistiky, pak je to právě ona oblast, kde je pragmatická dimenze rozhodující – jde o komplexní útvary, jako je text a komunikační proces.

Jak už bylo uvedeno, v centru pozornosti kognitivně a kulturně orientované lingvistiky stojí především **slovní zásoba** (včetně **frazeologie**); vzniklo však i množství zásadních prací o kognitivním přístupu ke gramatice (Langacker, 1987; 1991; Janda, 2000/2004). Tam i tam je ovšem rozhodující široce založené **zkoumání významu**, takové, které zohledňuje nikoli jen – zjednodušeně řečeno – vztahy slova k jiným slovům téhož (sub)systému, jak je to příznačné pro lexikologii strukturně pojatou, nýbrž i jeho zapojenost do konceptuálního systému představovaného daným jazykem, jeho místo v jazykovém obrazu světa. Přitom je akcentována **dimenze sémantická** (vztah slova a věci, jak se realizuje prostřednictvím pojmu): zdůrazňuje se tu také její neoddělitelnost od dimenze pragmatické.

1.2.3 Metody a cíle

Povaha jevů zkoumaných strukturalisty na straně jedné a kognitivisty na straně druhé vede k odlišným badatelským metodám. Jazykové jevy zkoumané strukturalisty jsou spíše diskrétní (nebo se s nimi alespoň jako s diskrétními pracuje). Cílem jazykové teorie zde je dokázat a ukázat, že za procesem mluvy existuje systém. Strukturní analýza směřuje, schematicky řečeno, od identifikace minimálních relevantních jednotek přes jejich klasifikaci na základě zvoleného společného rysu, vlastnosti či funkce k vyhodnocení a zobecnění výsledků (Čermák, 2001, s. 96). Analýza je systematická a důsledná, relativně homogenní (založená na stejném kritériu), směřuje k obecnějším závěrům. Vágnost či propustnost hranic mezi jevy jsou ve strukturalismu považovány za rysy spíše nevídané, i když strukturalisté dobře vědí, že v jazyce, a zejména v mluvě nejsou ničím výjimečným (srov. např. zacházení s opozicí centrum – periferie).

Kognitivismus se však právě na tyto rysy zkoumaných jevů soustřeďuje, plynulé přechody mezi kategoriemi vidí jako podstatnou (a zákonitou) vlastnost jazyka (zejména v jeho vztahu k mimojazykové skutečnosti). Z toho plyne, že ve svých metodách uplatňuje spíše **hledisko interpreta-tivní** (např. Bartmiński, 1988a). Nejen analýzy (rozkládání na nejmenší jednotky), ale především interpretace (včetně interpretace netypických, přechodových jevů) zde vedou k nacházení nových souvislostí.

Porovnejme nyní dva výklady o metodách a cílech zkoumání: „Popis musí být nerozporný, vyčerpávající a co nejjednodušší. Požadavek nerozpornosti je nadřazen požadavku vyčerpávajícího popisu. Požadavek vyčerpávajícího popisu je nadřazen požadavku jednoduchosti“ (Hjelmslev, 1972, s. 15). Proti tomu: „Kognitivní definice nevede ostrou hranici mezi nejazykovým a jazykovým. Definována je mentální entita, která zprostředkovává mezi objektem reálného světa a výrazem. Je to definice pojmu zaznamenávající, jak je daný pojem fixován v jazyce, a to nikoli v jazyce vědy, ale v každodenním užívání; materiálem jsou zejména texty umělecké, folklorní, frazeologie, někdy i údaje od informantů-rodilých mluvčích. Kognitivní definice jsou obsáhlé, nejsou založeny (jen) na vymezení taxonomickém (genus proximum a differentia specifica), zahrnují nejen rysy nezbytné pro identifikaci předmětu, ale všechny, které jsou v jazyce uloženy ve vzájemných vztazích (zejména konotace). Kognitivní definice je uspořádána kategoriálně (fasetově), v jejím centru je prototyp, pro různé typy hesel (a různé jazyky) jsou skladba a uspořádání faset různé“ (Bartmiński, 1988a). Citované výklady se shodují v tom, že popis by měl být vyčerpávající. Zcela různé jsou však postupy, jak k němu dospět, i sám výsledek. Strukturalismus klade důraz na exaktnost a formálnost metodologie, od mimojazykového kontextu odhlíží; kognitivní lingvistika mimojazykové kontexty akceptuje a klade důraz na interpretaci.⁶

Odpůrci kognitivní lingvistiky často hovoří o nepřesnosti a „nevědeckosti“ metod. Oba dva přístupy jsou však legitimní, rovnocenné a komplementární: navzájem se doplňují, a co z povahy svého zaměření postrádá jeden, to akcentuje druhý. Analýza vyžaduje i syntézu, vedle

⁶ Existují i výzkumy z tohoto hlediska „smíšené“, např. některé polské a ruské lingvistky v návaznosti na domácí lingvistické tradice uplatňují metodu komponenciální analýzy i při zkoumání jazykového obrazu světa (např. Wierzbicka, Grzegorzczkova, Danielewiczowa, Rachilina, Linde-Usiekiewicz; viz zde 2.1).

přesných definic mají existovat též (třeba problematizující a nejednoznačné) interpretace, polarizované vidění jevů (umožňující uvědomit si je v jejich výraznosti) žádá i výklad o tom, že skutečnost modelům vzděky neodpovídá a mezi póly existují široké přechodové pásy. Nejde tu pochopitelně pouze o problém lingvistických teorií; o těchto dvou stranách jedné mince ví své nejen každý vědec, ale vlastně i každý uvažující člověk. Obojí má svá úskalí – a své příznivce i odpůrce.

1.2.4 Rozložení akcentů

V předchozím výkladu jsme se snažili rozdíly mezi strukturním a kognitivním přístupem k jazyku co nejvíce vyhrotit a měli jsme k tomu své důvody. Přiznejme si však, že takový obraz stavu věcí by byl poněkud schematický a dnes už ne úplně pravdivý.

Nejen proto, že jsou různé kognitivismy a různé strukturalismy a že každý směr má jak přívržence rigoróznější, tak otevřenější. Není třeba stavět strukturalismus a kognitivismus proti sobě (tak jak se to dosud někdy děje). Rozdíly mezi oběma směry totiž můžeme vidět i jinak: jako **odlišné rozložení akcentů**. V každé teorii jsou některé skutečnosti v popředí zájmu a jiné na jeho okraji. To také umožňuje prozkoumávat jazyk a všechno, co s ním souvisí, v maximální šíři a relativní úplnosti. Jestliže se některé poznatky v dané teorii neakcentují, respektive se o nich vůbec nemluví, neznamená to samozřejmě, že si jich badatelé nejsou vědomi, nebo že je dokonce odmítají. Většinou se spíše soustřeďují na to, co bylo pomíjeno nebo nepříliš domýšleno v přístupech dosavadních.

Kognitivisté např. dobře vědí, že v jazyce je řád, systém (sami mluví např. o konceptuálním systému), a právě tak strukturalisté jsou si vědomi souvztažnosti jazykového a nejazykového. Citujeme: „Jazyk není pouhým vnějším průvodcem, ale vláknem vetkaným hluboko v lidskou duši, zasutou pokladnicí paměti individua, rodu i bděle pamětlivé nabádající svědomí. Řeč je známkou osobnosti v dobrém i zlém. Známkou rodiště a národa. Známkou lidské vznešenosti. Tak nerozlučně je jazyk vnitřně srostlý s osobností, rodištěm, národem, lidstvem a životem samotným, že to až svádí k otázce, zda jazyk není pouhé zrcadlení toho všeho, či zda dokonce tím vším dokonce není: sám zárodečný list jejich růstu.“ Není to citát z textu žádného protagonisty kognitivní či kulturní lingvistiky, tato úvaha pochází z knihy jednoho z nejvýznamnějších představitelů lingvistiky strukturní, L. Hjelmsleva (Hjelmslev, 1972, s. 7).

Vraťme se ještě jednou k některým otázkám spojeným s významem. Strukturalismus sice v zásadě zkoumá jazyk jako autonomní jev, ale současně pracuje s pojmem obsah; ten je vztahován k významu a dále k formě. Obsah je zde spíše pojmem doplňujícím, okrajovým, pro nás je však podstatné, že hranice jazyka překračuje, je to jeden z pojmů, který sepětí jazykového a mimojazykového reflektuje a ukazuje jako důležité.

Význam patří k centrálním pojmům kognitivní lingvistiky, „přenos významů“ v širokém smyslu slova se považuje za hlavní cíl jazyka; odtud pak pramení otázky, co to vlastně je význam slova a co význam věty, jak významy vznikají, čím jsou motivovány atd. (např. Janda, 2000/2004). Formulace „jazyk je integrovaný systém, v němž vše slouží přenosu významu“ (Machová – Švehlová, 2001, s. 14), je širší právě o ten „integrovaný systém“. Strukturalisté reflektují fakt, že jazyk slouží přenosu významu (např. „užitím jazykového znaku se předává informace“, Čermák, 2001, s. 23), ale zajímá je (především) něco jiného: vztahy mezi jazykovými znaky. Význam jazykového znaku je v jejich pojetí dán funkcí a místem znaku v jazykovém systému (viz výše 1.2.3). Na souvztažnosti formy a významu strukturalisté zajímá spíše (ale opět nikoli výhradně) jednoznačnost a víceznačnost. Pokud jde o slovní význam, důraz kladou na denotativní složku (dále analyzovatelnou, rozložitelnou na sémý), ale akceptována je i složka pragmatická: významy afektivní, konotace. Ty jsou ovšem ve strukturní lingvistice spíše na okraji zájmu badatelů, zatímco v přístupu kognitivním se ocitají v centru pozornosti. Právě ony totiž umožňují nahlédnout do „světa za slovy“, který zajímá kognitivisty; denotativní složka významu (zejména její formulace ve slovnících) se zde naopak – ve vztahu k onomu „světu za slovy“ – považuje za nepostačující, někdy dokonce (vzhledem k jazykovému obrazu dané věci) přímo zavádějící (srov. 2.4).

Pokud bychom chtěli (vzhledem k české lingvistické tradici) zmínit zvlášť ještě **strukturalismus funkční**, našli bychom mnoho dokladů, které svědčí o tom, že v rozdílnosti mezi přístupy k jazyku jde opravdu především o různě rozložené akcenty. Už koncem 60. a počátkem 70. let dvacátého století, kdy do českého lingvistického prostředí pronikaly informace o tzv. komunikačně pragmatickém obratu ve světové lingvistice, se ukázalo, že v české jazykovědě nepůjde o obrat, ale pouze o posun, protože mnohé myšlenky, které světová lingvistika v té době „objevovala“, byly naznačeny nebo více či méně rozpracovány v českém funkčním strukturalismu 30. let (funkční rozvrstvení jazyka, vztah jazyka a situace aj.).

S něčím podobným se v omezenější míře setkáváme, i pokud jde o lingvistiku kognitivní: ukazuje se, že i tady pražský funkcionalismus předběhl dobu o několik desetiletí. Toto téma by si jistě zasloužilo podrobnější analýzu, zde připomeňme alespoň reflexi poetické funkce jazyka (Jakobson, Mukařovský) a některé myšlenky Mathesiovy.

V. Mathesius měl mimořádný cit jak pro souvztažnost jazyka a mluvy (pro to, jak prostředky jazyka do mluvy přecházejí a čím je tento proces i výsledek ovlivňován), tak pro souvztažnost jazykového a mimojazykového. Např. ve studii *Řeč a sloh* pracuje nejen s pojmem „domovská příchuť slova“, a do jisté míry tak předjímá pozdější pojmy prototyp či stereotyp (včetně důrazu na konotace), ale explicitně mluví i o evokační síle pojmenování: „ze skutečností, s nimiž bylo pojmenování konkrétně spojeno, a ze situací, v nichž ho bylo užito, zbývá v jeho významu zřejmá stopa, na níž pak závisí jeho evokační síla“ (Mathesius, 1942/1966, s. 18). Formulace jako z učebnice kognitivní lingvistiky.

Pokud jde o **klasifikaci jevů**, ve funkčním strukturalismu se již několik desetiletí uplatňuje vedle třídění do kategorií, v nichž všechny prvky mají stejný statut (viz 2.4), i třídění na principu **centra a periferie**. Za centrální jsou považovány jevy frekventované, jevy, které mají nejvíce rysů dané třídy, zatímco na okraji jsou jevy řídké, netypické, s ojedinělými rysy, popř. takové, které mají i rysy třídy jiné; tak např. neurčité tvary jsou v současné češtině na periferii slovesných tvarů, protože disponují jen některými gramatickými významy, vokativ je na periferii systému pádů ap. Někdy se princip centra a periferie dává do vztahu s opozicí bezpříznakovosti a příznakovosti, formulovanou v klasickém období Pražské školy R. Jakobsonem; za centrální se pak považují jevy bezpříznakové, za periferní jevy příznakové. V každém případě základní obraz jazykového systému tvoří jevy centrální, periferní jsou ty jevy, které tento obraz různými způsoby „komplikují“. Tento způsob třídění nejenže akceptuje prostupnost hranic mezi třídami, ale v jistém smyslu koresponduje s prototypovou kategorizací jevů, která patří k pilířům kognitivismu (viz zde 2.4).

1.3 Základní směry v kognitivní lingvistice

Kognitivní lingvistika je dnes již velmi rozvětvená disciplína a zmapovat její šíři by si vyžádalo samostatnou studii. Zdá se nám však, že přístupy, které se v ní uplatňují, lze rozdělit na tři velké skupiny (hranice mezi nimi

ovšem nejsou ostré a některé výzkumy se mohou pohybovat např. v průniku dvou z nich). S jistou rezervou můžeme říci, že představitelé první skupiny se orientují spíše na zkoumání **mozku**, druhé na zkoumání **mysli** a třetí skupina se prostřednictvím jazyka soustřeďuje na studium „kolektivní mysli“, tedy **kultury**.

Do první skupiny bychom mohli zařadit výzkumy, které zřetel k jazyku uplatňují v souvislosti s teorií umělé inteligence, popř. též s dalšími neurovědami; řadu z nich spojuje tzv. počítačová metafora, v jejímž rámci se o procesech v lidské mysli uvažuje v počítačovém pojmosloví (viz např. Thagard, 2001). V centru pozornosti je zde modelování vybraných jevů, jejich organizace a fungování, např. modelování neuronových sítí. Takových modelů existuje celá řada, ale jak uvádí Thagard, jednotný a ucelený výklad současná teorie dosud nepodává. Ve vztahu k fungování jazyka zkoumá „mozek“ a neuronové sítě **neurolingvistika** (o „neurální“ teorii jazyka srov. např. Lakoff – Johnson, 1999, s. 569).

Výzkumy druhé skupiny mají blízko ke kognitivní psychologii a psycholingvistice. Systematicky se v nich mapuje, co jazyk vypovídá o různých aspektech lidské mysli. Vedoucí představitelé kognitivní lingvistiky akcentují lidskou tělesnou zkušenost jako základ vztahu člověka ke světu – zkoumají univerzálie, tedy to, co je pro mluvčí všech jazyků společné jako pro příslušníky téhož (lidského) druhu (např. Lakoff – Johnson, 1999).

Představitelé třetí skupiny sice také berou v úvahu ono „společné“ (vycházejí z toho, co je v jazyce dáno naší tělesností a antropocentristem – co tvoří jakousi univerzální bázi), ale akcentují zejména aspekt sociální, kulturní – **sdílení a paměť** (srov. např. Anusiewicz, 1995; Bartmiński, 2001a); směřují k tomu, co je příznačné pro obraz světa zprostředkovaný konkrétním jazykem, případně též dva či více obrazů světa porovnávají. Vycházejí z myšlenek o jazykové relativitě, akcentují zejména fakt svěbytné konceptualizace světa, uložené v každém jazyce. Jejich výzkumy směřují k rekonstrukci jazykových obrazů světa (resp. některých jejich fragmentů), k hledání zákonitostí jejich stavby, k vzájemnému srovnávání, sledování proměn v souvislosti s proměnami života daného společenství apod. Na této bázi se rozvíjí např. současná polská etnolingvistika (Bartmiński, 1997; 1999) a kulturní lingvistika (Anusiewicz, 1995),⁷ mezikulturní sémantika

⁷ Přehled různých přístupů, které lze zastřešit pojmem „kulturní lingvistika“, viz Anusiewicz, 1995. Výklad o aspektech a předpokladech přístupu k jazyku, jenž je založen na jeho kulturotvorné roli, viz Bartmiński, 2001a; srov. též Vaňková, 1999a.

(*cross-cultural semantics*, srov. Wierzbicka, 1998a; 1999a), je též základem pro výzkumy z oblasti srovnávací sémantiky (Grzegorzcykowa - Waszakowa, 2000; 2003).

Následující úvahy a materiálův podložené výzkumy mají nejbliž ke skupině třetí. Snad se nám v nich podařilo ukázat, že kognitivnělingvistická analýza není žádnou „suchou vědou“; že zajímavě odkrývá souvislosti, které máme ve svých myslích někdy dosti hluboko zasuty, a přináší překvapivé poznatky nejen bohemistům, ale každému vnímavému čtenáři. Dovídáme se z nich o tom, jak každodenně mluvíme a myslíme o těch nejobvyklejších věcech. Překvapivé to bylo mnohdy i pro nás. Zvláště když jsme si uvědomovali, že tu vlastně jakoby v šeru spatřujeme a nahmatáváme (sic!) hrubší i jemnější obrysy našeho základního předporozumění světu, o kterém mluví filosofové – a to v té nejkonkrétnější poloze.

2. Člověk ve světě a v jazyce

2.1 Univerzální a relativní

Lidský vztah ke světu je založen na rozumění. Rozumění má řečový charakter (srov. např. Gadamer, 1999, s. 30n), to znamená, že je dáno primárně jazykem a v jazyce. Jazyk zaručuje smysluplnost světa; smysl je v něm uložen dokonce ještě předtím, než se na něj člověk začne explicitně ptát. Prostřednictvím jazyka od dětství postupně vrůstáme do společenství svých blízkých: od nich se ho učíme, od nich přebíráme základní kontury rozumění světu, brýle právě tohoto jazyka, právě této kultury.

Potřebujeme však tyto brýle, abychom něco viděli? Sami přece – jakožto lidé – máme fungující oči, a samozřejmě nejen oči, ale i další orgány smyslové percepce, a v našich myslích probíhají kognitivní procesy. Potřebujeme jazyk, abychom mohli myslet, anebo je tomu naopak? Co je primární? A: Kdybychom se narodili do jiného jazykového společenství, byla by naše kognitivita výrazně jiná? Jinak bychom kategorizovali, konceptualizovali? Diametrálně jinak bychom vnímali a mysleli? A co kdybychom se v útlém dětství nenaučili žádný jazyk?

Otázky po vztahu jazyka a myšlení a nastavení ke světu zajímají už velmi dávno jazykovědce i filosofy, nověji též psychology, neurology, antropology, etnology nebo kulturology; ale také třeba – ze zcela praktických důvodů – rodiče a učitele neslyšících nebo dětí s poruchami řečových schopností. Není rovněž málo takových lidí, kteří na vlastní kůži získali zkušenost, že utváření pojmů (a nejen to) může být v různých (těžba i blízké příbuzných) jazycích nečekaně rozdílné.

Jsou difference mezi jazyky pouze marginální, nepodstatné, anebo mají takovou povahu, že hrají v jazyce a myšlení centrální úlohu? – Možnost dvojí odpovědi na tuto otázku zakládá dva krajní postoje: **jazykový relativismus** (případně jeho extrémní polohu, jazykový determinismus) – a **jazykový univerzalismus** (srov. Goddard – Wierzbicka, 1998).

Relativisté zastávají názor, že jsme ve svém myšlení a vztahu ke světu maximálně ovlivněni (nebo dokonce determinováni) mateřským jazykem.

Více či méně zásadně se tak lišíme od lidí, kteří žijí v jiných jazykových a kulturních společenstvích; akcentováno je ovšem právě ono rozdílné.

Univerzalisté naopak tvrdí, že celé lidstvo sdílí – bez ohledu na různost jazyků a kultur – určitou „psychickou jednotu“: myšlení je opřeno vždy o tytéž základy, je v zásadě stejné (neboť jsme všichni příslušníky lidského druhu), a rozdíly dané jednotlivými jazyky nejsou nikterak podstatné.

Není to ovšem samozřejmě tak jednoduché, abychom mohli dát zcela zapravdu buď jednomu, anebo druhému. Goddard a Wierzbicka (1998) radí zaujmout kompromisní stanovisko. Soudí, že většina jazykových konceptů je sice vázána na daný jazyk, ale že existuje malé množství univerzálních pojmů: takových, jejichž existence je prokazatelná ve všech jazycích, které jsou „nadjazykové“. Je důležité, aby je lingvistika objevila a formulovala jako univerzálie, a tím stanovila jakýsi neutrální základ pro popis nesmírného množství variant jazykově a kulturně specifických pojmů všech jazyků světa.

Tyto **univerzální pojmy** jsou podle Wierzbické (1999a) zároveň též **elementárními sémantickými jednotkami**, jakými si „atomy významu“, z nichž se v naší mysli všechno ostatní, složitější, skládá. Existenci takových univerzálních / elementárních pojmů předpokládalo už mnoho myslitelů uplynulých století, např. Pascal, Descartes, Locke (*simple ideas*); Wierzbicka se však celoživotně inspirovala zejména četbou Leibnize.¹ Ten píše o možnosti hledat a formulovat jakousi „abecedu lidské mysli“ (*alphabetum cogitationum humanorum*): ohraničený soubor jednotek, které by mapovaly lidskou mysl a její strukturu. V tomto směru Wierzbickou silně ovlivnila také přednáška A. Boguslawského rozvíjející toto téma v sémantických souvislostech. Už v r. 1965 v ní totiž vyslovil postulát o možnosti dospět k takovým jednotkám prostřednictvím jazykovědného bádání. Ona „indefinibilia“, „atomy mysli“ ztotožnil s „atomy významu“ – a to je podle A. Wierzbické úhelným kamenem celé kognitivní sémantiky, a vlastně i celé jazykovědy. „Lingvistika je hledání významu,“ cituje s oblibou B. L. Whorfa (srov. Wierzbicka, 1999a, s. 6).

¹ Wierzbicka označuje svůj přístup jako „leibnizovskou lingvistiku“, oproti Chomského „lingvistice karteziánské“; konstatuje, že Chomsky a generativisté vůbec měli sice ideu zkoumání lidské mysli prostřednictvím jazyka – jejich vystoupení v 60. letech se dokonce označuje jako „(první) kognitivní revoluce“ –, avšak nabízejících se možností podle Wierzbické nevyužili, a to vzhledem ke svému „antisémantickému“ založení: Chomsky totiž nezkoumal jazyky jako systémy v první řadě sémantické – jako systémy významů (Wierzbicka, 1999a, s. 9).

Mohli bychom snad dodat explicitně, zejména v souvislosti s kognitivní lingvistikou, že tu jde současně s hledáním významu také o hledání pojmu; pojem (jakožto „atom“, případně „molekula“ myslí) a význam (jednotka sémantické roviny jazyka) tu splývají. (To je ovšem v rozporu s „klasickým“ rozlišováním pojmu a významu: pojem se tradičně chápe jako nadjazykový, univerzální, kdežto význam je vázán na konkrétní jazyk; význam je jen někdy totožný s pojmem, např. u odborných termínů, jindy jsou v něm kromě pojmové složky výrazně přítomny i složky pragmatické – srov. např. Filipec – Čermák, 1985, s. 57n).

A. Wierzbicka se už několik desetiletí zabývá – na základě zkoumání mnoha desítek jazyků nejrůznějších kultur – hledáním a formulováním uvedených primárních a zároveň univerzálních jednotek a staví na nich svou koncepci sémantiky. Takových jednotek je vcelku omezený počet (přibližně šedesát – viz dále –, ale autorka je v průběhu let stále doplňuje a restrukturuje) a je z nich možno jakoby složit (nebo na ně lze zpětně rozložit) všechny pojmy ostatní, komplikovanější. Za pomoci atomů „říkat“, „myslet“, „chtít“, „pravda“, „udělat“, „někdo“, „něco“, „jako“, „ne“ tak můžeme popsat třeba význam sloves *lhát*, *slíbit* nebo *donášet* – a pak zjistit, že některá jazyková společenství mají podobné pojmy jinak modifikovány, že v nich určitý „atom“ chybí nebo přebývá apod.

Ve srovnávacím aspektu se tato metoda jeví jako velmi užitečná, zakládá tzv. mezikulturní sémantiku (srov. *cross-cultural semantics*, Goddard – Wierzbicka, 1998), a inspirovat může také řadu jiných, mimolingvistických oborů.²

² Připomeňme v této souvislosti relevantní osobní zkušenost A. Wierzbické. V článku *Můj podvojný život: dva jazyky, dvě kultury, dva světy* (srov. Wierzbicka, 1997) názorně ukazuje, jak jako Polka žijící přes dvacet let v Austrálii reflektuje a cítí mezijazykové a mezikulturní rozdíly. Uvědomovala si od počátku nejen to, že některá anglická slova běžného života nemají polské ekvivalenty a naopak (*babysitter*), ale že jde o dvojitý horizont a dvojitý kontext rozumění světu, a tak i tam, kde se zdá, že ekvivalentní vyjádření existují, je souměřitelnost jen zdánlivá. Polská zvolání typu *mój Boże!*, *o Jezu!* nebo *Chryste Panie!* vyjadřují pocity úplně jiné než anglické *God!*, *Jesus!*, *Christ!*: anglické výrazy se užívají v hněvu a jsou spíše kletbami, polské mají charakter modlitby. Musela si zvyknout na to, že angličtina nemá paralelu pro časté užívání slovanských zdrobnělin (ani ve vztahu k dětem), i na to, že ekvivalence mezi anglickými a polskými názvy emocí je jen velmi přibližná: ani sama slova *emotion* a *uczucie* nejsou ekvivalentní – a anglické výrazy *happy*, *angry*, *disgusted* prý neodpovídají žádným polským slovům: nevěří tedy např. Ekmanově teorii o univerzálnosti základních emocí. Podle Wierzbické nejsou univerzální ani slavné mluvní akty; a kdyby se Searle narodil v Polsku, píše, vypadaly by jeho tabulky jinak: takto jde prý pouze o přehled lexikálních kategorií angličtiny (srov. Wierzbicka, 1997). Jak náš citový život, tak mluvní akty (a např. též s nimi spojená etiketa) jsou zcela zásadně vázány na náš mateřský jazyk a jeho kulturu.

Pro zajímavost zde uvádíme soubor „sémantických primitivů“ (a současně univerzálií) podle A. Wierzbické (srov. Goddard – Wierzbicka, 1998, s. 143 – *semantic primes, semantic primitives*). Pokládají se – jak už bylo uvedeno – jednak za univerzální pojmy, jednak za elementární sémantické jednotky, a kromě toho snad existuje spojnice mezi těmito základními „atomy významu“ a prvními pojmy, které si osvojují děti (uvažuje se také o tom, že by některé z nich mohly být vrozené, srov. Wierzbicka, 1999a):

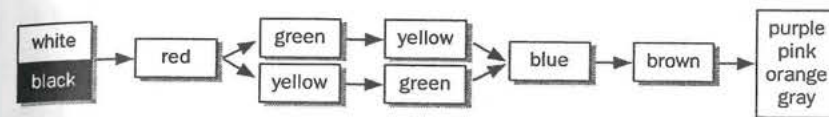
1. Substance (bytosti a věci): JÁ, TY, NĚKDO (osoba), NĚCO (věc), LIDÉ
2. Determinátory: TENTO, STEJNÝ, JINÝ
3. Kvantifikátory: JEDEN, DVA, NĚKOLIK, MNOHO, VŠECHNO
4. Mentální predikáty a slovesa smyslové zkušenosti: MYSLET, VĚDĚT, CHTĚT, CÍTIT, VIDĚT, SLYŠET
5. Mluvení: ŘÍKAT, SLOVO, PRAVDA
6. Akce a události: DĚLAT, STÁT SE
7. Hodnocení: DOBRÝ, ŠPATNÝ
8. Deskripce: VELKÝ, MALÝ
9. Existence a vlastnění: BÝT, MÍT
10. Život a smrt: ŽÍT, ZEMŘÍT
11. Metapredikáty: NE, MOŽNÁ/ASI, MOCI
12. Spojování dějů logickými vztahy: PROTOŽE, JESTLIŽE, KDYBY
13. Čas: KDY (čas), TEĎ, PO/POTOM, PŘED/PŘEDTÍM, DLOUHO, BRZY
14. Prostor: KDE (místo), ZDE, POD (dole), NAD (nahore), DALEKO, BLÍZKO, STRANA, UVNITŘ
15. Intenzifikace: VELMI, VÍC
16. Taxonomie: ČÁST (něčeho), DRUH (něčeho)
17. Podobnost: JAKO

Uvidíme dále, které z uvedených sémantických jednotek Wierzbicka aktivizuje v souvislosti se zkoumáním barev. Co se týče hledání univerzálií, jsou totiž čítankovým příkladem právě výzkumy týkající se **konceptualizace barev**, respektive barevného vidění lidí různých kultur (viz zde 4.1). Jejich výsledky v konkrétnosti ukazují pozoruhodné aspekty výše zmiňovaných přístupů k jazyku.

Vidí lidé barvy na základě „přírody“, anebo „kultury“, respektive co je výsledkem „oka“ a co výsledkem (kulturou nasazených) „brýlí“? A z druhé strany: Existuje něco společného všem jazykům (a kulturám)? Všem lidem? Je to třeba zrovna pojem barevnosti a barvy? Jak je to s univerzálností barevného vidění – tedy i pojmů pro barevnost a barvy?

Za základní práci v oblasti kognitivně-kulturního (a antropologického) zkoumání barev se dodnes pokládá ta, kterou v r. 1969 vydali Američané Berlin a Kay pod názvem *Basic color terms*. Podává pozoruhodné výsledky analýzy zhruba stovky jazyků (od známých evropských až po „exotické“, do té doby téměř nezasažené civilizací – zejména indiánské a některé africké); analýza se zaměřovala na postižení inventáře barev v jednotlivých společnostech, ale i na to, jak jsou v nich pojmenovány barvy utvářena.

Autoři v ní uvádějí proslulé schéma jedenácti základních barev, které chápou jako univerzální inventář, z nějž ovšem nemusí být a nejsou v každém jazyce konceptualizovány všechny barvy.

Pořadí, v němž jsou barvy uvedeny, vyjadřuje zákonitosti, které by podle výsledků výzkumu měly být všeobecně platné. Autoři tvrdí, že koncept barvy je univerzální – a že každé společenství má ve svém jazyce (koncepty a) slova alespoň pro ČERNOU a BÍLOU barvu, respektive člení spektrum nejméně na dvě části, přiřazujíc k „černé“ barvy tmavé a k „bílé“ světlé.

Pokud určité společenství rozlišuje tři barvy, je to vedle černé a bílé vždy ČERVENÁ. Existují-li v jeho jazyce pojmy pro čtyři barvy, přidává se k výše uvedeným ještě ZELENÁ nebo ŽLUTÁ, pátá v pořadí je pak ta druhá z nich. Teprve v pořadí šestá je MODRÁ. (Také samozřejmě platí: pokud víme, že v daném jazyce existuje pojem pro modrou, vyplývá z tohoto zjištění i přítomnost konceptů všech předcházejících barev.) Na sedmém místě je HNĚDÁ. Většina evropských jazyků diferencuje spektrum ještě podrobněji a ve své pojmové výbavě přiděluje statut základních barev také FIALOVÉ (respektive barvě *purple*; je to česká *fialová*, nebo spíš *vínově červená*?), RŮŽOVÉ, ORANŽOVÉ a ŠEDÉ (nebo alespoň některým z nich).

Množství barev, které jsou v daném jazyce konceptualizovány a verbalizovány, souvisí podle Berlina a Kaye s evolučním stupněm kultury, již tento jazyk reprezentuje. Málo barevných pojmenování se vyskytuje u relativně jednoduchých kultur (měřeno ovšem naším euroamerickým metrem), zatímco rozvinutější kultury rozlišují nejčastěji jedenáct základních barev (a množství odstínů a dalších specifických barevných pojmenování).

Je zajímavé, že toto pravidlo platí nejen v souvislosti se synchronním zkoumáním jazyků a kultur, ale i ve smyslu diachronním, vývojovém. Autoři se odvolávají na práce z poloviny 19. stol. pojednávající o vývoji lidského rozlišování barev na základě analýz staré řecké literatury, védských hymnů, Avesty aj. Citovaní L. Geiger a W. Gladstone (srov. Berlin – Kay, 1969, s. 154n) ukazují, že před staletími nebylo vnímání barev zdaleka tak diferencované jako později a dnes. Např. v Iliadě a Odysseji prý o barvách není řeč, rozlišují se tu maximálně rozdíly v jasnosti – tj. tma, světle, tmavý, světlý.

Že je repertoár barev zmiňovaných ve vývojově starších stadiích jazyka chudší, než na jaký jsme zvyklí ze současnosti, je patrné i z našeho českého kontextu. Dokazují to např. analýzy lidových písní a folkloru vůbec, ale i hlubší pohled na frazeologii, na repertoár zeměpisných jmen – zkrátka do těch sfér, v nichž zůstává konzervován starší stav jazyka. Nikde se zde nesetkáme s fialovou nebo oranžovou barvou, jen ojediněle s hnědou, růžovou či šedou, výskyt žluté a modré je velmi omezený. Na předních místech se objevují barvy z levé strany Berlinova a Kayova schématu: černá a bílá, červená a zelená (ta kraluje v oblasti české a moravské lidové písně, zjevně pro svou spjatost s rostlinností a rostlinami, se stavem přírody, srov. 4.1).³ Ty mají také největší množství přenesených významů, zejména černá a bílá.

Berlin a Kay vidí, jak bylo řečeno, barvu a barevnost jako koncept univerzální (a jejich názor je, dlužno říci, např. současnou antropologií do dnes většinou plně uznáván). – Jiný náhled má však asi o třicet let později již zmíněná A. Wierzbicka.

Tato autorka často varuje badatele před neuvědomělým etnocentrismem (srov. zde pozn. 2): za základ všeho srovnávacího výzkumu se bere nejčastěji angličtina (která bývá mateřským jazykem badatelů), příp. indoevropské jazyky vůbec. „Jako by celý svět mluvil anglicky...“ konstatuje Wierzbicka mnohokrát v souvislosti s (anglosaskými) výzkumy konceptualizace základních emocí, ale i konverzačních maxim apod. Odborníci v nich nevědomky imputují příslušníkům všech jazykových

³ Srov. zde ročníkové práce na FF UK: K. Ondřejové *Barvy v českých a moravských lidových písních* (2000), R. Lišky *Barvy v českých kronikách* (2000), I. Kouškové *O čem vypovídají barvy v příslovích a pořekadlech* (2000). P. Štěpán ukázal množství zajímavých způsobů, jak se sémantika barev projevuje v oblasti českých zeměpisných jmen (Štěpán, 2004).

a kulturních společenství jeden základní model chápání světa (a také např. normy chování, zdvořilosti apod.) – ten svůj: už používaným metajazykem, jímž je angličtina – a který se již tím, že je brán nepříznakově a samozřejmě, vnucuje jako základ a „předporozumění“ pro všechny další úvahy. „Normální“ a základní je to mé – a jiné než mé je zvláštností, odchylkou od normálu.

Anglické *anger* však není o nic nepříznakovější a „základnější“ než ruské *serdiťja*; anglické *blue* není neutrálnější než japonské *aoi*, píše Wierzbicka (1999b). To, co chápe většina badatelů jako univerzální a základní (a charakterizuje pojmy svého jazyka – nikoli nezávislého metajazyka), již z principu takové být nemůže: ať už to jsou emoce, konverzační maximy nebo vidění a konceptualizace barev.

V souvislostech Berlinova a Kayova konstatování, že všechny jazyky rozlišují alespoň černou a bílou, to je evidentní. Není přece srovnatelné např. s konceptem naší ČERNÉ a BÍLÉ (v kontextu dalších barevných pojmenování), užívá-li se v některém jazyce jediného slova pro označení komplexu českých ČERNÉ, HNĚDÉ, ŠEDÉ a MODRÉ, a druhého členu této sémantické opozice pak, zhruba řečeno, v souvislosti s barvami ostatními, tvrdí Wierzbicka. Naše ČERNÁ pak znamená nutně něco jiného.

Samozřejmě, všechno je mnohem složitější – a zkušenosti odrážející se v různých jazycích, příslušejících společenstvím kulturně vzdáleným, nejsou tak jednoduše přeložitelné a převeditelné do našich kódů a rámců a vtělitelné do našich schémat. To není černá barva a bílá barva, to je zkrátka něco jiného, neboť tato označení fungují v kontextu jiného obrazu barevného spektra, na pozadí sémantické struktury jiného jazyka, a tedy i jiného vidění světa, jiného horizontu odkrývání věcí. Povaha jednotlivostí je určována celkem, skutečný význam slova můžeme konstituovat jen se znalostí příslušného jazyka (a kontextu jím reprezentované kultury).

Podle Wierzbické barva nepatří k univerzálním lidským konceptům, a tak ani termíny pro označení žádných jednotlivých barev nejsou fenoménem univerzálním. Některá (i když zřejmě nečetná) jazykově-kulturní společenství barvy jako samostatný aspekt vizuální zkušenosti vůbec nevydělují. Tak např. adjektivum, které v sobě nese sémantiku zelené barvy, znamenají zároveň i čerstvost a svěžest (rostliny), „šťávu“, zatímco označení červené je zároveň i označením suchosti (srov. Wierzbicka, 1999b).

Co však mezi univerzálie určitě patří, konstatuje Wierzbicka na základě četných výzkumů, to je **zkušenost vidění** – a k ní se vztahující (pojem a)

slovo pro VIDĚT: to prý existuje ve všech jazycích. A každý jazyk rovněž reflektuje, že vidět lze jen ve dne, za světla, kdežto za tmy, v noci, vidíme jen obtížně, zkrlesně anebo vůbec. Takže se v lidských jazycích tak či onak rozlišuje „stav, kdy je vidět“ (SVĚTLO, den), a kdy „není vidět“ (TMA, noc).

Další nepochybnou univerzálií je podle Wierzbické koncept pro JAKO – a to zejména v přirovnáních fungujících na vizuálním základě: „něco je (vypadá) jako něco“.

Od těchto dvou univerzálních konceptů – VIDĚT a JAKO – pak vede přímá cesta k tzv. **teorii prototypů** v oblasti barev (viz zde 4.1.2).

Prototypy – a nejen ty barevné – tvoří základ našeho pojmového systému, respektive obrazu světa. V souvislosti s barvami se však s pojmem prototypu pracuje trochu jinak než např. ve sféře substancí (osob, zvířat, věcí, emocí, vlastností apod.). Prototypem dané barvy je její nejtypičtější nositel, „nejlepší příklad“. A nejtypičtějšími nositeli barev jsou základní součásti přírody, na nichž stojí a z nichž vyrůstá náš přirozený svět, řečeno s Patočkou, které odnepaměti tvořily rámec lidského života a prvotní lidskou zkušenost. Noc a den. Nebe. Slunce. Rostliny. Sníh. Krev, oheň.

V australském jazyce walpiri je *yalyu* krev – a *yalyu-yalyu* znamená červenou barvu, *walya-walya* (země-země) je hnědá, *yukuri-yukuri* (rostliny-rostliny) je zelená. Něco vypadá jako něco – právě to má naznačit zdvojení slova. Jinak připodobnění prototypu ilustruje anglická dvojice *gold* a *golden* (zlatý a „jako zlatý“, např. vlasy nebo obilí). České označení barvy *zelený* je synchronně pocílováno jako nemotivované, etymologie však odhaluje starý slovanský kořen *zel-*, poukazující k rostlinnosti, tedy k prototypu zelené barvy (srov. *zelí*, nářeční *zelina* ve významu „bylina“). Anglické *green* má souvislost se slovesem *to grow*, „růst“. (Prototyp nemusí být přítomen přímo ve slovotvorné struktuře barevného pojmenování, nemusí být odhalitelný jako jeho motivátor – ovšem často tomu tak bývá.)

Jsme-li standardně vybaveni zrakem (a není-li zrovna tma), vždy už něco vidíme: a „vždy už“ to vidíme barevně. Člověk je takto disponován. Podle A. Wierzbické je však třeba v tomto směru rozlišit **percepci** barev – tedy to, co probíhá „mezi sítnicí a mozkem“ (a co jakožto věc našeho neurobiologického základu zkoumá neurologie a neuropsychologie) – a jejich **konceptualizaci**, tedy procesy probíhající v naší mysli, na úrovni pojmů. „Slova“, jimiž (v tomto případě o barvách) mluvíme, k našemu prožívání (barev) a myšlení (o barvách) významně poukazují. Je však třeba vzít v úvahu, že jazyk reflektuje, co se děje v mysli, nikoli co se děje v mozku (srov. Wierzbicka, 1999b).

Mohli bychom tedy říci, že vidění má v tomto smyslu dvojí dimenzi. Vidím – a „vidím“ (tj. nějak si viděné pojmově uspořádávám, nějak viděnému – většinou nereflektovaně – rozumím).

Barvoslepý vidí barvy jinak než já: to je dáno rozdílností v našem neurobiologickém ustrojení, v naší tělesnosti, respektive v možnostech **percepce**. Že Rus „vidí“ (a pojmenovává) jako dvě různé (základní) barvy (*sinij* – *goluboj*) to, co je pro rodilého Čecha jen světlejší a tmavší *modrá*, že vietnamština zahrnuje do jednoho pojmu a slova (*xanh*) barvu čerstvých rostlin i bezmračného nebe, tedy českou *modrou* i *zelenou* (srov. Hoang thu Oanh, 1997) – to je věc rozdílů v české, ruské a vietnamské **konceptualizaci** barev, a pak tedy i v českém, ruském a vietnamském jazykovém obrazu světa (o barvách v češtině srov. podrobněji ve 4. kapitole).

I mimolingvistické kognitivně založené výzkumy zabývající se percepcí (barev) však konceptualizaci zohledňují, směřují k ní, hledají její hranice, místa přechodu od „přírody“ ke „kultuře“. Tato zkoumání probíhají značně jinak, než jsme zvyklí z humanitních věd (v 1.1.2 jsme jejich přístupy charakterizovali jako přírodovědné). Percepčními kategoriemi v oblasti barev, respektive vizuality vůbec, a to ve srovnání s percepční kategorizací v oblasti slyšení se zabývají např. práce M. Bornsteina; interpretují se v nich výsledky různých pokusů a měření prováděných s dospělými respondenty (ale často i s malými, dosud nemluvícími dětmi a také se zvířaty) a při tom se zkoumá např. vnímání barev a jejich označování, přiřazování k té či oné percepční kategorii, usouvztažňuje se psychofyzilogické a to, co je kulturně podmíněno (srov. Bornstein, 1987, tam i bohatá bibliografie).

Jde tu rovněž o hledání univerzálií určitého typu (v souvislosti s barvami např. o zmíněné percepční kategorie), tedy o to, co je všem lidem společné, vrozené, dané specificky lidskou tělesností včetně jejích limitů. Vychází se tu také z těsného sepětí mysli s jazykem a jazyka s myslí.

I zde se ukazuje, že o mnohém, co je neviditelné a přímému pozorování nepřístupné, může podat zprávu právě zkoumání jazyka – který je na rozdíl od dějů probíhajících v mysli dobře uchopitelný, neboť jazykové projevy lze vnímat smysly, a dokonce fixovat. Jazyková vyjádření nás tak mohou navést k tomu, co se děje v mysli (a možná pak zprostředkovaně i v mozku a centrální nervové soustavě, jak o tom bádá neurolingvistika), poukázat k tomu, jak vidíme svět – a co je pro naše kognitivní procesy charakteristické.

Znovu snad můžeme v této souvislosti pro pořádek připomenout: je to naše v prostoru ukotvená **tělesnost** (a od ní se odvíjející lidská perspekti-

va a na ni vázaná představová schémata), dále schopnost chápat to, co není smyslově dáno a vnímatelné prostřednictvím tělesných dispozic, **metaforicky** – a také schopnost **kategorizovat**, tvořit si pojmový systém na základě **prototypů** – **stereotypů** (viz dále 2.4). To vše dává našemu chápání světa základní, hlubinnou strukturu, zřejmě celému lidskému druhu společnou. Každý jazyk se pak, zdá se, v „povrchovějších“ vrstvách utváří svébytně, ve srovnání s jinými jazyky více nebo méně rozdílně, v závislosti na specifikách společenství, kterému je jazykem mateřským.

2.2 Jazykový obraz světa

2.2.1 Historické souvislosti

Pojem **jazykový obraz světa** se přibližně v polovině 80. let začal užívat v pracích polských jazykovědců z Lublinu.⁴ Brzy se v polské lingvistice velmi rozšířil a nabyl mnoha dimenzí: jde tu ovšem nejen o pojem, nýbrž i o svébytný přístup k jazyku, který je jím reprezentován a označován.

Ke krystalizaci tohoto přístupu dochází v době obratu světové lingvistiky „od systému ke komunikaci“, od formalizujících metod k jazykovědě explikativní. Do centra pozornosti jazykovědců se dostává sémantika (včetně svých přesahů do pragmatiky) – a chápe se jako svědectví o myšlení, prožívání a chování člověka i celých kulturních společenství. Hovoří se o novém paradigmatu – o jehož přesnou charakterizaci bychom však mohli vést spory: Jde o paradigma ve svém základu komunikačně a pragmaticky orientované? (Tuto jeho modifikaci u nás už dosti důvěrně známe.) Nebo primárně kognitivní? Antropologické? Podstata nového paradigmatu se všemi výše uvedenými dimenzemi je však možná koncentrována právě v pojmu jazykového obrazu světa (srov. Chlebda, 2000).

⁴ R. Grzegorzczkova uvádí, že se poprvé objevil v r. 1986 v článku hlavních představitelů lublinské jazykovědné školy J. Bartmińského a R. Tokarského *Językowy obraz świata a spójność tekstu* (srov. Grzegorzczkova, 2001a, s. 162). Právě Lublin se považuje za centrum tohoto přístupu k jazyku – srov. řadu tzv. „červených sborníků“, z nichž první přímo nese název *Językowy obraz świata* (ed. J. Bartmiński, Lublin 1991; 1999; 2004) a statí v něm obsažené formulují základní teoretické a metodologické problémy s daným přístupem spjaté. Lublinští také vydávají etnolingvistický slovník (srov. Bartmiński, 1997; 1999;), časopis *Etnolingwistyka* a řadu studií a knih z oblasti kognitivně a kulturně založené lingvistiky. (Srov. též Vaňková, 1999a.)

V centru nového, „celostního“ paradigmatu – parafrázujeme tu W. Chlebdu – stojí **člověk**: hledající své místo ve světě (ve „strukturách bytí“) a obacející se k druhému, který je stejně jako on součástí určitého kulturně-komunikačního společenství. Jazykový obraz světa pak vyznačuje roviny jejich možného dorozumění a porozumění, hranice prostoru společné konceptualizace – jejichž respektování zaručuje alespoň elementární pocit smysluplnosti existence, a také aspoň jistou míru efektivnosti komunikace i společných činností, a jejichž porušení by přinášelo sankce – ať už pocit chaosu a neexistence smyslu, nebo mezilidské konflikty, či dokonce vykázaní individua do prostoru mimo dané společenství (viz Chlebda, 2000, s. 163). Zkoumáme-li kontury jazykového obrazu světa, zkoumáme vlastně, „jak jsme“ ve světě, v jakých dimenzích světa rozumíme, jak a odkud k němu přistupujeme.

R. Grzegorzczkova (2001a) píše, že jazykový obraz světa se stal v Polsku **centrálním pojmem kognitivní jazykovědy**. V základních pracích amerických kognitivistů ho ovšem nenajdeme; zhruba tu snad jeho smysl vystihují formulace typu „konceptualizace světa obsažená v jazyce“; ruští jazykovědci hovoří v podobném smyslu slova o „naivním obrazu světa“, který je v jazyce uložen (Apresjan, 1995). Polská lingvistika tu pozoruhodně rozvíjí a doplňuje americký kognitivismus, reprezentovaný zejména díly G. Lakoffa a M. Johnsona (která se v Polsku citují velmi často, stejně jako např. práce R. Langackera).⁵

Kognitivistický důraz na individuální zkušenost se světem, která je dána lidskou kognitivní výbavou, vychází z podstatného významu tělesnosti, schopnosti myšlení v dimenzích metafory, schopnosti kategorizovat apod. – se tak posouvá směrem ke sdílené zkušenosti kolektivní, jazyk se nechápe pouze jako svědectví o lidské kognitivě, ale (i) jako fenomén **kulturní a antropologický** – a můžeme dodat též **sémiotický**. Každý jazyk totiž podává specifickou, jistým společenstvím sdílenou **interpretaci světa**. V tomto kontextu se nabízí také odkaz na kulturní sémiotiku **M. J. Lotmana** a tartuské školy – v jejímž rámci je jazyk pojat podobně: jako model světa, respektive jako modelující systém. (Nutno ovšem dodat, že tu jde o jazyk v sémiotickém, nikoli úzce lingvistickém smyslu slova, třebaže právě jazyk přirozený tu hraje vzhledem k ostatním kódům dominantní roli – je tzv. primárním modelujícím systémem, srov. např. Lotman, 1970.)

⁵ O recepci kognitivní lingvistiky v Polsku srov. Kalisz – Kubiński (1998).

V Polsku se dnes zkoumáním různých aspektů jazykového obrazu světa zabývá řada jazykovědců i celých pracovišť, často v přesahu k etnolingvistice, kulturologii apod. (srov. Vaňková, 1999a).

Nedá se samozřejmě říci, že by uvedený pohled na vztah jazyka a světa byl naprosto nový. Původně metaforické spojení „obraz světa“ se objevuje už dlouho v mnoha pracích z oblasti humanitních věd – v textech antropologických, kulturologických, filosofických aj. –, ale i ve vědách přírodních: už na přelomu 19. a 20. století mluví např. H. Herz a M. Planck o „fyzikálním obrazu světa“ (srov. Maćkiewicz, 1999, s. 8).

Co se však týče přímo jazykového obrazu světa – a jazykovědného zkoumání –, hovořívá se zejména o dvou myšlenkových prouděch, které s příbližnými ekvivalenty tohoto pojmu (*Sprachliches Weltbild – view of the world*) už před desetiletími (či dokonce staletími) pracovaly, akcentovaly zásadní úlohu mateřského jazyka v souvislosti s myšlením, národem či jazykovým společenstvím a jeho kulturou – a jejichž protagonisty současní představitelé teorie o jazyce jako obrazu světa považují za své předchůdce.

Prvním z těchto proudů je německá romantická filosofie jazyka 19. a 20. století, mající kořeny zejména v pracích Humboldtových. Na konci 18. století však formuluje už preromantik J. G. Herder tezi, která by se mohla stát výchozím bodem současných prací tohoto zaměření: „Každý národ má vlastní rezervoár myšlenek, které se staly znaky – tím rezervoárem je jeho jazyk: je to pokladnice, do něž vnesla svůj vklad staletí (...) – je to pokladnice myšlenek celého národa“ (cit. podle Anusiewicz, 1995, s. 23). Herderova filosofie se stala také jedním z východisek evropského romantismu a stála např. u základů českého národního obrození, zejména v pojetí jungmannovské generace. Připomeňme zde znovu, že např. V. Macura ve svém pojetí národního obrození zdůrazňuje právě jeho „lingvocentrismus“ (srov. Macura, 1995).

W. Humboldt vycházel ve své koncepci jazyka z předpokladu, že v každém přirozeném jazyce je uložen specifický pohled na svět (*Weltanschauung*), způsob jeho myšlení a prožívání; že jazyk je obrazem světa (*Sprachliches Weltbild*), sdíleným v rámci daného jazykového společenství (národa) – a představujícím jeho kolektivní zkušenost, jeho ducha. Humboldtovy názory našly v Německu řadu pokračovatelů, stály u základů celého filosofického směru (neohumboldtismu), jehož nejvýznamnějšími představiteli jsou L. Weisgerber a H. Gipper – a tak či onak inspirovaly i řadu dalších filosofů (K. Vossler, K. Burdach, T. Frings, F. Maurer, R. Meringer aj.).

Zvlášť můžeme připomenout v našem současném myšlenkovém kontextu známějšího E. Cassirera, jehož východiska včetně příkladů vzatých z tehdy nových etnologických výzkumů se plně shodují i s náhledy dnešních kognitivistů (viz zde 5.2.1). Už na počátku 20. let dvacátého století Cassirer zdůrazňuje zakořeněnost abstraktního myšlení a jazyka v lidsky prožívané tělesnosti a prostorovosti. Na příkladech *jazyků ve fázi názorného výrazu*, tj. těch, které (ještě) nedospěly do „abstraktní“ fáze propracovaných jazyků evropských, pak ukazuje např. to, jak slova označující prostorové charakteristiky (např. deiktika) začala postupně konstituovat pojem JÁ a osobní zájmena vůbec, jak se prostorové pojmy staly opěrnými body pro konceptualizaci času. Vlastní tělesnost stála také u zrodu pojmu čísla, počtu a počítání (srov. Cassirer, 1996, s. 172).

Cassirer také uvádí, že např. černošské jazyky mande vyjadřují prostorové pojmy – pro které nám slouží zejména předložky – velmi materiálně, doslova tělesně: na místě našeho *za* stojí substantiva *záda* nebo *zadek*, význam *před* vyjadřuje slovo označující oko, význam *v* se vyjádří slovem *pro břicho*. Jazyky indoevropské, které již fázi názorného výrazu opustily, prý kdysi v souvislosti s předložkami postupovaly podobně, jak o tom svědčí etymologická zkoumání – a také dodnes vznikající tzv. sekundární předložky typu *v čele*; *po boku*, kde primární „tělesný“ význam ještě nebyl úplně setřen (tamtéž, s. 164).

Jazyky ve fázi názorného výrazu vykazují také jinou představu času, než z jaké vycházíme v naší evropské kultuře: základní opozicí je tu „teď versus ne-tes“, „dnes versus ne-dnes“, tak jak to známe např. od malých dětí. Rozlišování minulosti a budoucnosti není relevantní (tamtéž, s. 181).

Nezávisle na filosofii německé proveniencce – a s východiskem ve vlastním etnologickém a antropologickém zkoumání – rozvíjeli podobné myšlenky (s podobnými závěry) i američtí badatelé E. Sapir a B. J. Whorf. Známy je v tomto ohledu jejich termín *view of the world*, a zejména tzv. Sapirova a Whorfova hypotéza, v níž se hovoří o **jazykovém determinismu** (tzn. že způsob našeho vidění světa je determinován našim mateřským jazykem) a **jazykovém relativismu** (jednotlivé jazyky představují rozdílné náhledy na svět, podrobněji např. Budil, 1992; Salzmann, 1996). Srovnání indiánského jazyka hopi s jazyky indoevropskými ukázalo např. zcela odlišné chápání času.

Každý jazyk představuje specifickou interpretaci světa – často se mluví o brýlích mateřského jazyka, které máme stále nasazeny, aniž si tento fakt plně uvědomujeme (viz 2.1). Avšak – kolik řečí umíš, tolikrát jsi člo-

věkem. Bilingvní osoba má možnost brýle střídát – a zažít relativitu uspořádání reality, když si uvědomí, že má dar spatřit svět ve dvojí verzi, v každé jinak strukturovaný. Odlišnost těchto dvou světů (jako kontextů jevení věcí) je větší či menší podle toho, nakolik jsou si dané jazyky geograficky, a zejména kulturně vzdálené.

Pod brýlemi však máme oči – to znamená, metonymicky řečeno, to, co nás všechny jakožto tvory označované *Homo sapiens* spojuje, co konstituje naše lidství, co je univerzální, co je nutným podložím veškerých kognitivních (i jiných) operací – a co je možno objevit i v každém jazyce. Hledání univerzálií bylo odjakživa oblíbeným filosofickým a obecnělingvistickým tématem; a třebaže tomu tak kognitivní lingvisté většinou neříkají, jde jim ve specificky mezioborovém kontextu vlastně o totéž. Ti, kdož zkoumají jazykový obraz světa, tyto (kognitivistické) univerzálie zohledňují a vycházejí – aforisticky řečeno – z toho, „že máme oči“, zajímají je však také ony „brýle“. (Je ostatně nemožné určit s přesností, kde končí působnost očí a začínají fungovat brýle.)

Porovnáváme-li tedy různé jazykové obrazy světa, je třeba vzít v úvahu jak rozdílnosti mezi nimi (svědčící o různých sociálních a kulturních podmínkách a zkušenostech daného společenství), tak i to, co je univerzální (lidská tělesnost a prožitek prostoru, antropocentrismus, metaforická konceptualizace světa, základní způsoby kategorizace). Obrazy světa si jsou totiž podle četných výzkumů vzájemně podobné i nepodobné – přičemž rozdílnosti jsou spíše „na povrchu“ (strukturace skutečnosti, její popis a hodnocení), zatímco podobnost se týká hlubších struktur našeho ukotvení do světa (konceptuální schémata, založená tělesně a prostorově; srov. zde 2.3).

Když se kupříkladu podíváme na způsoby konceptualizace v českém znakovém jazyce neslyšících, ukazuje se, že i on je založen na lakoffovsko-johnsonovských (prekonceptuálních) představových schématech typu „nahore (dobré) – dole (špatné)“, „nádoba“ („uvnitř – venku“), „spojení“ apod., ačkoli způsob, jak se tato schémata uplatňují, může být např. ve srovnání s češtinou značně odlišný (rozdílné jsou ostatně už způsoby realizace: oproti verbálně-akustickým jazykům je vizuálně-motorický znakový jazyk neslyšících kódem postaveným od základů jinak, srov. Macurová, 1994).

Ukazuje se to i na příkladu konceptualizace barev. Níže citované pojednání na toto téma (první kognitivně orientovaný příspěvek k výzkumu českého znakového jazyka) uvádí např., že znak pro SVĚTLO/SVĚTLÝ se ukazuje ve vzpřímeném držení těla, ruce s nataženými a otevřenými dvě-

ma prsty se současně pohybují nahoru a od sebe, zatímco v případě znaku TMA/TMAVÝ jsou dlaně sevřené v pěst (nebo se postupně zavírají), ruce se pohybují shora dolů a k sobě, a to s náznakem schoulení a nahrbení. Takto vyjádřený sémantický prvek pozitivity / negativity – realizovaný prostřednictvím protikladů nahoru (+) – dolů (-), otevření (+) – uzavření (-) – se pak objevuje podobně též v artikulaci dalších opozitních dvojic znaků, např. DEN / NOC, VESELÝ / SMUTNÝ (srov. Myslivečková – Hudáková – Vysuček, 2001). To plně koresponduje jak s pozitivními a negativními konotacemi spjatými též v češtině se světlem a tmou (*světlý bod; osvětlení; světlo mého života; vysvětlit x temné síly; tmářství; temné stránky; vytmavit něco; zatemnit*), tak i se základními orientačními metaforami, zejména s opozicí nahore – dole. I v češtině (a podobně v jiných jazycích) se setkáme s konceptualizací ŠTASTNÝ JE NAHOŘE – SMUTNÝ JE DOLE (srov. např. *zvedla se mi nálada; povznese mě to na duchu; zvýšilo se mi sebevědomí x nálada klesla; jsem na dně; upadl jsem do deprese*), ZDRAVÍ A ŽIVOT JSOU NAHOŘE – NEMOC A SMRT DOLE (*je na vrcholu sil, zdraví x jde to s ním dolů, s kopce; upadá*) apod. (srov. též Lakoff – Johnson, 1980/2002, s. 30n, zde 2.5.4).

Konceptualizace této opozice (nahore +, dole -) má v základě – znovu – lidskou tělesnost, tzn. vzpřímenou polohu a vše, co se na ni váže: „nahore“ je člověk živý, zdravý, ale i vítěz, člověk veselý, sebevědomý, nadřazený či v různém smyslu slova nadřazený apod., a naopak horizontální poloha (nebo poloha směřující dolů) je spojena se smrtí a nemocí, a také s porážkou, podřízeností, smutkem, depresí.

Pokud tedy jde o jazykový obraz světa, dalo by se říci, že vyrůstá z takových tělesných a tělesně-prostorových struktur, jež jsou univerzálně platné. Na tyto struktury se pak nabaluje řada dalších elementů různé povahy, které jsou více či méně specifické a mohou sémantickou strukturu různých jazyků od sebe vzdalovat (viz dále).

2.2.2 Definice

Definice jazykového obrazu světa je celá řada. Zohledňují různé aspekty tohoto pojmu – a každá z nich se zdá být vhodná pro jiné potřeby zkoumání, z hlediska různých přístupů k jazyku či textu. Uvedme následující:

Jazykový obraz světa je

„... v jazyce uložená interpretace skutečnosti, kterou je možno chápat jako souhrn soudů o světě. Mohou to být soudy buď ustálené v samém

jazyce, v jeho gramatických formách, ve slovníku, ve fixovaných textech (např. v příslovích), nebo jazykovými formami a texty pouze implikované.“ (Bartmiński, 1990, s. 110)

„... způsob chápání světa (jeho percepce a konceptualizace), který lze vyčíst z jazykových faktů, tj. z flektivních a derivačních zákonitostí jazyka, z frazeologie, synonymických skupin, svědčících o svébytné kategorizaci světa, a konečně i z konotací a stereotypů spjatých s pojmenovávanými objekty.“ (Grzegorzczkova, 2001a, s. 162)

„... soubor pravidel uložených v gramatických kategoriích (flektivních, slovotvorných, skladebných) a v sémantických strukturách lexika, ukazujících pro daný jazyk typické způsoby vidění jednotlivých součástí světa, hierarchii, která v nich vládne, i hodnoty, které dané jazykové společenství akceptuje.“ (Tokarski, 1993, s. 358)

„... určitý způsob existence (jevení) světa (v široce pojatém smyslu, zahrnujícím člověka i univerzum) v sémantickém rozčlenění lexikálního systému daného jazyka a jeho gramatických kategorií a ve způsobu syntaktického propojení jednotek tohoto jazyka.“

(Gipper, cit. in Kajfosz, 2001a, s. 43)

Oproti Gipperově povaze „způsobu existence (jevení) světa“ (srov. zde filosofickou koncepci „svět jako jev“, viz 3.1.1, srov. též Arendtová, 2001) zdůrazňuje Bartmiński statut „interpretace skutečnosti“. Podobná je i formulace „způsob chápání světa (jeho percepce a konceptualizace)“ v definici Grzegorzczkové. Tokarski vychází naopak od „souboru pravidel“, který poukazuje k určitým „způsobům rozčlenění světa a vidění jeho jednotlivých součástí“ (včetně jejich hodnocení).

Jaký však je jazykový obraz světa, jaké má vlastnosti? Podobně se ptají mnozí badatelé. Následující atributy jazykového obrazu světa vyjmenovává např. J. Kajfosz: výběrovost, dynamičnost, transcendentnost, axiologičnost, heterogenost, integrálnost a kontextuálnost (Kajfosz, 2001, s. 44n). S pomocí dalších zdrojů i vlastních náhledů můžeme vyložit, jak lze alespoň přibližně těmto pojmům v našich souvislostech rozumět.

a) **Heterogenost.** Jazykový obraz světa není jednolitý, homogenní – je naopak mnohohrstevnatý, komplikovaný, někdy i vnitřně rozporný. Má

řadu rovin a „pater“, je rozrůzněně teritoriálně (dialekty), sociálně (profesní jazyky, slangy), stylově i podle sfér komunikace. Např. obraz světa interpretovatelný z odborných textů, obrazy světa jednotlivých vědních oborů se většinou diametrálně liší od toho, jak se dané výseky světa jeví v kontextu přirozeného světa, v běžné, „naivní“ reflexi a komunikaci.

Základ, centrum jazykového obrazu světa ovšem tvoří právě sféra každodenně prožívaného, přirozeného světa: který je antropocentrický a etnocentrický – a odpovídá **praktickému zacházení se světem** (viz 2.2.3, 2.4 – a srov. též Bartmiński, 2001a). Pokud se tedy hovoří o jazykovém obrazu světa, máme na mysli nejčastěji toto „centrum“, tvořené komunikací **subjektivně orientovanou** (prototypovou sférou je běžná každodenní komunikace – a pak též umělecké texty, které ji reflektují, modifikují a využívají prototypů v ní fixovaných), méně už (pokud to není výslovně tematizováno) sféru „objektivního“ zacházení s jazykem (odborný styl, administrativní apod.). Specifický je pak obraz světa utvářený texty publicistickými a reklamními.

Základem pro studium (a oblastí, která by v tomto smyslu měla být prozkoumána na prvním místě) jsou tedy kromě běžné komunikace texty folklorní a umělecké (tzv. **antropocentrické styly jazyka**, srov. Bartmiński, 2001a).

b) **Dynamičnost.** Jazykový obraz světa se v průběhu času a dějinného vývoje proměňuje, je stále (a v mnoha aspektech) v pohybu: „Ustavičný proces přehodnocování našeho jazykového obrazu světa lze nazvat rekatégorizací a rekontextualizací“, píše J. Kajfosz (2001). Na druhou stranu je ovšem jeho základ, zděděný po předcích, velice starý – a zůstává neměnný. (Snad je i v tomto kontextu možno připomenout známý Mathesiův pojem „pružné stability“.)

Někdy je tu však i vnější snaha (a potřeba) společnosti proměnit nežádoucí stereotypy (např. v souvislosti s rasismem a xenofobií), kterou provázejí často i „umělé“ změny negativně zatížených pojmenování (*Cikán – Rom, hluchý – neslyšící*): tyto snahy mají ovšem různou míru úspěšnosti. O posuny nelichotivého stereotypového chápání představitelů svého povolání se někdy pokoušejí i určité profesní skupiny (policisté, zdravotní sestry, učitelé).

Zvláště s ohledem na dnešní dobu je třeba připomenout, že jazykový obraz světa se proměňuje nejen v souvislosti s časem, ale i pod vlivem jiných jazyků, s nimiž je v kontaktu. Speciální pojednání by si zasloužily vlivy, kterými se obraz světa pokoušejí modifikovat média a reklama.

c) **Výběrovost.** Každý jazykový obraz světa má nutně výběrový charakter. Na některé aspekty skutečnosti obrací pozornost zvýšenou měrou, jiné naopak úplně opomíjí. V tom, které části reality (a nakolik) se berou v úvahu a které nikoli, se jednotlivé jazyky v různé míře liší (vzpomeňme si na pověstné četné druhy sněhu nebo sobů v eskymáckých jazycích).

Výběrovost se promítá do způsobu kategorizace. Anglické adjektivum *next* je třeba přeložit do češtiny buď jako *příští* (*next week*), nebo *další, následující* (*next exercise*), anebo *nejbližší* (*next neighbour*). V češtině např. na rozdíl od angličtiny nemáme zvláštní slovo pro *pet*, domácí zvíře chované pro potěšení a „mazlení“ (viz 2.4).

d) **Axiologičnost.** Jazykový obraz světa je prostoupen hodnocením, zaujatostí. Skutečnost není člověku lhostejná. Člověk vnímá věci a bytosti jako nakloněné příznivě, anebo nepřátelské, jako známé, anebo neznámé a nesamozřejmé, jako přitažlivé, či odpudivé, jako vzbuzující sympatii, anebo odpor a strach.

Dodat můžeme s Tokarským – nejvyšší mírou je tu „lidskost“ (srov. 2.3). **Člověk a lidské je nejvyšší hodnotou** (proti „lidskému“ stojí zvíře, bestie, stvůra, nelidskost). V rámci „lidského“ se pak konstituuje další zásadní opozice: **mé, naše, vlastní versus cizí, jiné, nevlastní** („já“, „my“ versus „oni“). Připomenout však můžeme i opozice další, např. ty, které v souvislosti se světem starých Slovanů odlišují Ivanov a Toporov (1965). I tam nese vždy jeden člen opozice kladné, druhý záporné hodnocení a reprezentuje celou řadu skutečností (nahore – dole, vpravo – vlevo, živý – mrtvý, mužský – ženský, světlý – tmavý aj.).

e) **Integrálnost a kontextuálnost.** V rámci studia jazykového obrazu světa můžeme jen těžko a nepřesně určit rozdíly mezi **slovníkovou, jazykovou definicí** (týkající se významu a spojitelnosti slova) a mimojazykovou reflexí dané věci, která slovu odpovídá, tj. reflexí **encyklopedickou, vědeckou, teoretickou**. Dalším, třetím typem nazření skutečnosti je vztah **praktický a pragmatický** (schopnost „normálně“ zacházet se světem a věcmi); i to je specificky spjata s jazykem, se slovy. Často se přelévá jedno v druhé, splývá jazykové s mimojazykovým, teoretické s praktickým. V jazykovém obrazu světa však vidíme jako centrální právě onen praktický a pragmatický vztah ke světu, od nějž se pak až sekundárně odvíjí i nazírání teoretické.

Jazykový obraz světa je specifický právě svou orientací na jednání a chování, praktické zacházení s věcmi a se světem, na „přirozený svět“

(viz výše). Součásti světa jsou spatřovány primárně z hlediska smyslu, který mají pro člověka, každá věc je v naivním pohledu (jejž jazykový obraz světa reprezentuje) především nástrojem k uspokojování lidských potřeb – má (většinou praktický) účel. Kráva dává mléko, pes hlídá, kočka chytá myši (které nám lidem škodí) – uvádí Kajfosz jako příklady. Zdůrazňuje však, že zde nejde o tzv. pragmatismus objektivizující; domácí zvířata se např. nechápou pouze jako lhostejné, neživé „nástroje“, ale jako tvorové podobní ve svém chování i vnitřním životě člověku; hovoříme s nimi, dáváme jim jména apod. Jde tu o zvláštní typ pragmatismu „*polocznego*“, mohli bychom snad říci **naivního pragmatismu**, v němž např. významně figuruje opozice „sakrální – profánní“, který je spojen s pověrami, s antropomorfizací, mytickým viděním světa ap.

Běžné (naivní) znalosti o světě (z nichž jazykový obraz světa vychází) získáváme od dětství nevědomě, mimochodem – a ani významy slov mateřského jazyka se neučíme prostřednictvím ekvivalentů a definic. Naše „vědění ve formě návodu“ (*wiedza-recept*) je předteoretické, píše Kajfosz (2001, s. 46). A my zde můžeme znovu připomenout patočkovský **přirozený svět**, vzhledem k němuž jsou všechny světy další (např. „světy“ různých vědeckých teorií, ale i světy prezentované médií či reklamou) až sekundární a odvozené.

f) **Transcendentnost** (a sebereflexe). Už P. Trost kdysi vyslovil myšlenku, že jazyk má tendenci překračovat své meze (1962/1996, s. 62). Tato teze se dá vyložit různými způsoby. Již to, že jazyk se neustále re-aktivuje v komunikaci, vede k jeho neustálému narážení na hranice jedinečné situace a jedinečné interakce. „Lidská, jazyková reflexe má už ze své podstaty dialogický charakter, a proto jazyk jako nástroj takové reflexe před námi otevírá ty oblasti světa, které sám nejprve zamkl“ (Kwašnica, 1991, cit. in Kajfosz, 2001, s. 45). To těsně souvisí i s pojetím dialogu jako transcendence, tak jak to známe z moderní filosofie dialogu (srov. např. Poláková, 1995).

Pokud má podle P. Trosta jazyk tendenci překračovat své meze, znamená to, že prostřednictvím jazyka (a řeči) může své meze překračovat také člověk. Povaha těchto mezí je ovšem diskutabilní: definovat je sice nemůžeme, ale v jistém smyslu jsou dány našimi lidskými limity: souvisí s kognitivitou, tělesnem, smysly, schopnostmi myšlení a imaginace. I o tom, co není dáno tělesnou či smyslovou zkušeností, lze myslet a mluvit díky schopnosti „žít metaforicky“ (viz 2.5).

O transcendentním charakteru jazykového obrazu světa svědčí také to, že v sobě obsahuje **svůj vlastní metajazyk**, že je schopen sám sebe re-

flektovat. Na rozdíl od umělých jazyků, kde je metajazyk od jazyka striktně oddělen, to v případě přirozených jazyků není možné, jazyk a metajazyk se vzájemně prorůstají řadou analogií, metafor apod., respektive jde vlastně o jazyk jediný; onen metajazyk je vlastně „jazykovým obrazem jazyka“, a tedy základním předporozuměním jazyku – a současně tzv. naivní či lidovou lingvistikou – která je ovšem východiskem i pro lingvistiku „opravdovou“ (srov. Maćkiewicz, 1999).

2.2.3 „Přirozená“ slovní zásoba

Jazykový obraz světa, model světa uložený a strukturovaný v jazyce, představuje složitou, mnohaúrovňovou strukturu. Jak už bylo uvedeno v 2.2.2, jeho centrem je **přirozený jazyk** (*język potoczny*, *język naturalny*),⁶ korespondující se základní lidskou zkušeností, se zkušeností přirozeného světa.

Je to analogické: přirozený svět se má vůči ostatním kontextům lidského vztahování („světy“ / kontexty povahy teoretické, vědecké, administrativní apod.) jako přirozený jazyk k jazykům teorie a vědy, administrativy aj. Mezi různými rovinami jazykového obrazu světa zaujímá právě obraz přirozeného (běžného, každodenního) jazyka výjimečné postavení.

Je to pro nás především **první jazyk** ve smyslu jeho primárního osvojení v dětství (tímto jazykem se také pak jako dospělí k dětem obracíme). Jeho prvotnost se odvozuje také od toho, že nám stačí (a že ho potřebujeme) k dorozumění v každodenních životních situacích – ale také v momentech nejvypjatějších a nejkritičtějších –, že jde o tu polohu jazyka, která je nejjednodušší, nejkonkrétnější a (každému) člověku nejbližší.

Ovšem i tehdy, dostáváme-li se do kontaktu se složitými problémy a musíme-li o nich přemýšlet a mluvit ve „vyšších“ rovinách a třeba ve veřejných situacích (s požadavky na jemné významové rozlišování, přesnost a jednoznačnost, objektivitu, oficiálnost), pomáhá nám tento první jazyk: užíváme ho, potřebujeme-li nějaký pojem / termín druhým či sobě objasnit, ujistit se o správném porozumění neznámému či nejasnému, uvést na pravou míru mnohoznačnost. *Co je to...? – Co to znamená.....?* ptáme se a pak vysvětlujeme složité a neznámé za pomoci jednoduššího

⁶ Nikoli ovšem ve smyslu opozice „přirozený“ versus „umělý“, jak jsme zvyklí z běžnější lingvistické a sémiotické literatury; zde nám jde (v souladu s premisami celé této práce) o přirozený jazyk jako korelát přirozeného světa.

a známého, za pomoci přirozeného jazyka, *jak nám zobák narost*. (Někdo také může říct jinému – který mluví příliš složitě, abstraktně, zatížen terminologií nebo hantýrkou svého oboru: *A teď nám to řekni česky!*)

Jde o jazyk (a pak též z něho vycházející **přirozený styl**, srov. *styl potoczny*, Bartmiński, 2001b, s. 115n) prvotní také v tom smyslu, že se uplatňuje nejčastěji a v největším množství situací a kontextů, že ho užívá největší počet lidí (někteří se pohybují výhradně na jeho bázi). Především však jeho primárnost vychází z toho, že v sobě ukotvuje „**elementární struktury myšlení a percepce světa**, spojené s elementárními potřebami člověka v elementárních situacích jeho existence“ (Bartmiński, tamtéž). Tento jazyk / styl plní také funkci „**derivační báze**“ vzhledem k ostatním jazykům / stylům: je základem, neutrálním pozadím, od něhož se všechny další jazyky / styly odvozují (a v závislosti na něm je také lingvisté vydělují a popisují).

Obraz světa, který je s tímto jazykem / stylem spjat, je „naivní“ (srov. Apresjan, 1995), opřený o perspektivu „prostého člověka“ a o jeho „zdravý selský rozum“. S tím je spojena, jak už bylo řečeno, vyjadřovací **konkrétnost**, výrazný **antropocentrismus** (včetně **etnocentrismu**), **subjektivita**, „**předsudečnost**“ ve smyslu **subjektivní generalizace a typizace** (kategorizace opřená o stereotyp, srov. 2.4), přítomnost **hodnocení**.

To vše se ukazuje ve struktuře jeho slovní zásoby a frazeologie i v její sémantické organizaci, ale také ve slovotvorných pravidlech, v typické větě stavbě a ve způsobech výstavby textu. Wittgensteinovu známou větu o tom, že „hranice mého jazyka jsou hranicemi mého světa“, můžeme připomenout právě tady: při hledání přirozeného jazyka v souvislostech přirozeného světa. Bartmiński uvádí, že „sémantická analýza tohoto slovníku umožňuje určit základní horizont poznání a hranice mentálního světa průměrného člověka“ (srov. Bartmiński, 2001b, s. 119).

Do základního inventáře takového slovníku by podle jednoho kritéria patřily nejfrekventovanější výrazy, užívané v co největším množství různých textů (tedy to, co je uchopitelné statisticky), podle druhého kritéria je sem třeba zařadit výrazy vztahující se k elementárním oblastem života průměrného člověka: bez nichž se neobejdeme v základních životních situacích ani při definování jiných výrazů – potřebujeme je jako primární podloží naší řečové existence. Toto druhé kritérium, ovšem důležitější, se v praxi uplatňuje při výuce cizích jazyků.

Takto vymezený základní slovník „běžné“/„přirozené“ slovní zásoby čítá v minimální verzi 1500–2000 slov, ve standardní verzi (nazíráno z hlediska učitelů cizích jazyků) pak přibližně 4000–5000 slov. Jde vlast-

ně o několik desítek sémantických skupin (cca 40–50), jak uvádí Bartmiński. (Ta vyznačují prostor, který by jistě zajímal filosofy jako půdorys přirozeného světa.)

Patří mezi ně (velmi volně podle Bartmińského) např. **části lidského těla** (*oko; hlava; nehet*), **existence, vývoj, fungování člověka** (*být; růst; život; porodit; umřít*), **potrava** a její přijímání, její získávání a příprava (*jíst; mléko; oběd; ulovit; kaše; vařit; mísa; lžíce*), **příbytek** a jeho vybavení (*bydlet; dům; střecha; práh; okno; postel; polštář*), **oblékání** (*obléci se; boty; šít; rukáv*), **rodinné vztahy** (*matka; manžel; syn; teta*), **pohyb, manipulace s předměty** (*jít; nést; plavat; vůz; kolo; házet; táhnout*), **péče o tělo** (*mýt se; nemocný; lék*), **zvířata, rostliny a příroda, zemědělství** (*kráva; medvěd; včela; ryba; obilí; strom; les; řeka; pole; orat; stáj*), **počasí, přírodní úkazy a nebeská tělesa, živly** (*prší; vítr; sníh; duha; blesk; měsíc; hvězdy; voda*) aj.

K těmto skupinám se připojují výrazy abstraktnější, vyjadřující **mezi-lidské vztahy** a jejich diferenciaci (*já – ty; potkat; učit; hádat se; soused; služba; prosit; válka*), **smyslové vnímání, chování, emoce, hodnocení, intelekt, vůli** (*vidět; hluchý; cítit; milovat; krásný; vztek; bát se; radost; pilný; chytrý; přemýšlet; chtít*) i takové sféry, jako je **morálka** (*dobrý – zlý; křivda; vina*), **víra, náboženství a obřady** (*Bůh; duše; hřích; anděl; modlit se; svatba; kmotr*), **umění a artefakty** (*zpívat; hrát; tanec; obraz; pohádka*), **čas** a jeho členění (*den; hodina; prosinec; léto; chvílka*), **rozměr, počet, barva, tvar** (*velký; úzký; hloubka; mnoho; dvě; červený; čtverec; koule*) aj.

2.2.4 Kořeny

Etymologické i historické bádání ukazuje, že základní slovní zásoba, složená z takovýchto nejběžnějších výrazů, je většinou co do původu velmi stará, její kořeny sahají až do časů praslovanské jednoty, a dokonce často i k indoevropským základům. To říká leccos podstatného také o základech dávného obrazu světa, které odhalujeme i v našich současných jazycích a ve způsobu prožívání světa vůbec.

Kognitivně zaměřená etymologická a historická bádání se orientují zejména na nalezení sémanticko-pragmatických souvislostí dnešních výrazů, chtějí se dopátrat původní motivace a provázanosti s výrazy dalšími, která dnes už třeba není patrná – ale pokud ji pochopíme, odhalí se nám zajímavě část naší conceptualizace a způsobu prožívání skutečnosti. Dobře to vystihuje název v tomto směru základní knihy *From etymology to pragmatics* – Od etymologie k pragmatice (srov. Sweetser, 1990).

Už bylo řečeno, že kognitivní lingvistika nepovažuje za účelné striktně odlišovat bádání synchronní a diachronní; naopak těží z propojení obojího a vyhledává momenty, kdy se může současná sémantika (a pragmatika) daného vyjádření otevřít díky historickému exkursu: díky objasněné motivaci, vpojení do vývojových souvislostí. Také historicky a etymologicky orientovaná bádání v souvislostech jazykového obrazu světa postupně hledají a nacházejí své teoreticko-metodologické základy (srov. zejm. Pajdzińska – Krzyżanowski, 1999).

Zkoumání proměn v jazykovém obrazu světa se ovšem nemusí upínat jen k dávným vývojovým stádiím. V současné polské jazykovědě vznikají práce věnované nedávným a právě probíhajícím proměnám společnosti, jak se ukazují v dnešním jazyce. Jde např. o přehodnocování národnostních stereotypů a autostereotypů v souvislosti společenských proměn na přelomu tisíciletí, v současném postkomunistickém a globalizujícím se světě. Netýká se to ovšem jen proměny v obrazu Poláka, Němce, Čecha apod., ale i jazykového obrazu Evropy a „evropskosti“ (srov. opozice Evropy k Asii, metafory vstupu či návratu do Evropy), domova, vlasti a vlastenectví, „polskosti“ apod. (srov. Bartmiński, 2000). To se jeví jako nesmírně aktuální a potřebné i v souvislosti s pohledem na současný český kontext.

2.3 Antropocentrismus jako perspektiva jazykového obrazu světa

Mírou všech věcí je člověk, jsoucích, že jsou, a nejsoucích, že nejsou.

(Zl B 1 ze Sexta)

*Kdyby však volí a lvi a koně též dostali ruce
anebo uměli kreslit i vyrábět tak jako lidé,
koně by podobné koňům a volí podobné volům
kreslili podoby bohů a právě taková těla
jejich by robili, jakou i sami postavu mají.*

(Zl B 15 z Klementa)⁷

⁷ Zlomky předsokratovských myslitelů. Vybral a přeložil K. Svoboda. Praha, 1944, s. 18.

Středobodem světa, centrem, které určuje (mou) lidskou perspektivu, je (mé) lidské, subjektivně prožívané tělo: tělo určité velikosti, stavby, proporcí, se specificky utvářenými a fungujícími orgány, vybavené lidskými smysly a vnímavostí. Zásadní úloha tělesnosti v lidské kognici je vyjádřena titulem Johnsonovy knihy *The body in the mind – Tělo v mysli* (1987).

Výrazem antropocentrismu jazyka – a zároveň i svědectvím o něm – jsou pak i lakoffovsko-johnsonovská představová schémata (*image schemas*)⁸ vztahující se k naší tělesnosti a ukotvenosti v prostoru: **nádoba** (*container*), respektive schéma uvnitř – venku, dále schémata **centrum a periferie**, **celek a části**, **cesta**, **cyklus** aj. (srov. Johnson, 1987; Lakoff – Johnson, 1999).

Zásadní úloha těla a lidské perspektivy v jazyce (a v hlubších strukturních, k nimž jazyková vyjádření poukazují) je patrná nejen ve slovní zásobě všech jazyků světa, ale i v utváření jejich gramatických kategorií – např. v gramatice číslovek, jak ukazuje následující příklad.

Americká slavistka a kognitivní lingvistka L. Janda (2000/2004) vzpomíná na svého kolegu, který zkoumal status číslovek v nejrůznějších jazycích. Zdálo se mu, že jako znalkyně slovanských jazyků, pro Američany exotických již svou flektivností, by mu mohla poradit s jednou záhadou. Mezi číslovkami desítek studovaných jazyků se mu některé ukazovaly jako anomální – např. skloňováním, tím, jak řídily počítaný předmět apod.; byly to pokaždé tytéž: **jednička**, **dvojka** a **pětka**. Ostatní číslovky zapadaly do vzorců. Podivuhodné bylo, že se podobná situace opakovala u mnoha zkoumaných jazyků – bez ohledu na jejich genetickou či kulturní příbuznost.

Odpověď, kterou dostal, byla vpravdě kognitivistická. Číslovky jedna, dva a pět mají v naší konceptualizaci světa zvláštní postavení. Abychom porozuměli výlučnosti pětky, zvedněme ruku: je na ní pět prstů. Abychom porozuměli dvojce, zvedněme i druhou ruku – a uvažme, že máme taktéž dvě nohy, dvě oči, uši aj. (srov. základ duálu ve slovanských jazycích). A jednička – to je náš prožitek individua, samostatné bytosti, a zároveň zkušenost jednotliviny v opozici k mnohosti. Různé jazyky tyto obecně lidské zkušenosti mohou zohledňovat různě, ale základ je stejný.

Jazyk je antropocentrický. Představuje obraz světa, tak jak se jeví člověku, jak jest pro člověka. Člověk stojí v centru jazyka – a to se ukazuje

⁸ V češtině se vedle termínu představové schéma vžil i termín konceptuální schéma.

v mnoha ohledech. Svědčí o tom i výše vzpomínaný charakter čísel a číslovek (určitě by se tu dala připojit i desítka – deset prstů jako základ desítkové soustavy), ale např. též jednotky míry jako *loket*, *stopa*, *palec*, *krok*, odvozené rovněž z proporcí lidského těla. Všimněme si, že nejde o míry, které by se používaly třeba ve fyzice – a vůbec v tzv. teoretickém světě, který kladou fenomenologové proti světu přirozenému jako odvozený. Jazykový obraz světa (který má svůj základ v antropocentrismu) se totiž vztahuje (primárně, ve své základní poloze) ke světu přirozenému. Je vázán na kontexty každodenního života: kde je chleba namazaný *na prst silně* a kde hloubku vody vyjadřujeme poměrem k lidskému tělu: *po kolníky – po kolena – po pás – po krk* – a konečně hloubka např. pro dítě největší: *tam nedosáhneš!* O mnohém svědčí i to, že v jazyce existují např. slova *sousto* nebo *lok* či *hlt* – speciální výrazy pro množství jídla či tekutiny, které se najednou vejde do úst, nebo že má slovo *hrst* sekundární význam množství, které se vejde do misky z dlaně. *Hrst lusků*, *náruč sena*, *špetka soli*. Uvedené „jednotky“ sice nesplňují vědecké kritérium absolutní přesnosti, ale v běžném životě – kde pro zvládnutí praktického úkonu či k poukazu na velikost či množství postačuje přibližné určení – se s úspěchem používají. Stejně jako „hrnečkové“ recepty, při jejichž kuchyňské realizaci odpadá složité vážení.

Antropocentrismus však neznamená jen „body in the mind“, i když má nepochybně v lidské tělesnosti svůj základ. Vždyť co jiného než tělo zakládá naši situovanost a perspektivu – místo, kde stojíme (vlastními nohama) a odkud se díváme na svět (vlastními očima)? – Není to ani *perspektiva ptačí*, ani *žabí*, ale lidská.

O antropocentrismu jazyka svědčí mnohé. Už **kvantita** lexikálních jednotek vztahujících se k člověku – oproti těm, jež se týkají primárně jiných sémantických oblastí. Někteří lingvisté tvrdí, že slovní zásoba každého jazyka přináleží ke dvěma velkým okruhům: „člověk“ – a „svět“. Připomeňme v tomto kontextu strukturu jednoho velkého díla české lexikografie – Hallerova Slovníku věcného a synonymického. První díl – „Vesmír. Svět kolem nás“ – zahrnuje na 291 stranách slovní zásobu týkající se přírody, „světa“, od astronomie a meteorologie až po zoologii. (Vedle základních odborných termínů a polotermínů zde figurují zejména běžná pojmenování, včetně vyjádření nářečních, frazeologie apod.)

Druhá část slovníku byla projektována jako „člověk v jazyce“. Z původního plánu tří svazků o člověku však nakonec vyšly pouze dva – „Člověk – bytost tělesná“ a „Člověk – bytost duševní“ (nerealizován zůstal „Člověk –

bytost společenská“). Každý z nich je už sám o sobě mnohem silnější než svazek věnovaný „světu“: první má 595, druhý dokonce 710 stran. To snad dobře dokumentuje výraznou kvantitativní převahu lexikálních jednotek významově se vztahujících k člověku nad těmi ostatními.

Výrazem antropocentrismu je také známá skutečnost, že v základě mnoha lexikalizovaných metafor stojí názvy částí lidského těla: *hrdlo láhve; ucho džbánu; krk houslí; žebro čokolády; hlávka zelí*. I mezi slovesy oplývají přenesenými významy ta, která označují základní lidské tělesné polohy nebo pohyby (*stát; sedět; ležet; jít; běžet; nést*). *Stojí* se dá říci nejen o člověku, ale např. též o ceně, *sedět* mohou třeba šaty, *leží* sníh na polích, *jde* nebo *nejde* třeba televize či hodinky, *běží* čas...

Ještě hlubší zakotvení antropocentrismu v jazyce však odhalíme – jak uvádí Pajdzińska (1990) a Tokarski (1991b) – zkoumáme-li **hodnocení**, jež je v různých jazykových vyjádřeních přítomno. Ukazuje se, že v jazyce znamená nejvyšší hodnotu právě člověk (a jeho „lidské“ vlastnosti): co je lidské, to je dobré. Řada přenesených významů a frazémů pak vychází z opozice „člověk – zvíře“, přičemž ono „zvířecí“ je oproti „lidskému“ vždy negativní (*buďme lidmi; konečně se cítil jako člověk; chovat se nelidsky / lidsky; (ne)chovat se jako člověk; chovat se jako zvíře, jako dobytek; nelidské – zvířecí – bestiální zacházení* aj.). Srov. rovněž časté pejorativní výrazy či přímo nadávky ze zvířecí říše (*vůl; kráva; husa; osel; krysa; pavouk* aj.) – a také depreciativní charakter primárně „zvířecích“ výrazů, pokud se použijí o člověku (*tlama; zobák; žrát; pójít; pelech*). Mazlivé jsou sice některé zvířecí zdobněliny (*kočourek a kočička; myška; ptáček; brouček či beruška*), avšak nezdobnělé názvy těchto zvířat (srov. *mys; pták* či *brouk*) v souvislosti s člověkem (snad s výjimkou *kočky*) většinou žádné pozitivní konotace nenesou.

Pajdzińska zajímavě pojednává též o **antropocentrickém charakteru běžné frazeologie**. Frazeologie svědčí o charakteru jazykového obrazu světa velmi zásadně. Jako jeho základní souřadnice (a to je také patrné z četných frazémů – srov. dále) můžeme chápat lakoffovsko-johnsonovská konceptuální schémata i orientační metafory, vycházející z trojího rozměru: **NAHOŘE – DOLE, VPŘEDU – VZADU a VPRAVO – VLEVO**.

Lidské tělo je (na rozdíl od těl většiny ostatních živočichů) vztyčeno, za standardních podmínek se pohybuje vzpřímeně, zezadu dopředu, a směřuje vzhůru – a tento stav je spjat se životem, zdravím, mládím, dále s optimismem, radostí, úspěchem a vítězstvím, ale také s ovládáním druhých („povýšeností“ – sic! – „nad“ – sic! – druhými). Jindy je člověk naopak „dole“: leží, hroutí se, padá, směřuje, příp. je tlačен, srážen k zemi –

v nemoci, stáří, únavě, ve fyzické či psychické nepohodě, při porážce či neúspěchu, v nesvobodě, „ponížení“. To je základem významné sémantické opozice **NAHOŘE (+) versus DOLE (-)**, která podstatným způsobem přispívá k strukturaci našeho pojmového systému (srov. Lakoff – Johnson, 1980/2002; viz zde 2.2.1). Chceme-li někoho povzbudit, řekneme: *Hlavu vzhůru!* (A třeba z pohádek dobře známe také knižní *nevěš hlavu*.)

Své pojednání o antropocentričnosti polské frazeologie dělí Pajdzińska do čtyř částí, které naznačují strukturu přirozeného světa: **prostor – čas – množství a míra – intenzita**.

Co se týče vztahů v **prostoru** – výchozím bodem a perspektivou je pochopitelně člověk ve své tělesnosti. Má-li být vyjádřena **prostorová blízkost**, užívá se v polštině (podobně jako v češtině) zejména názvů tří částí těla: **nosu, ruky a boku**.

Nos – jakožto část těla nejvýrazněji vystupující dopředu – vyznačuje směr „předozadní“: figuruje – alespoň v češtině – nejčastěji v takových situacích, kdy se v naší bezprostřední blízkosti – skutečně „před námi“ – stane něco nečekaně nepříjemného: někdo nám zabouchne dveře *před nosem*, autobus nám ujede *před nosem*, někdo nám něco *před nosem* ukradne. Když někdo nechá ostatní, aby se o něj starali, kritizují ho, že mu všechno musí donést až *pod nos*.

Mít něco *po ruce* – to se v polštině i češtině užívá výhradně v souvislosti, kdy je nějaké věci možno – protože je v naší těsné blízkosti – kdykoli využít instrumentálně, nejčastěji při práci: *Nemáš po ruce nůžky?* Bok je v češtině v předložkovém pádu *po boku* spjat zpravidla s osobou: člověkem, který jde vedle nás, a to v konkrétním i přeneseném významu – jako životní partner nebo přítel poskytující oporu (srov. též schéma „cesta“): *kráček s krásnou dívkou po boku; po boku měla celý život svého věrného přítele* (ale srov. též *mít po boku šavli*).

K označení malé vzdálenosti (případně s dalšími významovými modifikacemi – zejm. intenzifikací) slouží i spojení s komponentem „krok“: *postup o dva kroky dál; je to pár kroků; ani na krok; na každém kroku*. Krok také bývá přibližným **určením délky**, např. ve sportu (srov. též *krokovat*). Malou vzdálenost označuje např. frazém primárně upomínající na omezené možnosti (fyzické) manipulace s předměty *co by kamenem dohodil* (někdy aktualizovaně doplněný slovy *a zbytek došel*).

Charakteristika **směru** *šel, kam ho oči vedly a nohy nesly* má ovšem také antropocentrický charakter: povšimněme si, uvádí Pajdzińska, že kauzáto-rem jsou tu oči (sloužící primárně k vidění) a nohy (určené k chůzi) – ni-

koli hlava (jejímž úkolem je – podle jazykového obrazu světa – myšlení). To implikuje přítomnost sémantických komponentů „přímo před sebe“ a „bez ohledu na směr cesty“, „bez cíle“. (V češtině máme ještě další frazém s podobným významem *jít rovnou za nosem*.)

Co se týče času, chápeme ho obvykle v kategoriích prostorových. Řada slov se vztahuje k prostoru i času zároveň (srov. např. *před; po; v; okolo; dlouhý; krátký; začátek; konec*): srov. *byli jsme v lese a stalo se to v červenci. Začátek a konec může mít provázek, ale také cesta (v obojím významu, konkrétním i abstraktním) nebo přednáška, a to vše může být též dlouhé nebo krátké. Připomeňme též časový význam primárně prostorových předložek: je to přede mnou; mám před sebou zkoušky – už je to za mnou apod.*

Z příkladů uváděných Pajdziňskou fungují i v češtině paralelní výrazy *na počkání* (tak rychle, že se člověku vyplatí počkat), *okamžik* (časový úsek tak malý jako mžiknutí oka), ale také frazémy spjaté s významem „nikdy“: *zejména v životě (jsem neviděl); do smrti (s ním nepromluvíme)*. O analogii v chápání kategorií prostoru a času (ale i čísla a počtu) podrobně pojednává též Cassirer (srov. 2.2.1 a 5.2.1).

Kvantita a míra se vyjadřují velmi často za pomoci slov označujících části těla: *spočítat něco na prstech jedné ruky* (málo); *mít něčeho po krk a nad hlavu* (mnoho – a nepřijemného).

Pro vyjadřování malé míry se užívají slova *nehet* nebo *vlas* či *chlup/chloupek* (*ani co by se za nehet vešlo; uniknout o vlasek; o chlup víc*). Význam odhadu a přibližnosti mají výrazy *od oka a podle oka; mít něco v oku – a nakreslit něco od ruky* (nikoli např. *podle pravítka*).

Lidské tělo je vybaveno smysly, díky nim do člověka vstupuje („lidsky“) svět – jak, to je také patrné z jazykového obrazu světa (srov. 3. kapitola).

Můžeme říci, že s antropocentrismem jazykového obrazu světa souvisí i **antropomorfismus**. Máme tendenci si „polidšťovat“ (resp. chápat jako lidi) nejen zvířata (*kočka se naštvála; pes žárli*), ale i věci, např. přístroje (*pračka zatím dobře slouží; stroj stávkuje; vysavač vypověděl poslušnost; co mi to ten počítač zase dělá*) nebo části těla (*zlobí ho srdíčko*) či nemoci (*skolila ho chřipka*). Také o počasí nebo přírodních dějích mluvíme často slovy primárně určenými lidským subjektům (*slunce se směje; je zamračeno; uplakaný den*).

V jazykovém obrazu světa se vedle všudypřítomné kategorie antropocentrismu výrazně uplatňuje též opozice označovaná obvykle jako **svůj / vlastní versus cizí** (srov. např. Nowak, 2003), která ovšem může mít řadu rozličných konkrétních realizací. Je také třeba zdůraznit, že se její dosah neomezuje pouze na sémantiku jazykových prostředků, ale že je jednou

ze základních opozic strukturujících naše prožívání světa obecně, a uplatňuje se tedy v různých znakových systémech (srov. např. Ivanov – Toporov, 1965) – i v životě samém. Můžeme si ji uvědomit (pokud jsme schopni odhlédnout od běžně sdílených stereotypů) např. též jako xenofobii, rasismus a vůbec nedůvěru vůči jakékoli lidské jinakosti.

Už slovní zásoba mající ve své sémantické struktuře významový prvek „vlastní“ nese pozitivní konotace (blízkost, bezpečí, citový vztah), zatímco to, co obsahuje výrazný prvek „cizosti“, stojí na opačném pólu (nebezpečnost, nejistota, morální odsudek, obava z neočekávaného, z možného ohrožení). Souvisí to jistě se zakořeněným strachem z neznámého, s nedůvěřivostí k jinému, nevraživostí vůči tomu, kdo/ co se liší, kdo/ co nepatří ke mně/ k nám a k mému/ našemu světu. Povšimněme si už sémantiky adjektiv *vlastní* a *cizí*, respektive *nevlastní* i přivlastňovacích zájmen *můj, svůj, náš* ap. (srov. např. frazémy *je/ není mu to vlastní; je/ není mu to cizí; být/ cítit se jako mezi svými; být nesvůj; to je můj/ náš člověk* i diagnostické věty typu *choval se k němu jako k vlastnímu/ jako k cizímu; však nejsi u cizích/ jsi u svých; je to jeho vlastní bratr* ap. i deriváty *osvojit si něco, odcizit se* ap.). Pozitivní konotace mají též slova *rodina, rodný, domov, doma* apod. i označení blízkých příbuzenských vztahů (*matka, otec, sestra, bratr*): srov. např. *jsme jedna velká rodina; buďte tu jako doma; je to mateřský typ; choval se k ní otcovsky; bratrsky jsem se s ním rozdělil*). Negativní konotace jsou naopak spjaté s macechou a tchyní jako s osobami „nevlastními“, „cizími“, které se ocitají na místě (vlastní) matky (srov. též přeneseně *chovat se k někomu/ něčemu macešsky*).

S uvedenou opozicí se běžně pracuje v oblasti sociální psychologie a sociolinguistiky, zejména v souvislosti se stereotypy (autostereotypy a heterostereotypy) reprezentantů různých sociálních skupin (srov. též ESČ, 2002, s. 442, zde viz 2.4.5). Negativně bývají zatíženy obrazy představitelů jiných ras a národností, než ke kterým patříme „my“ (srov. *bílí, černí, barevní, cikán*, srov. též deriváty tvořené hanlivými sufixy *Němčour, Rusák*), jiného náboženského vyznání či politického přesvědčení (*žid/ židák, socan, komouš*).

V gramatické rovině se tato opozice manifestuje jako **my versus oni**, „oni“ jsou přitom skupinou, k níž nepatříme, vůči níž se vymezujeme a hodnotíme jako ti „lepší“. Její představitelé jsou pro nás nepřijatelní,⁹ *divní* (zřídka mohou být ovšem i – s pozitivnějšími konotacemi – *zvláštní*,

⁹ Srov. (ne)přijatelny = (ne)přijímáme mezi své/za své; *vlastnost* = rys někoho, něčeho, tedy neodlučitelná součást; *vlastní* = původně co náleží pod něčí vládu (srov. Rejzek, 2001; srov. též *vlast*).

příp. *jiní*, tedy vlastně zajímaví); jejich chování i řeč nám mohou být nerosrozumitelné (srov. etymologii označení národností: *Němec, barbar* aj.). (O etnických stereotypch srov. Nekula, 1999.)

Jazykový obraz světa je výrazem existenciál, tak jak je známe z Heideggerovy filosofie; v něm, prostřednictvím jeho struktur se odhalují konstitutivní momenty lidského života:¹⁰ toho, že člověk „vždy už“ žije lidsky, že „na Zemi a pod nebesy obývá dům světa“ (Heidegger, 1993, s. 143).

Cykly lidského života udává Slunce a běh Země – den a noc, tma a světlo, spánek a bdění; střídání ročních období, nové a nové „dorůstání a couvání“ Měsíce. Slunce odedávna vidíme ráno *vycházet*, v poledne *stát vysoko* a večer *zapadat* (ačkolí dnes už o něm leckdy jen mlhavě „víme“): srov. *pracuje ve dne v noci, od tmy do tmy, od nevidím do nevidím*.

Člověk žije prostřednictvím svého těla (a pohybu), v souladu s jeho dispozicemi vnímá, cítí, myslí. Chodí vzpřímen, ale pohybuje se „horizontálně“, po zemi. Nad sebou má nebe (se sluncem, měsícem a hvězdami) a kolem sebe jednak přírodu s nerosty, rostlinami a živočichy, jednak svět civilizace a kultury, jež si vytvořilo a udržuje v chodu lidské společnosti. Žije a komunikuje s druhými, je s nimi v dialogu. Má o ně i o sebe (existenciálně danou) starost, obstarává jejich i svůj tělesný a duševní život. Poznává svět a jeho zákonitosti, formuluje o tom teorie, vytváří jazyky a jiné znakové systémy – a vůbec tvoří. Má minulost (a vzpomínky na dětství, matku, domov) a péčí o děti a svět se orientuje na budoucnost (tvoří minulost i přítomnost pro své potomky). Vztahuje se k Bohu a božskému, má vůli transcendovat svou tělesnou, pozemskou, hmotnou, časoprostorovou existenci, hledá porozumění a smysl. Ví, co to je láska, práce, boj a hra (srov. Fink, 1993).

To všechno má svou **jazykovou dimenzi**, odehrává se význačnou měrou v souvislosti s jazykem, respektive s řečí, nebo přesněji jejím prostřednictvím. „Všechno, co je lidské, bychom měli přijímat jako řečené,“ píše Gadamer (srov. Gadamer, 1999, s. 29): ať už jde o mezilidskou komunikaci, o obraz a výklad světa nebo o oblast vztahů k tomu, co není uchopitelné smysly. Člověk je puzen k tomu, aby všemu lidsky – na základě jazyka – porozuměl; a aby to vyslovil.

¹⁰ Mezi existenciály (existenciální kategorie), určující lidský pobyt a vždy už v něm jako bytostné struktury přítomné, patří např. bytí-ve-světě, starost a obstarávání, spolu-bytí, časovost, úzkost, radost, upadání, možnost, projektování budoucnosti, rozhodování, smrt, a ovšem také rozumění a řeč (srov. Heidegger, 1996, *passim*).

2.4 Kategorizace a význam

2.4.1 Kategorizace: ne chaos, ale svět

2.4.1.1

Rozhlédneme-li se venku kolem sebe, vidíme nebe, mraky a slunce, kopce, les a louku, potok, osamělý strom. Horizont krajiny nám nesplyvá v nerozlišené kontinuum, les vnímáme jako les, mraky jako mraky. Potok vidíme jako potok, nikoli např. jako řeku. Něco artikuluje, „usebírámé“ (legein) jako něco (logos). Les je pro nás tvořen stromy, každý strom se skládá z kořenů, kmene, větví, listů, případně jehličí. Foukání větru registrujeme jako foukání větru, zakrákání havrana či kostelní zvony v dálce slyšíme (anebo přímo i pojmenujeme) jako zvuky právě takové, cítíme vůni hub, drsnost stromové kůry. Nejde o změt vjemů, čeho se nám dostává. Vnímáme, reflektujeme a rozlišujeme věci – ale také jejich vlastnosti, činnosti, děje, okolnosti, a též samo své vnímání – jako součásti uspořádaného celku. Člověk „nikdy nepřijímá chaos, ale svět,“ píše J. Patočka (Patočka, 1995, s. 130).

To, že se nám svět (v celku i ve svých jednotlivých částech) dává jako svět, respektive že ho takto přijímáme, tj. jako srozumitelný, smysluplný, uspořádaný – jako kosmos (tedy opak chaosu), umožňují psychické mechanismy, které se podílejí na kategorizačních procesech. **Kategorizace tvoří půdorys našeho konceptuálního systému.** Prožíváme a uvědomujeme si realitu jako rozdělenou na části, jež jsou vzhledem ke svým různým vlastnostem provázány do různých celků.

Takovou a ne jinou strukturaci reality přijímáme primárně z (mateřského) jazyka. Co bylo pro člověka určitého kulturního společenství důležité, to bylo vyděleno z kontinua jsoucího, rozlišeno, uchopeno, pochopeno jako exemplář určitého druhu, vkomponováno do obrazu jazyka jako celku a v souladu s tím pojmenováno. Potomkům pak zůstalo ono rozlišené (a „usebrané“) jako slovem ohraničená část a součást obrazu světa.¹¹ (To vše je ovšem nutno vidět ne(jen) jako stabilní obraz, ale

¹¹ Srov. zde příznačnou významovou charakteristiku slova *věc* z Jungmannova slovníku (Jungmann 1989–1990): *všechno, co se vyříknouti, vypověditi a jmenovati může*, i tamtéž uvedené etymologické poukazy *věc – věť* (srov. *odvětit, věta, závět*), germ. *Sache – sagen*, lat. *res* a řec. *res*, i připomínka pol. *rzecz* ve významu čes. *věc*.

zároveň jako základ neustále probíhajícího procesu, půdorys stálého vrstvení a pozvolné proměny: jako „malování“ a „přemalovávání“ obrazu světa.)

Podle slov J. Maćkiewiczové kategorizace člověku dovoluje „ovládnout jak nekonečnou rozrůzněnost skutečnosti, tak její proměnlivost a dynamičnost“ (Maćkiewicz, 1991; 1999; 2004). Můžeme parafrázovat: Bylo by nesnesitelné žít ve světě, kde není nic stejného. Právě prostřednictvím kategorizace a díky možnosti pojmenování („usebrání ve slovo“) se nekonečně bohatá a stále se měnící realita jakoby zredukuje a zpřehlední, nechá se člověkem uchopit, pozastaví se. Nabude lidských rozměrů, můžeme dodat, a prováže se souvislostmi a smyslem.

2.4.1.2

Díky kategorizaci se nám svět jeví i ve své rozrůzněnosti jako tak či onak uspořádaný: tato **uspořádanost** ovšem implikuje zároveň také určitou **interpretaci skutečnosti**, určité (z velké části neuvědomované) předpoklady. To ukážou v různých aspektech následující příklady.

Podstatu kategorizace v souvislosti s uspořádaností a interpretací ukazuje G. Lakoff už kuriózním titulem své knihy *Women, fire and dangerous things*, sugerujícím, že „ženy, oheň a nebezpečné předměty“ (jak uvádí dále, jsou jimi míněny zejména zbraně a ostré nástroje, schopné zranit) mají něco společného, že k sobě na základě jistých příbuzných vlastností nějakým způsobem patří. Jen si zmíněný název přečteme, začneme mimovolně hledat společného jmenovatele, respektive společný sém. Kategorizační procesy nás rychle dovádějí k poznatku, že to bude zřejmě nebezpečnost nebo schopnost zraňovat; to pak, reflektováno, vytváří anekdotický efekt. V australském jazyce Dyirbalů ovšem, jak Lakoff dokládá, opravdu a „bez legrace“ existuje kategorie, která v sobě všechny takové exempláře zahrnuje (Lakoff, 1987).

Z vlastní zkušenosti víme (jen si to vždycky neuvědomujeme), že hranice kategorií mohou vést v různých jazycích různě. Češi např. mají na ruce i na nohou *prsty*, zatímco třeba Angličani ony útvary na ruce chápou jako odlišné od těch na nohou: *finger* není *toe*. Další odlišnost v českém a anglickém přístupu ke kategorizaci těchto částí těla spočívá v tom, že zatímco Čech má na ruce deset prstů, Angličan jich má pouze osm, respektive *eight fingers and two thumbs*. Palce mezi prsty nepatří, řečeno velmi přibližně. Pokud se pohybuje v anglickém světě, je třeba tuto skutečnost přijmout.

Jako učebnicový příklad rozdílné kategorizace určitého výseku skutečnosti se uvádějí slovesa *myt* a *prát* (i v jiných slovanských jazycích znějící obdobně). Způsob odstraňování špíny pomocí vody se ve významu slov rozlišuje podle toho, zda je objekt pevný, anebo měkký, propustný, jako tkanina. Angličtina, němčina nebo francouzština mají pro označení našeho mytí i praní jediné sloveso: *to wash, waschen, laver* (srov. např. Grzegorzyczkowa, 2001a, s. 163).

Trochu jiný je následující případ anglické kategorizace v oblasti zvířat. V angličtině je frekventované slovo *pet*, označující kategorii zvířete chovaného doma pro zábavu a „mazlení“, respektive pro vytvoření specificky přátelského vztahu (nikoli tedy pro materiálně chápaný užitek). Význam českého sousloví *domácí zvíře* je vzhledem k němu širší (resp. vůbec vychází z jiného obrazu světa) a současné pokusy médií a reklamy zaplnit mezeru (*domácím mazlíčkem* nebo *miláčkem* nepřinášejí zatím valný úspěch, tato označení se totiž pociťují jako expresivní a v mnoha situacích vzhledem ke svým konotacím vyloženě nevhodná. Sousloví *malá zvířata*, používané terminologicky v oblasti obchodu nebo ošetřování zvířat (*Klinika pro malá zvířata*), se do běžné komunikace také nehodí.

Jazykový obraz zvířat, utvářený po staletí našimi předky, přestává přiléhat k realitě současného českého světa, v němž obliba zvířat chovaných jako kamarádů nebyvale vzrůstá. Svou roli tu hraje i móda (vztah k psu nebo kočce se stává např. významnou součástí mediálního obrazu známých osobností), psi některých ras se chápou jako reprezentanti vyššího životního standardu a stylu (podobně jako např. určité značky aut), vzkvétá obchod s výrobky a službami určenými pro zvířata (značkové potraviny, „psi“ kadeřnické salony, hotely pro psy a kočky apod.). Původní kategorizace sémantické skupiny živočichů, založená zejména na opozici „užitečnost – neužitečnost“ vzhledem k materiálním potřebám člověka (příp. „užitečnost – škodlivost“), se proměňuje, respektive komplikuje, avšak jazykový obraz se novému stavu přizpůsobuje jen velmi pomalu (jak je pravidlem, nejprve proměna probíhá v rovině textů).¹² Příslušné

¹² Doprovodným jevem tohoto procesu je i pozvolná proměna (jazykového) obrazu jednotlivých zvířat: nápadné je to zejména u konceptualizace *psa*, kde množství frazémů, přenesených významů derivátů (*psí, psota, pskovat*) apod. svědčí o vyloženě negativním obrazu psa ve starší češtině: do ošklivého počasí *by ani psa nevyhnal*, když se na něco/ někoho zapomnělo, *neštěkne po tom/ něm ani pes*, krajně potupné je *zbít někoho jako psa*, případně na někoho *křičet jako na psa, servat ho jako psa* ap. (a *kdo chce psa bít, hůl si*

vyjadřovací prostředky nám mohou po nějakou dobu „chybět“, zatímco jiné třeba „přebývají“ (a vycházejí postupně z užívání), případně si můžeme uvědomovat, že k nové skutečnosti tak úplně nepřiléhají (zejména v konfrontaci se stavem v jiných jazycích).

V jazykové sémantice tedy probíhají **pozvolné změny**, jež jsou dány proměnami způsobu života, vyznávaných hodnot, ale i stavu poznání (a třeba též uměle vyvolávanou propagandou, ideologií, reklamou apod.). Jako příklad lze uvést následující srovnání. Když ve staročeském textu najdeme zmínku o *hmyzu*, nejde tu jen o tvory, které souborným slovem *hmyz* označujeme dnes, ale navíc též o červy, hady a štíry (o vše, co *se hemží*). Podobně slovo *žízala* mělo kdysi (podle Jungmannova slovníku ještě v 19. století) mnohem širší význam než dnes, asi takový, jaký se dodnes zachoval ve slově *žoužel*: mezi *žízaly* či *žízalky* bylo možné zařadit všelijaké brouky, housenky, kobylky, moly, komáry, dokonce i včely, ale také hady a plazy vůbec (srov. též Němec – Horálek, 1986, s. 62); jak se navíc ukazuje např. u Komenského, pojmenování *hmyz* a *žízaly* byla víceméně synonymní (srov. Komenský, 2003, s. 42). Dnešní přirozená kategorizace vychází v mnohém z pohledu vědeckého, entomologického (*hmyz* jakožto *Insecta*).

2.4.2 Kategorizace a kategorie: otázky, problémy, filosofické zázemí

2.4.2.1

„Každý živý tvor kategorizuje. I améba kategorizuje,“ čteme u Lakoffa a Johnsona, „co se týče věcí, které se hodí, nebo nehodí k jídlu, toho, co se k ní přibližuje, anebo vzdaluje... Améba si nemůže vybrat, jestli bude kategorizovat, anebo ne: ona to prostě dělá. A to platí pro celý živočišný svět“ (Lakoff – Johnson, 1999, s. 17).

vždycky najde), pes figuruje též ve starých nadávkách (*prašivý pes*, *psí syn*, srov. též např. *psí krev*), frazémy *psí život* nebo *psí počasí* mají význam vyloženě negativní, *psí víno*, *psí fialky* jsou nepravé, *žít na psí knížku* je starší dehonestující výraz pro společný život nesezdaného páru. Připomeňme též frazém *být ve psí* nebo starší deriváty *psota* a *psouti*, respektive *popsovit* něco („zkazit“) či *zepsouti* někoho („vypíslat mu“), které jsou silně negativně expresivní. Současný obraz psa, jak ho lze interpretovat z textů různých komunikačních sfér (srov. např. reklama nebo prakticky odborně zaměřené texty pro chovatele), nikoli (dosud ještě?) z jazyka-systému, viz dále, je ovšem zcela jiný. Často můžeme zaznamenat také aktualizace frazémů, např. *psí život* – „chtěl bych mít psí život – takový, jako má můj pes“ apod.

„Kategorizují“ tedy všichni živočichové? Potrava, nebezpečí, jedinci vlastního druhu, možní partneři atd. – to vše „nižší“ i „vyšší“ živočichové jistým způsobem registrují a reagují na to: jak, to záleží na jejich smyslovém aparátu, respektive na tom, co umožňuje jejich nervová soustava. Je však otázkou, zda opravdu můžeme nazývat kategorizací pouhé vzruchy neuronů, související s reakcemi na určité podněty.

Je třeba znovu připomenout, že kognitivnělingvistický pohled lakoffsko-johnsonovský je v mnohém velmi specifický. Zejména v posledních letech směřuje stále více k neurolingvistice a má ctižádost ukázat, jak mysl a myšlení vyrůstá z „těla“, respektive z neuronových struktur, a jak se to vše specificky zrcadlí v jazyce. Dokonce snad (řčeno možná s trochou nadsázky, ale spíše bez ní), že „mysl“ a „tělo“ jedno jsou, jak to vyplývá i z výše připomenutého příkladu s amébou. Člověk se svým způsobem kategorizace by pak (jakožto živá bytost, jejíž povaha je dána subjektivní tělesností a vztahem k prostředí) byl jistou analogií améby, ovšem se specifickými, „vyššími“ schopnostmi a potřebami, vyplývajícími z daleko rozvinutějších možností jeho nervové soustavy.

Jistě je to však mnohem složitější než řetězce stimulů a reakcí: v souvislosti s člověkem je třeba zásadně zohlednit i další podstatné kontexty. Jak už bylo mnohokrát uvedeno, naše reflexe reality, uložená v jazyce a promítnutá do specifického způsobu kategorizace, není určena jen tím, jak jsme zkonstruováni „interně“. Vedle **tělesného** má vše ještě důležitý rozměr **sociální** – jazyk je těsně spjat se svým společenstvím, s jeho historií a kulturou, s výchovou, s komunikací.

2.4.2.2

V neposlední řadě si člověk také (na rozdíl od améb) klade otázky, problematizuje – a reflektuje sebe sama, včetně svého způsobu reflexe. Právě otázky související s kategorizací a kategoriemi jsou živé již po staletí, jak se ukazuje v průběhu dějin filosofie.

Mají kategorie základ v reálném světě, anebo jde o lidské konstrukty? Jsou arbitrární, nebo nearbitrární, umělé, či přirozené? Poznává člověk, co ve věcech a světě inherentně jest, anebo existují pouze jednotliviny a jejich uspořádání do vyšších celků vytváří svou kognitivní aktivitou on sám? – Na tyto staré otázky, formulované mnohokrát a v různých pojmových rámcích (vzpomeňme např. středověké spory nominalistů a realistů), se pokouší kognitivismus formulovat odpovědi ve svém kontextu.

V duchu zkušenostního realismu se kategorie pokládají nikoli za „objevy“ (*discoveries*), ale za „vynálezy“ (*inventions*), jak uvádí J. Maćkiewiczová citující J. S. Brunera, M. Marodyho aj. To znamená, že při zkoumání kategorizace neobjevujeme způsob, jak jsou jevy („přirozené“) uskupeny, ale vy-nalézáme principy jejich „lidského“ uspořádání. Člověk má totiž nekonečně mnoho možností, jak kategorizovat, které vlastnosti daných objektů vzít v úvahu a co do pojmů vtělit ze svého lidského hodnocení. Vybírá: a v jeho aktivitě je přítomno jednak ono „přirozené“ a nearbitrární (to, co z reality vyplývá jako podstatné, nezávislé na člověku, pravidelně se opakující apod.), jednak to „umělé“, arbitrární. Kategorie jsou totiž tak či onak lidskými výtvoři a promítají se v nich lidské zájmy, potřeby i limity – a také to, že člověk žije vždy v určitém kulturním společenství a disponuje (pouze) určitými způsoby myšlení i určitým množstvím a kontextem informací (srov. Maćkiewicz, 1991; 1999; 2003).¹³

2.4.2.3

Kognitivisté často polemizují s tzv. aristotelským pojetím kategorií; Lakoff uvádí, že Aristotelova koncepce kategorie vychází ze schématu „nádob“ (*container*). Jde o uzavřenou třídu jsoucna popsatelných na základě

¹³ Jak píše R. Grzegorzczkova, v „objektivním“ světě, kategorizovaném prostřednictvím jazyka, lze rozlišit podle vztahu k „subjektivní“ lidské kategorizaci trojí typ pojmů. Jsou to za prvé pojmy vydělující se od jiných na základě víceméně **inherentních vlastností** svých denotátů: jde tu zejména o tzv. přirozené druhy, např. psi, kočky či žirafy se seskupují do společných pojmových tříd díky svým biologickým vlastnostem – bez ohledu na to, že jsou s nimi často spjaty i různé konotace dané lidským vztahem k nim (např. s kočkou se spojuje faleš, se psem věrnost). Zásadní je však to, jaké jsou tyto věci nezávisle na člověku, jaké jsou „samy o sobě“. (Jistě je ovšem inherentnost pojmů velmi relativní a je ho nutno brát s rezervou, neboť ono „nezávislé na člověku“ nejsme vždy schopni reflektovat.) Jiný typ jevů je vydělen na základě tzv. **relačních vlastností** – kde je význam dán specifickým (subjektivním) vztahem k pojmenovávané skutečnosti či aktuálním hlediskem. Jako příklad může sloužit pojem spjatý se slovem *plevel* (rostlina v daném prostředí nevídaná, již je žádoucí odstranit, někdy to může být např. i bříza uprostřed smrků), srov. též *odpadky*, *riziko*, *zrada* (příklady převzaté od Grzegorzczkové, 1996). Co nazveme *odpadkem* nebo *rizikem*, to by jiný (nebo jindy, v jiné situaci, z jiného hlediska) do dané kategorie nikdy nezařadil. Třetí typ pojmů tvoří spíše marginální skupina případů: jde o jevy, jejichž denotáty **reálně neexistují** a jejichž jazykový obraz byl vytvořen díky aktivitě a kreativě člověka (*skřítek*, *kentaur*): znakový vztah se zde realizuje pouze mezi dvěma vrcholy sémiotického trojúhelníku, třebaže byly i tyto pojmy vytvořeny na základě lidské zkušenosti s reálným světem, přeskupování a restrukturalizace běžně existujících prvků (kentaur – kombinace atributů lidského a koňského vzhledu).

pevně daných vlastností, a to tak, že lze vést ostrou hranici mezi těmi elementy, které jsou, a těmi, které nejsou členy dané třídy. Některé exempláře do „nádoby“ patří, mohou do ní být „vlozeny“ (protože mají všechny vlastnosti, které jsou vymezeny jako důležité), a jiné nikoli. Proti tomuto náhledu na povahu kategorií klade kognitivní lingvistika pojetí založené na konceptuálním schématu „centrum – periferie“ a na prototypu (viz 2.4.3).

Otcem pojmu kategorie byl opravdu Aristoteles, ale jak ukazuje R. Grzegorzczkova, tento termín u něho znamenal něco zcela jiného, než jak se o tom obvykle hovoří v kognitivistických pracích (srov. Grzegorzczkova, 1996).

Řecké *kategorēin* znamenalo původně „obviňovat“, později „tvrdit, posuzovat, určovat“. V Aristotelově pojednání *Kategorie* se uvádí deset druhů kategorií, tj. obecných určení, která charakterizují, „co jest“ nějaká věc: **podstata, kvantita, kvalita, vztah, kde, kdy, poloha, míti, činnost, trpnost** (podle Benyovszky a kol., 1998, s. 130). Jde tu o „deset ohledů, které (...) odkazují k tomu, „co jest“ každé jsoucno“. Je vždy nějakou „podstatou“, „kvantitativně“ a „kvalitativně“ určitou, v nějakých „vztazích“, „někde“, „někdy“, v „nějaké poloze“, něco je mu „vlastní“, něco „činí“, něco „trpí“ (tamtéž). Později, prostřednictvím prací řeckých gramatiků, se takto pojaté kategorie staly základem pro rozrůznění slovních druhů a ještě v pozdějších modifikacích se ocitly též u kořenů gramatických kategorií.

Nezávisle na úvahách o kategoriích jako nejobecnějších aspektech charakterizujících věci se v Aristotelových logických pracích objevují reflexe o definici výrazů či jevů světa. Nominální a reálné tu není ještě rozlišeno, pro Aristotela však definice znamená „vyslovení podstaty něčeho“: spíše než o význam slova mu jde evidentně o popis předmětu, a to tak univerzální, aby zahrnoval všechny exempláře označované příslušným názvem. Taková definice (stanovení nejbližšího nadřazeného pojmu a pak nalezení co nejmenšího počtu specifikačních určení) tedy směřuje ke kategorizaci, tak jak ji představují kognitivisté jakožto „aristotelskou“ („kategorie jako nádoba“): **kontaminují se zde tedy de facto Aristotelovo pojetí kategorie s jeho pojetím definice.**

V kognitivismu má ovšem důležité místo to obojí. O („aristotelských“ i jiných) definicích v souvislosti s významem bude ještě řeč dále (viz zejm. 2.4.4), avšak též otázka hledání kategorií jako nejobecnějších pojmů, jejichž prostřednictvím uchopujeme svět, je zcela zásadní. Poprvé ji

tedy položil Aristoteles: Jak je svět, jak jsou věci? Jaká nejobecnější určení věcí lze stanovit? – Základní otázku spjatou s kategorizací obrátil naruby Kant; tak, že zní i dnes velmi moderně, a dokonce kognitivisticky: **Nikoli jaké jsou věci, jaký je svět, ale: jak – prostřednictvím jakých kategorií – náš rozum věci poznává? Jak svět a věci percipujeme, jako jaké je vidíme?**

2.4.2.4

R. Grzegorzczkova upozorňuje, že v obecných kognitivistických úvahách na téma kategorizace jde vlastně o „současnou verzi kantismu, obohacenou o psychologicko-biologickou teorii o lidských poznávacích mechanismech“ (Grzegorzczkova, 1996). Autorka připomíná v této souvislosti zejména R. Langackera (srov. Langacker, 1987). Akcentuje jeho metaforu konceptuálně-jazykových brýlí různých druhů (představovaných různými jazyky), pojetí světa jako provázaného celku a východisko ve faktu, že právě pojmová struktura jazyka ukazuje svět jako strukturu vzájemně propojených oblastí různého řádu. Elementy světa nejsou izolované – každý se chápe jako součást vyššího celku (prst je součástí dlaně, ta součástí ruky, ruka částí těla) a význam nese jedině v jeho rámci (tak má úterý pochopitelný a vymezený význam jen v pojmovém rámci týdne). Bez tohoto širšího rámce není významu. Struktury dané oblasti a jednotlivých jejích fragmentů se lze dobrat prostřednictvím určitých základních pojmů (připomínajících Aristotelovy, ale v jistém smyslu i Kantovy kategorie), z nichž jsou nejdůležitější ty spjaté s prostorem a časem (rozměry, vzdálenost, pořadí, směr, pohyb). Na jejich základě se pak tvoří pojmy PŘED – ZA, POD – NAD, DŘÍVE – POZDĚJI apod., s nimiž je spjato i tzv. **profilování pojmů** a přijetí určité **perspektivy** při formulaci významů (srov. *cesta stoupá a cesta klesá* – táž situace nahlížena v různé perspektivě).

R. Grzegorzczkova nakonec podává svůj vlastní výčet obecných kategorií, které se zásadně uplatňují v sémantické struktuře jazyka, a jsou tedy relevantní z hlediska jazykovědné sémantiky. Zároveň tu však jde, v souladu s kognitivismem, o konceptuální strukturu lidské mysli a jejích poznávacích mechanismů ve vztahu k realitě, tak jak se dají uchopit na základě jazyka.

Obecné kategorie jsou rozděleny na základní („kategorie prvního stupně“) a doplňující („kategorie druhého stupně“). Autorka v této sou-

vislosti připomíná A. Wierzbickou a její „abecedu lidské mysli“ (srov. též zde 2.1): Grzegorzczkova ovšem oproti Wierzbické zřetelně akcentuje právě aspekt kategorizace a obecně vzato základní strukturace reality, jde tu o jakýsi pojmový půdorys lidského světa (světa, jak je reflektován lidmi). V mnohém to zajímavě připomíná též systém onomaziologických kategorií M. Dokulila, známý jako základ moderní české teorie tvoření slov (srov. Dokulil, 1961).

Mezi **kategorie prvního stupně** tedy patří **substance** (pojaté z hlediska vztahu k predikátu – např. agens, subjekt, objekt, příjemce, nástroj, výsledek...), **vlastnosti** (velikost a kvalita, např. rozměry, teplota, barva, hustota, též vlastnosti vztahující se k psychice člověka, jako jsou sklony k dějům či stavům), **vztahy** (vlastnictví, podobnost, poloha, příslušnost k celku, příčina...) a **události** (vlastnosti a vztahy umístěné na časové ose – tj. procesy, činnosti, kauzace, pohyb, stav).

Jako **kategorie druhého stupně** autorka uvádí **kvantitu** (frekvence, míra, velikost, intenzita), **čas** (počátek, konec, relace dříve – později), **modalitu** (jistota, možnost, pravděpodobnost, negace apod.), **evaluaci a expresi** (hodnocení: dobře – špatně, emoce – příjemný, milý, lito).

2.4.3 Jak kategorizujeme: kategorie-nádoba versus kategorie s centrem a periferií

Kategorizujeme vždy, když k jevu přistupujeme nikoli jako k jednotlivině (naš Reč, Praha, Rudolfinum), nýbrž jako k **exempláři určitého druhu, typu**: pes, zvíře, šelma, německý ovčák, potvora, bestie; město, budova; běžet, vydírat; deprese, chyba; fialový, líný... To ovšem děláme neustále. Myslíme a mluvíme kategorizujeme. Předpokladem k tomu jsou naše percepční a kognitivní schopnosti: jsme mocni zobecnění, analogického myšlení, analýzy i syntézy, umíme redukovat různorodost věcí, vyvozovat z dat přítomných pouze implicitně. Navíc je nám vlastní imaginativní myšlení (metafora, metonymie apod.). Opíráme se o kategorizaci již přítomnou v jazykovém systému, v různých jeho rovinách a polohách, ale zároveň umíme reagovat na „mezery“ vznikající aktuálními potřebami komunikace, případně (např. v uměleckých textech, ale nejen tam) též re-kategorizovat. Máme schopnost tvořivě převádět na společné jmenovatele, a to dokonce tak, aby to vyhovovalo různým kontextům, účelům a stylům: jiný je způsob kategorizace v běžném, „praktickém“ vztahu ke světu, jiný v kontextu vědeckého systému, jiný v umělecké tvorbě.

Tím, že něco označíme jako *strom*, jako *vztek*, jako *emoci*, jako *národ*, jako *ovoce*, jako *zelené*, jako *běžet*, jako *ženu*, jako *adjektivum*, vlastně označované jakoby vložíme do příslušné označené nádoby – „škatulky“. Řekneme-li totiž strom, jako bychom implikovali „věc patřící do kategorie stromů“, respektive „mající vlastnosti stromu“. (A splňující nároky kladené na exemplář, který je do této kategorie možno zařadit.)

Není to ovšem tak jednoduché. Někdy se budeme zdráhat vložit exemplář do imaginární škatulky s nápisem „stromy“, anebo naopak jednoznačně rozhodnout, že bude mimo ni. Často si totiž nejsme úplně jisti. Splňuje opravdu všechny podstatné rysy „stromovitosti“ – kupříkladu, má (dost dlouhý) kmen? – Je tato barva ještě *zelená*, nebo už *modrá*? – Patří *meloun* mezi ovoce? – Můžu označit tento typ chování jako *klam*? Stejně tak – v kontextu odborném – můžeme být na rozpacích třeba nad „adjektivností“ slova *khaki*: adjektiva se přece skloňují, a navíc už na první pohled vypadají výrazně jinak. Je sice pravda, že dvě podstatná kritéria, tj. vyjádření vlastnosti a možnost stát v pozici preponovaného přívlastku, jsou zde splněna, avšak stačí to k tomu, abychom *khaki* zařadili mezi adjektiva, má-li tak netypickou formu?

Pojetí kategorie jako nádoby v takových případech nevyhovuje. Lakoff a další kognitivisté však vycházejí z teorie americké psycholožky E. Roschové, která už v 70. letech nabídla na povahu kategorií jiný pohled. Nejsou to podle ní „nádoby“, do nichž některé exempláře na základě přesně definovaných kritérií buď patří, anebo se nacházejí mimo ně. Reálně je to spíše tak, že některé exempláře mají víc (nebo větší míru) reprezentativních vlastností, zatímco jiné pouze některé.

Kategorie je tedy budována na základě schématu **centrum – periferie**, přičemž v samém centru stojí reprezentativní, ideální exemplář, který má všechny vlastnosti chápáné jako typické: jde o **prototyp** – „nejlepší příklad“. Ostatní členy kategorie se nacházejí tu blíže k prototypu, tu od něj dále, některé jsou zcela na okraji – rozmlženém a přecházejícím ke kategoriím dalším. Hranice kategorie tedy v tomto případě nejsou ostré. Kritériem příslušnosti k dané kategorii je (podle Wittgensteinova termínu, k němuž odkazují Roschová i Lakoff) „rodinná podobnost“.

Tučňák nebo pštros sice nelétají, ale přesto je nevážíme zařadit mezi ptáky. Jsou ovšem na periférii kategorie: jako typický příklad, prototyp ptáka chápeme ptáčka menší velikosti, který – kromě toho, že má zobák, křídla a peří a že snáší vejce – ještě také létá a zpívá, např. vrabce nebo

kosa (srov. Wierzbicka, 1999, s. 42, o kategorizaci, prototypu a jazykovém obrazu světa na příkladě ptáka a ptáků srov. též Vaňková, 2003c).

Podobné je to i s kategoriemi v oblasti vědecké reflexe, např. v gramatice, odkážeme-li na výše uvedené netypické adjektivum *khaki*. Prototypové české adjektivum vyjadřuje kvalitu, má příznačné adjektivní zakončení a skloňování, shoduje se s řídícím substantivem, ve větě má nejčastěji funkci shodného atributu. *Khaki* splňuje jen některá z těchto kritérií, určitě nejde o adjektivum typické, jako je třeba *mladý*, přesto má mezi adjektivy své místo, mimo jiné i tím, že dokládá povahu jejich kategorie včetně charakteru jejího „okraje“.

2.4.4 Reflexe významu a jeho popis

2.4.4.1 (Klasická slovníková definice)

Řekli jsme výše, že myslíme a mluvíme kategorizujeme. Reflexe lexikálního významu je pak v první řadě reflexí toho, jak kategorizujeme, jaký výsek našeho světa, respektive naší zkušenosti spadá do rámce daného slova a jaká zkušenost se v souvislosti s ním ve vědomí rodilého mluvčího aktivuje a evokuje.

Pro strukturalismus je význam slova uzavřeným souborem sémantických příznaků (*sémů*), postačujících k tomu, aby jev mimojazykového světa mohl být zahrnut do rámce daného pojmenování, a tak zároveň odlišen od všeho ostatního, k čemu se pojmenování nevztahuje. Tento soubor *sémů* se chápe jako hierarchicky budovaný a pro potřeby vědecké analýzy rozložitelný a popsatelný pomocí **sémické (komponenciální) analýzy**. Významy se definují prostřednictvím ohraničeného počtu *sémů*: jde o jednotky metajazykového charakteru, které nemají jazykovou, formální podobu – nejsou bilaterální, slouží pouze potřebám lingvistické reflexe (srov. Filipec – Čermák, 1985, s. 66).¹⁴

¹⁴ Podobně jako foném pokládají strukturalisté za svazek fonologických distinktivních rysů, lze podle nich uchopit jako hierarchickou strukturu distinktivních rysů sémantických také *sém* – význam. Protože fonémů je v jazyce uzavřený počet (20–30), stačí pro jejich popis pouze několik distinktivních rysů (konsonantičnost – vokaličnost, kvantita, způsob artikulace, místo artikulace, nosovost, výška...). Významů je však nekonečné množství a významové prvky jsou často velmi obtížně vymezitelné (a sama možnost rozkládání významu na elementy je sporná). Přesto mnozí jazykovědci promýšleli způsoby, jak k vymezení významových prvků dospět a jak s nimi

Řekneme např.: „To je hezká váza.“ Podstatnou součástí kategorizace (kterou jsme konstatováním o váze realizovali) je reflexe určitých vlastností pojmenovávaného předmětu (vidíme nádobu příznačného tvaru, ozdobnou, skleněnou, naplněnou vodou, v níž jsou umístěny řezané květiny) a současně evokace kategorie – množiny věcí, mezi něž by na základě těchto vlastností daný předmět mohl patřit (tuto množinu reálných i potenciálních předmětů označujeme „nálepkou“ *váza*). Většinou se jedná o nápadné vlastnosti, nemusí to však být pouze vnější podoba, ta třeba pouze signalizuje nějakou výraznou funkci toho, co pojmenováváme, něco, co je pro člověka daného společenství v souvislosti s určitým jevem důležité.

Během svého života jsme viděli velké množství předmětů označitelných jako *váza*. Měly nejrůznější podobu, tvar, barvu a velikost, byly vyrobeny z různých materiálů – ze skla, keramiky, porcelánu, ale i ze dřeva, z kovu, z plastu. Některé byly vzácné, třeba z těžkého broušeného skla, jiné byly vyrobeny dětmi a šlo vlastně o pomalované zavařovací sklenice. Každý z těch předmětů vypadal jinak, a přece jsme ho dokázali okamžitě „převést na společného jmenovatele“, cosi zobecnit a zařadit ho pojmem i slovem mezi vázy.

Při kategorizaci je třeba provádět abstrakce různé úrovně, provazovat znalosti a dovednosti „mimojazykové“ s „jazykovými“, rychle integrovat do dosavadní zkušenosti realitu aktuální situace; tyto složité operace však bez problémů neustále probíhají, jejich prostřednictvím myslíme a mluvíme, o ně se opírá jazyk i sama schopnost řeči.

Ze specificky založené kategorizace vycházejí vědecké definice. Chceme-li nějakou věc definovat, pak ji vlastně pro sebe „o-hraničujeme“ (*de-fino*): jako bychom od ní ve dvou fázích odsouvali všechno, čím není, a ona nám tak mohla zůstat na jevišti sama, jakoby osvětlena reflektorem.

Podle Aristotela (viz výše, 2.4.2) je nejprve třeba stanovit **genus proximum** (nejbližší nadřazený pojem): u vázy je to nádoba. To je první zo-

účelně pracovat. Je to možné zřejmě jen tak, že vymezíme distinktivní významové rysy pro každou sémantickou subkategorii zvlášť (tak, že všechna slova do ní zahrnutelná budou mít společný generický sém, genus proximum, viz dále). Tak např. pro subkategorii příbuzenských vztahů je možno stanovit šest distinktivních rysů a na jejich základě vymezit význam slova *otec* takto: příbuzný pokrevní (na rozdíl např. od tchána), příslušník předcházející generace (nikoli syn), muž (ne matka), bezprostřední příbuzenský vztah (ne děd), posloupnost přímá (ne strýc), srov. Erhart, 1984, s. 65–68.

becnění. Vyloučili jsme všechno, co nádobou není, a podstatně si tak zúžili prostor. Mezi nádoby patří hrnce, mísy, kotle, zavařovací sklenice, kbelíky, ale i džbány či květináče. Váza je však nádoba, která se od nich odlišuje něčím, co vyznačuje právě jen její bytnost, její „vázovitost“.

Nyní, ve druhém kole je to tedy třeba specifikovat – najít tzv. **diferencia specifica**, ty znaky vázy, které ji odlišují od nádob ostatních. Týkají se vzhledu, funkce a určení, v jiných případech třeba ještě kontextu a místa výskytu apod.

Předně jde o nádobu určenou na květiny. Ale tato jediná specifikující vlastnost zřejmě nepostačuje, neboť k umístění květin je určen třeba i květináč. V květináči bývá ovšem hlína a květiny v něm rostou; dole má otvor, jímž rostlina může vsřebávat z misky vodu. Váza je určena na květiny řezané, plní se vodou, bývá většinou vyšší než květináč, asi jako široká láhev. K odlišení vázy od květináče však stačí specifikovat pouze určení „na řezané květiny“. (Přesněji možná „na řezané, umělé či sušené květiny“.) A snad je příznačné ještě to, že váza bývá ozdobná, že se v pojmu vázy počítá s estetickou stránkou jejího vzhledu.

Tak jsou tedy vytvořeny tradiční slovníkové definice: *váza* = „ozdobná nádoba na řezané (sušené, umělé) květiny“, *sestra* = „sourozenec ženského rodu“. Figuruje v nich vždy „povinně“ tzv. sém generický (významový prvek nadřazeného pojmu) a sémy specifikační, někdy mohou být navíc připojeny i sémy jiného typu – pragmatické, kontextové aj. (srov. Filipec, 1995, s. 32).

Výše uvedené definice pocházejí z našich současných slovníků (SSČ, SSJČ) a jsou pro strukturní pojetí významu vcelku typické. Směřují k **denotaci**, jsou **intenzivní** (soustřeďují se na intenzi – obsah významu spíše než na jeho rozsah, extenzi), snaží se o tzv. **uzavřený popis**. Uvádějí jen ty informace, na jejichž základě lze dané předměty přesně věcně identifikovat, odlišit od ostatních věcí tohoto světa (zejm. v rámci nadřazeného pojmu a pojmů souřadných). *Macecha* = „nevlastní matka“, *hlemýžď* = „suhozemský měkkýš s ulitou“, *jaro* = „roční období od 21. 3. do 20. 6.“.

2.4.4.2 (Kognitivní definice významu)

Už bylo řečeno, že kognitivní lingvistika zdůrazňuje těsnou provázanost jazykových procesů s procesy poznávacími a emocionálními, a také se smyslovým a vůbec tělesným prožíváním světa, s veškerou lidskou zkušeností, zkrátka s „celým člověkem v nás“. Také význam, nejen lexikální, ale

i gramatický a pragmatický, má podle kognitivního pojetí tělesný, zkušenostní a subjektivní, respektive inter-subjektivní základ.

Z toho plyne, že v kognitivismu se význam musí chápat jinak než jako hierarchická struktura sémů. Vykládá se celostně: **jako prototypový způsob pojetí předmětu v lidské mysli**, jako (jazykový) obraz daného jevu, tak jak se vynořuje z různých metonymických, metaforických aj. modelů, jak se větví do různých významových rovin a celků. Jde o **celistvý obraz**, který má ve svém základě naši lidskou zkušenost, včetně té tělesné a smyslové. Zkušenost není možné rozkládat na elementy, lze ji pojmut jedi-
ně jako celek – holisticky: a to platí i o významu.¹⁵

Podle A. Wierzbické je význam to, co si lidé při setkání s daným slovem vybaví, k čemu si ho vztáhnou, jak mu rozumějí (hledisko recepce), a zároveň to, co lidé míní, když daného slova sami užijí (hledisko produkce).

Do strukturně orientovaných definic se nevejde všechno, co je v souvislosti s takto pojatým významem podstatné. Omezují-li se na denotaci a na to, co je nesporné a verifikovatelné, co je spjato s racionálním výkladem světa, pak zůstávají stranou **konotace** – a právě ty bývají pro kognitivisty zásadní složkou významu: to, že macecha je zlá a nepřející, že hlemýžď je pomalý, že na jaře je teplo, svítí slunce, všechno v přírodě začíná růst a kvést a lidé mají radost z nového života. To všechno je dáno subjektivní lidskou zkušeností, spjato s hodnocením, s generalizací, s tělesně-smyslovým prožíváním přirozeného světa, s přirozeným jazykem a obrazem skutečnosti, který je v něm uložen. Nejde tu o obraz vědecký, encyklopedický: charakteristiky jako „zlý“, „nepřející“, „pomalý“, „radost z nového života“ odpovídají jiné perspektivě.

¹⁵ Ještě obecněji vzato, celek je víc než souhrn a součet částí. Tak např. bábovka je něco podstatně jiného než určité množství ingrediencí dané kuchařským předpisem: „časť vejce, cukr, mouka, smetana, oříšky a rozinky mohou charakterizovat „celek“ jen velmi omezeně – vždyť v povaze a bytnosti bábovky se to všechno neoddělitelně slévá a tvoří kvalitu zcela jedinečnou. Vnímáme ji zrakem, čichem, chutí i hmatem – a možná se to vše synesteticky propojí i se sluchem, když se o ní hovoří a sbíhají se nám sliny. (Mluvili jsme o podstatě věci bábovky, ve významové definici slova *bábovka* by se však něco z oné podstaty jistě mělo objevit. Příslušná definice ve SSČ, založená strukturně, zní v případě základního významu „vyšší okrouhlé pečivo s naznačenými dílky“: vychází se tedy z nadřazeného pojmu (generický sém „pečivo“) a specifikujících určení, daných objektivizovaně pojatými vizuálními kvalitami. Těžko říci, zda bychom na základě tohoto popisu dokázali denotát rekonstruovat, možná jedině díky označení *dílek*, snad jsou však patrna některá omezení strukturního přístupu při hledání povahy významu.

Přirozená zkušenost a přirozený svět ukazují naše primární ukotvení do reality, zakládají také naši primární zkušenost jazykovou, a odtud by se tedy mělo při zkoumání významu vycházet; ostatní kontexty jsou z tohoto hlediska až sekundární a odvozené.

Jaro je, jak uvádí Jungmann, „čtvrt roku mezi zimou a létem, podletí, u Slovanů vesna“ – a i české dítě by dodalo další relevantní rysy: „Celá příroda se probouzí po zimě a začíná růst, hřeje sluníčko, tráva a stromy jsou zelené a čerstvé, všechno kvete, rodí se mláďata, ptáci se vracejí z teplých krajín, lidé mají radost z nového života.“ Na základě takto nebo podobně popsané zkušenosti pak rozumíme i obrazným vyjádřením, srov. např. spojení *jaro života*, *jaro národů*, a také ovšem např. nerudovské *Jaro se ozvalo ve prsou, / srdce tak buší a tepe... nebo hálkovské Přilítlo jaro z daleka / a všude plno touhy, / vše tlačilo se k slunci ven, / že snilo sen tak dlouhý* (podrobněji srov. Vaňková, 1999b). Zřetel k denotativnímu významu slova ovšem nemůžeme pominout, např. v konstatování *někdy na jaře si babička zlomila nohu* se aktivuje právě on, v tomto případě význam přibližně určeného časového období „mezi zimou a létem“. Podobně je rozdíl mezi užitími lexému *sestra* v kontextu vět *mám sestru a bratra* (význam denotativní) a *byla mu opravdovou sestrou* (význam vyplývající z konotací).¹⁶

K definici významu (ale daleko spíše k jeho výkladu, interpretaci, explikaci)¹⁷ se v kognitivní lingvistice dospívá prostřednictvím popisu charakteristických, prototypových vlastností předmětu (resp. těch, které jsou stabilizovány v jazyce – a které jsou frekventované v textech).

To, co se podává ve významové definici, má mít poznávací a zkušenostní charakter (nikoli „čistě sémantický“, jak uvádějí strukturalisté, a míní tím vlastně pozici významové jednotky v sémantickém systému daného jazyka). I proto tu nelze striktně odlišovat poznání jazykové od mimojazykového. O hranicích mezi jazykovým a „encyklopedickým“ věděním se v souvislosti s významem slova často diskutuje: mezi kogniti-

¹⁶ Termínu *denotativní význam* užíváme víceméně v souladu s pojetím Leechovým; srov. např.: „(význam) denotativní (kognitivní / konceptuální / referenční): vyjadřuje jakožto věcný obsah lexému vztah k denotátu znaku, je analyzovatelný do složek“ (Čermák, 2001, s. 199).

¹⁷ V polských pracích se často exponuje rozdíl mezi **definicí** (spojovanou spíše se strukturním přístupem k významu) a **explikací** (charakteristikou významu založenou kognitivně). Není to ovšem tak jednoduché a už sama tato určení implikují značnou terminologickou nejednotnost a možnost několikerého výkladu. V souvislosti s (kognitivní) lingvistikou o definici a explikaci srov. Falkenberg (1993).

visty však převažuje názor, že „celá sémantika je encyklopedická“ (srov. Bartmiński, 1988a aj.), protože kognice „jazyková“ je součástí „kognice vůbec“ (srov. Janda, 2000/2004). Nelze stanovit, kde končí jedna a začíná druhá.

To však neznamená, že významová definice by měla mít stejný charakter, jako mívají definice v odborných příručkách nebo encyklopediích. Ty představují vědecký obraz světa, zatímco úkolem sémantické definice je podat zprávu o tom, jak určitý předmět (vlastnost, činnost apod.) vnímá průměrný rodilý mluvčí daného jazyka (jakým je v základní rovině svého prožívání každý z nás), čím pro něho je, které aspekty jeho vzhledu a funkce, které vlastnosti, činnosti a stavy s ním spjaté chápe jako charakteristické a podstatné. V úvahu se berou všechny dostupné informace, které nám poskytuje jazyk (přenesené významy, frazeologie, typické kolokace) a texty tohoto jazyka (srov. 2.4.6).

Význam je – opakujeme – rezultátem jazykově vyjádřené interpretace světa a je kulturně determinován. Právě tuto vnitřní provázanost jazyka a kulturního společenství by měla ukázat tzv. **kognitivní definice významu**. „Kognitivní definice,“ píše Bartmiński (1988a), „je portrét objektu, nikoli jeho fotografie...“ Toto konstatování implikuje, že jako výrazné a podstatné jsou spatřovány (a pak např. i „namalovány“ či analogicky v jazyce doloženy) vždy jen určité vlastnosti předmětu: tak jako si na některém portrétu všimneme ihned např. velkého nosu, protože je zvýrazněn, kdežto třeba jizva na tváři (kterou má reálný model) namalována vůbec není.

2.4.4.3 (Přirozené kategorie a prototypy – logické kategorie a pojmy)

Viděli jsme, že v užším, strukturním pojetí se význam chápe jako souhrn vlastností postačujících k tomu, aby předmět mohl být plně identifikován (srov. tzv. „pevné významové jádro“). Dá se říci, že konotace jsou z tohoto hlediska jakýmsi dodatečnými významovými elementy, něčím, co je uvedeno „navíc“ (někdy se v rámci tradičních strukturních vymezení zahrnují mezi pragmatické rysy významu, srov. např. Filipec, 1995, s. 32). Na základě konotací se však v kognitivní perspektivě buduje prototyp a to je naopak z hlediska významu velmi důležité.

Oba typy reflexe významu je třeba vidět jako komplementární: každý z nich má své místo a specifickou funkci. **Klasická (logická) definice** je

nezbytná v souvislosti s tzv. **objektivními jazyky a styly** (např. pro popis terminologie), zatímco **prototypová** vyhovuje popisu **běžného, přirozeného, „naivního“ obrazu světa**, a vůbec jazyků a stylů vymezovaných jako **subjektivní**.

O dvojím způsobu kategorizace, z nichž je každý budován na odlišném přístupu k realitě, už zde byla řeč mnohokrát. Kognitivisté staví proti sobě **kategorie přirozené** (které mají neostře hranice, jedna přechází v druhou, vycházejí z přirozeného postoje ke světu) a **kategorie logické, vědecké** (výše uvedené aristotelské pojetí kategorie). S přirozenou kategorizací je spjato **prototypové pojetí významu**, kdežto ve vědeckých kategoriích zaujímá centrální pozici **pojem**.

Pojmy jsou součástí vědeckého myšlení, jejich status a příslušnost ke kategorii je možno stanovit na základě verifikovatelných důkazů. Převažuje u nich funkce informativní, vyžaduje se významová přesnost a jednoznačnost, která vychází z jejich pozice v příslušném terminologickém systému. Místo pojmů je v odborné a administrativní sféře komunikace, tedy v těch, které jsou založeny na objektivním a racionálním přístupu ke světu. Pojmově založené významy jsou oproštěny od konotací, subjektivního zabarvení apod.

Prototypy jsou naopak orientovány výrazně subjektivně. Vycházejí z nepřesné generalizace a ukazují místo dané věci v jazykově-kulturním obrazu světa určitého společenství. Prototyp (resp. stereotyp, viz 2.4.5) je vlastní přirozenému přístupu ke světu, který nevylučuje subjektivní aspekt, emocionalitu a hodnocení. Prototypové pojetí významu se tedy uplatňuje v tzv. **antropocentrických stylech jazyka** (srov. Bartmiński – Panasiuk, 2001). Vychází hojně z frazeologie, vztahuje se k běžné, každodenní komunikaci, k folklorním textům, anekdotám, k textům uměleckým, ale třeba také k bulvárnímu tisku, reklamě apod. (srov. např. též specifickou hru s prototypy v černých kronikách, jak o tom píše s mnoha příklady Homoláč, 1998).

2.4.5 Prototyp, nebo stereotyp?

Dosud jsme se zabývali termínem prototypu, a to víceméně v tom smyslu, jak ho uvedla v život psycholožka E. Roschová (a v souvislosti s lingvistikou specifikoval Lakoff, 1987, srov. tamtéž i jeho pojem idealizovaný kognitivní model). Kdo se začte do kognitivisticky orientovaných textů, naráží však brzy též na pojem **stereotyp**. Ten bývá chápán u většiny autorů ve

srovnání s prototypem jako v zásadě synonymní, užívá se ho však v poněkud jiných kontextech (viz níže), jen v některých koncepcích se podstatněji liší i pojmová náplň stereotypu a prototypu (srov. např. Taylor, 1989).

Stereotyp začal jako termín ve svých pracích užívat sociolog Lippmann (1922). Mínil jím schematický a jednostranný obraz nějaké věci či jevu v lidském vědomí, vznikající díky zprostředkované, tradované zkušenosti a osvojený většinou dříve, než člověk daný jev sám osobně pozná (srov. Bartmiński – Panasiuk, 2001).

Pojem stereotyp známe i z běžného, neterminologického užití, tam má jednoznačně negativní konotace: *stereotypní práce* je jednotvárná, stále se opakující a nudná, *stereotyp filmového hrdiny* s sebou nese banalitu, nepůvodnost a zjednodušující pohled, stereotypy je potřeba, jak říkají typické kolokace, *narušovat, rozbít*. (Etymologie nás vede k řeckým slovům *stereós* – „tvrdý“ a *týpos* – „úder, ráz, forma, charakter“. Dodnes se termínu *stereotyp* používá v původním významu v polygrafii: pro tiskaře znamená desku odlitou vcelku ze sazby pomocí matrice, která se používá pro tisk.)

Jako odborný pojem dnes **stereotyp** funguje (vždy se specifickým zacílením) kromě sociologie, sociolingvistiky a sociální psychologie také např. v etnologii a kulturologii, v literární vědě a ve filosofii; souvisí především se společenským (a společensko-kulturním) rozměrem slov, respektive značek, a v kolektivu utvářených a sdílených představ, které jsou za nimi.

Naproti tomu **prototyp** má své místo spíše v oblasti (kognitivní) psychologie a psycholingvistiky a používá se zejména v souvislosti s „vnitřní“ („somato-psycho-kognitivní“) stránkou lidského poznání, pro označení faktu, jak se na základě konceptualizačních procesů pojem konstituuje v mysli. S termínem prototypu ovšem pracuje také A. Wierzbicka – a u ní se obě hlediska, kognitivní i sociální, těsně propojují (srov. Wierzbicka, 1999a).

R. Grzegorzcykowa si naproti tomu všímá skutečnosti, že o prototypech se mluví obvykle v souvislosti s **věcmi**, zatímco stereotypy se spojují daleko častěji s **lidmi** (srov. např. etnické nebo vůbec skupinové stereotypy). To je bezesporu pravda, např. v sociální psychologii i v sociolingvistice je právě takto chápaným stereotypům dnes věnována velká pozornost (srov. též rozlišení mezi autostereotypy a heterostereotypy, např. ženský versus mužský obraz muže, český versus německý obraz Čecha apod.) a jistě stojí za úvahu i v rámci sémantiky, v čem je obecně vzato lexikální význam „lidských“ pojmenování (společenské skupiny národnostní, sociální, profesní, věkové nebo sociální role – např. rodinné) utvářen jinak, než je tomu u pojmenování ostatních: jistě tu hraje vý-

znamnou roli např. perspektiva mluvčího, spojená s opozicí vlastní versus cizí, my versus oni (srov. též hesla *stereotyp* a *prototyp* v ESC, 2002).

Bartmiński a jeho kolektiv však neomezují použití pojmu stereotyp pouze na lidské bytosti. Svůj etnolingvistický slovník Lublinští dokonce nazývají *Slovníkem lidových stereotypů a symbolů* a zařazují do něj hesla týkající se slunce, hvězd, ohně, vody ap. (dosud vydaný první díl ve dvou svazcích má podtitul *Kosmos* a věnuje se např. nebeským tělesům či živlům, srov. Bartmiński, 1997, 1999). Na příkladu těchto hesel vidíme, co v praxi znamená teze „nikoli definice, ale explikace významu“ (příp. též „přístup k významu je nikoli intenzivní, nýbrž extenzivní“); jednotlivá hesla jsou tak rozsáhlá a podrobně propracovaná, že připomínají spíše monografické kapitoly (a to i nesmírným množstvím zpracovaných polských folklorních textů). Jen si musíme být vědomi skutečnosti, že jde o slovník etnolingvistický a to s sebou nese nejen zaměření na folklorní materiál a specifčnost některých metod, ale i základ v „lidové“ perspektivě (srov. výše „naivní obraz světa“), a že tomuto východisku odpovídá mimo jiné i výběr hesel.

V úvodní stati slovníku podává Bartmiński tuto **definici stereotypu**: „zobrazení předmětu, zformované v jistém společném zkušenostním rámci a vymezující, čím předmět je, jak vypadá, jak působí, jak s ním člověk nakládá; toto vymezení je ustálené v jazyce a patří do společného vědomí o světě“. Např. slunce, udává příklad (a my parafrázujeme), je obdařeno sympatií a zvláštní úctou, je viděno nejen jako zdroj světla a tepla, ale též spokojenosti, radosti a štěstí, chápe se jako živé – pohybuje se po nebi, „vychází“ a „zachází“/ „zapadá“, říká se o něm, že je zlaté, a v tom je obsažena nejen charakteristika barvy, ale i výraz pozitivního vztahu (srov. též častou deminutivizací, apostrofizací např. v lidových písních); dodejme ještě alespoň za všechny další podstatné charakteristiky (součásti stereotypu), že slunce v lidské perspektivě udává a měří čas (srov. *od slunka do slunka*).¹⁸

¹⁸ Vedle stereotypových charakteristik předmětů je věnována pozornost též jejich významům symbolickým; lidová tradice je totiž, jak uvádí autor, „opřena o stereotypy a symboly“. Symbol je charakterizován jako „zobrazení předmětu, kterému se rozumí v rámci širšího uspořádání znaků jako reprezentantu jiného předmětu“. Slunce tak může být v lidové kultuře pojato jako tvář nebo oko Boha, který se z výšky dívá na svět; reprezentuje v tomto duchu sám život, dobro, dokonalost (božské vlastnosti). Viděno z druhé strany pak stojí v roli jeho emblémů, zástupců např. vejce, had, dub, holub či slunéčko sedmítečné (sic!): jsou se sluncem ve více či méně výrazných vztazích a přejímají některé jeho vlastnosti či funkce.

Problémy obecněji chápaného stereotypu (vpojené nejen do „lidového“ kontextu) se řeší komplexně v pojednání J. Bartmiňského a J. Panasiukové (2001); i z tohoto výkladu vyplývá, že autoři vztahují pojem stereotypu k jakýmkoli denotátům, nikoli pouze k osobám. Otázkou je spíše utváření stereotypu, jeho povaha, jeho součásti a způsoby fungování.

Stereotypy inklinují buď ke „vzorům“ (tj. k idealizovaným exemplářům: jaké by věci, resp. osoby „měly být“), anebo k „obrazům“ (jaké „reálně jsou“). Hranice sice není ostrá, ale dá se říci, že např. stereotypy slunce, zvířat, rostlin, příslušníků národností aj. tíhnou k **obrazům**, zatímco stereotypy osob v příbuzenských vztazích (matka, bratr, babička) ke **vzorům** (srov. Bartmiński – Panasiuk, 2001). Neplatí to však bez výjimek, povahu vzoru či ideálu mají např. i stereotypy povolání (učitel), avšak jen některých, u většiny z nich je situace jiná (srov. stereotypy-obrazy představitelů profesí, jako je učitelka, úředník, taxikář, dlužník); stereotypy macechy nebo tchyně, ač jde o osoby v „příbuzenských vztazích“, jsou velmi negativní.¹⁹

Podstatnou vlastností sémantického prototypu/ stereotypu je **subjektivní generalizace**.

Jisté vlastnosti jednotliviny nebo několika exemplářů společenství připíše všem objektům dané kategorie (např. všem osobám téže národnosti, téhož povolání, vzhledu apod.), a to bez hlubšího zkoumání. Když o někom řekneme, že je *opravdový/ pravý starý mládenec*, máme na mysli neženatého muže charakteristického vzhledu a s charakteristickým způsobem života (který má vlastnosti očekávané od typického představitele tohoto stavu: podivínství, neuspořádaný život apod.). *Pravý Skot* má na sobě kostkovanou sukni a je lakomý, *opravdová macecha* je nepřející, lhotejná a zlá. Víme, že tomu tak zdaleka není vždycky, ale u silně fixovaných stereotypů je v nás zakořeněno, že hodná, milující a starostlivá nevlastní matka ani snad nemůže být nazvána macechou.

¹⁹ Negativní stereotypy macechy a tchyně vycházejí z jejich opozitivního postavení vzhledem k pozitivnímu stereotypu matky (upozornit je třeba znovu na důležitou opozici „svůj – cizí“, „vlastní – nevlastní“, uplatňující se významně nejen v okruhu příbuzenských vztahů, srov. už např. Ivanov – Toporov, 1965, s. 156, aj.). O stereotypovosti těch a nikoli jiných významových prvků svědčí mimo jiné i možnost testovat jejich význam tzv. diagnostickými větami, např.: *To je pravá matka/ macecha/ tchyně. Jako by to ani nebyla (vlastní) matka. Je to moje tchyně, ale je ke mně moc hodná*. Sdílení významových potencií stereotypů je tak silné, že mluvčí mají často potřebu zdůraznit, že např. jejich nevlastní matka *není macecha* (srov. též aktualizace *bílá macecha* v Roku na vsi bratří Mrštíků nebo *maceška* v Svěrákově scénáři k filmu Lotrando a Zubejda, které mají negativní zacílenost stereotypu aktualizací obrátit v pozitivní).

Stereotypy však nebývají vždy tak jednoznačné a jednoduché. V této souvislosti se podívejme na jazykový stereotyp Cikána v českém prostředí. Na první pohled bychom v něm nehledali žádné pozitivní konotace. Dlouhodobé spojování se špínou, nepořádností, nechutí pracovat, vychytralostí, podvodem, lhaním a krádežemi a také s kočovným způsobem života je základem fungování nepříznivého, nebezpečně diskriminujícího stereotypu Cikána/cikána (možnost psaní s malým písmenem v přenesených významech je zde formálním ukazatelem fungování stereotypu); příslušné konotace jsou doloženy přímo jako součást jazykového systému. V posledních desetiletích se proto společensky preferuje označení Rom, které takto zatíženo není.²⁰

Záleží ovšem vždy na tom, která z poloh stereotypu je zrovna aktivována; mnohdy se totiž stává, že stereotyp není tak jednoznačný a jednoduchý, jako je tomu v případě macechy nebo tchyně. Pokud slyšíme nebo čteme o cikánských melodiích, svítících bílých zubech, černých očích a kučeravých vlasech divokých Cikánů, o krásných, ohnivých Cikánkách atd., uvědomíme si, že v jistých kontextech lze i zde vyvolat konotace zcela jiného typu (třebaže možná nejsou tak silně systémově stabilizovány). Nespoutanost, divoká krása, temperament, erotická přitažlivost, vášnivost jsou často tematizovány např. v romantické literatuře – mnohde „bílý“ hrdina uteče k Cikánům za svou láskou nebo za vizí svobodného života. Na maškarních plesech bývala oblíbená maska Cikánky, jejímž základem bylo vedle paruky z černých vlasů velmi pestré oblečení, doplněné šátky s trásnými a cinkajícími lesklými ozdobami. Stará Cikánka reprezentuje nadpřirozené schopnosti (hádání z ruky, věštění, čarování): *Cikánečko malučká, přičaruj mě synečka...*

Různé polohy a varianty stereotypu mohou existovat (a existují) vedle sebe, ta nebo jiná vyplouvá na povrch jako aktuální na základě kontextu, do něž je označení zapojeno.

²⁰ Srov. doklady dosvědčující fungování takto utvářených 1. **sekundárních významů**: „přen. člověk připomínající cikána vlastnostmi tělesnými nebo povahovými, zprav. špatnými“: *on je cikán, nevydrží na jednom místě, to je starý cikán, cikán a bezbožník* (SSJČ) aj. (viz též významovou charakteristiku z Jungmannova slovníku: „cikán s vedlejším významem tuláka, hadače, šejdíře, zloděje“), 2. **derivátů** – *cikánit* („lhát“), *cikániti se/ cikánovati se* (zast./ ob. expr. „nemít stálého místa, toulati se“, srov. Jungmannův slovník i SSJČ), *cikánský* („cikána příslušný, zvláště pak s vedlejším významem barvy cikánovy nebo tuláctví, lhářství, hadactví, šejdířství atd.“, srov. Jungmann, 3. **frazémů** – *černý/ špinavý/ otrhaný jak cikán, kouřit/ krást/ lhát/ hádat jak cikán, vypadá tu jak u cikánů* (vše srov. SČFI), *cikána myješ* (Jugmannův slovník, „daremnou práci děláš“), *cikánský život* („potulný“) apod., a konečně je zde 4. možnost utvořit **diagnostické věty** typu *Je to sice cikán, ale: ...je slušný, čistý, poctivý, pracovitý* apod.

Připomeňme také, že v souvislosti s označeními některých osob či jiných objektů je stereotypové chápání daleko méně zřetelné než v souvislosti s jinými, někde nejsou stereotypy vykrystalizovány takřka vůbec (v souvislosti s tchyní připomeňme třeba zcela nevýrazného tchána, srov. Šlédrová, 2003), někde jsou velmi silné a jednoznačné, jinde má stereotyp dvojí nebo i několikero polohu (viz výše). Že je míra výraznosti stereotypu i jeho podoba vázána na dané jazykové a kulturní prostředí, není snad již třeba ani připomínat.

2.4.6 Hledání konotací

Co vlastně můžeme chápat jako kritérium skutečnosti, že daný prototyp/stereotyp je sdílen v té podobě, jak jsme ho vymezili? Co je důkazem toho, že konotace nejsou jen individuálními asociacemi? Je v tomto ohledu možná alespoň jistá objektivita, respektive potvrzení intersubjektivního fungování? Které konkrétní momenty poukazují k prototypovosti, a kam se tedy máme obrátit, zjišťujeme-li relevantní konotace? Odpovědi a zároveň metodologické inspirace nacházíme opět ve výše uvedených pracích lublinských badatelů.

Sdílenost stereotypu/prototypu (včetně sdílenosti jednotlivých konotací) může být potvrzena několikerým typem faktů.

Jednak jde o **kvantitativní hledisko** – důležitá je frekvence, **opakovanost sledované charakteristiky** v různých výpovědích a kontextech (tu lze doložit i statisticky, množstvím údajů (kolokací) ze zkoumaného korpusu, jejich poměrem apod.).

Kvalitativní hledisko zohledňuje **fixovanost dané charakteristiky v jazyce**.

Míru fixovanosti v jazykovém systému lze vysledovat v několika oblastech. Bartmiński a Panasiuková nabízejí následující přehled (ten poněkud modifikujeme a doplňujeme českými příklady). K prototypovosti/stereotypovosti, sdílenosti určité konotace poukazuje/poukazují:

- a) Způsoby pojmenování předmětu, **etymologie, motivační poukazy**: *duch*, *duše* (souvislost s *dýchat*, *dech*, *vzduch*), *zelený* (kořen *zel-*, odkazující k rostlinnosti – srov. *zelí*, *zelina*), *chápat* (původně primárně ve významu „ucho-povat“, srov. *chápat se*, *chopit se něčeho*)
- b) **Vedlejší (přenesené) významy**, tak jak bývají uvedeny též ve slovnících: *opice* – „kdo připomíná opici některými vlastnostmi, jako napodobivostí, chytrostí, šeredností apod.“, *krysa* – „zrádce, bezcharakterní člo-

věk“, *šlekat* – „ostře, nepříjemně, pronikavě křičet, nadávat“, *Skot/skot* – „lakomec, skrblik“

- c) **Významy derivátů**, které se shodují s dokládanou konotací: *papouškovat* – „opakovat bez porozumění cizí myšlenky“, *cikánit* – „lhát“, *bratrský* – „blízce příbuzný“, „přátelský, pomocný, nezištný“, *macešský* – „cizí, lhostejný, nepřející“, *školácky* – „primitivně neumělý, začátečnický“
- d) Existence **frazémů**, jejichž význam se shoduje s vymezovaným rysem: *pilný jako včelka*, *sprostý jako dlaždič* (a jiná přirovnání), *vést cikánský život* (potulný, z místa na místo), *je to tady jako u cikánů* (nepořádek), *koňská dávka* (velká, jakoby určená pro koně), *hlemýždí tempo* (pomalé), *anglický humor* (suchý, lakonický, srov. též s *klidem Angličana*)

- e) Sémantická struktura určitých konstatování, která mají „**diagnostickou platnost**“. Jde např. o výpovědi typu: „*Je to pes, ale nekouše*“ (implikuje: psi obvykle koušou), „*Jako by to ani nebyly sestry*“ (implikuje buď – nejsou si podobné, i když sestry si podobné zpravidla bývají, anebo – nejsou k sobě vůbec věřé a důvěrné, jako tomu obvykle bývá/ mělo by být u sester)

Doplňme, že vděčným zdrojem zjišťování relevantních konotací (a prototypů vyrůstajících z jejich struktury) jsou krátké ustálené texty, zejména folklorní (kromě přísloví, pořekadel a dalších průpovědek zahrnutelných do větné frazeologie to jsou hádanky, lidové písně aj.), dále také texty všeobecně známých hitů, reklam, sdílených úryvků z literatury, filmů, tradovaných textů vycházejících z historicko-kulturních reálií daného jazykového společenství apod. Připomeňme také novodobě vznikající průpovědky, vtipy, anekdoty – zejména ty typy, které se vztahují přímo k představitelům některých skupin lidí (národností, profesí aj.) a svým vyzněním potvrzují a upevňují prototypovost určitých charakteristik (lakomý Skot, hloupá blondýnka, roztržitý profesor). Jedině na základě intersubjektivní sdílenosti je obecně srozumitelný např. bonmot, že *učitelka není povolání, ale diagnóza*, anebo něčí lakonické konstatování *to víš, je to bývalá učitelka*, případně s doplňkem *...ale stopy to na ní nezanechalo*.

Zde už však pomalu přecházíme ze sféry tzv. **jazykových konotací** (tj. fixovaných v jazykovém systému) do oblasti **konotací textových** (doložitelných pouze v rovině textu, resp. textů). Někteří badatelé uznávají jako relevantní z hlediska popisu významu pouze ony jazykové, systematické, ale jiní zdůrazňují pružnost hranice mezi oběma typy a připomínají skutečnost, že textové konotace jsou vlastně vždy „**potenciálně jazykové**“, a že bychom je tedy měli přinejmenším brát v úvahu a z mnoha důvodů cíleně zkoumat (srov. Pajdzińska – Tokarski, 1996).

2.4.7 Umělecké texty a sdílení konotací

Umělecké texty tedy může kognitivně založený sémantik chápat jako zdroj pro doklady konotací, mnohdy zdroj neocenitelný. Na námitky, že umělecký text je netypickou oblastí užívání jazyka, že je doménou individuálního a zvláštního, netypického, a tudíž že se pro jazykovědné bádání jeví jako nevhodný, můžeme odpovědět: Kdybychom exponované konotace nebyli schopni, alespoň někteří z nás, sdílet, nedokázali bychom vysvětlit, jak je možné, že uměleckým textům rozumíme.

Tokarski a Pajdzińska zdůrazňují, proč je takové zkoumání důležité: chceme-li popsat např. konotace spjaté s pojmenováním barvy *modré*, nepostačí jen to, co nám poskytne sám jazyk. Jazykový materiál poukáže mimo jiné např. k významu „cyanotický“ nebo „zjevně pociťující zimu“ (*rtý mu modraly, být zimou celý modrý*), ale např. konotace „emocionální distance, chlad“ lze dobře doložit jen na textech uměleckých (srov. Tokarski, 1995). Významovou charakteristiku „emocionální distance“ (případně doplněnou o „neosobní dokonalost“, „ideálnost“, „nedosažitelnost“ nejen ve smyslu prostorovém) můžeme nalézt i v mnoha českých uměleckých textech, třebaže v rovině jazyka (např. frazeologie) odpovídající doklady chybějí.

Seifertova báseň *Hora Říp* začíná slovy *Viděl jsem hory plné ledu, / však zpívat o nich nedovedu. // Jiskřily dálky nad hlavami / jak bledě modré drahokamy // Jímala závrať při pohledu, / zpívat však o nich nedovedu.* „Emocionální distance“ spjatá s atributy vysokých hor (led, dálka, mimo-lidská dokonalost, a také „bleděmodrost“) je postavena do kontrastu k „malému českému“ Řípu, k němuž může mít člověk silný citový vztah, váže k němu konkrétní prožitky domova, chce se mu při pohledu na něj *zpívat i plakat* (J. Seifert: *Maminka*, Praha 1960, s. 58). Vedle výmluvných veršů z Máchova *Máje* (po *modrém blankytu bělavé páry hynou...*), dokládajících sémantický rys dálky a vzdálenosti nejen ve „fyzickém“ smyslu slova, si vzpomeňme třeba také na text prvorepublikového šlágru *Modravých dálek volání...*

Jiný význam spjatý s adjektivem *modrý*, zjevně se rodící vlivem kulturních kontaktů se světem (angloamerický kontext, jazz, blues) až v průběhu minulého století, dokládají zejména populární písňové texty: např. u J. Suchého se velmi často objevují spojení jako *modrá nálada*, *modrošedé blues* (sic!), vzpomenout můžeme ovšem i o generaci starší Ježkův, Voskocův a Werichův *Tmavomodrý svět*.

Modrá tu konotuje melancholii, nostalgii, smutek (leckdy i v trochu ironizované poloze – srov. např. *vzduch je modrým nikotinem nasycen, / nový ubrus sta-*

rým vínem polit...), zejména (tematizovaně i implicitně) ve spojení s blues jako typem jazzové písně či skladby. Konotace to jsou ovšem veskrze pozitivní, potvrzující oblíbenost modré barvy, zcela ve smyslu písně O. Hejmy: ... *Jako nálada když zahrajou / poslední kus / modrá je naděje láska i moje blues ...*²¹

2.4.8 Nejen jazykověda, nejen sémantika

Upozornit bychom měli na skutečnost, která pouhý lingvistickosémantický aspekt přerůstá, anebo přesněji – dává mu další rozměr. Nejde totiž jen o lingvistiku a její teorie, koncepce a metodologie. Důležité je to, co může jazykověda svým zkoumáním (obecně i ve velké konkrétnosti a podrobnosti, třeba ve spojitosti s jednotlivým slovem a potažmo též s jeho denotátem) zprostředkovat ostatním společenským vědám, ale zdaleka nejen jim: např. povědomost o tom, co a na jakém základě spolu jako členové jednoho jazykově-kulturního společenství *sdílíme*.

Máme tu na mysli **integrační (resp. esteticko-integrační) funkci jazyka a kultury**, zcela zásadní pro to, aby společenství i individuum prožívalo svou existenci jako specifickou a v této specifičnosti smysluplnou. Dosud se tato skutečnost příliš neakcentuje, ačkoli v globalizujícím se světě bude její významnost stále růst. Jde tu možná o potřebu nové formulace vlastenectví, založeného na vědomí společného sdílení světa: od těch nejprostších, každodenních zkušeností, tak jak jsou materializovány primárně v mateřském jazyce, v jeho jednotlivých slovech a strukturách významů, jež je propojují, ve frazeologii i v gramatických principech, až po společný podíl na (nejen slovesné) kultuře, mající základ v (nejen slovesných) textech.

Domníváme se, že tento zřetel by se měl uplatňovat daleko silněji než dosud zejména v jazykové a kulturní výchově, která je v našem kontextu spjata především se školním předmětem český jazyk a literatura. Sekundární gramotnost a komunikační kompetence (které se v současnosti tolik akcentují) se totiž týkají i schopnosti či neschopnosti **sdílet sémantické potence jazyka a textu**, rozumět jim, a to na různých rovinách a v různých komunikačních sférách.

Zkoumáme-li tedy jazyk jakožto obraz světa, včetně specifické (české) kategorizace a kategorií, které tvoří jeho půdorys, všímáme-li si význa-

²¹ Srov. Modrá je dobrá. In *České a slovenské hity 20. století II*, s. 105.

mových potencií třeba jen jednotlivých slov – a naopak, hledáme-li, jakými slovy (a proč) označujeme ty a ty věci, směřujeme vlastně k péči o to, abychom v našem kulturním společenství zachovali sdílení významů i hodnot, které jsou fixovány v mateřském jazyce.

Může nám jít třeba jen o všechny možné sémantické polohy obvyklých slov, jako je *sněženka*, *dobrý den*, *pápěrka* nebo *padavče*, jak píše K. Čapek. Jde totiž zároveň také o specifické bytí jistých věcí, dějů, situací, které se otevírá a vyvstává (a spolu tvoří specifický kontext) prostřednictvím slova, a to slova českého. Jde také současně o „kousky vědomí milionů lidí“, jak zní, co už jsme z K. Čapka citovali v úvodu k naší knize. A konečně jde též o to, abychom byli schopni (my i naše děti a jejich děti) stále rozumět světu česky.²²

2.5 Metafora a metaforičnost

2.5.1 Metafora v životě a ve vědě

S přenesenými pojmenováními („obraznými vyjádřeními“ – neterminologicky řečeno) se setkáváme na každém kroku. Nejde jen o doklady básnické invence autorů umělecké literatury. Neobejdeme se bez nich v každodenní komunikaci, např. *syn může oči nechat na své spolužačce a povinností se vyhýbá*; *matku to už dohrdlo a otec její hněv tiší*. Noviny se obraznými vyjádřeními přímo hemží: *krize na radnici vrcholí*, *slibované hřiště je zatím ve hvězdách*; *na náměstí vyrostla nová pěší zóna*; *chystá se mozartovský maraton*; *za účast ve rvačce zaplatil třemi zuby*; *sněhová nadílka potěšila jen lyžaře* atd.

²² Souvisí s tím jistě i Bartmiňského požadavek potřeby nového pohledu na jazyk, na zřízení jazyka v kontextu kultury, zkoumání poznávacích modelů a systémů hodnot, které jsou v jazyce (a kultuře) obsaženy. Důležitý je zde pojem *kánon jazyka*, vztahující se k tomu, co by mělo být v čase změn trvalé a neproměnné – a co tedy cíleně chránit, o co pečovat a předávat dalším generacím, jak ze strany lingvistiky, tak prostřednictvím výchovy, ze strany rodiny, školy i kulturních a společenských institucí vůbec. Kánon jazyka je podle autora jednak zhodnocován, např. rozvojem umění, na druhé straně ovšem výrazně podléhá erozi, způsobené současnou krizí výchovy (připomíná se zde šíření tzv. druhotného analfabetismu). Ještě zmiňme, co by mělo být podle této stati teoreticko-metodologickým východiskem takto zacíleného přístupu k jazyku: je to *příbuznost jazyka a kultury*, spočívající v tom, že *je obojí předáváno výchovou* (nejde o biologické dědictví), obojí tvoří složitý, ale *uspořádaný sémiotický systém* univerzálního charakteru – a oba tyto systémy mají podobnou vnitřní organizaci (srov. Bartmiński, 2001b). Nelze tu nezpomenout na Lotmanovu kulturní sémiotiku a na tartuskou školu vůbec (viz Lotman, 1970 aj.).

A co věda? Ta přece usiluje o přesnost a jednoznačnost. Ale doslovnost zjevně není podmínkou jednoznačného vyjadřování. Např. biologie nabízí množství půvabných názvů rostlin (*pětiprstka obecná*; *netýkavka nedůtklivá*; *babí ucho*; *čvalník*), motýlů (*okáč bojínkový*; *vřetenuška obecná*), ptáků (*plamenák růžový*) a dalších přírodnin; některé z nich se z lidového názvosloví dostaly do odborné terminologie. V lingvistice mluvíme o *tvrdých* a *měkkých* souhláskách, o větě *stavbě*, zjišťujeme *kořen* slova, některá slova *ohýbáme*, oceňujeme bohatou slovní *zásobu*. I ve vědě tak exaktní, jako je fyzika, je řada základních pojmů metaforických: *síla*; *práce*; *odpor*; *napětí*; *materiál stárne*, jeho *únava* způsobuje, že *výkon se snižuje*. Ani matematika jako královna exaktních věd se obrazným vyjádřením nevyhýbá. Ze školy si pamatujeme na *ramena* úhlu či *kořeny* rovnice, ale bez obrazných vyjádření se neobejde ani „vysoká“ matematika. Např. je obecněji známo, že v teorii grafů se pracuje s *uzly* a *stromy*, ale inspirace přírodou (a nejen přírodou) jde v terminologii této vědy mnohem dál: *housenky* jsou v teorii grafů zvláštním případem stromů a *hvězdy* zvláštním případem housenek. Texty bez obrazných vyjádření opravdu nemá smysl hledat, ale je na místě zjišťovat, odkud se jednotlivá obrazná vyjádření berou, jak jsou motivována a proč jsou užívána.

2.5.2 Metafora v lingvistice

Lingvistika tradičně analyzuje, třídí a vykládá přenesená pojmenování především v rámci lexikologie. Postupuje-li se od denotátu k pojmenování, chápou se jako prostředky nepřímé nominace (Filipec – Čermák, 1985, s. 108–120), postupuje-li se od formy k významu slov, přistupuje se k přeneseným pojmenováním jako k jednomu ze způsobů sémantického tvoření lexikálních jednotek, jako k rozšiřování počtu významů slov (např. Karlík – Nekula – Rusínová, 1995, s. 97–99; Hladká, 2000). Pozornost se jim věnuje samozřejmě i ve frazeologii (viz např. Čermák – Hronek, 1983; 1988; 1999), tematicky utříděný soubor obrazných vyjádření najdeme v Hallerově Českém slovníku věcném a synonymickém (1969–1986); v těchto slovnících však jde spíše o formu frazémů (jejich strukturní typy), o ustálenost spojení a na jejich obraznost ani motivaci se tolik nepoukazuje. Také lingvistické teorie významu věnují obrazným vyjádřením zájem spíše okrajový.

Jako druhy obrazných vyjádření (figury, tropy) se v tomto rámci obvykle uvádějí metafora, metonymie, synekdocha, popř. i přirovnání a hyperbola. Vymezení jednotlivých typů však není jednotné a hranice mezi

nimi nejsou ostré. Někteří autoři vidí mezi metaforou a metonymií odlišností zásadní a synekdochu považují za specifický případ metonymie. Např. R. Jakobson (1980/1993) vztah mezi metaforou na straně jedné a metonymií a synekdochou na straně druhé záměrně vyhrotil a chápe je přímo jako protikladné umělecké tropy: metaforu jako tvůrčí transformaci podobnosti a metonymii jako tvůrčí transformaci souměznosti. Podobnost je založena na náhradě jednoho slova nebo slovního spojení druhým, souměznost na spojování slov. Rozlišuje souměznost vnější (blízkou metonymií) a vnitřní (blízkou synekdoše). Protiklad podobnosti a souměznosti Jakobson nazírá v širokých souvislostech: vztahuje ho k literárním směrům a žánrům, slouží mu jako pomůcka při výkladu dvou typů afázie, a dokonce dvou základních jazykových operací: výběru, respektive vzájemné substituci znaků, a jejich kombinaci (Jakobson, 1956/1995). Méně obvyklé je opačné stanovisko, kdy se hranice mezi metaforou a metonymií rozostřuje a explicitně se mluví o vyjádřeních metaforicko-metonymických (např. Mikołajczuk, 1999).

Jazykovou **metaforou** se obvykle rozumí pojmenování věci nebo jevu utvořené na základě podobnosti s věcí nebo jevem jiným, např. koření *hřebíček* se tvarem a barvou trochu podobá malému hřebíku, cukrářský výrobek *větrník* tvarem připomíná dětskou hračku stejného jména (v tomto tematickém okruhu srov. i poněkud morbidní motivaci *rakviček* a *věnečků*). Sama podobnost tak zakládá široké možnosti tvoření metafor (srov. jednu z elementárních sémantických jednotek „jako“ u Wierzbické, zde 2.1).

Podle míry zakotvenosti v jazyce se pak rozlišují **metafory uzuální** a **aktuální**. Uzuální jsou metafory obecně užívané, např. *ručičky* (hodin a hodinek); *zmije* (zlá, neupřímná žena); *mysl* (ovládací zařízení počítače); *špinavé peníze* (peníze získané nepoctivě nebo v rozporu s dobrými mravy); *nalít čistého vína* (vyjasnit situaci, říci pravdu); *ztratit půdu pod nohama* (ztratit pocit jistoty). Příkladů je skutečně bezpočet. Často si už ani neuvědomujeme, že jde o metafory, srov. např. *termín odjezdu se přiblížil*; *práce příliš nepokročila*; *uzavřeli manželství*; *finanční prostředky jsou vyčerpány*. Aktuální metafory jsou produktem (záměrné) jazykové tvořivosti autora; z nich se vyčleňují metafory literární (umělecké), zejména básnické, připomeňme alespoň Seifertovo *město v slzách* a Nezvalovy *prsty deště*. Aktuální metafory však nejsou specifikou literatury umělecké, setkáváme se s nimi všude, kde kreativní mluvčí nebo pisatel usiluje o neotřelé formulace, zejména v publicistice (*politický suterén*), v reklamě (*tygr mezi automobily*; *zlaté chvíle*; *klíč k bydlení*), ale také ve vědě (*geometrický svět*).

Vztah mezi metaforami aktuálními, respektive okazionálními, a uzuálními není jednoduchý; nejde jen o to, zda vůbec, respektive do jaké míry se aktuální metafory stávají součástí širší slovní zásoby. V rámci uzuálních metafor se liší lexikalizované – to jsou právě ty, které vznikly ustálením metafor aktuálních (*žebříček popularity*; *kandidát vypadl hned v prvním kole*) – a pojmenovací (*velký třesk*). „Metafory lexikalizované se ustalují z potřeby vyzdvihnout specifický pohled na realitu většinou už nějak pojmenovanou, tj. slouží k účelům přejmenovacím. V jazyce zpravidla plní funkci pragmatických synonym (*makovice* k *hlavě*). Naproti tomu metafory lexikální vznikají za účelem primárně pojmenovacím. Jsou užívány v případech, kde nastává potřeba pojmenovat nové objekty nebo pojmy“ (Hladká, 2000, s. 21).

Některé původně aktuální metafory se rychle staly součástí širší slovní zásoby (*vytunelovat*; *stínová vláda*), jiné se užívají pouze v určitých společenstvích (*nechává počítač stále běžet*; *stáhnou si to z internetu*; *střechový termín*; *síťový model*) nebo jsou omezeny komunikační situací (*není v obraze*; *je za vodou*; *je mimo mísu*; *nemůže to rozdýchat*), další jsou nějakou dobu „módní“ a jejich frekvence postupem doby slábne (*neviditelná ruka trhu*; *plošné uplatnění*; *je to krok správným směrem*).

Pro **metonymii** je charakteristické, že si uchovává primární význam pojmenování a přenáší ho na základě časových, prostorových, funkčních a dalších souvislostí na pojmenování nové, např. *dočítá Hrabala* (knihu od B. Hrabala), *koupil si Šímu* (obraz od J. Šímy), *zajímal se pouze o oleje* (o obraze namalované olejovými barvami), *jdu na Mareše* (na Marešovu přednášku). Metonymický charakter mají také některá obrazná pojmenování emocí, např. *sklopit hlavu*; sklopení hlavy je jedním z projevů smutku a deziluze a tento projev zastupuje přímé pojmenování emoce (podobně *rozzářila se*; *konečně si vydechli*; *vykulila oči*; *protáhli obličje*; *ztuhla* atd.). **Synekdocha** (pokud se odlišuje od metonymie) se zakládá zřetelněji na vztahu částí a celku, např. *má střechu nad hlavou* (střecha jakožto ta část obydlí, která chrání člověka před nepohodou, zastupuje obydlí celé, hlava jako „nejdůležitější část těla“ zastupuje člověka, podobně *nemá kde hlavu složit*; *ve zlínském případě začaly padat hlavy*).

I metonymie a synekdochy jsou uzuální a aktuální. Jak uvádějí Lakoff a Johnson (1980/2002), důležité je, kterou část mluvčí zvolí jako zástupce celku; např. *obličej* (který má individuálně rozlišující rysy), respektive *tvář* (srov. *líce – obličej*) zastupuje spíše konkrétní osobu (např. *vidím tu novou tvář*; *nechtěl ztratit tvář*), naproti tomu v synekdoše *nepřišla tam ani noha* indi-

vidualizace není podstatná a noha zastupuje kteroukoli osobu. Lze předpokládat, že i faktor výběru zástupce za celek přispívá ke konvencionalizaci metonymií a synekdoch. Např. autor je pro dílo podstatný, proto ho v metonymiích zastupuje běžně, ale nikoli výhradně, pojmenování instituce zastupuje jména (měnicích se) odpovědných osob (*rektorát vydal pokyny; nemocnice přijala nabídku; snad i soud přikývl nabízené kauzi*), jindy je poměr opačný a jméno osoby zastupuje instituci, za kterou odpovídá (*Castro drží své odpůrce ve vězení*). K uzuálním (a velmi frekventovaným) metonymiím patří i typ *Bílý dům je pod palbou kritiky; Londýn se dosud nevyjádřil; Černínský palác vyvíjí horečnou aktivitu; Brusel dává najevo spokojenost*, v nichž instituci zastupuje místo (město, dům), ve kterém sídlí; podmínkou ovšem je, že sídlo instituce je obecně známé.

2.5.3 Metaforičnost konceptuálního systému

Největší pozornosti badatelů (nejen lingvistů, ale především literárních vědců, estetiků, psychologů, filosofů) se těší zejména v posledních dvou desetiletích metafora. (Metafora, metaforičnost, metaforické výrazy ovšem někdy slouží jako střešové termíny pro obrazná vyjádření vůbec.) Přístup k metafoře se postupem doby měnil. Dlouhodobě byla metafora považována pouze za věc jazyka, specifický jev umělecké literatury, za neobvyklé, výjimečné pojmenování, doklad umělecké invence autora, ozdobu apod. Na umělecké metafoře se hodnotila především její dekorativní, ornamentální funkce a teprve mnohem později funkce jiné.²³ Základem lingvistického třídění pak byla jazyková forma metafory a teprve druhotná byla její motivace (např. Filipec – Čermák, 1985).²⁴ Z úplně jiné perspektivy přistoupila k metafoře kognitivní věda: těžiště zájmu přenesla z uměleckých metafor na metafory konvenční (uzuální), běžně užívané především v každodenní komunikaci. Badatelé se začali zajímat o to, odkud se metafory berou, jaká je jejich **motivace**, jak je možné, že naše vyjadřování, a to nejen každodenní, ale i odborné a vědecké je do tak vysoké míry metaforické.

Zásadním průlomem se stal poznatek, že metafora není zdaleka jen věcí jazyka, ale **metaforický je především náš konceptuální systém**, naše

myšlení, vidění světa (viz zde 2.1). Jinými slovy, metafora je primárně jevem nikoli jazykovým, ale mentálním. Konceptuální systém má v našem životě zásadní roli, právě na něm je založeno naše myšlení a jednání. Je-li systém pojmů, které užíváme, metaforický, pak jazyková metafora je na jedné straně prostředkem, jak naše myšlení a vidění světa vyjádřit, na straně druhé je i důležitým zdrojem evidencí o tom, jaký náš konceptuální systém vlastně je, jak je strukturován (Lakoff – Johnson, 1980/2002). Tento rámcový poznatek záhy inspiroval v kognitivních vědách – kognitivní lingvistiku nevyjímaje – velké množství dílčích výzkumů i obecných úvah.²⁵

Zkoumání motivace metafor brzy vedlo k dalšímu závažnému poznatku: Lakoff (1987), Johnson (1987) a mnozí další ukazují, že daleko významnější roli, než vědci předpokládali, hraje v našem myšlení zkušenost lidského těla, zkušenost zprostředkovaná smysly, jinými slovy, že **naše myšlení je tělesné** (podrobně viz zde 2.1–2.3). I proto je (bez ohledu na konkrétní jazyk) tolik uzuálních metafor (zejména frazémů) vyjadřujících jevy mentální či společenské, charakterové vlastnosti osob apod., **motivováno tělesnou zkušeností**, např. *zvládne to levou rukou; jsou spolu jedna ruka; vymklo se mu to z ruky; vítězství měl na dosah ruky; mohl si to spočítat na prstech; má to pod palcem; přišel tomu na kloub; stál v čele hnutí; nemá to hlavu ani patu; leží mu v žaludku; ve znalostech pokulhává; brání / drží se zuby nehty; opatruje to jako oko v hlavě; kryl mu záda; postavil se na vlastní nohy; přestoupil zákon; jde ve stopách svých předchůdců a mnoho dalších. I. Vaňková (1999b) upozornila i na souvislost mezi těmito myšlenkami kognitivní lingvistiky a evropskou fenomenologickou filosofií, zejména Patočkovým pojmem přirozeného světa (zde 1.2.1).*

Protože metaforizace je prostředkem, respektive jedním z prostředků myšlení o abstraktních jevech, značná pozornost se už v 80. letech začala věnovat i metafoře vědecké (viz např. Stachová (ed., 1990); poukazuje se jednak na metafory uzuální, v odborných a vědeckých textech běžně užívané (např. *teorie má pevné základy; argumenty se kříží; teoretická východiska; analytické postupy; tematické okruhy; umělecké směry; klíčová slova; otevřené otázky; shrnutí*), jednak na poznávací funkci metafory. Poznávací síla metafory ve vědě spočívá mimo jiné v tom, že metafora umožňuje jazykově uchopit i takové poznatky, které nejsou zatím pojmově zvládnuty, umožňuje formulovat

²³ Stranou ponecháváme vztah metafory k symbolu a alegorii a další otázky, které zkoumá teorie literatury a estetiky.

²⁴ Typologii metafor založenou na jejich motivaci provedl již v antice Quintilianus.

²⁵ V zárodečné formě bylo toto stanovisko formulováno již počátkem šedesátých let (Black, 1962), ale doba pro docenění jeho významu dozněla až v letech osmdesátých a devadesátých.

nové, rodící se poznatky hypoteticky, s větší volností. Některé metafory se postupně začínají jako odborné termíny užívat, terminologizují se, např. *sémantické pole*; *roviny jazyka*; *velký třesk*; *černá díra*. Někdy je metafora dokonce jedinou možností, jak nové poznatky vyjádřit, viz též Hladká, 2000.

Její nezastupitelnost si ostatně odedávna uvědomují filosofové. V pojednání o filosofických aspektech myšlení uvádí H. Arendtová (2001), že žádný jazyk nemá hotový slovník pro potřeby ducha; chceme-li mluvit o duchovních aktivitách, vypůjčujeme si slova určená pro smyslovou zkušenost nebo pro běžný život. Metafory jako produkty analogického myšlení vystihují podobnost vztahu mezi nepodobnými věcmi, a umožňují tak vyjádřit to, co je jinak nevyslovitelné. Jinými slovy, překlenují propast mezi činností ducha, která není zjevná, a světem jevů, sjednocují myšlení a smyslovou zkušenost. Na konkrétních příkladech pak Arendtová dokládá, že všechny filosofické termíny jsou svým původem metaforami (strnulými analogiemi). Vlastní funkci metafory H. Arendtová vidí v tom, že „(metafora) ... ducha obrací ke smyslovému světu, aby osvětlila nesmyslové zkušenosti ducha, pro které neexistují slova v žádném jazyku“ (s. 121). Proto je filosofické pojetí metafory užší než pojetí lingvistické nebo psychologické: obrazná vyjádření, která se v běžném vyjadřování vyskytují, podle ní metaforu připomínají, ale skutečnou funkci metafory – obracet ducha ke světu smyslů – nevykonávají (Arendtová, 2001, s. 122).

V neposlední řadě se metafory podílejí i na zprostředkování poznatku mezi různými vědními obory; např. klasické popisy komunikačního modelu, který původně vycházel z teorie informace, ale rozšířil se i do humanitních věd, byly (a jsou) formulovány pomocí řady metaforických výrazů: *přenos informace*; *signál vychází od podavatele*; *prochází komunikačním kanálem*; *kanál je zatížen šumem*.

Bez metaforických výrazů se ve vědě sice neobejdeme, je však třeba počítat s tím, že s sebou přinášejí jistá úskalí: přestaneme-li si být vědomi toho, že jde o metaforu, zužuje se naše poznání a znemožňuje se tím vidět jiné aspekty zkoumaných jevů. M. Nekula (2000) na příkladu metafory „jazyk je organismus“ (běžné ve vědě 19. stol.) ukazuje, že právě toto vidění jazyka – jako fenoménu přírodních věd – vedlo v zásadě k výběru zkoumaných témat (především to byl vznik a vývoj jazyka), k užívání jen určitých metod i k formulování výsledků zkoumání (jako specifických přírodních zákonů). – Je nepochybné, že svá omezení má i strukturalistické vidění jazyka jako „stavby“ i funkcionalistické pojetí jazyka jako „nástroje“ a samozřejmě i pojetí kognitivistické (viz zde 1).

2.5.4 Metafora v kognitivních vědách

Poznatky o kognitivním základu metafor jsou spolu s množstvím příkladů podrobně vyloženy především v knihách G. Lakoffa a M. Johnsona *Metaphors we live by* (1980) (český překlad *Metafory, kterými žijeme*, 2002), G. Lakoffa *Women, fire and dangerous things* (1987) a M. Johnsona *The body in the mind* (1987). Další bohatá literatura z těchto základních prací vychází. Českého čtenáře zasvěceně, přehledně a srozumitelně uvádí do problematiky konceptuální metafory (v širším kontextu) i psycholog Vladimír Chrz (především Chrz, 1996a; 1996b; 1996c; 1999).²⁶

Základní postuláty kognitivního pojetí metafory:

- Metafora je především záležitostí pojmotvorných procesů, jazykové vyjádření je druhotné.
- Metaforičnost je nikoli okrajovým, ale podstatným rysem pojmového systému člověka.
- Kognitivní přístup k metaforám akcentuje jejich motivaci.
- Daleko významnější roli, než se předpokládalo, hraje v našem myšlení zkušenost lidského těla, zkušenost zprostředkovaná smysly.

My tedy nejen pojmenováváme jeden jev prostřednictvím pojmenování jevu jiného (lexikologicky řečeno, „rozšiřujeme“ významovou škálu pojmenování jeho přenesením), ale my i vnímáme jeden jev prostřednictvím jevu jiného, uvažujeme o něm, prožíváme ho tak. Např. metaforami *vycházíme z předpokladu a došli jsme k závěru* se o uvažování mluví jako o cestě, která má svůj začátek, průběh a konec, metaforou *problémy se rozrostly* se o problémech mluví a myslí jako o živých organismech, v tomto případě o rostlinách; problémy pak mají i *kořeny a jádra*, mohou se *větvit*, jejich řešení může přinést *plody* nebo mohou *plodit problémy další*. V konvenčních (uzuálních) metaforách byly zjištěny některé pravidelnosti ve vztazích mezi **tématem** (o čem metafora vypovídá) a **nosičem** (prostřednictvím čeho o tom vypovídá); např. v metafoře *strká do všeho nos* je tématem zvědavost a nosičem část těla, která vystupuje dopředu a je orgánem čichu (viz zde 3.2.3), v metafoře *zamykání Vltavy* je tématem ukončení vodácké sezóny a nosičem klíč.²⁷ Ter-

²⁶ Stranou zde ponecháváme Chrzův vlastní přínos spočívající v analýze metafory v politice, viz Chrz (1999).

²⁷ Na podobném vztahu mezi tématem a nosičem je založeno např. i symbolické předávání klíče k městu, hradu apod. vzácnému návštěvníkovi.

míny téma a nosič jsou jednou z dvojic termínů pro pojmenování motivace metafor; vedle nich se – častěji – užívají termíny **zdrojová oblast** a **cílová oblast** (viz dále).

V. Chrš uvádí jako podstatné tři vzájemně spjaté teoretické koncepce, které metaforičnost konceptuální soustavy dokládají: teorii mapování struktury D. Gentnerové, teorii konceptuální struktury G. Lakoffa a teorii konceptuálních schémat M. Johnsona.

Teorie mapování struktury se zabývá vědeckým myšlením; vznikla jako rámec pro zkoumání myšlení analogického, pro usuzování na základě analogie (Gentner, 1983, cit. podle Chrše, 1999). Je založena nikoli na podobnosti objektů, ale na podobnosti vztahů mezi objekty nepodobnými.²⁸ V mysli dochází k přenášení (mapování) struktury poznání z jedné oblasti do druhé, ze základní (zdrojové) oblasti do oblasti cílové. Příkladem z fyziky je vztah mezi systémem vodovodního potrubí (zdrojová oblast) a elektrickým obvodem (cílová oblast). Voda protéká potrubím určité šířky; elektrický proud prochází vedením. Jestliže se zúží potrubí, zvýší se tlak vody; zúžení potrubí koresponduje s elektrickým odporem, tlak vody s napětím elektrického proudu atd. Vodovodní analogie ovlivňuje uvažování o problematice elektrických obvodů, ovlivňuje tvoření nejen náhodných inferencí, ale celých inferenčních schémat; také relační predikáty *vzrůstá s* a *klesá s* se přenášejí ze zdrojové do cílové oblasti.

Zatímco teorie mapování struktury analyzuje usuzování v oblasti vědy, **teorie konceptuální metafor** (zejm. Lakoff, 1987) dokládá přenášení struktury poznání z jedné oblasti do druhé (ze zdrojové oblasti do cílové) v každodenním myšlení a vyjadřování. Právě teorie konceptuální metafor vedla k závěru, že metafora nejsou něčím okrajovým nebo náhodným; korelace mezi zdrojovými a cílovými oblastmi jsou systematické, tedy naše pojmová soustava, v níž myslíme a podle níž běžně jednáme, je do značné míry metaforicky strukturována. Dodejme, že právě v metaforách se uchovává mnohé z paměti lidstva (viz zde 2.2).

Dnes již velmi známá je Lakoffova analýza pojmu ANGER (hněv); v ní mimo jiné dokázal, že o emoci hněvu myslíme a mluvíme jako o zahřívá-

ní kapaliny v uzavřené nádobě. Lakoff (1987) se zaměřil na hněv (zlost, rozčilení) jako cílovou oblast a zjišťoval oblasti zdrojové. Ukázal, že zdrojovou oblastí je horko, a to jednak zahřívání kapaliny v nádobě, jednak oheň. Intenzita emoce (*pěnil; všechno se v něm vařilo*) koresponduje s mírou zahřívání kapaliny, vnitřní napětí (*vykypěl; myslel, že vzteky praskne*) koresponduje s tlakem v nádobě, ztráta kontroly nad vlastním chováním (*vyletěl; vybuchl; vypěnil*) koresponduje s explozí způsobenou nahromaděním páry v uzavřené nádobě atd. Inference, které si tvoříme, jsou v cílové oblasti (hněv, zlost, vztek, rozčilení) vzájemně propojeny stejným způsobem jako v oblasti zdrojové. Zdrojová oblast oheň se uplatňuje především ve vyjádření některých projevů hněvu (*vzplanul; tváře mu hořely*).

Lakoff uvádí i další doklady o tom, že **metaforičnost (a metonymičnost)** skutečně **pojmovou soustavu prostupují**, podílejí se na vytváření složitých uskupení; např. centrální metafora hněvu je vytvářena na metonymickém principu: fyziologický efekt hněvu, zlosti, rozčilení zastupuje emoci samu. Fyziologické efekty (zřejmě zejména ze vzhledu a chování rozzlobeného člověka) jsou různé: rudá barva v obličeji, horko, tlak, síla a výška hlasu, nepřesné vnímání. Nikoli každý sám o sobě, ale teprve jejich souhrn tvoří centrální metaforu hněvu jako zahřívání kapaliny v uzavřené nádobě.

Lakoffova analýza inspirovala a nadále inspiruje řadu výzkumů, vycházejících vesměs z metaforických vyjádření, které jsou zaměřeny na konceptualizaci hněvu a dalších emocí v různých jazycích. Řeší se zejména otázka, do jaké míry lze chápat emoce jako koncepty obecně lidské a do jaké míry jako kulturně specifické. A. Wierzbicka (1998b) soudí, že identifikujeme-li emoce pomocí jazykových výrazů, potom výsledek nutně podává jejich kulturně specifický obraz, a dokládá to analýzou pojmů HNĚV a SMUTEK v angličtině a ruštině. V souladu se svými jinými pracemi navrhuje obecně lidské koncepty emocí popisovat pomocí nejjednodušších sémantických jednotek (sémantických primitivů, viz zde 2.1). Některé odlišnosti jsou dané i systémovými vlastnostmi daného jazyka. Např. pro emoci hněvu je v ruštině (a nejen v ruštině) nejvhodnějším (prototypickým) pojmenováním odpovídajícím anglickému *anger* nikoli substantivum, ale sloveso (*serdiťja*) a to má své další důsledky (srov. zde 2.1). Z. Kövecses (1995) prozkoumal metaforu spojené s pojmem HNĚV v jazycích typologicky i kulturně tak odlišných, jako je maďarština, angličtina, japonština a čínština, a akcentuje naopak jejich podobnost vycházející z metaforu „zahřívání kapaliny v uzavřené nádobě“.

²⁸ Pro filosofii srov. Arendtová (2001).

Podrobnou analýzu výrazů, které spoluvytvářejí pojem HNĚV u polských mluvčích, provedla A. Mikołajczuk (1999 a jinde). Mimo jiné ukazuje i zřetelné rozdíly v pojmech HNĚV a ZLOST. Subjekt a objekt zlosti (ten, kdo se zlobí, a ten, na koho se zlobí) jsou osoby rovnoprávné (např. manželé nebo kolegové), zatímco subjekt hněvu je zpravidla nadřazen tomu, na koho se hněvá; s hněvem se váže autorita, důstojnost, hněv může být spojován i s Bohem (*Boží hněv*), zlost nikoli. Hněv, na rozdíl od zlosti, může mít i pozitivní rys (*spravedlivý hněv*; *svatý hněv*). Hněv je považován za „vyšší“ cit než zlost, při hněvu se angažuje vědomí člověka, při zlosti nikoli: zlost může mít i malé dítě, může být spojována i se zvířetem. Hněv může být i skrytý, zlost se dere na povrch.

Výzkum provedený na českém materiálu (Bednaříková, 2002; 2003) potvrdil některé výsledky získané pro polštinu a ruštinu a přinesl poznatky nové. České slovo *hněv* neodpovídá anglickému *anger* (ani polskému *gniew*). Centrální metaforou pro konceptualizaci hněvu je také v češtině zahřívání kapaliny v nádobě, početně zastoupenou je i metafora „hněv je nebezpečné zvíře“. Adekvátněji než substantivum *hněv* vyjadřují tuto emoci slovesa *zlobit se*; *vztekát se*; *zuřit*; *hněvat se*; *rozzlobit se*; *rozcílit se*; *rozzuřit se*; *rozzteklit se*, která evokují metaforicky chápaný proces zvyšování tlaku kapaliny vzniklý zahříváním a navíc svým významovým odstíněním umožňují vyjádřit průběh prožívání hněvu i různou intenzitu emoce. Ze substantiv jsou centrálními výrazy *hněv*; *zlost* a *vztek*; slovo *hněv* dnes pociťujeme jako knižní. Z adjektiv kromě deverbativ na zdrojovou oblast ohně poukazuje i slovo *vznětlivý* (ten, kdo se snadno rozzlobí).

Ten typ metafor, kdy jednomu jevu rozumíme prostřednictvím jevu jiného (jeden pojem pojmenováváme pomocí pojmu jiného), nazývají Lakoff a Johnson (1980/2002) **metaforami strukturálními**. Přitom pro jeden pojem není vyhrazena pouze jedna metafora, pro tentýž pojem se užívá i metafor několika; tak vždy jeden aspekt pojmu vystupuje do popředí, ostatní zůstávají v pozadí, respektive zcela skryté. Např. metaforami *historie města sahá až do středověku*; *má před sebou velký úkol*; *už je to za mnou se o čase myslí a mluví jako o prostoru*. Jindy se zase o čase myslí a mluví jako o hodnotě nebo o zboží, které má svou hodnotu (*vyšetřil si na to dvě hodiny*; *ztratil celý den*; *můžu vám věnovat jenom půl hodiny*; *jeho čas je drahý*), popř. přímo jako o penězích (*čas jsou peníze*), a vztah k prostoru je zcela mimo.

Jiným typem, pokud jde o jejich motivaci, jsou **metafory orientační**. Vycházejí z tělesné a kulturní zkušenosti člověka s orientací v prostoru a organizují celé systémy pojmů. Opírají se o základní dvojice pojmů:

NAHOŘE – DOLE (NAHORU – DOLŮ), UVNITŘ – VNĚ (DOVNITŘ – VEN), VPŘEDU – VZADU (DOPŘEDU – DOZADU), BLÍZKO – DALEKO apod. Mnoho pojmů je organizováno právě pomocí některé z orientačních metafor, např. *byl povýšen* (NAHORU – DOLŮ); *dostal se do špatné společnosti* (DOVNITŘ – VEN); *musí dohonit, co zameškal* (VPŘEDU – VZADU); *ve fyzice je doma* (DALEKO – BLÍZKO); podrobněji viz níže. Dílčí výzkumy především tohoto typu metafor vedly k obecnějšímu závěru, že metafory vytvářejí v naší mysli celé systémy působící na naše myšlení a rozumění světa. Metafory ovlivňují naše myšlení v tom smyslu, že na základě centrálního metaforického konceptu tvoříme metafory nové, které mu jsou podřízeny; např. na základě známé metafor *„čas je hodnota“* můžeme mluvit (a myslet) o *čase nabízeném*, *věnovaném*, *poskytnutém*, *využitém*, *ušetřeném*, *promarněném* i *ztraceném* i o tom, že *čas máme* nebo *nemáme*. Právě v tom spočívá metaforičnost pojmové soustavy.

Známým příkladem metaforičnosti prostupující pojmovou soustavu je jedna z orientačních metafor, a to prolínání **vertikality** do dalších pojmů. K základním patří vztah mezi vertikality a kvantitou: o množství mluvíme a myslíme jako o místě na svislé ose, o zvětšování a zmenšování množství jako o pohybu po svislé ose, např. *nízké náklady*; *vysoké ceny*; *nízká nezaměstnanost*; *životní minimum*; *životní úroveň stoupá*; *inflace klesá*; *zvyšili mu plat* apod. Tento vztah mezi vertikality a kvantitou je ve svém základu motivován zkušeností (vizuálním vjemem): jestliže se přilévá voda do nádoby, hladina stoupá, jestliže se přidává písek na hromadu, hromada se zvyšuje.

Vertikalita však je zdrojovou oblastí také pro kvalitu (o motivaci této metafory vzpřímeným lidským tělem viz zde 2.3): jestliže je něco vyšší, vnímáme to jako „lepší“; vzestupy a pády se týkají jednotlivců, menších i větších společenství i celých říší. O vztahu vertikality a kvality svědčí např. metaforická pojmenování fyzické a duševní kondice (*je na vrcholu sil*; *klesá na mysli*; *upadá*; *schází*; *nálada poklesla*; *je na dně*), společenského postavení (*horních deset tisíc*; *střední vrstvy*; *spodina*; *dostal se nahoru*; *vyšvihl se*; *žebříček popularity*; *stoupá po společenském žebříčku*; *vznešený*; *šplhoun*), způsobu života a mezilidských vztahů (*vysoká* / *nízká životní úroveň*; *žije na vysoké noze*; *mám o něm vysoké mínění*; *stoupá v jeho očích*; *povyšuje se nad námi*; *nosí nos nahoru*; *ponižoval ji*; *dostala ho na kolena*; *snížila se k tomu*; *nízké pohnutky*; *plazí se před ním*; *nesahá mu ani po kotníky*; *morální poklesek*; *klesla až na dno*; *padouch* i *módní doprava v metropoli* (*klekla*), politických a společenských jevů (*vrcholný summit*; *vrcholový sport*; *soutěž vyvrcholila*; *stupně vítězů*; *je na špičce*; *propad výroby*; *úpadek*; *vláda padla*; *politický suterén*; *zvíťžit nad někým*; *podlehnutí*) atd.

K vyjádření vztahu mezi vertikálností a kvalitou v češtině přispívají i předpony *nad-* a *pod-*. Zejména některá slova s předponou *pod-* vyjadřují často negativní jev nebo evokují představu něčeho nekalého, např. *podvést někoho* (a deriváty *podvod*, *podvodník*, *podvodnice*), dále *podplatit*; *podlézat*; *podézrat*; *podsunout*; *podmanit si někoho*; *podloudník*; *podvrh*; *podraz* aj. Obě uvedené předpony se velmi názorně uplatňují i v názvech vojenských hodností a jimi motivovaných dalších pojmenování služebních funkcí; substantivem s předponou *pod-* je označována hodnost nižší (podřízený, srov. i *poddaný*) a substantivem s předponou *nad-* hodnost vyšší (nadřízený) než substantivem bez některého z těchto prefixů, např. *podporučík*; *poručík*; *nadporučík*; *podplukovník*; *poddůstojník*; *nadstrážmistr* a dále dnes již archaické *podúředník*; *nadlesní*. Služební vztahy jsou vyjadřovány i jinými prostředky motivovanými vertikálností, např. *vrchní inspektor*; *vrchní účetní*; *vrchní soud*.

Vertikálnost je zdrojovou oblastí i pro systémové vidění jevů (hierarchické uspořádání), např. v biologii jsou plazi nižšími živočichy a vyššími obratlovci, ve strukturní lingvistice je nižší rovina fonologická a vyšší syntaktická. Vertikálnost je zdrojovou oblastí i pro vztah mezi „nižší“ emocionálností a „vyšší“ racionalitou (srov. např. *nízké pudy*; *vyšší nervová činnost*), popř. i pro společenský vývoj (*společnost na nižším stupni vývoje*).

Jestliže je hodnota vyjádřena číselně, potom se setkáváme s obojím vztahem mezi hodnotou a číslem: např. *vysoké IQ*, motivované vertikálně a vyjádřené i číselně, má vyšší hodnotu než *IQ nízké*, vyjádřené nižším číslem. Ale ocenění vysoké hodnoty je *jednička* je motivováno spíše „horizontálně“ (ten, kdo v závodě běží jako první), podobně známkování ve škole.²⁹

Mnohé zdrojové oblasti metafor mají původ ve zkušenosti člověka s přírodou, zejména s rostlinami a jejich pěstováním; proto se v obrazných vyjádřeních tak často setkáváme se *semeny*; *kořeny*; *jádry*; *větvemi*; *listy*; *poupaty*; *květy*; *růstem*; *rozkvétáním*; *odkvétáním*; *vadnutím* a jejich odvozeninami, např. *zakořeněné představy*; *cítí se vykořeněný*; *vyjadřovat se*; *rozkvetené přibuzenstvo*; *rozkvet kultury*; *výkvět národa*; *jádro problému*; *odkvétající / povadlá pleť*; *pěstování jazyka*; *zasel vit a sklídl bouři*; *domy rostou jako houby po dešti* i aktuální *návrh zákona byl podroben hluboké orbě*.

²⁹ Vztah mezi vertikálností a kvalitou je odlišný, pokračuje-li pomyslná svislá osa „pod zem“, jak ukazují analýzy konceptu HLUBOKÝ (Linde-Usiekiewicz, 2000; Šlédrová, 2000a; Grzegorzczkova, 2001b; zde 5.2).

Metaforicky propojen však není celý konceptuální systém; jsou v něm i konvenční metafory „osamělé“, často založené na vizuální představivosti, např. *v klínu hor*; *na úpatí kopce*; tyto metafory se od předchozích liší především tím, že myšlení (v tomto případě o horách) nějak zásadněji neovlivňují.

Teorii konceptuální metafory zpřesňuje a doplňuje **teorie konceptuálních schémat**; zejména M. Johnson (1987) dokládá, že pro metaforičnost myšlení a jazyka je důležitá představivost, mapování ze zdrojové oblasti do cílové je založeno na některých konceptuálních (představových) schématech. Nejde jen o představy vizuální. I zde se vychází z úvah o tom, odkud se metafory berou, jaká je jejich motivace: konceptuální schémata jsou mentální vzorce, které jsou dány běžnou zkušeností člověka, jeho orientací v prostoru. Protože v konceptuálních schématech jsou uloženy zkušenosti klíčové, je jich jen několik: např. „kontejner“ nebo v češtině lépe „nádoba“ (uzavřený prostor, který má vnitřek, hranice, vnějšek), „cesta“ (počátek, průběh cesty, cíl), „spojení“, „části a celek“, „centrum a periferie“ atd.

Konceptuální schémata korespondují s fyzickou (tělesnou) zkušeností člověka (viz např. metaforu biblického původu *nádoba hříšná*). Vnitřek, hranici a vnějšek svého těla vnímáme velmi fyzicky, proto má konceptuální schéma „**nádoba**“ široké uplatnění, např. *překročit své kompetence*; *zasahovat do kompetencí někoho jiného* (kompetence jsou zde prezentovány jako něco uzavřeného); *otevřená společnost*; *vylétnout něco* (srov. i některé další metafory vycházející ze smyslové zkušenosti hmatu, viz zde 3.2.5). Konceptuální schéma „**nádoba**“ stojí také v pozadí klasické kategorizace jevů: některé jevy jsou uvnitř dané kategorie, jiné vně (viz zde 2.4.2).

I konceptuální schéma „**části a celek**“ koresponduje s tělesnou zkušeností: tělo vnímáme jako celek, který se skládá z částí, a tuto zkušenost přenášíme na jiné jevy (např. *Evropský dům*; *rozdřít finanční prostředky* apod.). Schéma „**centrum a periferie**“ zakládá představu, že co je v centru, je důležitější, než co je na okraji (např. starobylý *pupek světa*, dále *sráče Evropy*; *když se kácí les, lítají třísky*), konceptuální schéma „**spojení**“ vnímáme např. ve vyjádřeních mezilidských vztahů (*navázat přátelství*; *přerušit / zprátrhat vztahy*). Schéma „**cesta**“ je časté v metaforách, kde má svou funkci čas, kde jde o linearitu apod., např. *kam paměť sahá*; *léta běží*; *krok správným směrem*; *odbláhá od tématu*; *šlápl vedle*; *uklouzl*; *přiblížili jsme se k vyřešení*; *dospěli jsme k závěru*; konceptuální schéma „**cesta**“ je také v pozadí toho, jak myslíme

a mluvíme o lidském životě, např. *když život je v půli se svou poutí; má toho ještě mnoho před sebou; s tímhle daleko nedojdeš; společná cesta životem; jeho pozemská pout skončila* atd.

Teorie konceptuálních schémat přinesla další doklady o tom, že naše myšlení je tělesné (srov. i název Johnsonovy knihy *The body in the mind*). Postupující výzkum ukazuje, jak hluboko je lidská mysl v somatických procesech zakotvena, tělesnost se dnes považuje za jádro konceptuální soustavy (viz zde 2.3). Ostatně, i při letmém zalistování ve Slovníku spisovné češtiny nás překvapí množství frazémů vyjadřujících nefyzické jevy, v nichž jsou užity názvy částí těla, např. *postavil si hlavu; čelí obvinění; má rovnou páteř; má ostré lokty; má dlouhé prsty; nehnul pro nikoho prstem; zůstalo mu něco za nehty; má to v malíčku; podrazil mu nohy; chytil se za nos; vodí ho za nos; udělal to za jejími zády; nemůže to přenést přes srdce; vzal si to k srdci; je to dobrák od kosti; zbyly jí jen oči pro pláč* a mnoho dalších.

Poznatky kognitivních věd o metaforičnosti konceptuálního systému zkoumání metafor podstatně změnily. Těžištěm přestala být jazyková forma metafory, stala se jím její motivace, zejména opakovanost vztahu mezi oblastí zdrojovou a oblastí cílovou. Právě metafory jsou důležitým prostředkem, který vypovídá o tom, co se v naší mysli děje (nejen s jazykem).

3. Kapitoly o smyslech

3.1 Patero smyslů v českém obrazu světa

Čichové a smyslové tělesní nemohú těch věcí pochopiti...

Jedny věci čijeme skrze viděnie, druhé skrze slyšenie, tretí skrze povoněnie a jiné čijem skrze dotčenie...

(Staročeský slovník J. Gebauera)

3.1.1 Lidské smysly a „čítelný svět“

Bůh není čítelný, uvádí Gebauerův Staročeský slovník (Gebauer, 1903/1970). Také: *jest duch bůh nevidomý a nečítelný...* A protiklad: *čítelný svět*. Čítelnost, smyslová uchopitelnost a zakusitelnost světa oproti zcela jiné povaze skutečnosti božské byla od středověku častým tématem zejména v teologických a náboženských textech, a ukazují to dobře i staročeské doklady. Všechny z nich se ovšem netýkají pouze smyslového vnímání v kontextu poznávání a poznatelnosti světa: *Pěti čítelnostmi, ježto obecně říkáme jim pět smyslův, můž člověk hřešiti...*, připomíná doklad ze Štítného patero smyslů též v jejich nebezpečné poloze. Je však třeba dodat, že nacházíme i doklady mimonáboženské, např. ze staročeského pojednání o anatomii: *Mozk posílá žíly hýbavé a čítelné*, tj. nervy motorické a senzitivní, jak vysvětluje Gebauer.

Ke slovní zásobě vztahující se k smyslovému vnímání a ke spleti významů jednotlivých slov i jejich kolokaci se (ve snaze, aby se tato spleť ukázala jako provázaná struktura) brzy vrátíme. Ještě předtím však uvedeme naše přemýšlení do širšího kontextu. Je jím vztah člověk, svět – a percepce, která člověka se světem tak či onak spojuje, vtahuje ho do něj četnými intencemi, směřujícími ze subjektu ven, prodlužuje subjekt o „objekty“ a ty zároveň nechává vyvstat v lidské perspektivě. Vždyť „okolní svět je partnerem v rozhovoru, jež vede s ním naše tělo“, jak píše A. Hogenová; a táž také cituje z *Fenomenologie vnímání* Merleau-Pontyho:

„Věc není nikdy oddělitelná od vnímajícího, nikdy nemůže skutečně být jen o sobě, neboť všechny její artikulace jsou právě jen naší vlastní existencí“ (cit. in Hogenová, 2002, s. 41). Ano – a já jakožto vnímající člověk o bytí věci vydávám lidské svědectví.

Svět by se „nejevil“ – nedával se ve vši mnohosti a komplikovanosti spatřovat (tj. nejen „vidět“, ale též slyšet, vnímat hmatem, čichem a chutí), kdybychom neměli tělo s fungujícími smysly. Svět by nebyl: neboť **pojmem bytí je tak či onak vázán na jevení a jevovost**, tj. smyslovou vnímatelnost – a tedy na specificky lidskou tělesnost, na recepci v jejím lidském rozměru. Ani my bychom (jakožto lidé) nebyli, kdybychom nevnímali a nebyli vnímatelní.

Smyslové vnímání považoval za základ veškerého poznání už Aristoteles: a tak či onak se k otázce „myslů a smyslu“ vracela filosofie v průběhu celých svých dějin. (Všichni si vzpomeneme přinejmenším na senzualisty – připomeňme alespoň známou tezi J. Locka o tom, že „není v rozumu, co předtím nebylo ve smyslech“.)

Náhledy na povahu smyslového vnímání a jeho postavení v poznávání světa nabývaly ovšem během staletí evropského myšlení různých podob a poloh. Zásadní tematizace tělesnosti – a z ní vycházející intencionality –, s níž se setkáváme v soudobé fenomenologické filosofii, však dává této otázce nový horizont a jiný rozměr. Pozoruhodně se těchto proměn paradigmatu účastní i současná věda a vědy, včetně věd přírodních (souvisí to bezesporu s proměnou náhledu na vztah subjektu a objektu, na „objektivitu“ vůbec, na pojetí pravdy a pravdivosti, na univerzalitu aj.), a také ovšem věda kognitivní a pro nás klíčová kognitivní lingvistika. Právě ona ukazuje, jak se zásadní ukotvení člověka v jeho tělesnosti – včetně smyslů – projevuje v jazyce.

Fenomenologie charakterizuje **svět jako jev** (srov. např. Arendtová, 2001, s. 31). Zkoumání jsoucna odvíjí od jejich jevení; a také člověk je v tomto rámci spatřován jako zásadně situovaný ve své tělesnosti, tzn. na jedné straně jako „jevící se“ (vnímatelný) – a na druhé straně jako bytost vybavená tak, že se jí svět jeví (že ho může vnímat).

Co to však znamená, že se nám něco jeví? – Že se nějak projevuje, dává najevo, ukazuje, že je zjevné, patrné, zřejmé, viditelné, že se nějak dá spatřit, má nějaký vzhled? – *Jev* v češtině znamená něco, co je pozorovatelné, co se ukazuje. Slova, jimiž o jevu, jevení, projevování a zjevování mluvíme, mají ve své sémantické struktuře **silný poukaz ke zrakovému vnímání**. (Srov.: *zjevil se mi před očima; zjevil se mu duch jeho zemřelého*

otce; objevila se v celé své kráse; jevíti se – míti vzhled, tvářnost). Je tomu tak proto, že právě zrak je pro nás mezi smysly tím hlavním (alespoň v evropské myšlenkové tradici), a také že v našem konceptuálním systému zastupuje všechny smysly ostatní, a navíc i poznání „ne-smyslové“, tj. emocionální a intelektuální, příp. též mimo- či nad-smyslové (srov. Arendtová, 2001, s. 125n). Také pro kognitivní lingvistiku je jedním ze základních schémat uchopování reality metafora „POROZUMĚNÍ = VIDĚNÍ“ (srov. např. Lakoff – Johnson, 1980/2002, s. 64).

V češtině (a v dalších slovanských jazycích) je ostatně *vědění* spjata s *viděním* i etymologicky, a také např. *hledání* a *hlídání* souvisí s *hleděním*, a vůbec kořeny *vid-*, *hled-/hlíd-/hlíž-*, *zír-/zor-/zrak-/zrač-*, *patr-/patř-*, *dív-/div-* a mnohé jiné vykazují nesmírnou škálu významů vybíhajících od primárních „vizuálních“ k těm, které se týkají aktivit poznávacích, zkoumání, usuzování, ale i mnohého jiného – např. kontroly, obdivu aj. (podrobněji v 3.2.1).

Též sloveso *ukazovat* implikuje moment zrakové zaměřenosti na určitý předmět (příp. též *ukazovat se* – být zřejmým, vycházet najevo), a také slovesa opačného významu *skrýt* či *zakrýt* poukazují k účelu, „aby to nebylo vidět“ (a tudíž aby se o dané věci nevědělo). Připomeňme zde filosofické **pojetí pravdy jako ne-skrytosti, od-krytosti a odkrývání** (*alétheia*), toho, co „se ukazuje“, jak je známe z řeckých kontextů a pak od M. Heideggera. I to je spjata s vizualitou, na rozdíl např. od „hlasu bytí“ z pozdního Heideggera, na rozdíl od hebrejské pravdy (resp. Boha), která je „slyšena“ („hlas boží“, „Bůh promlouvá“), nikoli „viděna“ jako pravda řecké filosofie (srov. Arendtová, 2001, s. 126n).

V rámci filosofie se však nově uplatňuje také **metafora hmatu**, dokonce má charakterizovat (v opozici k tzv. „filosofii vidění“, která „jakožto filosofie vidění zaujímá vůči světu odstup, jenž jí umožňuje jej vlastnit“) jiné paradigma uchopování (sic!) světa: „Ta druhá filosofie se nespokojuje s tím, že se vnímáním zabývá, nýbrž utváří se v kontaktu s ním, myslí podle něj. Takové filosofii dominuje spíše hmat než vidění. Hmat je totiž kontaktem, nerozlišeností, splynutím s hmatatelným; tato blízkost je však současně odstupem: protože hmat prodlévá v blízkosti věci, nemůže ji ovládnout, věc mu ze všech stran uniká. Takové je postavení vnímajícího, který se v kontaktu se světem do něj vepisuje a nemůže ho totalizovat“ (srov. Barbaras, 2002, s. 63).

Co se jeví, nejeví se tedy pouze vizuálně. Svět k nám vchází i dalšími branami (užijeme-li metafory J. A. Komenského), prostřednictvím dal-

ších smyslů – a naší tělesnosti vůbec. Základním lidským prožitkem, od něž se odvíjí vše ostatní (včetně „jevení“ světa, věcí, druhých apod.), je **prožitek vlastního těla**: umístěného v prostoru, vzpřímeného, disponujícího možností pohybu, vybaveného smysly. Na něj se pak váže prožívání a vědomí vlastního já, subjektivní perspektiva (plynoucí primárně z prostorového ukotvení) – a vůbec subjektivita, již právě smysly do značné míry zakládají (viz zde 2.1).

V této souvislosti můžeme znovu poukázat jednak ke kontextu filosofie, jednak k poznatkům současné psychologie, fyziologie a neurologie. Tomáš Akvinský uvažoval o jakémsi „šestém smyslu“, smyslu společném, vnitřním, který sjednocuje všech pět smyslů ostatních a (vedle shody mého vnímání s vnímáním ostatních lidí) je zárukou reálnosti toho, co vnímám (*sensus communis*, *sensus interior*, srov. Arendtová, 2001, s. 62). Je otázkou, zda má tento *sensus communis* ekvivalent v jazyce, respektive v češtině (srov. níže *pozor* z Jungmannovy citace Komenského). Zdá se spíše, že pojmenováváme pouze stavy, kdy buď sami prožíváme cosi jako (momentální) absenci takového sjednocujícího smyslu, kdy smyslům „nevěříme“ – anebo kdy chování někoho jiného svědčí o jeho neadekvátním vnímání reality, respektive nepřičetnosti (jako *být mimo*; *být mimo sebe*; *být bez sebe*; *být jako smyslů zbavený*; *smysly mě klamou*; *šálí mě smysly / šalba*). Nápadné je snad použití plurálu *smysly* (které může zřejmě poukazovat k propojenosti jejich aktivity včetně přičetnosti a „zdravého rozumu“ vůbec), dále souvislost s integritou osobnosti (*být bez sebe*; *mít / nemít všech pět pohromadě*), a konečně s opozicí bdění – spánek (*sním, či bdím?*; *to se mi snad zdá*), jak ještě uvidíme níže.

Populární neurolog a spisovatel O. Sacks vypráví příběh mladé ženy, která ztratila schopnost vnímat své tělo jako své, přišla o samozřejmé pocíťování subjektivní tělesnosti – a tedy o možnost prožívat svět lidsky (srov. Sacks, 1993). V souvislosti s podobnými případy (zde se jedná o ztrátu tzv. propriocepce) se tedy např. uvažuje o prožitku subjektivní tělesnosti i v rámci neurologie a neuropsychologie (srov. Kulišťák, 2003).

Nabízí se také otázka, kolik smyslů vlastně rozlišovat. Diderotova encyklopedie uvádí informaci, že existuje na dvacet smyslů; hranice toho, co smysl vymezuje jakožto smysl, je ovšem značně nejasná – uvádí se zde např. i smysl pro vnímání tepla a chladu, smysl pro rovnováhu apod. (srov. též Nakonečný, 1995, s. 250; Švarcová, 1999).

Na pocitu subjektivní tělesnosti se ovšem podílí mnoho smyslově-tělesných prožitků nejrůznějšího typu a řádu – např. též bolest, prožívání

fyzilogických procesů uvnitř vlastního těla apod. (tyto vjemy bývají často přiřazovány k hmatu). V naivním obrazu světa se však tradičně mluví pouze o pěti smyslech. *Očima vidíme, ušima slyšíme, prsty hmatáme, nosem čicháme a jazykem chutnáme*, stojí obvykle v encyklopediích pro nejmenší děti.

Když už jsme vzpomněli metaforu pěti bran, kterými do nás všechno vstupuje, a recepční charakter smyslů, mohli bychom poukázat k jazykovému obrazu smyslů ještě bezprostředněji a připomenout sloveso **vnímat** a substantivum **vjem**, která se pro percepci užívají jak běžně, tak ve významu terminologickém (např. v neurologii, psychologii, ale i ve filosofii nebo estetice). Z hlediska kognitivní lingvistiky je motivace tohoto lexikálního okruhu zajímavá proto, že (podobně jako *pojímát*, *pojem*) výrazně poukazuje ke konceptuálnímu schématu „nádobu“. Vnímání si tedy představujeme jako proces, kdy do sebe jako do nádoby či schrány *pojímáme* / *ukládáme* – nebo nám někdo *ukládá* – nejčastěji něco, co je konceptualizováno jako kapalná, příp. plynná substance. V Jungmannově slovníku je *vnímání* charakterizováno přímo opisem *dovnitř brát* s doklady *ucho vnímalo vzdálené hymny a zatajoval dech vnímaje milé a sladké zvuky*. Také už je tu však zachycen význam terminologický (*smyslů vnímavost*, *receptivitas*). V SSČ je význam slovesa *vnímání* charakterizován jako „postihovat smysly, rozumem; chápat“; zatímco v naivním obrazu světa aktivita smyslů a rozumu splývá, v terminologickém pojetí psychologie je sloveso *vnímání* vyhrazeno pouze pro „proces uvědomování si skutečnosti prostřednictvím smyslů, percepci“; v SSJČ nalezneme i (asi ojedinělý) doklad primárního významu „do sebe přijímání“, pocházející z textu J. Nerudy: *Labe, které vnímá Cidlinu a Jizeru*.

V uvažování o „smyslech v jazyce“, tj. o tom, jak se smysly a smyslové vnímání ukazují v jazykovém obrazu (českého) světa, budeme pokračovat studiem významového okruhu slovesa *čítí* (*čut*) a pak se obrátíme k jeho novějšímu ekvivalentu *cítit*. Podíváme-li se totiž z různých stran na jejich sémantickou důsaznost, zjistíme zajímavé skutečnosti o proměnách v české konceptualizaci smyslového vnímání.

3.1.2 Čuješ? – O čítí, cítění a slyšení

Sloveso *čít* je v současné češtině vyhrazeno pro odborné kontexty, používá se snad výhradně terminologicky v oblasti medicíny a psychologie a cítíme ho jako knižní, stejně jako jeho deriváty *počitek*, *čivost*; výrazy *čuv* / *čůva*, označující dříve nerv, jsou dnes už archaické. (Vzpomeňme si na studen-

ta Kulíka, ztvárněného L. Peškem, když ve filmu *Cesta do hlubin študákovy duše* předstírá náhlou indispozici se zvoláním *Mám choré čuy! – Choré čuy* jsou ostatně jako příklad uvedeny i v SSČ.) Význam termínu *čítí* dnes SSČ charakterizuje jako „vnímat počitky vyvolané působením podnětů na smyslové orgány“, *čítí* je pak „fyziologický pochod na tom založený“.

Nahlédneme-li však do slovníků starší češtiny, do slovníků etymologických i do slovní zásoby některých nářečí, příp. i do jiných slovanských jazyků, je jasné, že úvahu o obrazu smyslů v češtině bychom měli začít právě u tohoto slovesa.

Čítí je sloveso všeslovanské, psl. **čuti* se vykládá z indoevropského *(s)*keu-* „vnímat smysly“ – k němuž podle Rejzka (2001) patří např. i lat. *cavere* „mít se na pozoru“, ř. *koěō* „hledím“, sti. *kavf-* „jasnovidec“ i něm. *Schauen* „dívat se“ a zřejmě i č. *zkoumat*.¹

Od **čuti* (*čítí*, *čítí*) bylo odvozeno s-ové intenzivum *čuchati* / *čichati*, jehož význam byl pak v češtině zúžen na „čítí nosem“ (srov. Machek, 1957/1971/1997; viz též zde 3.2.3.2).

Machek sloveso uvádí jednak v novočeské podobě *čítí*, *čiji*, jednak ve staročeském tvaru *čítí* a pak v moravském a slovenském *čul* – a vymezuje tři významové oblasti jeho užití: základní význam je charakterizován jako „znamenati kterýmukoli smyslem ...“, ovšem zvláště nosem“, další dva významy se týkají moravských nářečí a slovenštiny; jsou to významy „tušiti“ a „slyšeti“, vzniklé specifikací (srov. Balhar – Jančák, 1992, s. 140).

Též Bartošův *Dialektický slovník moravský* (1906) uvádí k významu slovesa *čul* odpovídající příklady: „slyšet“ (*čul zvónit, nic nového nečul*) a „čítit“ v několikerém významu – ve významu čichu, tělesného pociťování i ve vztahu k „pocitům“ mravním: *čul vůni sena; nečul ruku; čul sa v nečem* ve smyslu „čítit se vinen“. (Tady můžeme připomenout podobný význam slovesa *čítit* (*čítit se v něčem*), jaký vyplývá z přísloví citovaného u Jungmanna: *Kdo se v nečem čítí, že každý o něm hovoří, myslí*.)

Nový valašský slovník Kazmířův (2001) uvádí jednak význam „slyšet“ (*Čuju ta dobře*), jednak „čítit“ (resp. „být čítit“) ve smyslu čichu (*Tó maso už je čul; Je ho čul chlévem*); ve významu „slyšet, uslyšet“ je zde uvedeno dále sloveso *počuť* a pak též jeho nedokonavá podoba *počuť* „poslouchat, naslouchat“. (V tomto významu – „sluchovém“ – je známe ostatně rovněž ze slovenštiny a také ze srbštiny a chorvatštiny.)

¹ Derivátem slovesa *čítí* je i novější *čidlo* ve významu „smyslový orgán“ a dále též „receptor“.

Že našim předkům smyslové vjemy dnes zřetelně rozlišované a přiřazované do kompetence vždy jednoho z pětice smyslů (resp. smyslových orgánů) zřejmě do značné míry splývaly, ukazují nejen rozrůzněné významy slovesa *čítit*, respektive *čul*, ale i staré (moravské, nářeční) *slyšet* ve významu „vnímat čichem“, příp. šíře „čítit“: *Slyšíš, jak ten muškát voní? Slyšíš, jak to bolé?* uvádí Bartoš. U Machka zase nacházíme doklady *rada poslucham cibulu* z lašských nářečí a ze střední Moravy *Jo to sleším v celé kochení* (tj. kouř z doutníku).

V Jungmannově slovníku nalezneme u slovesa *slyšeti* mimo jiné také okrajový, prý nářeční význam „voněti – riechen“, a to s dokladem *ta květi-na neslyší*, tj. nevoní – srov. hned vedle také poznámku Cf. *hluchá kopřiva* s vysvětlením „která nepálí“ (srov. též i dnes užívaný název takové kopřivy *hluchavka*); jde tedy o význam (ne)možnosti vyvolat hmatový počitek, respektive (ne)schopnosti rostliny působit na receptory uložené v lidské pokožce. Vyvolání počítu – tak lze charakterizovat významový komponent, který vpojuje tento význam do výše probíraného sémantického okruhu. Je ovšem možné, že se zde uplatňuje význam, který můžeme charakterizovat jako „neplnohodnotný“ (srov. 3.1.7).

3.1.3 Co to znamená čítit

Předně (to slovo) k tělu se vztahuje, kteréž paterým způsobem cítí, t. něco znamená: viděním, slyšením, voněním, okušením a dotčením, odkudž pět citů neb smyslů, t. pět k citění nástrojů má živé tělo: zrak, sluch, čich, košť (chut), tknutí...

Tolik Jungmannův slovník, přebírající výše uvedenou citaci ze slovníku Rosova. Hned v úvodu hesla však najdeme četné kolokace dokládající, že se citění nevztahuje zdaleka jen k „tělu“: *Cítiti teplo, zimu, vůni, smrad, sladkost, mokrost, zvuk, světlo, hlad, žízeň, radost, žalost...* Ale také samozřejmě: *Nevíš, co pro tebe cítím. Nebo: Zlé svědomí vždycky prvé těžkosti cítí, než přijdou.*

Připomeňme ještě na úvod subkapitoly o citění jeden vtíp, který si vyprávějí děti. „Sedí dva na lavičce a jeden unaveně povzdechne: Já nečítím nohy... Co, povídá druhý, máte rýmu?“

Sloveso *čítit* je v dnešní češtině velmi frekventované. Je vyhrazeno nejen pro percepci spjatou se všemi „nižšími“, „nekognitivními“ smysly – hmatem, čichem a chutí –, jeho sémantická intence je nastavena ještě šíře.

Pro ilustraci tu uvedme širší sémantický kontext sloves smyslového vnímání. Pokud mluvíme o pasivní, necílené recepci podnětů, jsou v oblasti smyslového vnímání základními slovesy *vidět* (v souvislosti se zrakem),

slyšet (v souvislosti se sluchem) – a *cítit* (pro hmat, čich a chuť). Pokud pak jde o činnost vyvíjenou záměrně a cíleně, uplatňují se ve sféře zraku zejména slovesa *dívat se*, *hledět* (na něco), *pozorovat* (něco), *prohlížet si* (něco) aj. a v oblasti sluchu *poslouchat* (něco) a *naslouchat* (něčemu). V souvislosti s hmatem se uplatňují slovesa *dotýkat se* (něčeho), *sahat* (na něco), *osahávat* (něco), *hmatat*, *makat* (něco, po něčem, na něco), k čichu se vztahuje sloveso *čichat* / *čuchat* (něco), příp. *vonět* (k něčemu), u zvířat (psů) též např. *čmuchar*, *větrít* (něco), a konečně k chuti slovesa *chutnat*, *ochutnávat* (něco), příp. nářeční a archaické *koštovat* (něco) – srov. též *košť* („ochutnávka, zejména vína“). Pro zajímavost uvedme ještě slovesa spjatá s věcí, která směřem k člověku podněty vysílá: pro zrak *vypadat*, pro sluch *znít* / *znět*, pro hmat takové sloveso v češtině zřejmě chybí (v angličtině existuje *it feels soft*), pro čich existují v češtině jedině slovesa rozrůznňující obligatorně příjemnost a nepříjemnost podnětu – *vonět* a *páchnout* či *smrdět* (vše může stát bez doplnění nebo s doplněním adverbia *jak?*, *po čem?*), pro chuť máme *chutnat* (něco – i nějak) a nespisovné *šmakovat* (pro polštinu srov. Grzegorzcykowa, 2004).

Je zajímavé, že se v případě slovesa *cítit* ani jako rodilí mluvčí nemusíme shodnout na jeho základním významu: někteří z nás budou přesvědčeni, že se vztahuje primárně k čichu, pro jiné se budou pojít nejbližší konotace s hmatem či s tělesnými pocity vůbec (např. s bolestí). Anebo s pocity duševními? (*Co cítíš? Cítíš něco? Cítíš to? Je to cítit? Necítíš něco? Jak se cítíš?*) Neshodnou se na tom ostatně ani dva nejnovější české výkladové slovníky.

Heslo v SSJČ přehledně a logicky odlišuje tři významová ohniska slovesa. *Cítit* může znamenat 1. „mít tělesné pocity něčeho, vnímat něco smysly, zvl. hmatem n. čichem“ (*cítit chlad od nohou / bolest v zádech / skrz podrážku kamínky; cítit vůni lesa / slanou chuť v ústech; pes cítí maso; cítit něčí pohled na sobě; je cítit kávu, rybu, pečinku; expr. být cítit – zapáchat*), dále 2. „mít nějaké duševní hnutí, být v nějakém duševním stavu, duševně, citem něco postižovat, podvědomě (bez rozumové činnosti) si uvědomovat“ (*cítit radost / bolest / strach / úctu / svou bezmocnost / lítost / potřebu se svěřit; cítit k někomu sympatie / nenávisť; cítit k něčemu nechuť; cítit nutkání; cítit s lidmi / se zvířaty; expr. nemůže to ani cítit*), a konečně 3. „mít nějaké city sociální, nějaké smýšlení, přesvědčení“ (*cítit česky / národně; náboženské / mravní / jazykové cítění*).

SSJČ uvádí (ač je mnohem menší) naproti tomu významy čtyři; na struktuře hesla je (vzhledem k výše uvedenému) zajímavé, že je do čela umístěn význam „vnímat čichem“ (*cítit vůni / zápach; je cítit káva*). Exponuje

se zde totiž to, co SSJČ zahrnuje do jedné řady mezi ostatní smysly tělesné – a vidí na jedné úrovni např. s hmatem. (Jde v tomto směru o proměnu současného úzu, respektive obrazu světa? Nebo jen o různý přístup lexikografů?)

Až druhý význam se v SSJČ týká obecněji tělesného prožívání („mít cit 3 – tj. tělesnou schopnost vnímat smysly, hmatem“), třetí je charakterizován jako „mít cit 1 – psychický stav a proces odrážející vztahy člověka k okolí i k sobě“; vydělen je pak ještě význam čtvrtý – „mít sociální city, mít soucit“.

Nám zde ovšem půjde primárně o ty významy, které poukazují ke sféře tělesnosti, třebaže si musíme být vědomi skutečnosti, že od „tělesného“ významu k „emočnímu“ je (nejen z hlediska jazykových vyjádření) velmi blízko (že je např. propojují četné konotace); a také je třeba vědět o dalších stupních či rovinách cítění (na základě racionální úvahy, mravního „citu“, přesvědčení: *cítit česky; cítit vinu* apod.).

V „tělesném“ smyslu slova tedy sloveso *cítit* zahrnuje tyto sémantické oblasti:

- **Hmat a „smysly tělové“** – které se často pod hmat zahrnují. Jde o smysly / „smysly“, jimiž člověk vnímá bolest, teplo a chlad, napětí ve svalch, polohu těla apod., ale též vnitřní fyziologické stavy a procesy. *Cítíme* např. nejen hřebík v botě nebo píchání do chodidel, když jdeme po strništi, *cítíme* pod prsty jemnost sametu nebo drsnou kůru stromu, lechtání či škrábání na zádech – a také např. v krku, *cítíme* i hlad a žízeň, bolest či nevolnost, fungování některých orgánů – bušení srdce, tep krve, práci trávicího ústrojí apod.; těhotná žena v sobě může *cítit* pohyby dítěte.
- **Čich** a také řidčeji (s čichem úzce spjatá) **chuť**: pociťované čichové i chuťové vjemy mohou být jak příjemné, tak i nepříjemné: *cítit plyn; cítit vůni / zápach; cítit v ústech chuť čokolády; cítit v polévce cibuli* (srov. zde 3.2.3 a 3.2.4).

Znovu připomeňme, že sloveso *cítit* (podobně jako výše uvedené *vnímat*) má širokou sféru významového uplatnění. Vztahuje se k recepci vůbec, k tomu, jak lidský „vnitřek“ přijímá podněty z okolí a jak je v procesu jejich přijímání prožívá. Až ve vědeckém obrazu světa se pak rozlišují a popisují jednotlivé roviny takto prožívaného, jako jsou (tělesnost a) smysly, emoce, intelekt, příp. cítění mravní, sociální, duchovní aj. V přirozeném, „naivním“ obrazu světa se vše mísí, podobně jako je tomu v jazyce.

3.1.4 Cítit a bdít, cítit a žít

Zastavme se u prapůvodní souvislosti „cítění“ s „bděním“, kterou dokládá a potvrzuje nejen etymologie, ale i řada běžně užívaných derivátů, typických kolokací a přenesených významů.

Machkuv etymologický slovník uvádí souvislost slovesa *cítit* s psl. **ot-jutiti*. *Otjutiti se* původně prý znamenalo „pocítiti sebe, uvědomiti si sebe, vzpamatovati se po spánku, mdlobách apod., tedy procitnouti, přijíti k vědomí, probuditi se“. I ve staré češtině je sloveso *ocnouti se* doloženo ve významu „probudit se, vzpamatovat se“. Holub a Kopečný (1952), a také Rejzek (2001) uvádějí rovněž litevskou paralelu: *jausti* – „cítiti“, *jaustimas* – „bdění, cit“, *jautrius* – „citlivý, bdělý“, *justi* – „začít se hýbat“.

Kořen sloves *bdít* a *budit* (a také četných derivátů jako *vzbudit*, *probudit*, *probuzet*, příp. i ve slovnících nezachycené, neformálně užívané *vybudit* a *nabudit*, adjektiv *bedlivý* a *bdělý* aj.) se nachází v ide. **bheudh-* „bdít, dávat pozor“: odtud ostatně pochází i *Buddha* – „probuzený“. K významové příbuznosti „bdít / budit – cítit“ nacházíme doklady i ve staročeských textech: slovníky tu citují např. Štítného: *ktož pobdí v svědomí hřích smrtedlný* s významem „pocítit“.

Pozornost, zbystrěné vnímání, ostrost smyslů (a také – se zostrěným viděním – i „zostřené vědění“ o sobě i o světě) – to tvoří sémantické spoje mezi bděním a cítěním.

Dodnes užíváme sloveso *procitnout* ve významu „probudit se“, mluvíme o *probuzených smyslech*, adjektivum *bdělý* má nejen význam související se spánkem (*být v bdělém stavu*), ale např. ve spojení *bdělý zrak* odkazuje i k pozornosti a k aktivitě smyslů (*bdělý a ostražitý*). Je zde tedy patrná souvislost *bdění* s citlivostí, čílostí, *čítím* – a „vybuzením“ smyslů – v opozici k utlumenosti jejich aktivity, s necitlivostí, která je spjata se *spánkem*, příp. i se smrtí a neživostí vůbec. (*Spát jak dřevo, špalek* aj. – tvrdě: připodobnění k neživému, necitlivému, nereagujícímu „kusu dřeva“; viz též 3.1.7 v souvislosti s obrazem hluchoty a hloupostí.)

Jazykový obraz smyslového vnímání – a smyslových vjemů – totiž zřejmě vychází z opozice *BDÍCI*, *JSOUCÍ PŘI* („plném“, „ostrém“, „jasném“) *vědomí* (a: *cítění*) x *SPÍCÍ*, respektive *JSOUCÍ MIMO VĚDOMÍ VŮBEC* (ve *spánku*, ale i v *bezvědomí* apod.). Pól „bdící“ se pak přimyká k obecnějšímu významu *ŽIVÝ*, zatímco „spící“ inklinuje k opačnému členu opozice – *NE-ŽIVÝ*, respektive (*jako*) *mrtvý*.

O spánku se často mluví slovy (a myslí pojmy) spjatými se smrtí a naopak (srov. např. *spí jako zabitý* – *usnul věčným spánkem*; *zesnul*; *ležel, jako by spal*);

stavy spánku a smrti, vnějšími projevy tolik blízké, jsou prezentovány jako podobné a vnitřně spřízněné i v pohádkách a mýtech: v řecké mytologii jsou např. bůh spánku Hypnos a bůh smrti Thanatos vlastními bratry.

My zde však chceme poukázat zejména k primární souvislosti pojmu *CÍTIT* s pojmy na druhé straně pomyslné úsečky: nikoli tedy *SPÁT* a *BÝT MRTEV*, ale *BDÍT* a *ŽÍT*, respektive *ŽIVÝ*.

Jungmannova obecná významová charakteristika adjektiva *živý* zní: „rostoucí, cítící a samovolně se pohybující“. Cítění je tu tedy chápáno jako jeden z hlavních atributů toho, *co je živé*. Tento významový element pak vystupuje do popředí v užší významové skupině, již Jungmann vymezuje jako „část těla čilá, cítící, nerv“: a uvádí příklady typu *rány bičové jdou do živého, až do živého říznouti*. Dosud se ostatně užívá spojení *živé maso* a ještě častěji – v přeneseném významu obnaženosti zraněného místa a jeho zvýšené citlivosti (bolestivosti) – frazému *tnout do živého*, nebo i spojení typu *ta bolest je ještě příliš živá* či *co bolí, to je živé*. Také je důležité uvést (a nejen jako příklad synonymie: *čilé* – *živé* dítě) významovou spojnicí *živý* – *čilý* (srov. původní význam adj. *čilý* v jeho souvislosti s *čítím*). *Čilost* a *život* (tj. *citlivost*) *stojí proti apatii* (srov. řec. *a-* „ne-, bez-“, *pathos* – „cit“).

Při lékařských zákrocích spojených s nadměrnou bolestivostí se přistupuje k anestézii – znecitlivění pomocí medikamentů. Synonymně se vedle kalku *znecitlivění* (srov. řec. *an-* – „ne“, *aisthesis* – „mysl, cit“) užívá ovšem i *umrtvení*, a to pak funguje podobně též v přenesených významech: SSJČ uvádí příklady *umrtvit dásně při trhání zubů* a *umrtvit duši* (adjektivum *mrtvý* má i sekundární významy „netečný, apatický“ – tj. jako *mrtvý*). Podobně (ve významu „utlumit bdělost, citlivost“) funguje ovšem i sloveso *uspat*: SSJČ uvádí příklady *uspat pacienta před operací* – a *uspat něčí ostražitost* či *uspat národy frází rovnoprávnosti*.

Tolik tedy k pojmu *CÍTĚNÍ* a jeho souvislosti s bděním a žitím (a k jejich významovým opozitům – necitlivosti, spánku a utlumu, a dokonce smrti, resp. „ne-žití“). Připomeňme ještě, že také název „vědy o krásě“, *estetiky*, má ve svém základu poukaz k smyslům, vnímání a citlivosti: byl utvořen z řeckého *aisthētikós* („vnímatelný, pocitelný“), jež snad souvisí s latinským *audire*, „slyšet“ (srov. Rejzek, 2001).

3.1.5 Čichy, city a smysly

Bude ještě řeč o tom, že naši předkové zřejmě ve svém obrazu světa ode dávna vydělovali a exponovali zrakové vnímání (o něm už bylo naznače-

no, že má mezi ostatními smysly po mnoha stránkách výlučné postavení). O něco méně výrazná je v českém obrazu světa profilace sluchu, ale obraz zbývajících tří smyslů a smyslových vjemů svědčí o tom, že jejich kontury dlouho nerozlišeně splývaly. Ukazuje to sémantická analýza a interpretace příslušné slovní zásoby, např. již zmíněná významová rozprostraněnost slovesa *cítit*, ale i další skutečnosti.

Ve staročeských dokladech se často hovoří o tom, že máme *pět tělesných čichův neb smyslův*, jinde jsou jmenovány pouze čtyři, jinde je k oněm pěti smyslům, jak je vydělujeme dnes, přidružena i schopnost pohybu aj. (viz dále).

Co se týče tzv. „nižších“ smyslů (nekognitivních), hmatu, čichu a chuti, měly a dosud mají v našem obrazu světa mnoho společného. Vidíme to např. v rozrůzněné sémantice slovesa *cítit* (viz 3.1.4), která pak navíc přerůstá sféru tělesných smyslů k „vyšším“ *citům*. Ještě u Jungmanna však i substantivum *cit* – stejně jako *čich* – označovalo „mysl“, srov. *city / čichy tělesné*. Etymologie a síť motivačních provázaností tu mohou ukázat četné zajímavosti o našem původním i současném rozumnění světa – a zpracování dané slovní zásoby ve slovnících může svědčit o tom, jak se naši předkové, laikové i první obrozenští odborníci, pokoušeli popsat a rozlišit v jemných významových rozdílech slov složitost procesů a aspektů, které souvisí s naším tělesným a duševním životem.

Když o *citě* pojednává Jungmannův slovník, hned v úvodu hesla se uvádí etymologická poznámka „pro čit ex čiji“ – a dále čteme synonyma *čich*, *mysl* (sic!) a německý a latinský ekvivalent *sensus*, *Sinn*. V celém hesle se jakoby implicity řeší (terminologický) významový rozdíl mezi *citem* a *čítím*, respektive mezi dvěma (tehdy) hlavními významy substantiva *cit*. Podle dokladu z Markovy Logiky *čítí nabýváme jedno čidly, kteráž dle dojmů vnějším předmětem způsobených názory nám poskytují; cit jest dojem, jenž se toliko k mému předmětu vztahuje a můj stav osvědčuje*. Doklad z Časopisu českého muzea je pregnantní: *cit jest vnitřního cos, čítí zevnitřního*. Jiný aspekt se zohledňuje v několika dokladech z Komenského: ten evidentně rozlišuje jednak cit ve smyslu „cítělnosti“, citlivosti k (smyslovým, tělesným i emočním) podnětům, jednak *city* „vnitřní“, které souvisí s racionalitou: *Aby čítiti se cítil, vnitřní smyslové (citové) dáni jsou tři: smysl obecný (pozor), soud, paměť...*

V tomto významu se *cit* evidentně neujal, uvedený doklad nepřejímá ani Kottův slovník, ten však uvádí řadu kolokací, z nichž plyne významová rozprostraněnost *citě*: *s citem zpívati; v jeho slovích jeví se hluboký cit; city vzbuditi u někoho; citem nějakým zahořeti; cit míti pro něco*. Bez *citě*. *Cit tělesný n. smysl-*

ný, duchovní, probuzený, neomylný, neuprositelný. Příjemný, nepřijemný. Cit rozjařený, náboženský, mravný, přirozený, radostný, bolestný, libosti, nelibosti, útrpnosti, krásy či pro krásu, lásky, vděčnosti.

Je patrné, že se tu mísí *cit* ve významu smyslového a tělesného vnímání, počítku (*cit tělesný n. smysl*), dále cit jako emoce, cítění, soucítění (*citem zahořeti; cit radostný, bolestný; cit útrpnosti*), silného prožitku (*v jeho slovích jeví se hluboký cit; s citem zpívati*), a také vnitřně podmíněný a subjektivně prožívaný smysl pro nadosobní hodnoty (*cit náboženský, mravní; cit pro krásu; cit míti pro něco*). Tyto aspekty nelze vždy přesně odlišit, mezi uvedenými významy nelze vést jednoznačnou hranici: není totiž jednotlivých významů, jedno se přelévá v druhé. Co je však všem významovým polohám slova *cit* společné, je zřejmě subjektivita, vlastní prožitek – tělesný, a hlavně duševní, z nitra osobnosti vyrůstající a emočně poznamenaný (kladný anebo i záporný) vztah k předmětu.

V současné češtině už slovo *cit* význam tělesného či smyslového vjemu pomalu ztrácí, nalezneme ho však ještě např. ve spojení typu *nemít cit v ruce* (a ovšem frázem *nečítit ruce / nohy*) nebo ve složenině *barvocit*. V obecnějším významu smyslového vnímání se ještě za Jungmanna používalo také substantivum *čich* (srov. *tělesné čichy; pět čichův*), jehož významový dosah dnes nepřekračuje oblast vnímání olfaktorického.

Z původně tří konkurentů se v uvedené funkci zabydlel jednoznačně pouze *mysl*. *Smysl* – jehož sémantika se však i v dnešní češtině rozbíhá do několika významových center.

Právě v této souvislosti se nabízí otázka: proč *mysl* v češtině (a v mnoha dalších indoevropských jazycích, *the sense, le sens, der Sinn*, srov. v této souvislosti Eisner, 1992a, s. 280) znamená jak „schopnost počítku (vázanou na určitý orgán) – zrak, sluch apod.“, tak „významový obsah“, a dokonce i „konečný cíl či důvod existence“ či „vnitřní poukaz k celku“?

Podobně jako např. i v latině zde kontury významů splývají, jeden význam se často přelévá v jiný (protože i „věcně“ je nesnadné, a snad i nemožné některé aspekty skutečnosti jasně odlišit a přiřadit tam či onam): *sensus* může znamenat „počitek“, „čítí“, „vjem“, „vnímání“, „cit“, „význam“, „smýšlení“, „mínění“, „náhled“, „rozvahu“, „zdravý rozum lidský“, „myšlenku“, a dokonce též „větu“, „periodu“ aj. Souvislost vidíme i ve výrazu *sententia* – „mínění“, „myšlení“, „názor“, „úsudek“, „rada“, „mysl“, „věta“, „výrok“, „citát“, „průpověď“ – a *sentio, sentire, sensi, sensum*: „smysly vnímat“, „pozorovat“, „cítit, pociťovat“ (i např. hlad), „smýšlet nějak“, „mínit, soudit, mít za to“. Odtud též lingvistický

termín *verbum sentiendi* – sloveso smyslového vnímání (vázané ovšem významem pouze na smysly „tělesné“); také adjektivum *sensualis* se vztahuje pouze k oblasti smyslových vjemů, počitků, srov. též *sensualia* – „věci vnímatelné smysly“ (srov. zejména kontext filosofie); *sensibilis* pak znamená jak „citelný“ a „citlivý“ (srov. odtud i v češtině *senzibilní*, *senzibil*, *senzitivní*), tak i „smyslový“. (Připomeňme zde také adjektivum *myslný*, dříve běžně užívané ve významu dnešního *smyslový* (*myslné vnímání*), dnes se vztahující výhradně k významu „eroticky založený, libující si v erotice“ (s. *rozkoš*; s. *žena*), srov. SSČ.)

V češtině je třeba vzít v úvahu přibližně následující významové okruhy – je však otázkou, zda v tom pořadí, které zvolily naše současné výkladové slovníky:

SSJČ uvádí jako první význam „**myšlenkový obsah, význam**“ *mysl slova, věty, textu, přenesený smysl; v užším / širším smyslu slova; to má hlubší smysl*. Sem by zřejmě patřil nejspíše i termín *mysl* z kontextu jazykovědné sémantiky – a stylistiky (srov. Hausenblas, 1996), ačkoli podle povahy daného pojetí textu, stylu apod. se zde více či méně uplatňují zcela určité i konotace spjaté i s dalším, níže uvedeným sémantickým celkem; ještě silnější je to pak ve „smyslu“ filosofickém a psychologickém (srov. např. Franklovu logoterapii, kde je právě smysl pojmem klíčovým: srov. už názvy knih *Vůle ke smyslu*, *Člověk hledá smysl* apod., srov. Frankl, 1994a, b). Zde už jde tedy jasně o příklad významového centra dalšího – tj. **konečný cíl, důvod jednání n. existence něčeho**, význam, důležitost (s. *život*; *dějiny*, něco *má nebo nemá s.* – např. *prázdná virtuoza nemá s.*). (Filosof by tu však jistě exponoval přinejmenším moment vnitřního poukazu dané věci k celku či horizontu světa, aspekt porozumění věci v širším kontextu apod.)

Dále slovník uvádí *mysl* (zprav. *pro co*) jako „**pochopení, porozumění, cit**“ (s. *pro povinnost, spravedlnost, pro kolektiv, pro poezii, pro humor, pro orientaci; nemít pro nic smysl*), což je do značné míry spojeno se smyslem jakožto překvapivě až v tomto pořadí uvedeným významem „schopnosti a orgánu, kterými člověk vnímá vnější svět“: *pět smyslů: zrak, sluch, čich, chuť, hmat; vnímání smysly; mámení, přelud smyslů; mít všech pět (smyslů) pohromadě; šestý smysl (jako intuice, příp. schopnost „nadsmyslového“ či „mimosmyslového“ poznání) – mít šestý smysl; vytvořit něco šestým smyslem*. Připomeňme, že ještě u Jungmanna se paralelně s pěti *smysly* uvádělo pět *čichů* – a pět *citů* (viz dále).

V plurálu pak *smysly* (řidč. i *mysl*) znamenají též souhrnně „**schopnost vnímat, (jasné) vědomí, rozum**“: *nebýt při smyslech; smysly ho opustily; zůstat při smyslech; mládo počala jí zastírat smysl; prchat, vyvádět jako smyslů zbavený; jednat v pominutí smyslů; pomátl se mu smysly*. Řídce se plurálu *smysly* užívá též ve významu „**pudy, zvl. erotické, pohlavní citění, smyslnost**“ (srov. výše o adjektivu *myslný*).

Jako by čeština i jiné jazyky chtěly projevit, píše P. Eisner (1992a, s. 280), že „*beze smyslů* nemůže být ani žádného smyslu ve významu širším a úhrnném“. To je zřejmě součástí jazykového obrazu světa, vycházejícího z naivní, nerozlišující představy o jednotném fungování lidského „vnitřku“, kterým se – prostřednictvím dispozic své tělesnosti – člověk vztahuje ke světu: poznává ho a vymezuje se vůči němu, hledá jeho smysl. Aby to bylo možné, musí *mít všech pět* (smyslů) *pohromadě*, nesmí se chovat *jako smyslů zbavený*, musí *být při smyslech* – a musí *mít smysl pro* hledání smyslu.

3.1.6 Kvalita smyslů a smyslových vjemů

Mluví-li se o smyslovém vnímání a smyslech obecně, charakterizují se – dle Hallerova slovníku – těmito přívlastky: *jemné, zjemnělé, citlivé, vnímavé, rychle a pohotově vnímající, zachycující každý podnět, čilé, živé, pozorné, stále ve střehu n. v postřehu, napjaté, zbystrené, bystré* (doplnit můžeme ještě *ostré*), *pronikavé, nemylné*. Opakem jsou pak *smysly slabé, chabé, mdlé, pomalé, nevnímavé, otupělé, otupělé, tupé, zhrubělé, hrubé*.

Výrazné jsou v této souvislosti opozice **jemný – hrubý** (tj. a) „schopný či neschopný smysly rozlišovat detaily“ – a též b) „schopný vnímat více či méně intenzivně“), **rychlý / čilý / živý – pomalý** (co se týče vzrušivosti, rychlosti reakcí a intenzity vnímání), **ostrý – tupý / otupený / mdlý** (znovu jde o intenzitu vjemů – a schopnost registrovat je v jejich rozrůzněnosti). Přitom se s jednotlivými smysly pojí vždy jen některé z uvedených výrazů (zrak a sluch mohou být *bystré, ostré, pronikavé*. Adjektiva *ostrý* a *pronikavý* se přitom mohou vztahovat nejen k aktivitě smyslů (*ostrý zrak*), ale i ke kvalitě smyslových podnětů: a to vizuálních (*ostré světlo*), zvukových (*ostrý hvizd*), chuťových (*ostré jídlo*) a čichových (*ostrý zápach*), *ostrý* ovšem také s podnětem hmatovým (*ostrý kartáč*).

V SSJČ je adjektivum **ostrý** uvedeno mimo jiné ve významu „mající nerovný, na hmat nepřijemný povrch, drsný, hrubý“ (op. „hladký, jemný, měkký“) – *tkanina ostrá na omak; ostrý kartáč*, jedním z dalších významových okruhů je charakterizován „mající velkou míru jisté vlastnosti a tím silně,

dráždivě až nepříjemně působící na smyslové orgány n. na okolí“ (op. jemný): *ostrá chuť; ostrá omáčka; ostrá kořalka; ostrá vůně; ostrý hospodský pach; ostrý zvuk píšťaly; ostrý hvizd; ostrý smích; ostré světlo blesku, reflektoru; ostrá žluť* – a také, v souvislosti se zrakem i přeneseně, „jevíci se velmi přesně, určitě, výrazný, jasný, zřetelný“ – o. bod; *ostré rysy obličeje; ostrý obraz; ostrý kontrast*. Ostré, jak už bylo řečeno, však bývají nejen věci (z hlediska smyslových podnětů, které vyvolávají), nýbrž také smysly samy. Srov. v SSJČ „(o smyslech n. duševních schopnostech) jemně a rychle rozeznávající, bystrý, pronikavý (op. tupý)“: *ostrý zrak, sluch, čich; ostrý duch*. Stejně jako u výrazů *cít a cítit* se i zde přelévá význam z oblasti smyslů do sféry tělesného citění vůbec (*ostrá bolest*) a také k emocím a chování (*ostrá hádka; ostrá slova; být na někoho ostrý; ostrá ženská; ostrí hoši*), a ještě dále, např. k intelektuálním schopnostem (*vidět ostré detaily; ostrý intelekt; ostrovtip*). Ve fyziologii se hovoří o *ostrosti zraku, čichu, hmatu, sluchu, chuti* jako o schopnosti rozlišovat různé, ale velmi blízké podněty (SSJČ).

Se smysly se pojí i adjektivum **bystrý** – sémanticky (i z hlediska etymologie) spjaté s rychlostí a čilostí, živostí, bdělostí (vycházející stejně jako *být* a *budit* z ide. *bheudh-, viz výše, srov. Rejzek, 2001). Kdysi neslo i význam „ostrý“ – b. *dýka*, v jiných slovanských jazycích je spjato s *rychlostí* (srov. např. i naše kniž. *bystřina*, zeměp. jm. *Bystřice*). Pokud charakterizuje smysly, znamená „rychle a dobře vnímající“ (*bystrý zrak / sluch / smysly*), v souvislosti s duševní činností pak „pohotově a snadno chápající n. usuzující, projevující nadání a čilost, též dobrý postřeh, chápavost“ (*bystrý žák / rozum / hlava / úsudek; mít bystrého ducha*). Znovu se tu tedy kvalita smyslů prolíná s kvalitou intelektu (dodejme např. ještě, že *bystrozrak* neznámá jen „schopnost dobře vidět“ – kvalitu zraku, ale i „duševní bystrost, prozíravost, předvídavost, obezřelost, důmysl“). (Tak jako *dobře vidět* znamená i „dobře vědět“.)

Podobné je to i v případě adjektiva *pronikavý*, v základním významu „snadno, prudce někam vnikající“ (*pronikavý vítr / mráz / vlhkost*), v dalších významech pak „silně působící na smysly, ostrý, prudký, intenzivní“ (*pronikavý zápach / zvuk zvonku; pronikavá bolest*) a (o pohledu, očích) „pátravě, upřeně pozorující“ (*pronikavý pohled / zrak; bystré, pronikavé oči*). I toto adjektivum ve svém významu přerůstá z oblasti smyslů do sféry charakteristik intelektuálních: „pohotově, hluboce chápající, usuzující, vnímající, bystrý“: *mít pronikavý postřeh / úsudek / duch*.

Vidíme tedy znovu: *bystrý, ostrý, ostrážitý, čilý, pronikavý*... **Aktivita smyslů v českém obrazu světa souvisí především s bděním a probuzením a dále**

pak s pozorností, s napětím a rychlostí. Patrná je zde také sémantická provázanost obrazu smyslů s citěním v poloze emocí a také s intelektuálními aktivitami (a schopnostmi) – i s tím, jak se toto všechno ukazuje a projevuje v lidském chování.

Zastavme se ještě u slov *pozor, pozorný, pozornost*. Svou etymologií odkazují ke zraku (*po-zor*), dnešní základní význam SSJČ charakterizuje jako „napjaté soustředění smyslů nebo rozumu na nějakou věc, kterou vnímáme nebo které si všímáme“ (časté je užití ve spojení *dávat pozor*). Jde tu o vědomé, uvědomělé uvedení „smyslů nebo rozumu“ (sic!) v aktivitu, o jejich zaměřenost na (očekávané) podněty. V naší souvislosti je zajímavý terminologický význam v citátu z Komenského, uvedeném v Jungmannově slovníku: *Pod těmenem smysl obecný (pozor, sensus communis), ježto věcí spatřených, slyšených i kořtovaných podobizny ujmá*. – Hle, starými filosofy zmiňovaný *sensus communis* – pro nějž dnes v češtině pojem ani slovo zřejmě nemáme, a v českém obrazu světa s ním tedy nepočítáme (*šestý smysl* je něco jiného, spíše intuice, tušení, „nadpřirozená schopnost“).

S bděním etymologicky souvisí také adjektivum *bedlivý*: Rovněž to spoluutváří sémantické pole, v němž se propojuje aktivita smyslů (nebo: „smyslu obecného“), záměrné sledování, příp. i dohled (*do-hled*), dozor (*do-zor*), ochrana před nebezpečím: srov. např. *dávat pozor (na něco, ale též na někoho, ve smyslu dohledu), bedlivě sledovat, bdít (nad někým), být bdělý a ostrážitý*.

Kvalita lidských smyslů bývá někdy připodobňována ke kvalitě smyslů některých zvířat nebo ptáků: existují totiž tvorové, kteří v našem obrazu světa reprezentují „bystrozrakost“ a schopnost maximálně „zaostřit“ zrak (orel, rys – srov. fraz. *orlí zrak; mít oči jako rys* nebo české zoologické pojmenování *rys ostrovid*), srov. též známou postavu Bystrozrakého z české pohádky Dlouhý, Široký a Bystrozraký (a též její cimrmanovskou parodii s variantou „Krátkozraký“). Hallerův slovník uvádí v hesle „vidět dobře“ přirovnání *jako rys, ostrž, jestřáb, krahujec, orel, orlice, sokol, sup* a varianty *mít orlí, jestřábí, ostrž, sokolí, rysí zrak*. Kromě těchto dravců jsou tu uvedena též přirovnání *vidět jako četník / jako Argus*. Tento stooký pastýř, který vynikal bdělostí (stejně tak jako by měl i správný četník, resp. policista), však zjevně reprezentuje spíše než ostrost zraku těsně související schopnost postřehu (srov. *hledět – hlídat, dávat po-zor*), tzn. souhry a citlivosti zraku i sluchu, a možná nejen to.

Dobrý sluch, a zejména postřeh v souvislosti se zvukovými vjemy je spjat se zájcem: *mít zaječí uši, slyšet jako zajíc*. (Haller v této souvislosti jme-

nuje kromě zajíce ještě rysa – a také čteníka.) Jinak se kvalita sluchu vyjadřuje podobnými charakteristikami jako kvalita zraku: sluch může být *bystrý* nebo řidčeji i *ostrý*, na rozdíl od očí můžeme mít uši *tenké* nebo *jemné*. (Zvláštní kategorii by pak tvořilo hodnocení kvality hudebního sluchu.)

Hlavním zvířecím reprezentantem dobře vyvinutého čichu (využívaného k hledání, pátrání, slídění) je pes (srov. expresivní vyjádření o lidské „slídící“ – nikoli ovšem „čichové“ aktivitě *čmuchar* / *čmuchar*, *větrít*, *slídit* / *slídič*). Je zajímavé, že ve svém primárním významu není „dobrý čich“ (tedy jako schopnost jemně rozlišovat vůně a pachy) v českém obrazu světa nijak výrazněji konceptualizován. Spojení *mít čich* (resp. *čuch*), *dobrý čich* se vztahuje k intuici, k tzv. šestému smyslu (srov. jasněji např. ve spojení *čich* / *čuch na lidi*) – viz též zde 3.2.3.7).

Vysoká či naopak nízká kvalita hmatu ani chuti jakožto smyslů není v českém jazykovém obrazu světa konceptualizována snad vůbec: s obraty *mít dobrý hmat* ani *mít dobrou chuť* ve smyslu schopnosti jemného rozlišování podnětů se v našem jazyce jakoby nepočítá. *Dobrou chuť* může mít v češtině leda jídlo, nikoli však talentovaný degustátor.

3.1.7 Smysly a smyslové defekty

Zastavme se ještě u české konceptualizace nedostatečného fungování smyslů. Půjde nám nyní o jazykový obraz „odvrácené strany smyslů“ – tedy smyslových defektů a všeho, co se jich dotýká. Významnost a důležitost věcí (jejich běžně neuvědomované, „samozřejmé“ aspekty) totiž často vystoupí do popředí, uvědomíme-li si jejich možnou absenci. Ukazuje to i jazyk.

Smyslové vnímání je zprostředkováváno jistými receptivními orgány – a mělo by být zaručeno jejich standardním fungováním. V češtině existuje čtveřice významově paralelních adjektiv, označujících (většinou trvalé) lidské „smyslově-tělesné“ defekty a handicap – takové, které člověka zásadně omezují v jeho vztahu ke světu: *slepý* – *hluchý* – *němý* – *chromý*. Ačkoli existují lidé, kteří např. nejsou schopni rozlišovat čichové vjemy, příp. mají i jiné různé závažné problémy, dávají jazykové společenství zřejmě žádné další defekty nepovažovalo za natolik zásadní, aby pro ně vytvořilo zvláštní slova, odpovídající výše uvedeným.

Stručně se zmíníme o posledně jmenovaném adjektivu *chromý*, označujícím člověka, který nemůže chodit nebo vládnout některou z končetin, částí těla nebo tělem vůbec (*chromý na levou nohu, ruku, na pravou část těla*).

Souvisí etymologicky se slovy *pochroumat* a *ochrnout*. V jazykovém obrazu světa není „chromost“ příliš exponována, alespoň ve srovnání s dalšími třemi adjektivy. Mohli bychom dokonce říci, že se k této trojici *chromý* spíše jen volně připojuje – snad proto, že daný defekt nemá na orientaci člověka ve světě tak podstatný vliv jako ty ostatní, smyslové (a je jiného charakteru – jde tu o něco jiného než je nefunkční čidlo).²

Neschopnost nebo omezenou schopnost pohybu dnes již ke smyslovým defektům nepočítáme – naši předkové však zřejmě věci vždy tak vyhraněně neviděli – srov. např. Gebauerův doklad z Chelčického: *diábel, muož čichy člověku odjít, aby sluchu ani řeči ani očí ani rukou ani jiných údou nepožival*; o možnosti kategorizovat tak, že bude volně připojena ke smyslům i schopnost vládnout tělem, snad svědčí i sama čtveřice výše uvedených „paralelních“ adjektiv. Vyplývá z toho i fakt, že ke „smyslovým“ defektům můžeme mutatis mutandis počítat i němotu: náš jazykový obraz světa to totiž činí víceméně dodnes.

Za závažné vady spojené s absencí schopností, které mají pro lidský život zásadní důležitost (neboť život je vždy životem mezi lidmi a v komunikaci s nimi), považovali naši předkové evidentně ty související se **zrakem, sluchem a řečí**.

Slepý člověk nevidí (*vidět* znamená podle slovníků primárně „mít schopnost vidět, nebýt slepý“, srov. SSJČ). To, že zrak je i v jazyce spatřován v mnoha ohledech jako smysl nejzásadnější, je dobře známo (chráníme si něco *jako oko v hlavě*) – a je tedy jasné, že jeho absence je reflektována jako vážný nedostatek (viz zde 3.2.1).

Srov. v tomto kontextu přenesené významy slepoty: je to mimo jiné význam „defektu, nenaplnění obvyklých a očekávaných vlastností předmětu“: *slepá kolej, ulice; slepé náboje; slepý pasažér; slepé zrcadlo* – zde „slepost“ poukazuje i k vizuální kvalitě, nefunkčnosti. K dalším významům patří „přechodně zbavený schopnosti vidět, oslepený“ – *slepý pláčem, prachem* a pak významy „netečnosti, nevšímavosti, neochoty reagovat“ (*byl slepý k nedostatkům; chodí jako slepý*). Zásadním okruhem je pak to, co je spjato s neuvědomlostí a jednáním, které není řízeno rozvahou (a vlastním úmys-

² V obrazu světa má tělesný handicap a handicapovaný člověk jistě také místo, které by bylo třeba probádat: je však zjevné, že nám naši předkové v jazyce nezanechali příliš pozitivně ukotvené stereotypy handicapu. Kromě toho, co uvádíme níže o reflexi smyslových defektů, srov. též pejorativní výraz *mrzák*, etymologicky spjaté se slovesem *mrzet*. Jak uvádí Rejzek (2001), *mrzák* byl „odporný, ošklivý člověk“ (srov. též *mrzký*).

lem), bez předvídání důsledků: jde o jednání podléhající vlivu zvnějška (*sleпá poslušnost; sleпá víra*), nebo vlivu vlastních „oslepujících“ emocí, smyslů, chtění (*sleпá vášně; sleпá пýcha; sleпá láska; člověk lakomstvím sleпý*).

Frazeologismy ukazují jako podstatné rysy slepoty rovněž „nerozumění, velmi malé povědomí o něčem, bez elementární zkušenosti“ – *mluví jako sleпý o barvách; rozumí tomu co sleпý cestě*. V obrazu slepoty je dále reflektována nesnadnost a neschopnost orientace: *Když sleпý sleпého vodí, oba v jámu upadnou* (srov. též význam náhodnosti, necílenosti, libovolnosti cíle v případech jako *sleпá střela, vybral či podepsal něco nasleпо; střelil nasleпо* ve významu „odpověděl bez přemýšlení nebo bez přesné znalosti věci“ – např. u zkoušky), a konečně náhodnost v (nepředpokládaně úspěšné) realizaci nějaké akce: *sleпé kuře našlo zrno; přišel k tomu jako sleпý k houslím; někdy i sleпý podkovu nalezne*. Adjektivum *sleпý* se vyskytuje v příslovích často se slovy označujícími podobné defekty: *mezi sleпými jednooký králem; šilhavý sleпého kárá; lépe jest šilhavým býti nežli sleпým* (uvádí J. Jungmann).

Hluchota a němota souvisí mnohem závažněji než slepota s řečí a lidskými komunikačními kompetencemi. To se ukazuje velmi podstatně právě v jazykovém obrazu těchto smyslových postižení.

Pokud sledujeme reflexi vidění a slyšení v jazyce, je nápadné, že zrak má pozici nesrovnatelně významnější (srov. např. i mnohonásobně větší rozsah hesel vztahujících se ke zraku oproti těm „sluchovým“ v Hallerově slovníku). Proto poněkud překvapuje, že v případě srovnání slepoty s hluchotou (a v jazykovém obrazu světa s ní úzce spjatou němotou) je situace jiná.

Ze srovnání rozsahu hesel *sleпý* a *hluchý* ve slovnících, z množství zachycených přenesených významů, frazeologie apod. je patrné, že adjektivum *hluchý* svého konkurenta někde i převyšuje (nezaregistrovali jsme např. – kromě přirovnání *sleпý jako patrona; sleпý jako krtek*, užívaného o člověku nedobře vidícím – dokonce spíše než o zcela nevidomém – žádná další přirovnání vztahující se k slepotě, zatímco ve vztahu k hluchotě se jich vyskytuje v češtině hned několik (viz dále); i přenesených významů je v souvislosti s hluchotou více a jsou mnohotvárnější.

Hluchý znamená primárně „neschopný slyšet“ – ale nejen to. Vždyť podstatnou součástí významu jsou vždy i konotace, které ve svém komplexu utvářejí obraz „věci“ ve vědomí a prožívání určitého kulturního společenství – jejího stereotyp.

Je zajímavé, že v jazykové reflexi hluchoty je v češtině exponován prvek „neživosti“, velmi časté je připodobnění neslyšícího člověka ke kusu dřeva

(*hluchý jako peň, pařez, špalek, poleno*). Motivujícím faktorem je zřejmě fakt, že reprezentant neživé věci (pařez nebo poleno) nereaguje na podněty okolí, neboť v běžném provozu lidského světa – světa řečové komunikace – mají nejzávažnější podněty převážně zvukový – mluvený – charakter.

Kdo neslyší, ten nereaguje, nerozumí a tváří se nechápavě (příp. navíc ani nedokáže mluvit) – proto **jazyk interpretuje hluchotu v těsné souvislosti s hloupostí**, „tupostí“ (viz *hluchá kosa* ve smyslu „tupá“, srov. Kazmír, 2001), intelektuální nedostatečností. Neříká se totiž jen *hluchý jako pařez, peň, poleno* – ale i *hloupý / tupý / blbý jako pařez / poleno*. Dalšími konotacemi spjatými s pařezem jsou těžkopádnost, lenost, pasivita, lhostejnost: *sedět / stát (někde) jako pařez*, u „polena“ je pak s nechápavostí spjatá též nešikovnost, neschopnost se něčemu naučit. (Nutno dodat, že uvedená přirovnání provází i spoluvýznam popuzení a netrpělivosti ze strany toho, kdo je v souvislosti s „hluchým“ a/nebo „hloupým“ či „neschopným“ člověkem použije.) *Pařez* figuruje dále v přirovnání *spát jako pařez* s významem „velmi tvrdě“ (srov. rovněž „neživost“ – nereagování, otupenost smyslů, viz 3.1.4). S pařezem je spjata také negativní charakteristika, kterou SSJČ dokládá expresivními užitími typu *venkovský pařez a neotesanec* nebo *s tím pařezem nic nehne*.

Zbytečnost, marnost určité aktivity ve vztahu k hluchému člověku charakterizují frazémy *s hluchým se smlouvati – hluchému lháti – hluchého kárati*, též *hluchému zpívat*, a *za dne svíčku páli* – připojeno je dále ještě *lysému hřeben a sleпému zrcadlo podávati* (Čelakovský, 1949).

Hluchému daro slova, uvádí Jungmann. (A zní to podobně jako *házet perly sviním*.)

Také starší expresivní synonyma pro hluchého nebo nahluchlého *tvrdý* a *natvrdlý* mluví za mnohé (srov. u Hallera: *tvrdý sluch; je hodně natvrdlá, musí se na ni křičet; být tvrdý na uši*): neboť *natvrdlost* je dnes v českém obrazu světa spjata zejména s hloupostí a nechápavostí.

Co se týče spjatosti hluchoty s hloupostí v českém (zřejmě ovšem nikoli jen českém) obrazu světa, potvrzuje ji rovněž etymologie: např. ve slovinštině prý znamenalo *glup* „hloupý“ i „hluchý“, do souvislosti může být uvedeno též něm. *dumm* „hloupý“ a angl. *dumb* „němý“, hovorově v americké angličtině může znamenat též „hloupý, zbedněný, idiotský“. Proběhl tu zřejmě významový posun „nedoslýchavý“ – „nechápavý“ – „hloupý“ (srov. Rejzek, 2001). Podle Holuba a Kopečného vzniklo slovo *hluchý* (a podobně znějící ekvivalenty v ostatních slovanských jazycích) z ide. základu **glous-* (stř. *glus*); souvisí to i s lit. *glusnus* – pozorný, tedy

vlastně „kdo pozorně naslouchá, protože špatně slyší“, vysvětluje slovník – a připomíná, že zmíněné **glous* je znělá nepalatal. varianta k ide. **kleus-*, tj. *slyšet*: další obměnou (asi prý jako expresivní dubleta k *hluchý*) vzniklo *hloupý* – „kdo jakoby usilovně naslouchá, ale nechápe“. Dávne kořeny *gluchъ* a *glupъ* jsou tedy, jak se zdá, dvěma stranami jedné mince: charakterizují člověka, který „napjatě poslouchá, a buď neslyší, nebo nerozumí“ (srov. Holub – Kopečný, 1952).

Viděli jsme, že s hluchotou je v jazykových vyjádřeních pevně spjata reflexe nemožnosti, velké obtížnosti, a někdy přímo zbytečnosti komunikace s tím, kdo neslyší (a to i v přeneseném smyslu: *jako když mluvíš s hluchým; kázat hluchým uším / stěnám*). Složitá domluva s hluchým či nahluchlým bývá např. v pohádkách často karikována a brána jako základ komické situace, podobně jako rozhovory bláznů (jádem těchto situací bývá mylná interpretace řečeného, záměny podobně znějících slov, nonsensové spojování vzájemně disparátního: srov. též lidové nonsensy typu *Němý hluchému pošeptal, aby beznohý utíkal* (Čelakovský 1949).

V přeneseném významu bývá hluchota spojena s několika okruhy designátů. Jde tu o sféru přírody, kde *hluchý* znamená – často také v terminologickém či poloterminologickém užití – tolik co „neplnohodnotný, nepravý, neplodný, jalový“, a to jednak v souvislosti s nerosty – *hluchá žíla; hluchá hornina*, srov. i *hlušina* – jalová hornina, jednak s rostlinami – *hluchý květ* je květ bez tyčinek a pestíků, srov. též *hluché obilí; hluchý plod; hluchý ořech*. Prázdnost, jalovost a marnost jsou zásadními komponenty významu i v knižních spojeních s abstrakty: *hluchá forma; hluchá dráha vývoje*; příp. i *hluché řeči* nebo *vznít na hluchou*.

Ve vztahu k člověku nese adjektivum *hluchý* kromě přímého významu neslyšení také význam nebrání něčeho na vědomí, nereagování, lhostejnosti, ignorance, někdy i tvrdohlavosti (*je slepý a hluchý, hluchý k radám / prosbám o pomoc; hluché srdce*), srov. též *mluvit k hluchým stěnám*. Konečně může *hluchý* znamenat také „málo slyšitelný, tlumený“ (*hluché bouchnutí dveří; hluchý třesk; hluchý hlas*), „tichý“ (*hluchá noc; hluché ticho*), u Jungmanna též charakteristiku místa „ohne Resonanz“, tj. „kde se hlas nemůže rozléhati“ (*hluchý pokoj*). Jungmann uvádí navíc ještě význam „nesubtilný“ s příkladem *hluchého sedláka* (vzpomeňme zde na souvislost hluchoty s hloupostí a tupostí, „pařezovitostí“) a navíc spojení *hluchý tetřev (hluchan)* – dnes tetřev hlušeč; to dříve figurovalo i v přirovnání *hluchý jako tetřev*; dnes zní překvapivě i v jiných starších slovnících doložené přirovnání *hluchý jako pěníce*.

S hluchotou je v jazyce úzce spjata **němota**. Potvrzuje to už samo kompozitum *hluchoněmý* (dnes dehonestující, ale k nelibosti Neslyšících stále užívané) i četné slovníkové doklady. Zejména ve starších slovnících se adjektivum *hluchý* dokládá nejčastěji kolokacemi typu *hluch i něm biese; slietování nad těmi hluchými i němými* apod. (Ostatně i SJČ uvádí jako první kolokaci u hesla *němý*: i. „neschopný mluvit“: *hluchý a němý pacient*.)

Neschopnost mluvit (která často bývá, ovšem nemusí být spjata vždy s defektem sluchovým) je pro člověka – a pro jeho okolí – problémem zcela zásadním. Řeč konstituuje člověka jakožto člověka – a to si „uvědomuje“ i jazyk, respektive jazykové společenství, které ho po staletí budovalo.

Schopnost produkovat řeč a na druhé straně ovšem i schopnost ji vnímat, porozumět jí a domluvit se v běžném životě se svými bližními (zřetel k životní praxi je v jazykovém obrazu světa určujícím činitelem) se běžně chápe jako další „smysl“, smysl sui generis. To lze doložit zejména na těch dokladech ze staré češtiny, z nichž je patrné, že mezi lidské „čichy“ – smysly byla schopnost řeči často běžně zahrnována: *Ďábel muož čichy člověku odjít, aby sluchu ani řeči ani očí ani rukou ani jiných údův nepožlval*, cituje Gebauer (1903/1970) Chelčického – a týž je zde připomenut ještě výmluvnější dokladem o hluchoněmém, jemuž *ďábel odjal dva čichy*.

Dodnes tak **řeč vlastně chápeme: jako smysl** – v jistém ohledu **paralelní se zrakem a sluchem** (tedy smysl „vyšší“, kognitivní), a jako **smysl-dar**: v Hallerově slovníku se uvádějí u příslušných hesel spojení *dar vidění – dar slyšení – dar řeči*... Vzpomeňme si tu ostatně na známou Hrubínovu básničku s názvem *Maminčin dar*:

*Když narodí se maličký,
dar vidění má pod víčky,
dar slyšení má v něžném oušku,
dar doteku má v prstíčkách,
dar chuti pozná v prvním doušku,
dar vůně v jarních kytíčkách.*

*Maminko, ty k těm darům vkrátku
dar řeči přidáš nemluvnátku.³*

³ Hrubín, F., Maminčin dar. In Špalíček veršů a pohádek. Praha, 1960/1978, s. 11.

3.2 Smysly jako zdrojové oblasti konceptuálních metafor

Jak již bylo uvedeno v oddíle 2.5, v kognitivní lingvistice se jazyková metafora chápe jako zvnějšínění metafory konceptuální, jako její jazyková realizace. Jestliže chceme popsat alespoň fragment tohoto fenoménu v konkrétním jazyce (v našem případě v češtině), můžeme postupovat přinejmenším dvěma směry: vyjít od jazykových metafor vybrané cílové oblasti a zjišťovat jejich oblasti zdrojové, nebo vyjít od vybrané zdrojové oblasti a postupovat k oblastem cílovým. Příkladem prvního postupu jsou např. jazyková vyjádření, která spoluvytvářejí pojem HNĚV nebo pojmy jiných emocí. Pro tento oddíl jsme zvolili postup druhý: zaměříme se na **zdrojové oblasti jednotlivých lidských smyslů** a budeme sledovat, **do kterých cílových oblastí** vyjádření motivovaná lidskými smysly v češtině **směřují**. Omezíme se převážně na jevy nefyzické. I když se rámcově o teorii konceptuální metafory opíráme, zpracování jednotlivých smyslů není (a nemůže být) homogenní.

Smyslové vnímání umožňuje bezprostřední fyzickou zkušenost člověka s reálným světem, je základem, od kterého se rozumění světu zprostředkovane odvíjí; současně se ale smyslové poznání právem považuje v mnohém za nedostatečné. Jednotlivé smysly a vjemy, které jimi získáváme, jsou obecně **vzájemně nepřevoditelné**, avšak jejich jazykové obrazy se v současné češtině různě prolínají. Vztah mezi smysly a rozumem, tělesným a netělesným, tělem a duchem patří v celé historii lidského poznání k základním otázkám a filosofové ji vždy znovu formulují. Současná filosofie na straně jedné a teorie konceptuální metafory na straně druhé ukázaly (viz zde zejména 2.3 a 3.1), že tělesná zkušenost člověka je hluboko uloženým základem myšlení o jevech netělesných, jinými slovy, naše myšlení je zakotveno ve zkušenostech, které získáváme svými smysly (přesněji: svými smyslovými orgány). Právě jazyková vyjádření dokládají, že zdrojovými oblastmi konceptuálních metafor jsou mimořádně často jevy bezprostředně vnímatelné; řadu jevů nefyzických, tj. mentálních a společenských, konceptualizujeme právě prostřednictvím výrazů smyslových. Nejde o vztahy náhodné, ale o relativně systematické korelace. Zdrojem poznatků o konceptualizaci nefyzických jevů pomocí výrazů motivovaných lidskými smysly jsou vztahy mezi základními a širšími (přenesenými) významy běžně užívaných slov, vztahy mezi opozity, spojitelnost slov, jejich utvářenost a v neposlední řadě etymologie. Jazykové doklady nacházíme především v uzuálních i aktuálních metaforách, velmi často ve frazeologii.

O sepětí smyslové zkušenosti obecně s mentálními a společenskými procesy svědčí i další významy slova *mysl*, jak je uvádějí i výkladové slovníky, viz zde 3.1.5. Zdrojovými oblastmi jazykových vyjádření je zde především pět tradičních smyslů: zrak, sluch, hmat, čich, chuť, které jsou „jako smysly“ v obecném povědomí českých mluvčích; v psychologii se ke smyslům řadí i smysl pro čas a prostor, v biologických vědách i smysl pro rovnováhu. Jinak je tomu v některých východních kulturách. Jak uvádí Z. Švarcová (1999), v japonské kulturní tradici je repertoár smyslů a jejich vzájemných vztahů podstatně bohatší: pomocí smyslů se člověk orientuje nejen ve světě, ale také sám v sobě, proto tu mají smysly explicitně vnější i vnitřní dimenzi. Řeč má mezi nimi důležité místo: jednak je chápána jako další smysl („řádný funkční prvek lidského smyslového vnímání“), jednak je zápis pomocí ideografů vodítkem pro odhalení nečekaných významových souvislostí.

Konceptualizaci mentálních jevů prostřednictvím smyslových výrazů u polských mluvčích detailně prozkoumala A. Pajdzińska (1996). Ve všech kapitolách věnovaných zde jednotlivým smyslům využíváme i jejich poznatků. Už několikrát jsme uvedli, že pro různá témata je v kognitivní lingvistice třeba volit různé metody; ani soubor vyjádření motivovaných lidskými smysly není homogenním materiálem, nemůže proto být zpracován zcela jednotně.

Jazykový materiál, který jsme shromáždili, tj. slova a frazémy motivované lidskými smysly, je nečekaně rozsáhlý. Jeho analýza mimo jiné ukázala, že k tomu, abychom vyjádřili význam některých slov a frazémů, často užíváme slov, která jsou motivována tímž smyslem nebo smyslem jiným, např. slovo *zřetel* je parafrázováno jako „*zorný úhel*, věnování *pozornosti*, *ohled*, *hledisko*“, tedy dalšími slovy motivovanými zrakem, sloveso *prohlédnout* jako „*náhle něco pochopit*“, tedy slovesem motivovaným hmatem, adjektivum *hmataelný* je parafrázováno jako „*zřetelný*“ atd. S tímto jevem se setkáváme i ve slovnících; často ani čeština jinou možnost nenabízí.

3.2.1 Zrak

3.2.1.1

Množství rozmanitých metafor (v různých jazycích) svědčí o tom, že zrak lidé intuitivně považují za „nejjistější“ smysl, za hlavní zdroj poznání; základní metaforou pro vědění je odedávna vidění. V češtině i v dalších slo-

vanských jazycích je sepětí vidění a vědění posíleno i tím, že slovesa *vidět* a *vědět* mají stejný etymologický základ.

Vidění, jak uvádí např. H. Arendtová (2001), je základní metaforou pro poznání (a také pro pravdu) podle tradice vycházející z řecké filosofie; vidění je interpretováno jako přesvědčivost věci, kterou máme před očima, ale je nevyslovitelná. Nejvyšší formou poznání, zejména filosofického, je zde názor. Naproti tomu v židovské tradici poznání a pravda pocházejí ze slyšení, ale jsou neviditelné. Podle této tradice má k myšlení blíže slyšení, protože umožňuje sledovat odvíjení myšlenek.

Právě na základě řecké filosofie a také svých znalostí o etymologii řeckých slov, kterými se vyjadřují některé filosofické pojmy, ukazuje Arendtová specifikum vidění ve filosofickém myšlení: zatímco svět se jeví, podstata jevů (tedy toho, co se jeví, co je viditelné) spočívá v odhalování a zahalování (viz zde 3.1.1). Hlavní charakteristikou duchovních aktivit je neviditelnost, myšlení je vždy neviditelné. A dále: „Každý duchovní akt spočívá na schopnosti ducha zpřítomnit si to, co není přítomné pro smysly. Představa, která zpřítomňuje to, co je ve skutečnosti nepřítomné, je jedinečnou schopností ducha, a protože naše duchovní terminologie se zakládá na metaforách odvozených ze zkušenosti vidění, nazývá se tato schopnost obrazivost...“ (Arendtová, 2001, s. 90). ... „Nikoli smyslové vnímání, ve kterém zakoušíme věci přímo a jako jsoucí k dispozici, nýbrž představivost, která přichází po něm, připravuje předměty pro myšlení.“ (tamtéž s. 101).

Snad se můžeme odvážit hypotézu, že toto starobylé sepětí vidění a poznání, které prostupuje evropskou kulturu, přispělo i k tomu, že v kulturních jazycích jsou právě pro odborné vyjadřování, zejména pro výklad, slova motivovaná viděním tak charakteristická (pro češtinu viz zde 3.2.1.2.1).

3.2.1.2

Viděním je v češtině motivováno velké množství slov, frazémů a dalších spojení. Omezíme-li se na pojmenování jevů mentálních a společenských, lze ve zdrojové oblasti zraku identifikovat několik (nestejně zastoupených) dílčích domén:

- vlastní vjem vidění
- oči jako orgán zraku
- světlo jako podmínka vidění
- mechanické zábrany vidění
- mechanické pomůcky vidění

3.2.1.2.1

Patrně nejčastější dílčí zdrojovou doménou je **vlastní vidění**; uplatňují se zde zejména slovesa označující vnímání zrakem: *vidět, hledět, dívat se, koukat, (s)patřit, zřít* a jejich deriváty. Význam těchto sloves zahrnuje – technicky řečeno – nejen příjem optického signálu, ale také mentální aktivity spojené s percepcí, tedy i rozumění viděnému. To je velmi důležité. Bohatý jazykový materiál dokládá, že vidění nezastupuje poznání obecně, ale **širokou škálu mentálních činností**: rozumět, chápat, uvědomit si, usuzovat, znát a další. Jako kdyby právě vizuální vjem napomáhal uspořádání myšlenek. Říkáme třeba *uvidíme, jak to dopadne; takhle to vidí druhá strana; vidím to nerada; teď vidím, že šlo o podvod; pohled odjinud* atd., i když nejde o jevy vizuální. Ve výkladových textech se běžně užívá *vidíme, že; jak jsme viděli* ve významu „chápat, rozumět“. *Vidět* užíváme běžně i ve významu „usuzovat“, „vyvozovat závěry“ (*vidím, že se nedomluvíme*). I SSČ uvádí mezi významy slovesa *vidět* „pozorovat, poznávat“ (*vidím, že to nejde; vidí / nahlédl zbytečnost svého úsilí*), „považovat, pokládat“ (*vidí v něm spojence; nevidí na tom nic špatného*), i „pronikat k podstatě“ (*vidí jev v celé šíři*).

Vidění je často spojováno se **zdrojem poznání**. Obrazná vyjádření jsou tu velmi pestrá: říkáme, že někomu *vidíme do duše* (jindy ovšem *do žaludku, do hrnce* nebo *pod pokličku*); *vidí budoucnost černě; brzy ho prokoukla; konečně prohlédl / prozřel; jeho záměr je průhledný; nevidí si na špičku nosu* atd. Jestliže něco známe velmi dobře, říkáme, že *treťme i poslepu, potmě, se zavázanýma očima* (nemusíme se spoléhat na vnímání zrakem). I současný novotvar *zviditelnit se* znamená, že někdo chce být „viděn“, tj. stará se o to, aby byl známější, aby o něm lidé věděli.⁴ – Zpravidla si už ani neuvědomujeme, že s *vidět* etymologicky souvisí i *nenávidět* a *závidět* a jejich deriváty (Rejzek, 2001).

Vidění je zpravidla hodnoceno jako spolehlivý zdroj poznání, výjimkou je *znát někoho od vidění*, které vyjadřuje znalost stejně povrchní jako *vědět to jen z doslechu*; je tu reprezentován názor, že smyslové vnímání neposkytuje dost spolehlivé poznání, respektive že může být klamné.

Kromě sloves, která pojmenovávají vnímání zrakem (to může být i nezáměrné), se v této zdrojové oblasti setkáváme s dalšími (většinou doko-

⁴ „Opačný“ vztah mezi viděním a poznáním jsme zaznamenali u derivátů slovesa *znát*: *rozeznat, rozpoznat, znatelný*: zdrojovou oblastí je poznání a cílovou rozlišení na základě zrakového nebo jiného smyslového vjemu (např. *příchozího rozpoznal už z dálky; rozeznal zvuk jednotlivých hudebních nástrojů; chuť košího mléka je v jídle znatelná*).

navými) slovesy, u nichž máme vnímání spojeno s více či méně záměrnou aktivitou subjektu, např. *(po)dívat se, všimnout si, postřehnout*. I jejich význam je rozšířen na jevy jiné než vizuální, např. *podíváme se na problém znovu; ve výpovědích obžalovaného vyšetřovatel postřehl rozpor*. Vidění nám tu evokuje nikoli jen rozumění nebo poznání, ale často také uvědomování si (srov. i kontaktní *podívej se; koukni se; hleďme* a dále *heleď* ve významu „uvědom si“). Nejen stejný etymologický základ sloves *dívat se* a *divit se* svědčí o tom, že jsme něčím překvapeni (*divíme se*) jakoby na základě zrakového vjemu: jinými doklady jsou přenesené významy dalších sloves vidění *zírat, koukat, mrkat, čumět*, např. *to budeš zírat!; ten koukal!* aj. I divení je výsledkem mentálních aktivit subjektu, fyzickým projevem divení je i charakteristická mimika subjektu: vykulené oči.

Také od slovesa *hledět* je odvozeno několik substantiv a adjektiv, která souvisí s intelektuálními aktivitami: především je to *hledisko* („východisko, hodnocení, stanovisko“), významově blízký *úhel pohledu* i samotné sloveso *pohlížet na něco* („posuzovat, mít názor“), tedy „odkud se na věci díváme“. Také *přehled* je vedle vizuálního jevu i „celková povšechná znalost“ (např. *má přehled o neziskových organizacích*) i „shrnutí“ (*přehled zpráv*); *přehledný* je „takový, který poskytuje snadnou orientaci“ (*přehledný výklad*), *přehlednout* znamená jednak „obsáhnout zrakem“, jednak „opomenout, nedostatečně nebo chybně uvažovat“, blízké „nevidět něco“ (*přehlédl souvislosti*). Z mnoha dalších příkladů připomeňme alespoň *rozhled po oboru; vhléd do problematiky; přihlédnout k novým informacím; odhlédnout od detailů; nahlédnout problém v celé šíři* aj. V některých případech se zdrojová oblast vidění prolíná se zdrojovou oblastí cesty, např. *zlepšení je v nedohlednu; nedohlédl možné následky*.

Sloveso *zřít* je v dnešní češtině už poněkud archaické, jeho běžně užívané deriváty však dodnes svědčí o souvislosti vidění a širě chápaných intelektuálních aktivit: to, co je *zřejmé, zřetelné, názorné*, je snazší pro porozumění, co je *samozřejmé*, „rozumí se samo sebou“. *Názor* je výsledkem intelektuální činnosti subjektu, do jisté míry i *obzor; zorné pole* také není jen „část prostoru, který obsáhneme pohledem“, ale také „hledisko, stanovisko“, podobně jako *zorný úhel*. *Pozorovat* neznamená jen „ohledávat zrakem“, ale viděné porovnávat a dále rozumově zpracovávat.

Se slovesem *zřít* zpravidla už nespojujeme deriváty *pozorný a pozornost* (k tomu srov. 3.1.6). K poněkud jiným cílovým oblastem směřují významy derivátů slovesa *zřít* s předponou *pro-*: *prozřít* užíváme pro význam

„náhle něco pochopit“ (viz též *prohlédnout*); *prozíravost* a zejména *prozřetelnost* pak spojujeme s tušením a zejména s (moudrým) *předvídáním* možných následků, které je založeno na rozumově zpracované zkušenosti; evokuje „vidění“ toho, co se teprve stane nebo by se stát mohlo, podobně adjektivum *nedozírný*, zejména v ustáleném spojení *nedozírné následky*. Udělat něco *neprožřetelně* znamená udělat to bez rozmyslu, nemyslet na možné následky. Významový rys moudrosti se projevuje také v tom, že *prozřetelnost* je spojována i s Bohem, popř. *Prozřetelnost* je jiným pojmenováním Boha.

Etymologicky i významově se zřením souvisí i *zázrak*; za zázrak se často považuje právě vizuální vjem – *zjevení* nějakého božstva (např. *zjevení Panny Marie*), v širším významu pak nečekaně příznivý obrat v situaci.

Jiný derivát slovesa *zřít*, adjektivum *obezřetný* parafrázujeme jako *opatrný*, tedy derivátem jiného starobylého slovesa vidění *patřit*. V této souvislosti připomeňme ještě alespoň adjektivum *patrný*, v základním významu „takový, který je dobře vidět“, v přeneseném významu „zřetelný“ (např. *patrná snaha*), *nedopatření* (omyl, za kterým pociťujeme, že jsme se na něco nepodívali dost *pozorně*) a frazém *vést něco v patrnosti* ve významu „držet to v paměti, mít na zřeteli“. Adjektivum *nepatrný* je opozitem adjektiva *patrný* pouze v základním významu („velmi malý, sotva znatelný“), v přeneseném významu znamená „nedůležitý“ (tak malý, že ho skoro „nevidíme“, a proto není důležitý, např. *nepatrný přínos*). I sloveso *spatřovat* (na rozdíl od *spatřit*) má další význam „považovat, pokládat za někoho / za něco“ (např. *v čem spatřujete své poslání?*).

Podobně bychom mohli souvislost s viděním připomenout u přenesených významů některých sloves a jejich derivátů, kde si to ani příliš neuvědomujeme, např. *vypadat* (*vypadá to s ní dobře*); *představit si* (*představil si, jaké starosti mu to způsobí*), *zdat se* (*zdat se mi to hlučně*); *pozorovat* (*nechali ho v nemocnici na pozorování; pozorně poslouchá výklad; soustředil veškerou pozornost jen na jeden problém*), *upozornit* (*tajemník upozornil na omyl*); *jevit* (*o literaturu nejví zájem; ve výpovědích svědků se objevily rozpory; své rozhořčení nedává najevo; zatím se neprojevil; společenské jevy; ona nám zjevně lže*). V této souvislosti je zajímavá dvojice pojmenování *jeviště a hlediště*; zatímco u *hlediště* je souvislost s viděním (s *hleděním, díváním*) zřejmá, u slova *jeviště* si ji zpravidla tolik neuvědomujeme, a přece pojmenovává místo, kde se věci *dávají najevo, kde se jeví*, kam *hledíme*. Sloveso *jevit se* je samozřejmě motivováno nejen viděním, ale dále i vztahem podstata – jev a představovým schématem UVNITŘ – VNĚ (viz

zde 3.1.1). Také *obraz* se primárně nabízí k vnímání zrakem, ale v širším významu je i výsledkem intelektuální činnosti, např. *udělat si o něčem / o někom obraz / obrázek*, srov. též *obrazná pojmenování, obraznost* aj.

Zvlášť je třeba se v souvislosti s viděním zmínit o **odborných textech**; zejména pro ně (ale nikoli výhradně pro ně) jsou charakteristická vyjádření motivovaná viděním, v nichž vidění zastupuje přístup k věci, rozumění nebo jiné intelektuální aktivity, např. *nový úhel pohledu*, již zmíněný *zorný úhel*; *patrný vývoj*; *přehled literatury*; *přehledný výklad*; *jeho rozhled* (nebo také *obzor*) je *široký* atd. Nepřímo je motivováno viděním i sloveso *ukázat* (připomeňme si běžné formulace výkladových textů: *v další kapitole ukážeme*; *na tomto příkladu autor ukázal*; *ukazuje se, že...* atd.); *ukázat* můžeme to, co je „viditelné“, stejně tak *poukázat na něco*. Není jisté náhodou, že nedokonavé sloveso *ukazovat* se užívá (vedle *znakovat*) pro dorozumívání znakovým jazykem Neslyšících, který je vizuální formou komunikace.

Viděním jsou motivovány i některé výrazy, které se postupně staly sekundárními předložkami, např. *z hlediska něčeho*; *se zřetelem na něco*; *bez zřetele k něčemu*; *vzhledem k něčemu*; *ohledně něčeho*; *bez ohledu na něco*; *vůči někomu*; *nehledě k tomu*; jsou to právě ty, s nimiž se zhusta setkáváme v textech výkladových, úvahových, esejistických, kdy je třeba fakta nebo *názor* autora *nahlédnout*.

S důrazem na jazyková vyjádření, konkrétně na odvozovací schopnosti češtiny, píše o vidění ve svých *Meditacích o základech vědy* matematik P. Vopěnka: „Spleť jevů, do níž jsem uvržen, vábí mé pohledy. ... Pohledem ovšem nerozumím toliko pohled zrakem (to je máma očima), ale chápu ho v následujícím širokém významu. Pohled je hledáním toho, s čím se lze shledat (to je toho, co lze zahlédnout), a hlídáním, hleděním si a ohledáváním toho, co jsem zahlédl.“ (Vopěnka, 2001, s. 11). Již ve své dřívější práci vychází od vidění (*nahlédnutí*) a porozumění viděnému a vysvětluje, že *názor* vzniká *nazřením* určité části světa, je porozuměním části světa ohraničené *obzorem*. Právě *názor* a *obzor* patří v jeho pracích z filosofie matematiky k stěžejním pojmům-termínům (Vopěnka, 1989).

Pro úplnost dodejme, že některá vyjádření této dílčí zdrojové domény nesměřují k cílové oblasti poznání; některé frazémy svědčí o tom, že vidění, hledění, dívání, koukání jsou spojovány i s **emocemi** (např. *vidí se v něm*; *zakoukali se do sebe*; *pohladila / probodla ho pohledem*; *nemůže se na to dívat*) nebo s **mravností** (např. *uhnul / uhýbá pohledem*). Tady se dílčí doména

„vlastní vjem vidění“ prolíná s další doménou „oči“, v níž se emoce a mravnost jako cílové oblasti uplatňují především (viz zde 3.2.1.2.2).

3.2.1.2.2

Druhou dílčí doménu tvoří **zrak**, **orgán zraku oči**, **deficit zraku slepý** (viz 3.1.7) a jejich deriváty. I zde je vidění považováno za spolehlivý **zdroj poznání** (konotace jsou pozitivní), např. *důkazy jsou očividné*; *očitý svědek*; *otevřely se mu oči*; *má oči všude*; *spadly mu šupiny z očí*; *nevěří vlastním očím*; *zavírá před tím oči*; *průzračný postup*; *krátkozraké počínání*; *je zaslepený*; *raněný slepotou*; *kde nechal oči?* a mnoho dalších.

Také zde se setkáváme i s opačně motivovanými frazémy (viz 3.2.1.2.1) s negativními konotacemi *dělat něco jen na oko*, tedy „ne doopravdy“, *stavět se mu do očí*, „záměrně klamat“, využívat toho, že smyslové vnímání může i zkreslovat.

Vědění, poznání, rozumění je jistě nejdůležitější cílovou oblastí metaforických vyjádření motivovaných viděním, ale není jedinou. Právě proto, že vidění a zejména orgán zraku oko souvisí s duší (srov. např. *oko je do duše okno*), je další důležitou cílovou oblastí **mravnost** (viz k tomu Kratochvíl, 2001; Švarcová, 2001). Svědčí o tom např. frazémy *dívat se někomu do očí* („mít čisté svědomí“); *sklopit oči*; *uhýbat očima*; *jít mu z očí*; *nechodit mu na oči*; ve všech čtyřech případech jde o projevy špatného svědomí, vědomí nějakého mravního poklesku (srov. i výše *uhýbat pohledem*) nebo někdy též o ostych, stud (*cudně klopila oči*). – Dodejme, že v některých kontextech není zřetelná hranice mezi popisem reality a pojmenováním přeneseným.

Další cílovou oblastí jsou **emoce**, a to zpravidla pozitivní, např. *opatruje to jak oko v hlavě*; *může na ní oči nechat*; *má oči jen pro ni*; *udělá, co jí na očích vidí*; *padli si do oka*. Emoce a poznání od sebe nejsou ostře odděleny, např. již zmíněnému frazému *zavírá před tím oči* rozumíme tak, že subjekt nechce o něčem vědět nebo si nechce uvědomit něco nepříjemného. Negativní emoce jsou vesměs spjaté s pláčem: *zbyly jí jen oči pro pláč*; *jedno oko nezůstalo suché*; k výjimkám patří frazém *je mu trnem v oku*.⁵

⁵ Připomeňme, že oko je častým zdrojem metaforicky motivovaných lidových pojmenování rostlin (srov. Hladká, 2000). – Tématu oka z různých aspektů je věnováno 2. číslo časopisu Souvislosti 2001.

3.2.1.2.3

Jádrem dalšího okruhu je **světlo**, tedy podmínka, aby se vidění mohlo uplatnit; s tím souvisí i různá intenzita a různá ostrost vidění. Jde zejména o protiklady *světlo* – *tma*, *světlo* – *stín*, *jasný* – *matný* a jejich deriváty. Světlo symbolizuje život, radost a vůbec pozitivní jevy, právě světlo často zastupuje **poznání** jako výsledek mentálního usilování, viz i základní (dnes již poněkud otřelou) filosofickou metaforu *světlo poznání*. *Světlo* a *jas* mají pozitivní konotace, např. *vnést do problému (nové) světlo* nebo alespoň *paprsek světla*; *vidět to v pravém / v jiném světle*; *vyjít s tím na světlo*; *vyplulo to na světlo*; *světla památka*; *rozsvítilo se mu*;⁶ často se těmito metaforami vyjadřuje náhlé poznání (podobně jako např. *prohlédl, prozřel, spadly mu šupiny z očí*, viz výše). I v této dílčí doméně najdeme doklady pro to, že světlo je nejen podmínkou vidění, ale **může i zkruslovat**, např. *vrhat na někoho špatné světlo*; *stavět se do příznivého světla*; *ukázat něco v příznivém osvětlení* (viz též výše *stavět se mu do očí*).

Jas zpravidla konotuje to, na co je velmi dobře vidět, metaforicky zejména pak **vědění zřetelně strukturované**, např. *objasnit něco* (vedle *vysvětlit něco*); *je mu to jasné*; *má jasnou představu*; *vyjasnili si stanoviska*; okrajově sem patří i *jasnovidec* („ten, kdo dává najevo, že jasně vidí do budoucnosti“). Protiklad *matný* evokuje naopak poznání strukturované nedostatečně, např. *matně si na to vzpomínám*; *má o tom jen matnou představu*; podobný význam má i *mlhavý* (*má mlhavou představu*); záměrnou nezřetelnost evokuje *zamlžit souvislosti*; *pořád jen mlží*.

Světlo je metaforou nejen pro poznání, ale v křesťanské tradici také pro **víru** (*světlo víry*; „já jsem světlo světa“), výraz biblického původu *světlo* v *temnotách* symbolizuje víru, respektive naději v postavě Ježíše Krista a širě i příznivý obrat v nepříznivém vývoji (viz Ouředník, 1994), např. *světlo na konci tunelu* (o vztahu světlo – tma viz zde 2.1).

Tma („stav bez světla“, jak uvádí SSČ), *temnota* je symbolem smrti i toho, co se smrtí souvisí nebo ji připomíná, např. nevědomí. I v oblasti mentálních a společenských jevů má konotace negativní (co nemá být vidět, co nesnese světlo, co má raději zůstat utajeno), evokuje **záměrné znemožnění poznání**, např. *zatemnit souvislosti*, nechotu jedince akceptovat fakta (archaické *tmář*, vzdáleněji i *vytmařit někomu něco*) nebo alespoň **neznámo** (*skok do tmy*). Také pro fyziologický jev ztráty (*jasného*) vědomí

⁶ Etymologicky sem patří i *rozbržsko se mu* (Rejzek, 2001).

užíváme derivátu slova *tma* (*zatmělo se mu před očima*). O negativních konotacích slova *tma* svědčí mimo jiné i to, že se od něj netvoří deminutivum (na rozdíl od *světlo*). Odvozené adjektivum *temný* v přeneseném významu evokuje často přímo **zlo** (*temné pozadí*; *temné síly*, dále i *kalné vody*, tj. neprůzračné, takové, do nichž není nebo nemá být vidět), nedostatek svobody a beznaděj (období *temna*).

Stín jako protiklad světla (ve smyslu osvětlený versus neosvětlený prostor) zastupuje v obrazných vyjádřeních spíše řízení osudu než lidský zámer (*stinné stránky života*; *údolí stínů*), ale ne pouze, srov. *zastínit někoho* (znemožnit, aby na něj padalo světlo, aby byl vidět, aby se o něm vědělo), *stín pochybnosti* (nepatrné znejistění). (V jiné cílové oblasti, která však je s viděním úzce spjata, se uplatňuje slovo *odstín* (*odstíny barev*) a dále *odstínit* ve významu „jemněji rozlišit“.)

Světlo je sice podmínkou vidění, ale nesmí být příliš silné: metaforické oslnění vzbuzuje pozitivní emoce, např. *oslnila ho svou krásou*; *oslnil všechny svým výkladem*, ale oslnění znemožňuje ostré vidění, může vidění (a rozumění), a tedy i poznání pravého stavu věcí zkruslovat (srov. též *přechází mu zrak*); srov. ostatně i etymologickou souvislost *oslnit* s *oslepnout* (Rejzek, 2001).

3.2.1.2.4

Zdroj metafor další dílčí domény spočívá v tom, že **vidění může být znemožněno nebo znesnadněno** nejen nedostatkem světla, ale také **mechanicky**: zakrytím nebo zahalením. Obrazná vyjádření evokují často nedostatečné vědění, např. *má klapky na očích* („nechce znát nepříznivá fakta“), proti *spadly mu šupiny z očí*; *prohlédl* („náhle porozuměl“).

S nedostatečným věděním spojujeme především vyjádření, kde se uplatňují slovesa *zakrýt*, *zastřít*, *skrýt*, *zahalit* a naopak *odkrýt*, *odhalit*, *předestřít*. Konotace zpravidla nebývají neutrální, záleží na tom, co někdo zakrývá, i na tom, kdo něco odkrývá, jaké jsou záměry subjektů zakrývání a odkrývání. Jednoznačně negativní konotace mají frazémy *skrýt* / *skrývat* / *zastírat své záměry* / *úmysly*, které evokují neetické jednání subjektu stejně jako substantivum s blízkým významem *pokrytec*. Negativní konotace má i sloveso *podezírat* a jeho deriváty. Ten, kdo někoho z něčeho podezírá, hodnotí takové jednání jako negativní (*podezírám Jakuba, že kouří*), a proto utajované; pokud Jakubovo kouření za negativní nepovažujeme nebo ho Jakub zveřejní, sloveso *podezírat* neužijeme. Současné však negativně zpravidla hodnotíme i podezírajícího; v češtině toto slovo evokuje „zírání pod něco“,

odhalování toho, co je skryté, narušování soukromé sféry jiných osob (podrobněji viz Nebeská, 1999a).

Skrývat nebo naopak *dávat najevo* můžeme nejen své záměry a činy, ale také své emoce, např. *skrývat strach / obavy / hněv* apod. Tady jsou konotace spíše individuální: kdo hodnotí vysoce statečnost, bude hodnotit pozitivně i skrývání strachu, kdo hodnotí pozitivně sebeovládání, hodnotí pozitivně skrývání hněvu, kdo považuje sebeovládání za blízké přetvářce, bude asi skrývání emocí hodnotit jinak.

To, co je skryté, může být také *tajné, utajené, tajemství*; tajemství může *vyjít najevo*, někdo ho může *odhalit, zveřejnit*.

Vidění může být znesnadněno také clonou; *clona* je „mechanická zábrana před světlem“, přeneseně i před jiným působením, srov. např. aktuální metaforu *vytvořil clonu mezi nepřátelými stranami*. Sloveso *zablácet* se užívá i v širším významu „překážet, vadit“ s negativními konotacemi, srov. např. pejorativní *zablácení tu celé dopoledne*; srov. též *smrdí tu celé odpoledne*; v obou případech negativní emoce vzbuzuje nelibý smyslový vjem (srov. zde 3.2.3.7).

3.2.1.2.5

Zcela okrajový je v češtině okruh metafor motivovaných **pomůckami vidění**, např. *brýle mámení*; *vidět to růžovými / černými brýlemi*; obě uzuální metafory vyjadřují zkreslení pravého stavu věcí, evokují tezi, že smysly mohou klamat, konotace jsou tedy spíše negativní (o „očích“ a „brýlích“ srov. zde 2.1 a 2.2).

Poznání detailů evokují jiné uzuální metafory *pod drobnohledem*; *pod mikroskopem* i aktuální *poslanci pod lupou* (titulek článku s podrobnými informacemi).

3.2.1.3

Jazykové doklady svědčí o tom, že dosti systematické jsou **vztahy mezi zdrojovou oblastí zraku a cílovou oblastí poznání** a intelektuálních aktivit, opakují se i vztahy mezi **očima a mravností a očima a emocemi**. Ve zdrojové oblasti zraku jsme však zaznamenali i takové případy, kde se **vedle zraku** uplatňuje i **další zdrojová oblast**.

Jsou to např. některé deriváty slovesa *zřít*: *uzor, uzorový, uzorný*; vyjadřují to, co hodnotíme pozitivně, co je hodné následování, popř. čím se řídíme.

Zdrojovou oblastí je tu jednak **vnímání zrakem** (na co se hledí), jednak **vertikalita**, v tomto případě směr nahoru, k čemu se *vzhlíží*. Za hodnotnější se považuje to, co je výše (viz zde 2.2), k tomu se *vzhlíží*, to je *vzorem*.

Zdroj jak ve vidění, tak ve vertikalitě pocítujeme i u slov *dozor* a *dohled* (*dozírá* i *dohlíží* se shora dolů), tady však nespojujeme vertikaltu s hodnocením tak bezprostředně; *dozor* i *dohled* patří především k projevům převahy jedné osoby nad druhou. Motivace je ale složitější, může se tu uplatnit i starostlivost: *dozor* i *dohled* umožňují porovnat faktický stav věci (to, co vidíme) se stavem žádoucím, popř. k žádoucímu stavu přispět. Ovšem *dohled* může být laskavý, motivovaný starostí o toho, na koho *dohlížíme* (např. na dítě, na nemocného), nebo může být projevem moci: pak se nabízejí např. slova *dohlížitel* a *dozorce*, která mají konotace zřetelně negativní.⁷ I slova *hlídat* a *hlídka* jsou motivována viděním, stejně jako frazém *šilhat po někom / po něčem*, objekt zájmu je zpravidla nějak žádoucí, např. *šilhá po krásné sousedce / po ředitelském místě*.

To jsou příklady spíše izolované, lze však doložit i systematictější korelace, např. metafory, kde zdrojovou oblastí je **vnímání zrakem** a současně se uplatňuje i představové schéma **cesta**, např. *dívá se jen dopředu*; *ukončení projektu je v nedohlednu*; *nedohlédl, kam jeho činnost povede*; *na nikoho / na nic se neohlíží*; *vzor hodný následování*; *jeho vyhlídky nejsou dobré* a snad i již zmíněné *nedozírné následky*.

3.2.2 Sluch

3.2.2.1

A. Pajdzińska (1996) si klade otázku, proč se základní metaforou pro poznání stal zrak, a nikoli sluch, a uvádí, že vidění je spojeno s aktivitou, s aktivním přístupem k poznání; aktivita spočívá v tom, že člověk může před tím, co vidět nechce, zavřít oči, zatímco slyšící si nemůže vybírat, co uslyší (tomu však poněkud odporuje metafora *zачпává si před tím uš*). Druhý argument je méně průkazný: sluchem vnímaná informace pomíjí (o vztahu metafor vidění a slyšení viz zde 3.1, též Arendtová, 2001).

⁷ Tento směr úvah by nás dovedl daleko: starostlivost a moc jsou krajní body škály, starostlivost a péče může postupně v moc přerůst, moc nebo převaha může být starostlivostí maskována atd.

Cílovou oblastí vyjádření motivovaných sluchem jsou v některých případech vztahy mezi komunikanty a **mezilidské vztahy** vůbec. Pokud jde o ten typ vztahů, které se pohybují na škále mezi vstřícností a uplatňováním moci nebo alespoň převahy, je dominantním partnerem ten, kdo poslouchá (týká se to základního významu slovesa *poslouchat*). Nikoli jen *slyšet někoho*, ale *poslouchat ho*, *naslouchat mu*, *vyslechnout ho*, tj. „sluchem aktivně vnímat, nechat na sebe působit“ je projevem respektu k mluvčímu a k předmětu, o kterém se mluví, např. *popřát někomu sluchu*, nebo naopak *být hluchý k něčemu*.⁸ Svědčí o tom i derivát *slušný* (ten, kdo si zaslouží, aby byl poslouchán, zaslouží si úctu, respekt). Někdy je slyšení zřetelněji spojeno s hodnocením (*to slyším rád; nechci o tom ani slyšet*). – Velmi vyhrcožený vztah mezi komunikanty, kdy dominantním partnerem je také „posluchač“, vyjadřuje sloveso *vyslýchat* a jeho deriváty (*vyslýchající, vyslýchaný, výslech*); není založen na úctě a respektu, ale pouze na moci.

Opacně rozložené vztahy mezi mluvčím a posluchačem navozuje sloveso *poslouchat* v některých dalších významech; dominance mluvčího může být založena na respektu, např. u derivátů *posluchači* vysoké školy, *posluchárna*; sloveso *poslouchat někoho* ve významu „chodit na jeho přednášky“ se užívá dnes už zřídka. – Přeneseně vyjadřuje sloveso *poslouchat* s vazbou *někoho* stav podřízenosti toho, kdo poslouchá; dominance „mluvčího“ je založena na moci, citovém vztahu nebo alespoň respektu (*poslouchat velitele; poslouchat maminku*). I *poslušný* je ten, „kdo je nástrojem něčí vůle“.

Zdrojová oblast sluchu se uplatňuje i ve vyjádření jiných typů mezilidských vztahů; jestliže jsou vztahy mezi lidmi vyvážené, nekonfliktní, partneři spolu *souhlasí* (viz níže 3.2.2.3), jejich vztahy jsou *harmonické*, říkáme, že je mezi partnery *souznění, soulad*, že si umějí *naslouchat*. Deriváty slovesa *ladit* se užívají i v pojmenováních psychických stavů, např. jedinec může být dobře *naladěný* nebo naopak *rozladěný* (mít *dobrou / špatnou náladu*), partneři mohou být *naladěni na stejnou vlnu*. – Harmonie nebo soulad může být i mezi barvami, součástmi oblečení nebo zařízením místnosti, říkáme, že tyto věci *spolu ladí* nebo *neladí*.

⁸ O konotacích adjektiva *hluchý* srov. zde podrobně v 3.1.7.

Další aspekty mezilidských vztahů souvisejí s **hlasitostí a tichem**, jistou roli tu hraje i **intenzita** vnímání sluchem.

Tichý je atributem člověka, který nechce, aby ho bylo slyšet, popř. aby se o něm vědělo. Může mít pozitivní konotace, zejména diskretnost (ticho jako protiklad hlasitosti nebo jakéhokoli zvuku), skromnost, nenápadnost, např. *tichý člověk* (ten, kdo neobtěžuje mluvením ani hlukem, respektuje soukromí ostatních, pohybuje se *neslyšně*), ale také negativní, např. *tichá voda; tichošlápek* jsou atributy člověka, který má zájem na tom, aby on sám nebo jeho aktivity zůstaly skryté; i *tichý společník* zůstává utajen. Opak utajení, (nežádoucí) zveřejnění, nediskretnost někdy spojujeme právě s hlasem a hlasitostí, např. *rozhlásit něco* a dále i pejorativní *roztroubit něco*.

Hlasitost, hlučnost má obvykle negativní konotace (vtíravost, narušení soukromé sféry), jako např. *křiklavé*, nebo dokonce *řvavé barvy*, které obtěžují (proti *barvám tlumeným*); srov. i nelibozvučné expresivní výrazy pro hluk (*rámus, randál, kravál*). *Ticho* – „stav bez hluku“ – konotuje **klid** a dále pohodu a spokojenost (srov. též opozici *klid – neklid*); snad i proto se užívá odvozené sloveso *utíšet* ve významu „uklidnit“, zmírnit negativní emoce, které někdy mívají hlučné projevy („způsobit, aby byl někdo tichý“), např. *utíšet pláč / dítě* a dále *utíšet bolest / žal*. Stejný etymologický základ má i sloveso *těšit* s vazbou *někoho* a blízkým významem („konejšit“); srov. i deriváty *potěšit někoho, útěcha, bezútěšný* a další (Rejzek, 2001). Slovesa *utichnout* a *utíchat* se užívají v základním i přeneseném významu i v dalších kolokacích: *vítr utichl; bouře utichla; boje / diskuse utichly* aj. ve významu „skončení děje, který mohl mít i hlučný průběh“ (*vítr skučel; bouře burácela; hrom bil* aj.).

Lidský hlas je projevem aktivity jedince; to zůstává do jisté míry zachováno i v přenesených významech slova *hlas* a slov odvozených, např. *dát někomu hlas; mít pozitivní ohlas*, výše zmíněný *souhlas, přihlásit se k něčemu / k někomu; vyhlásit něco; vyhláška* nebo naopak *odmlčet se* („z vlastní vůle ustát v činnosti“) a dokonce *umlčet někoho* („znemožnit mu, aby se projevil, aby jeho hlas byl slyšet“). *Promlčený* může být i termín nebo nějaký prohrěšek, naproti tomu adjektivum *zamlklý* spojujeme výhradně s mluvením (o mlčení srov. Vaňková, 1996). Pro význam „umlčet někoho“ má čeština i sloveso *zakřiknout* a dále deverbativum *zakřiknutý* s širším významem „nesmělý“, „plachý“, „ustrášený“.⁹

⁹ Stranou zde ponecháváme vztah slyšení – mluvení.

Také sloveso *vyzvat* je motivováno původně slyšením; přeneseně subjekt dává podnět druhému, aby se projevil – srov. i deriváty *vyzývavý* (*vyzývavé chování*) a dnes zejména frekventované slovo *výzva* (*je to pro něj velká výzva*).

Slovo *důraz* (v základním významu „zesílení hlasu“) i *zdůraznit* mají konotace neutrální („přikládat něčemu význam“). – Ojedinělé jsou i křesťanskou tradicí motivované metafory *slyší zpívat andělíčky* vyjadřující velkou fyzickou bolest; pozitivní emoce vyjadřuje *rajská hudba*.¹⁰

3.2.2.4

Orgán sluchu **ucho** se v metaforách uplatňuje především v souvislosti se slyšením (*sedí si na uších; tahá to za uši; má tenké uši*). Slyšení se někdy chápe jako zdroj poznatků, někdy nepřiliš spolehlivý, např. *slyšela jsem, že Václav nepříjde* ve významu „určitě to nevím“, „prý“, *kde jsi to slyšel?* ve významu „odkud to víš?“ apod.; slyšení může být i zdrojem poznatků v rozporu s etikou, „odposlechem, např. *i stěny mají uši*, srov. i název známého českého filmu „*Ucho*“. Ojedinělé jsou metafory, kdy slyšící poznatky odmítá, např. *zacpává si uši* (podobně i *nechce nic slyšet* proti *to rád uslyší*, viz 3.2.2.1). Jiné metafory jsou motivovány tím, kde jsou uši na těle umístěny, např. *je v tom zapleten až po uši; je zamilovaná až po uši*, popř. *má za ušima*.

3.2.2.5

Výjimečně sluch evokuje nedostatečnost poznání (založenou pouze na smyslovém vnímání), např. *vědět něco jen z doslechu* podobně jako *znát někoho od vidění*, (viz 3.2.1.2.1) nebo nepotvrzenou domněnku (*slyší trávu růst*). Výjimečný je „vizuální efekt“ toho, co můžeme slyšet, v metafoře *visí mu na rtech*.¹¹

Velmi zřídka se v českých metaforách staví sluch na stejnou úroveň se zrakem. Jde o takové frazémy, z nichž je zřejmé, že informace ze smyslových orgánů do mysli jedince nepronikají, a to buď proto, že chybí patřičný stimul, např. *není po něm ani vidu ani slechu* („nikdo o něm nic neví“), nebo proto, že jedinec svoje smyslové orgány „vypnul“, např. *nevidí, neslyší* („je zcela zaujat svou činností nebo svými myšlenkami“).

¹⁰ O rytmu a vibracích viz zde 3.2.5.

¹¹ Tady se nabízí otázka, do jaké míry to souvisí s odezíráním neslyšících.

3.2.3 Čich

Čich? V životě jsem na něj nepomyslel. A když jsem ho ztratil, bylo to, jako bych náhle oslepl. Život skoro ztratil půvab – netušil jsem, že pro radost ze života jsou tak důležité vůně a pachy. Každý člověk má své charakteristické pachy, mají je knihy a města, má je jaro – a přicházejí k nám skrze čich. Ani si to neuvědomujeme, ale pachy tvoří pozadí všeho, co prožíváme. Můj život je teď neúplný, jsem ošizen.

(Sacks, 1993, s. 166)

Takto mluví jedna z postav „klinických“ povídek Olivera Sackse, muž, který přišel o čich – a teprve pak poznal, jak byly pachy a vůně důležité pro jeho prožívání světa. Obvykle si totiž vůbec neuvědomujeme, co pro nás znamená náš čich a vjemy, které jeho prostřednictvím získáváme. Možná se dokonce domníváme, že bychom bez čichu mohli vcelku dobře (př)žít.

3.2.3.1

Čich je jedním z výrazných příkladů jevů, u nichž se dosti liší obraz „vědecký“, v němž je čichu postupně přiznávána značná důležitost, a obraz jazykový, v němž pro češtinu platí, že čich je v rámci obrazu lidských smyslů ztvárněn spíše jako smysl důležitý méně. Medicína, psychologie a další vědy ukazují, že lidský čich je zřejmě významnější, než si běžně myslíme.¹² V odborné literatuře se o čichu můžeme mimo jiné dočíst, že je jedním z nejdůležitějších (a zároveň jedním z neprimitivnějších) smyslů, který však není pro přežití člověka nezbytný (Atkinsonová a kol., 1995, s. 161) – jeho ztráta či porucha ale mohou mít značný vliv na kvalitu života (kromě ovlivnění celkové „pohody“ mohou mimo jiné znemožnit vykonávání některých povolání či způsobit nutriční problémy a zvýšit ohrožení chemickými látkami nebo zkaženým jídlem, srov. Cowart – Rawson, 2001, s. 588, zde odkazy na další práce). Dále bývá uváděno, že čich má ze všech smyslů nejpřímochařejší cestu do mozku (Atkinsonová a kol., 1995, s. 164). Jiné práce konstatují biologickou souvislost čichu s některými vrozenými reakcemi (např. potravními a pohlavními) a upozorňují na jistou degeneraci čichu jednak v souvislosti s věkem (Cowart – Rawson, 2001,

¹² Srov. též úlohu připisovanou čichovým vjemům v aromaterapii.

s. 588), jednak v „kulturních podmínkách života“ (Nakonečný, 1995, s. 255). Čich je z hlediska množství informací, které jím člověk získává, až předposledním smyslem: nejvíce informací, přes 90 %, získáváme údajně zrakově, nejméně chutí (Nakonečný, 1995, s. 250).¹³ Zajímavé jsou poznatky týkající se čichových vjemů a jejich jazykového uchopení: podle některých výzkumů sice „zdravá osoba je schopna rozlišovat 10 000–40 000 různých pachů, ženy obecně více než muži“ (Atkinsonová a kol., 1995, s. 164),¹⁴ „naše schopnost rozlišovat pachy však není doprovázena bohatým slovníkem názvů, které by je popisovaly“ (Atkinsonová a kol., 1995, s. 164). Pokud si čichové vjemy jednou zapamatujeme, je to zapamatování dlouhodobé, ovšem slovní pojmenování i známých pachů činí často potíže (Coward – Rawson, 2001, s. 583).¹⁵ Rovněž je důležité zjištění, že čichové vjemy mají „silný emoční přízvuk“ (Nakonečný, 1995, s. 255). Někteří autoři zdůvodňují „emoční přízvuk“ či „zabarvení“ mimo jiné skutečností, že zdroj čichových vjemů je často nezachytitelný jinými smysly. Tato charakteristika může mít svůj podíl i na dalších významech spojovaných s čichem (např. „the smell of life, the smell of death, the odour of the soul“) (Coward – Rawson, 2001, s. 568).¹⁶

Jazykový obraz čichu¹⁷ v češtině zatím není příliš prozkoumaný. A. Pajdzińska v případě jazykového obrazu čichu v polštině konstatuje, že čich je zřejmě nejméně důležitým smyslem, neboť odkazy k němu byly v materiálu, který zkoumala, nejméně časté a také metaforických rozšíření / přenesení významu nebylo mnoho – týkala se především usuzování, vyvozování

¹³ Autor odkazuje na práci Shannon (1948), bližší bibliografické údaje však neuvádí.

¹⁴ Autoři odkazují na práci Cain, W. S. Olfaction. In Atkinson, R. C. a kol. (eds.). *Stevens' Handbook of Experimental Psychology*. Vol. 1. New York, 1988, s. 409–459.

¹⁵ Autoři odkazují na práci Lawless, H. – Engen, T. Associations to Odors: Interference, Mnemonics, and Verbal Labeling. *Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory*, 1997, 3, s. 52–59.

¹⁶ Autoři odkazují na práci Howes, D. On the Odour of the Soul: Spatial Representation and Olfactory Classification in Eastern Indonesia and Western Melanesia. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 144, 1988, s. 84–113.

¹⁷ Tato kapitola se věnuje čichu lidskému. Jazykový obraz čichu zvířecího se od obrazu čichu lidského v češtině značně liší. U řady živočichů (např. ptáků, ryb) v podstatě o čichu neuvažujeme. Konceptualizujeme např. čich u psa, popř. u příbuzných šelem – jako i v jiných podobných případech se řada výrazů, které jsou při užití o čichu zvířecím (psím) neutrální (*čuch, čuchat, čenichat, čmuchat, větřit*), při užití o člověku stává výrazně expresivní a často získává negativní konotace (viz přenesené významy v 3.2.3.7).

(Pajdzińska, 1996, s. 127; analýzu jazykového obrazu čichu v polštině viz též Grzegorzczkova, 2004). Ani v českém jazykovém obraze světa nezaujímá čich nejpřednější místo, přesto však není nezajímavý.

Skutečnost, že oblast vztahující se v češtině k čichu není příliš obsáhlá, dovoluje podrobněji prozkoumat nejen (ne příliš početné) zdrojové a cílové oblasti konceptuálních metafor spojených s čichem (3.2.3.7), ale též jazykový obraz čichu a čichových vjemů ve významech nemetaforických.

3.2.3.2

Z hlediska historického a etymologického můžeme sledovat **souvislost slova čich** se dvěma slovy s obecnějšími významy: *čítí* a *smysl*. Např. V. Machek ve svém etymologickém slovníku uvádí: „čich (stč. = smysl vůbec) ... čuchati je s-ové intensivum od ču-ti (č. čítí) ... Pův. význam čítí vůbec; v češtině zúžen na čítí nosem“ (Machek, 1957, s. 73). Podobný výklad nabízí i J. Rejzek: „čich, ... Stč. *čuch, čich*, tělesný smysl, pak zúženo na ‚smysl k vnímání vůně a zápachu‘. Odvozeno od *čúti* (čít).“ (Rejzek, 2001, s. 116). U slovesa *čít* autor uvádí, že „Psl. *čuti se vykládá z ide. **(s)keu-* ‚vnímat smysly‘“ (Rejzek, 2001, s. 118).¹⁸

Ještě ve slovníku Jungmannově (Jungmann, 1889, díl I, s. 294) najdeme vymezení významu „čich = cit, sensus“ s doklady *pět čichůw, tělesné čichy* (srov. zde 3.1.2). V češtině současné se však již čich označuje jako jeden z pěti smyslů (nikoli čichů) a sloveso *čítí* je dnes posuzováno jako knižní nebo odborné (srov. SSČ). Spojení s obecněji pojatým vnímáním však není u čichu ani v současné češtině zcela zrušeno. Pro vnímání čichových vjemů se stále užívá obecnější sloveso *čítit*, popř. *čichat* (rozdíl mezi nimi viz 3.2.3.4).

„Čich“ může navíc zastupovat tzv. „šestý“ (či jiný) smysl, intuici, schopnost předvídat, tušit, popř. předpoklady („cit“) pro určitou činnost (srov. např. *mít cit pro něco a mít čich pro / na něco*; viz též 3.2.3.7).

3.2.3.3

Jednou z charakteristik jazykového obrazu smyslů v současné češtině se zdá být to, že **zrak a sluch** se jeví jako smysly **důležitější**, prominentnější, naopak **chuť a hmat** jako méně důležité (i když např. oblast související

¹⁸ Více viz 3.1.3 a 3.1.5.

v českém jazykovém obraze světa s hmatem je značně bohatá, srov. 3.2.5). **Obraz čichu** je přitom bližší chuti a hmatu, popř. šestému smyslu, **intuici** (která se tak vřazuje mezi smysly „méně důležité“), než zraku a sluchu (více o hierarchii smyslů viz 3.1.5). Je zajímavé, že např. blízkost čichu a chuti je potvrzována (a to i jako fyziologická) rovněž některými pracemi zabývajícími se lidskou percepcí v rámci nelingvistických oborů.¹⁹

Jazykové obrazy dvou prominentních smyslů, zraku a sluchu, se od jazykového obrazu zbylých smyslů oddělují, což se projevuje např. v tom, že pro zrakové a sluchové vnímání existují specifická slovesa označující význam „vnímat daným smyslem“ (tj. prosté, „pasivní“ vnímání zrakem či sluchem, nikoli aktivní činnost) – mimo jiné *vidět, slyšet*. Pro ostatní smysly lze v neoborném jazyce užít shodně sloveso *cítit*, a to jak pro vjemy čichové (*cítit vůni* nebo *zápach něčeho*), tak hmatové (*cítit* např. *jemnost* či *hrubost látky*) i chuťové (*cítit v jídle papriku*). Totéž sloveso je možné užít i pro vnímání ne-smyslové, např. pocity (*cítit radost, vztek*), bolest (*cítil bolest za hrudní kostí*), tušení, předtuchy a jiné jevy tělesnými smysly neuchopitelné (*cítil ve vzduchu katastrofu* či *nebezpečí* atp. – jako kdyby tyto jevy vydávaly cosi jako neviditelný pach, který cítíme čichem, popř. se stávaly hmotnými a vnímatelnými i dalšími smysly (např. hmatem), srov. *cítil na sobě cizí pohled*). Pro příjem zrakových či sluchových vjemů naopak sloveso *cítit* užít nelze (např. kanárka můžeme *vidět* či *Slyšet*, ale nikoli *cítit*, pokud nejde o pach či dotek, srov. 3.1.3).

Dalším rozdílem mezi jazykovými obrazy zraku a sluchu na jedné straně a obrazy smyslů ostatních na straně druhé je fakt, že existují jednoslovná označení vad zraku a sluchu, např. *krátkozraký, dalekozraký, slepý, nevidomý, neslyšící, hluchý, nahluchlý, nedoslýchavý* (u zraku má čeština i výraz pro osobu s vynikajícím zrakem: *bystrozraký*), v (neoborné) češtině však nejsou jednoslovná vyjádření pro porušený či výborný čich, chuť, hmat. Je možné užít pouze obecné „*nečítit*“ nebo různé opisy a frazémy (viz dále; o kvalitě smyslů a o smyslových defektech viz 3.1.6 a 3.1.7).

¹⁹ Tyto práce někdy rozlišují čichové vnímání retronazální a ortonazální (retronasal x orthonasal olfaction) a konstatují, že tzv. chuť je v podstatě tvořena komplexem různých typů vjemů, mimo jiné též retronazálních čichových: „The smell sensations evoked via this retronasal stimulation constitute a substantial portion of what is colloquially called *taste*, but is actually a complex mixture of gustatory, textural, temperature, and olfactory properties of foods that is perhaps most accurately captured in the term *flavor*“ (Coward – Rawson, 2001, s. 586; autoři odkazují na práci Rozin, P. „Taste-Smell Confusions“ and the Duality of the Olfactory Sense. *Perception and Psychophysics*, 1982, 31. s. 397–511.).

Blízkost čichu a chuti, ale zejména **čichu a hmatu** se v českém jazykovém obraze světa projevuje např. tím, že k označování čichových vjemů se často užívá synestetických pojmenování z oblasti druhých dvou smyslů – převládá široce pojatý hmat (*jemná / ostrá vůně, ostrý zápach*, popř. *lehká / těžká vůně* – označení z oblasti vnímání tíhy či váhy), ale i chuť je využita dosti bohatě (*sladká vůně, kyselý pach / zápach*). Přenos výrazů z oblasti zraku je oproti tomu minimální (do této skupiny patří ojedinělý příklad z reklamy na parfémy *průzračná vůně* a možná též výrazy jako *ošklivá / šeredná vůně, ošklivý / šeredný zápach*). V případě popisu složek vůní parfému je zvykem užívat výrazy z oblasti sluchové (např. *vůně s tóny ovoce / květin*).²⁰

3.2.3.4

V případě lidského čichu může být v češtině činnost „**vnímat něco čichem**“ (v doslovném významu) označena slovesy *čichat* (*očichat, očichávat, přičichnout* atp.), *vonět* k něčemu (*přivonět* atp.), *cítit*, popř. též *čuchat, čenichat*. U těchto sloves obvykle není – snad s výjimkou *vonět / přivonět* k něčemu – patrné, zda vnímané pachy jsou příjemné, nebo nepříjemné. Nemáme jednoslovné označení pro dobrou/výbornou či naopak špatnou kvalitu čichu (obdobu např. *bystrozraký* či *slepý* u zraku, viz výše), je možné užít pouze víceslovné vyjádření *mít* (nějaký – *dobrý, jemný*, popř. *špatný, slabý*) *čich* (pro dobrý čich též *mít čich jako ohař*) nebo metonymický opis *mít* (*dobrý, jemný*) *nos*.

Vnímání čichem může být pojato dvojím způsobem: jako a) spíše pasivní (označováno obvykle slovesem *cítit*) – tedy „prosté“ vnímání čichem (aniž by daný subjekt vůni či pach aktivně vyhledával, „nasával“ vzduch atp.), jako např. ve výpovědi *cítím vůni akátů; cítím květiny; cítím česnek*; nebo jako b) spíše aktivní (označováno především slovesem *čichat*) – tj. „čichem (aktivně) zjišťovat“, např. *čichat* k něčemu, *očichávat* něco, *vonět* k něčemu. Jde o obdobné dvojí pojetí, které u zrakového vnímání představuje např. rozdíl mezi *vidět* a *dívat se* u sluchového vnímání *slyšet* a *poslouchat*.

²⁰ Přínosné by mohlo být také sledování proměn postavení jednotlivých smyslů v rámci jazykového obrazu smyslů v češtině, např. proměny frazému s významem „není po něm / nezůstalo po něm ani stopy“ naznačují oslabování pozice čichu a jeho vytlačování smysly prominentnějšími: PSJČ I (1935, s. 320) uvádí ještě dva doklady obsahující čich: *není po něm ani čichu* (z B. Němcové) a variantu kombinující čich a zrak *není po něm ani vidu, ani čichu*. V současné češtině se však užívá spíše kombinace zraku a sluchu: *není po něm ani vidu, ani slechu*.

3.2.3.5

Čichové vjemy – tj. to, co je čichem vnímáno – jsou v současné češtině dosti výrazně rozděleny na **pozitivní/příjemné** (*vůně*) a **negativní/nepříjemné** (*pach*, *puch*, *zápach*, *smrad*, *odér*). Oblast označující negativně hodnocené pachy (*zápach*) je přitom bohatší. (O „paletě“ slov označujících čichové vjemy srov. též P. Eisner, 1992a, s. 280–281; o jazykovém obrazu negativně hodnocených pachů viz též Saicová Římalová, 2003.)

Vyjádřit se bez hodnotícího příznaku o nějaké vůni/pachu je dosti obtížné. Existují sice vyjádření z hlediska hodnocení neutrální (může jimi být např. *pach*²¹ a *čítit*),²² v konkrétních kontextech se však obvykle přiklání spíše k hodnocení negativnímu, srov. např. výpovědi *něco čítím* (= „čítím něco nepříjemného“), *něco tu je čítit* (= „něco tu smrdí“). Také ve výpovědi *v místnosti se šířil pach* (něčeho) lze za „něčeho“ dosadit spíše pachy nepříjemné, např. *cibule*, *potu* atp., než vůně příjemné (*v místnosti se šířil pach růží* = „byl (mluvčímu atp.) nepříjemný“).²³ Jde-li o pachy/vůně pozitivní, bývá jejich libost explicitně zmíněna, např. *čítím tu něco příjemného*; *čítím, jak tu něco (příjemně) voní*. Rovněž např. *načichnout něčím* se vztahuje spíše k přijetí negativně hodnoceného pachu než příjemné vůně.

O entitách, jejichž pach vnímáme, můžeme užívat slovesa *vonět*, *smrdět*, *páchnout*, *zapáchat*, *čpět*, *zavánět*, popř. obraty *být smradlavý*, *smrdutý*, *voňavý* aj. Již v těchto vyjádřeních je opět obsaženo hodnocení, které danému vjemu připisuje vnímající subjekt – zda daná entita vydává pach, který se vnímá líbí (tj. *voní*), či nelíbí (tj. *smrdí* atd.) – i v případech, kdy označujeme vydávání pachu, nikoli jeho vnímání, se tedy v podstatě nelze vyjádřit neutrálně. Oblast označující vydávání negativně hodnocených pachů je opět bohatší.

Stejně jako „recepce čichových vjemů“ i „vydávání pachu“ může být pojato dvojím způsobem – buď jako a) v podstatě aktivní vydávání/vysílání

²¹ Takto neutrálně je slovo *pach* užíváno i zde v kap. 3.2.3, případná libost/nelibost je specifikována obraty pozitivně / negativně hodnocený pach.

²² Bez hodnocení libosti/nelibosti vjemu (popř. spíše s konotací kladnou) jsou označení cizího původu *aroma* a *parfemace*, jejichž užití je však kontextově omezenější. Hodnocení není také vyjádřeno u typu *čítit květiny*, *čítit síru* atp. (zde můžeme jen z mimojazykové zkušenosti usuzovat, které pachy bývají příjemné, které nikoli; preference různých vůní jsou individuální).

²³ Posunu konotací slova *pach* směrem ke konotacím negativním může napomáhat i jeho slovotvorná příbuznost se slovem *zápach*.

pachu, jako jakási „činnost“, „aktivita“ entity, která pach vydává (daná entita je obvykle „agentem“ či „nositelům děje“, např. *květiny v zahradě krásně voněly*), nebo je b) jako aktivní ztvárněn pach, který vychází/se šíří atp. z něčeho a daná entita je jakoby pasivní (např. *z konvice se linula vůně čerstvé kávy*).

Jazykový obraz různých pachů je založen na skutečnosti, že **nejsou viditelné ani hmatatelné**. Pach se může (jakoby sám) *šířit*,²⁴ *rozlézat*, *táhnout*, z něčeho *vycházet* či *se linout* nebo může *být* (něčím) *vydáván* či *šířen*. Chová se jako kontinuum něčeho nehmotného a neviditelného, podobně jako plyn či kapalina.

Může se ale také přenášet z původce na jiné entity, srov. něco něčím (= pachem něčeho) *načichne*, např. *šaty načichly plísni*, *vlasy mu načichly přepáleným tukem*. Pach (obvykle negativně hodnocený) může být též aktivní a do něčeho *proniknout*. Intenzita (opět obvykle negativně hodnoceného) pachu se dá měřit dle jeho dosahu: *zapáchat na deset / sto honů*.

Pach (typicky nehmotný, nehmatatelný a neviditelný) ovšem může být ztvárněn i tak, jako by byl „hmotný“ či „hmatatelný“ – do nehmotné sféry se tak přenáší hmatový vjem.²⁵ Týká se to především pachů negativně hodnocených a koncentrovaných, silných („hustých“). Dokladem na „zhmotněný“ zápach jsou např. obraty *v tom smradu může hůl stát* (Jungmann, 1990, díl IV, s. 189), *byl tam smrad, že by se dal krájet*, popř. též *zápach ho praštil přes nos*. Ojedinelé doklady na „zhmotnění“ a zviditelnění pozitivní vůně jsme našli jen v reklamách na parfémy či deodoranty, v nichž je vůně ztvárněna jako oblečení (*vůně, která tě oblékne*) či *ochranný štít*.

Slovní zásoba pro označování vůní a zápachů není příliš rozsáhlá. Lze ji rozdělit do několika okruhů:

- výrazy přenesené z oblasti jiných smyslů (viz též výše): např. *sladký*, *jemný*, *těžký* (*sladký zápach*, *sladká / jemná / těžká vůně* aj.);
- označení podle původce nebo podle entity, jejíž pach připomíná: např. *kočičina*, *mysšina*, *rybina*,²⁶ *dřevitá* / *zemitá* / *ovocná* / *květinová vůně*, *mrtvolný zápach* – pro označování pachů je typické, že místo výrazu pro daný pach je synekdochicky užito označení entity, která pach vydává (např. *vůně*

²⁴ *Šířit se...* může i zvuk, hudba, hluk.

²⁵ Srov. též *dušno bylo přímo hmatatelné*.

²⁶ Srov. však současný význam lexému *člověčina*.

květin, cítím květiny, pach plísň, cítím posečenou trávu); specifický výraz pro daný pach často vůbec neexistuje;

- označení obsahující hodnocení, zda je pach vnímátelei atp. příjemný / nepříjemný (např. *libá, lahodná, líbezná, nevábna vůně, nevábny zápach, odporný zápach*);
- označení podle intenzity a účinku (např. *omamná, opojná, výrazná, nevýrazná, silná, slabá, lehká vůně; výrazný, nevýrazný, silný, slabý zápach*; též *nelibá, nevábna vůně*, ale nikoli **libý zápach*).

Vůně parfémů bývá popisována podle složek nebo entit, jejichž vůni připomíná (*vůně květinová, vůně santalového dřeva*), nebo bývá užíváno adjektiv jako *elegantní, módní, klasická, romantická, emancipovaná, rafinovaná, mladá (vůně)*, která v podstatě popisují „image“ uživatele parfému.

Poněkud citlivou oblastí je pach/zápach vztahující se k člověku a k lidskému tělu, který v současnosti představuje určité tabu²⁷ (např. v reklamách na parfémy a deodoranty se neuvádí *ochrání vás, abyste nepáchli*, ale jen *ochrání vás*). Od označení pro negativně hodnocené pachy jsou odvozeny také některé nadávky, např. *smrad* (např. jako označení dítěte) či *smradoch*.²⁸

Označování vůní a zápachů se týká také řada frazémů a idiomů. I v tomto případě je bohatší okruh věnovaný negativně hodnoceným pachům. Pro negativně hodnocené pachy je využíváno následujících okruhů:

- peklo (*smrdět jako čert, ďábel*);
- vyměšování a odpady (resp. předměty s nimi související – *smrdět jako hajzl, kanál*);
- některá zvířata (*smrdět jako kozel, tchoř*; též některé předměty se zvířaty související: *smrdět jako psí kštiny*);
- mrtvoly (resp. osoby a věci s nimi spojené – *ras, rasův pytel*);
- některé (obvykle uzavřené či nevětrané) prostory (*smradu / smrad jako v tanku / hradu*, popř. *v Cařihradu*; též *smrádek, ale teploučko* se vztahuje obvykle k uzavřeným místnostem – teplo je zde protikladem vyvažujícím nevýhody zápachu).

²⁷ K historii vnímání různých pachů v dřívějších obdobích (18. a 19. stol.) srov. např. Corbin (2004).

²⁸ O možné souvislosti slov *pachatel* a *páchnout* srov. Rejzek (2001, s. 440), heslo *pachatel*: „Psl. *pachati snad znamenalo původně 'konat těžkou práci', původ by mohl být onom. od citosl. základu *pach- 'těžce oddychovat' (HK). V tomto případě je asi etymologicky totožné s *páchnout*.“

V oblasti pozitivně hodnocených pachů je příkladů mnohem méně: *vonět jako růže, vonět jako o posvácení*. Obrat *vonět jako v apatyce* nemusí být nutně pozitivně hodnotící a frazém *vůně jako když někdo stůně* má konotace negativní.

Je možné zobecnit, že **negativně hodnocený pach** se pojí s přesněji vymezeným okruhem: rozklad, hniloba, smrt, špína, popř. mokro, nevětranost, uzavřenost. Naopak **pozitivně hodnocené pachy** často (ale ne vždy) konotují svěžest, čistotu (zejména parfémy a deodoranty – někdy se v tomto kontextu objevuje i adjektivum *chladivý*²⁹), příp. čerstvý / čistý vzduch (tj. otevřenost, větrání atp.). Pozitivní konotace bývají spojovány s vůní květin, ovoce a s řadou spíše individuálně oblíbených entit: čerstvý chléb, čerstvá káva, pokosená tráva, voda (ale ne stojatá hnojící),³⁰ moře... Zatímco mokro a vlhko evokuje spíše negativní zápach, suché nemá pozitivní vůni, ale je spíše bez jakéhokoli pachu.

3.2.3.6

Při zkoumání jazykového obrazu čichu nelze opominout **jazykový obraz čichového orgánu – nosu**. Ovšem ne celý jazykový obraz této části těla souvisí s čichem – jazykový obraz nosu je ovlivněn nejen faktem, že jde o orgán čichu, ale též jeho pozicí, umístěním uprostřed obličeje a tím, že vyčnívá vpřed, je snadno viditelný atp. (srov. zde 2.3). Většina ze značného bohatství frazémů a idiomů, které se váží k nosu, se pojí právě s těmito dvěma rysy.

Pozice nosu, jeho umístění uprostřed obličeje, vyčnívání, viditelnost, popř. jeho různě ztvárněný pohyb jsou základem např. frazémů/idiomů *jít přímo za nosem, nosit nos nahoru, nosit nos vysoko, krčit nos, poznat někomu něco na nose, ohrnovat nad něčím nos*; srov. též *ofrňovat se nad něčím*. Blízkost či snadná dostupnost něčeho může být ztvárněna jako umístění blízko nosu (*snést něco někomu až pod nos*).

Na pomezí mezi významy „čichovými“ a „polohovými“ jsou frazémy/idiomy, v nichž je nos ztvárněn jako jakýsi „pátrací“ orgán, který zároveň funguje jako synekdocha za celého člověka (*strkat do něčeho nos – nestrkej nos, do čeho ti nic není; mít nos všude* = „o všechno se starat“).

²⁹ Příklad propojení oblasti jazykového obrazu čichu s oblastí vnímání teploty; vztah zápachu a tepla srov. též výše.

³⁰ Srov. podobnost stojící, „zkažená“ x proudící, čistá voda a nehybný, zapáchající vzduch v uzavřené místnosti x proudící, čerstvý vzduch.

Významy čichové reprezentuje např. frazém *mít jemný nos*, významy přenesené související s významy čichovými např. *nejde mu to pod nos*, *mít něco v nose* (= „mít určité tušení“). V případech, kdy je nos pojat jako orgán čichu, může také často tento smysl metonymicky zastupovat, a to jak ve významu konkrétním (viz výše uvedený příklad *mít jemný nos*), tak i v některých přenesených významech (např. *mít na něco nos* = *mít na něco čich / čuch* = „mít dobrou intuici“ atp.; více viz dále).

3.2.3.7

Pro **metaforická rozšíření významů a významy přenesené** jsou typické dvě charakteristiky:

- a) Často jde o rozšíření z oblasti vnímání smyslového k vnímání mimosmyslovému, k tušení, intuici (často něčeho, co teprve přijde, ale je už blízko).
- b) Častěji jde o rozšíření významů z oblasti negativního hodnocení (zápachu) než významů pozitivních (vůně).

Přenesené významy je možné rozdělit do několika typů, u nichž se zároveň pokusíme vymezit, které „konkrétní“ významy jsou jejich základem (dílečí zdrojové oblasti čichu); využijeme při tom příklady z české frazeologie a idiomatiky:

- Čich jako („konkrétní“) smysl, schopnost vnímat „konkrétní“ pachy je rozšířen na **nevymezený smysl bez specifického orgánu**. Stává se schopností vnímat nehmátelné, neviditelné; schopností tušit, předvídat, popř. něčeho si všimnout, mít postřeh pro něco. Význam můžeme doložit např. spojeními *mít na něco čich*; *mít na něco (dobrý) nos*; *mít (dobrý, jemný) nos*; *mít (dobrý, jemný) čich* (oba poslední případy s významem „mít (dobrý) instinkt“ atp.; všechny čtyři případy jsou zároveň příkladem konstrukcí, v nichž může být čich zastoupen nosem). Případy tušení nehmátelných jevů dokládají také např. obraty *čichat v něčem lest*; *cítit u někoho groš* (v tomto případě předpokládáme *cítit* s významem čichovým; k oběma příkladům viz též níže o rozšíření na jevy nehmotné).
- Zjišťování pachu pojaté jako aktivní činnost, aktivní vyhledávání něčeho podle pachu může být rozšířeno i na aktivní **vyhledávání jevů, které nevydávají „konkrétní“ pach**. Synonymem by byla slovesa *pídit se*, *hledat*. Užití tohoto typu bývají expresivní, hovorová a většinou mají negativní konotace („starat se o něco či pátrat po něčem, do čeho dotyčného nic není“). PSJČ I (1935, s. 320) uvádí např. úryvek z J. Vrchlic

kého kde groš, hned po něm každý čichá. V tomto významu se uplatňují mimo jiné slovesa *čmouchat*, *čenichat*, *věřit*, primárně spojená se zvířaty (asi zejména se psem).

- Vydávání negativně hodnoceného pachu se může přenášet na **negativní hodnocení původce pachu** vůbec – jako kdyby daný jev vydával zápach, který člověka odpuzuje, vyvolává v něm negativní reakci. Reprezentantem tohoto typu je např. frazém *něco někomu nevoní* (*práce mu nevoní*; *řemeslo mu nevoní*; *na venkově mu to nevoní* aj. – v podstatě synonymní je i *není mu to po chuti*, jeden z příkladů blízkosti jazykových obrazů čichu a chuti). Dalším zástupcem je obrat *něco nejde někomu pod nos* (*nejde mu to pod nos*).³¹

V obou typech příkladů je zřetelně vymezena oblast jevů, které mohou někomu „nevonět“ nebo „nejít pod nos“. Jde obvykle o něco, o čem se obecně soudí, že by k tomu měl mít člověk kladný vztah, něco, co je všeobecně kladně hodnoceno (vyjádření jako *krádež / vražda mu nevoní* by tedy vyžadovala specifický kontext).³²

- Vydávání pachu, který je vnímatelný čichem, je **rozšířeno na jevy nehmotné** – tušení, předtuchu něčeho, co se blíží, bude určitou situací způsobeno, popř. co je přítomno, ale není viditelné či hmatatelné – opět jako by se z těchto blížících se či nehmátelných a neviditelných jevů šířil pach, který cítíme (a to i tehdy, když jeho původce ještě nevidíme – ani u „reálných“ pachů nemusíme jejich původce vidět).

Do této skupiny lze přiřadit příklady *to smrdí kriminálem*, *to páchne čertovinou*, *to (pěst) smrdí krchovem*, *zapáchá to nepoctivostí*. PSJČ uvádí ještě doklady *páchl z něho hřích* (PSJČ IV, část 1, 1941–1942, s. 21) a *s tebou to smrdí* (ve významu „s tebou je to zlé, špatné“ (PSJČ V, 1948–1951, s. 445)). Ve všech případech je přítomno negativní hodnocení (jde tedy o zápach, nikoli vůni, a o jevy negativně hodnocené – kromě specifických kontextů nelze užít formulace jako **to páchne / voní poctivostí, pochvalou* atp.) Zvláštním případem je frazém *smrdět penězi / grošem / korunou* (= „nemít peníze“), u nějž by očekávaný význam byl „má peníze a načichl od nich / je po nich cítit / jsou z něj cítit“.

³¹ Vyskytuje se i varianta *nejde mu to pod fousy* (vousy jsou stejně jako nos umístěny v obličeji – u další obdoby *nejde mu to do noty* tento sdílený rys chybí).

³² Do skupiny by mohl patřit i frazém *nemůžu ho ani cítit*, i když v tomto případě vzhledem k obecnosti významu slovesa *cítit* (viz výše) není jednoznačné, že jde o čich – je možné jej interpretovat také jako ukázkou hierarchie smyslů („nemůžu ho vidět, slyšet, ale dokonce ani cítit“).

- Netrvalost, pomíjivost čichového vjemu se odráží ve významu „zběžně (krátce, povrchně atp.) **se seznámit s něčím**“ v obratech jako *přičichnout k něčemu*, např. *jen z dálky trochu čichl k svobodě* (PSJČ I, 1935, s. 320); *během své stáže v zahraničí přičichl ke generativní gramatice*.
- Přenositelnost pachů, fakt, že se mohou z původce rozšířit na další entity a držet se jich, je základem významu popsateľného jako „**být ovlivněn** (ale ne zcela změněn) něčím“, např. *načichl svobodou; načichl strukturalismem*.
- Vyskytují se také případy, v nichž je **přítomnost člověka** zastoupena vydáváním pachu, např. *celý týden tam nepáchl*. Ve spojení *pořád tady smrdí* (srov. též *zaclání*, 3.2.1.2.4) je konstatování o přítomnosti osoby kombinováno s negativním hodnocením této skutečnosti. Naopak nepřítomnost lidí lze vyjádřit frazémem/idiomem *ani noha (někam) nepáchla*, v němž je osoba synekdochicky zastoupena nohou a její (ne)přítomnost vydáváním pachu.

Vedle výše uvedených případů se mohou vyskytnout i jednotlivé případy zvláštní, např. *sčuchli se*³³ ve významu „dali se dohromady“ (s negativními konotacemi).

3.2.4 Chuť

3.2.4.1

Vjemy, které běžně, neterminologicky označujeme jako „chuť“, mohou být směsí několika druhů vjemů. Nezanedbatelný je vliv čichu – např. při rýmě, kdy náš čich řádně nefunguje, pro nás i jídlo ztrácí část své chuti (srov. Atkinsonová a kol., 1995, s. 165). Existuje také souvislost chuti s vnímáním hmatovým či vnímáním teploty, srov. např. poznatky o čidlech chuti, chuťových pohárcích, které jsou umístěny ve sliznici jazyka, měkkého patra a horní části hltanu: „Chuťové pohárky jsou citlivé také na dotek, teplo a tlak; chuťové dojmy tak představují komplexní zážitky“ (Nakonečný, 1995, s. 165). Vnímání chuti a hodnocení její libosti či nelibosti není dáno jen charakterem vnímané látky, ale je i kulturně podmíněno (Nakonečný, 1995, s. 183) a liší se také u jednotlivých osob, neboť je ovlivněno i naším genetickým předurčením a dřívějšími zkušenostmi (Atkinsonová a kol.,

³³ Opět je zde možná souvislost se zvířecí říší.

1995, s. 165). Uvádí se také, že u zvířat souvisí chuť na nějaký druh potravy s jejich fyziologickými potřebami určitých látek, u člověka však již tento vztah vymizel (Nakonečný, 1995, s. 183). Základní chuti, které rozlišujeme, jsou **sladká, slaná, hořká a kyselá** (Atkinsonová a kol., 1995, s. 165 aj.).

Některé z těchto poznatků korespondují i s jazykovým obrazem chuti v češtině, např. vztah chuti k čichu, hmatu a vnímání teploty – jako drobný příklad vztahu chuti a čichu může posloužit např. frazém *dát / dávat si do nosu*, který užíváme o jídle (ve významu „užít / užívat si“), přestože jeho klíčovou součástí je slovo *nos*, označení orgánu čichu (srov. též např. významovou blízkost frazémů *není mu to po chuti* a *nevoní mu to*). Slovní zásoba popisující různé druhy chutí odpovídá výše zmíněnému repertoáru základních chutí, v českém jazykovém obraze chuti však navíc zaujímá důležité místo ještě chuť **trpká**. A také v českém jazykovém obraze chuti hrají značnou roli emoce a hodnocení libosti či nelibosti (obdobná pozorování pro polštinu srov. Pajdzińska, 1996, s. 125–127).

3.2.4.2

V češtině je chuť ztvárněna dvěma základními způsoby, přičemž není důležité, zda jde o chuť jako smysl, nebo chuť ve významech dnes vnímaných jako přenesené („chtění“):

- **chuť připomíná „věc“**, s níž je možné manipulovat a kterou lze přemísťovat: *chuť* (na něco – a to nejen na jídlo, viz dále) můžeme např. *dostat, mít*, ale také *ztratit* či nám ji něco / někdo může *vzít / brát* (srov. též *znehutit* někomu něco);
- **chuť připomíná vlastnost či schopnost**, něco, co má člověk v sobě; toto pojetí se projevuje v příkladech, kdy nejde o chuť k jídlu, jako *dodávat* někomu *chuť do něčeho* (ve významu „povzbuzovat“, viz též *dělat něco s chutí* i archaické *chuť do práce / do toho*), *nechat si zajít chuť*, *spraví si něčím chuť*, *přijít někomu k chuti* či obrat *dráždit něčí chuť*, který evokuje podráždění čidel chuti (viz výše).

V případě jídla, nápojů a dalších jevů, u nichž hovoříme o chuti, je chuť ztvárněna jako jejich vlastnost či charakteristika. Mohou chuť *mít* (ve významu „mít dobrou chuť“; přítomnost chuti je v tomto případě hodnocena jako charakteristika kladná, srov. označení *chutný* či *bohatá chuť*), nebo *nemít* (tj. „být bez chuti“; slabou nebo nevýraznou chuť hodnotíme záporně, ačkoli nejde nutně přímo o chuť špatnou, nepříjemnou,

viz též dále); dané jídlo apod. nám *chutná*, nebo *nechutná*. *Něco* může také *být nějaké (sladké / hořké) chuti* nebo *být nějaké (sladké / slané)*. Chuť jako vlastnost či charakteristiku je možné v něčem objevit, poznat a oblíbit si (*přijít něčemu na chuť*) a je možné ji přidávat (*dodávat chuť* nějakému jídlu, např. kořením).

Při užití množného čísla (*dělat někomu chutě, mít divné chutě, mít tisíc / sto chutí* udělat něco) a při deminuci (*choutky*) dochází k významovým posunům.

3.2.4.3

Přestože můžeme *vychutnávat* jídla rozmanitých chutí a přeneseně i požitky nehmotné (*divadelní představení, cestu, chuť klidu či radosti*, ale také *vychutnat si pocit převahy*), česká slovní zásoba označující chuťové vjemy není zvláště bohatá – jak poznamenává P. Eisner: „Snad v žádné jiné oblasti nekončí se boj jazyka s kvalitami takovou prohrou jako v oblasti chuťové“ (Eisner, 1992, s. 281). Oproti např. vjemům čichovým, pro něž čeština také nemá bohatou specializovanou slovní zásobu, je však lexikum popisující chuti ustálenější a uzavřenější.³⁴

Při **označování základních chuťových vjemů** jsou užívána adjektiva *sladký, sláný, kyselý, hořký*. Z hlediska etymologického souvisí *kyselý* s *kvasit* a *kysat* (Rejzek, 2001, s. 328 a 325) a *hořký* s *horký* (Machek, 1957, s. 139; srov. též Němec, 1968, s. 13). Jeden z možných, i když ne široce uznávaných výkladů předpokládá vztah mezi adjektivy *sladký* a *sláný*: *sladký* původně znamenalo chutný, mající příjemnou, výraznou atp. chuť danou slanosťou (Rejzek, 2001, s. 579; Machek, 1957, s. 451). Užívá se také označení *trpký* (chuť mezi hořkou a kyselou), které souvisí etymologicky se slovesy *trnout* a *trpět* (Rejzek, 2001, s. 675). Vyskytují se i kombinace některých chutí základních, nejběžnější je zřejmě *sladkokyselý*.

Vedle pojmenování specializovaných pro chuťové vjemy jsou využívány také označení z oblasti hmatové a pojmenování související primárně s vnímáním teploty, např. chuť může být *ostrá, pálivá, palčivá, lehká, těžká* (srov. též *těžké / lehké víno / jídlo*), *jemná*. Některé výrazy, popisující

³⁴ Srov. též pozorování ze zahraničních výzkumů, že mezi mluvčími panuje při popisu chutí značná shoda v užití určitého slovního označení chuti (Atkinsonová a kol., 1995, s. 165); obdobné výsledky snad lze očekávat i u českých mluvčích.

především soulad několika chutí, pocházejí z oblasti sluchové, např. *harmonie chutí (a vůní)*, jídlo může být *hotový koncert* a chuti mohou *tvorit akord*. Chuť je označována také podle hodnocení vnímajícího subjektu jako *dobrá, (ne)příjemná, odporná* atp. Další možností je pojmenování podle látky, která je zdrojem chuti či jejíž chuti se daná chuť podobá, *chuť / chutnat po třešních, mandlích*; (mít chuť či chutnat) *jako mandle; chuť kořeněná, zemitá* atp.

Ve frazeologizovaných přirovnáních popisujících jednotlivé chuti se objevují substance, u nichž je daná chuť výrazná, typická. V přirovnáních týkajících se **sladké** chuti (něčeho) se vyskytuje med, cukr a (cukrem) slazená jídla, např. *sladký jako med, cukr, cukrkandl, cumel, kaše, nákypr* (srov. SČFI I). Řadu z těchto přirovnání je možné užít jak s konotacemi kladnými, tj. „příjemně sladký“, tak negativními, obvykle ve významu „příliš sladký, nepříjemný“ (metaforické významy viz 3.2.4.5). Ne všichni přirovnání obsahující slovo *cukr* však souvisejí s chutí, např. *být jako z cukru* může znamenat jednak „být upravený“ (pravd. jakoby naškrobený (cukrem) či čistý / bílý (motivované barvou cukru)), jednak „být málo odolný“ (snadná rozpustnost cukru) atp. Relativně bohatý je též repertoár přirovnání vztahujících se **k hořkému**: *hořký jako pelyněk, žluč, zeměžluč, utřejch, čert*. Přirovnání pro to, co vnímáme jako **kyselé**, je málo: *kyselý jako šťovík, ocet*. Zajímavé je, že pro **slanou** chuť např. Čermák – Hronek a kol. (1983) neuvádějí žádná frazeologizovaná přirovnání; snad je možné předpokládat existenci expresivního/obhroblého *slaný jako prase* ve významu „velmi či příliš sláný“ (podobně *kyselý jako prase, hořký jako prase, sladký jako prase*; „prase“ je přitom častá složka přirovnání označujících „příliš velkou míru“ něčeho, srov. *těžký, opilý jako prase*; srov. též (moravské) *sladký jako sviňa* aj. (viz Hladká, 1995)).

Různé chuti bývají **hodnoceny** kladně nebo záporně, a to jak v případě chuti jídla či nápoje, tak ve významech přenesených (o nich viz 3.2.4.5).³⁵ Oproti tomu *příchuť* v jídle či nápoji může být hodnocena kladně i záporně (*jahodová příchuť; příchuť kovu*), avšak ve významech přenesených téměř výhradně záporně (*příchuť hrabivosti*). Pouze se záporným hodnocením spojujeme *pachuť* (tj. „zbytkovou nepříjemnou chuť“) – doslova i obrazně (*pachuť zrady*).

³⁵ Označit nějakou chuť „neutrálně“, bez asociovaného kladného či záporného hodnocení je dosti obtížné (srov. např. *zajímavá, zvláštní, nezvyklá chuť*).

3.2.4.4

Z lidských orgánů je s chutí nejvíce svázán **jazyk**, na němž jsou především umístěny chuťové pohárky. V českém jazykovém obraze této části lidského těla ale zaujímá jeho pojetí jako orgánu chuti jen okrajové místo, a to i v případě užití metaforických (*má chlupatý jazyk* ve významu „mlsný“, „schopný rozlišit jemné odstíny chutí“; nikoli sice s chutí, ale alespoň s jídlem/pitím souvisí ještě *spálit si jazyk* ve významu „doplatit na něco“). Většinou však jazyk zastupuje mluvení. Např. některá metaforická užití se týkají aktu mluvení či naopak mlčení (*dát si pozor na jazyk; držet jazyk za zuby; srbí mě jazyk*), jiná způsobu, jakým osoba mluví, a to buď spíše z hlediska obsahu (*mluví, co mu slina na jazyk přinese*), nebo spíše formální podoby řeči, tj. výslovnosti, tempa atp. (*plete se mu jazyk; šlape si na jazyk; převalovat slova na jazyku*). V případech jako *mít jazyk jako břitva* („být drzý“ atp.), *mít jedovatý jazyk*, *zlý jazykové* již spíše než o způsob mluvení jde širě o způsob chování či charakter osoby. V dalších příkladech je jazyk pojat jako „povrch“ lidského těla, resp. vstupní či výstupní brána (*mít něco už už na jazyku, mít smrt na jazyku*) a jako jeho protipól bývá položeno srdce, tj. „vnitřek“: *co na srdci, to na jazyku; mít na jazyku med a v srdci jed* (o jazykovém obraze srdce viz 5.1).

3.2.4.5

Přeneseně připisujeme chuť i jiným jevům než potravě (*chuť slávy, chuť úspěchu, jak chutná moc*). Chuť zde zastupuje **vztah subjektu k dané entitě**, její hodnocení či emoce, které vzbuzuje, a může být dále specifikována z hlediska (ne)libosti; využívány jsou k tomu především metaforicky rozšířené významy adjektiv označujících základní chuti (*hořký osud, hořké zklamání, sladký život* atd., viz dále). V některých případech mohou být u téže entity vyjádřeny jak pocity libé, tak nelibé (*opojná chuť slávy i trpká chuť slávy*). Řadu jevů, jimž bývají často připisovány rozmanité „chuti“, lze zařadit mezi prostředky sloužící k verbální i neverbální komunikaci, jako jsou výrazy tváře (*kyselý obličej*) a zejména úsměv (*sladký, trpký, zatrpklý, kyselý, nakyselý, hořký, zahořklý úsměv; též usmívat se sladce, kysele* atd.), řeč, slova (zejména *sladká slova / slovíčka*), hlas (*sladký / nasládlý hlas / hlásek*). Ochutnat je tedy možné nejen jídlo a pití, ale v přeneseném významu (tj. „zjistit vlastnosti, vyzkoušet (okusit)“) i řadu jevů dalších, spíše pozitivních (*ochutnat, popř. též okusit radosti života / slávy i bohatství*).

Metafory a metaforická užití (řada metafor je již uvedena výše), jejichž zdrojovou oblastí je chuť, lze rozdělit na dva základní motivační okruhy: a) chuť jako jeden ze smyslů a b) chuť jako „chtění“, „chtivost“. Oblast využívající pojetí chuti jako smyslu je rozsáhlejší, oba okruhy se však mohou překrývat; srov. např. *dělat něco s ne/chutí* sub a).

Ad a) **Chuť jako jeden ze smyslů je svázána s emocemi** – především vyjadřuje různá hodnocení, často z hlediska libosti a nelibosti, např. *dělat něco s ne/chutí, dělat něco podle své chuti, ne/bylo mu to po chuti*. Pochoutka může mít jak konotace kladné, tak záporné (ironické užití); jednoznačně negativní konotace má *nechutný* („odporný“, např. *vtíp, čin*), *provádět různé nechutnosti, chuťovka* (ironicky „jednání vzbuzující nelibost, odpor“).

Specifikovanější hodnocení jsou spojena s jednotlivými chutěmi (*sladký, hořký, kyselý, slaný a trpký*; nejbohatší je oblast spojená s chutí hořkou a trpkou).

Sladký je zpravidla spojeno s libými pocity, zejména se spokojeností (*sladký život, sladce spát, sladké vzpomínky, sladké dítě, sladký polibek, sladká odměna, pomsta bude sladká*). Přemíra sladkosti a někdy i sladkost sama však mívá konotace negativní. Často evokuje neupřímnost, pokrytectví (*nasládlý / přeslazený / cukrkandlový úsměv*). V případě uměleckých děl konotuje sladkost jistý (např. naivní, kýčovitý) typ obsahu a nevalnou uměleckou hodnotu (*sladák, limonáda* – např. o filmu, *nasládlá melodie*). Příklady jako *sladká / medová slova / slovíčka, cukrovat, cukroušek* mohou mít konotace záporné (tj. neupřímnost atd.) i kladné (např. milá, milostná slova atp.; *medové řeči / řečičky* však mají jen konotace negativní).³⁶ Stejně tak frazém *osládit* někomu něco může mít jak význam „zpříjemnit“, tak i „znepříjemnit“ (ironie). Hallerův Český slovník věcný a synonymický (Haller, 1969–1986) uvádí také řadu složených adjektiv, jejichž jedním komponentem je *sladko-* nebo *-sladký*. Sladkost se v nich kombinuje s komponenty konotujícími nepříjemnost, bolest, smutek atp., většina je však dnes zastaralá, archaická (*sladkobolná píseň, sladkokyselý úsměv, sladkohořká novina, hořkosladká chvíle, smutnosladké dumy* aj.).

Opozitem sladké chuti je chuť **hořká**. Hořkost má negativní konotace; evokuje bolest a strádání, které často souvisí s mezilidskými vztahy

³⁶ Med bývá vedle sladkosti asociován ještě se svou táhnoucí se a lepkavou konzistencí (např. *mazat někomu med kolem pusy / huby*).

nebo s průběhem lidského života (*hořké vzpomínky, hořká pravda, hořký osud, naplnilo ji to hořkostí, hořce plakat, zahořknout*, srov. i knižní *hoře, hořkovat, vypít kalich hořkosti až do dna / na dno*), nebo alespoň nepříjemnost (*spolknout hořkou pilulku / hořké sousto* ve významu „vyslechnout něco nepříjemného“, *vítězství mu zhořklo / zanechalo hořkou pachut* ve významu „vítězství mělo nepříjemné důsledky“). Sloveso *rozhořčit se* a jeho deriváty pociťují někteří mluvčí spíše jako blízké slovesu *hořet* a tímto prostřednictvím jako součást konceptualizace hněvu; jiní ho spojují s adjektivem *hořký* (*horký* a *hořký* mají též etymologický základ). To se do jisté míry týká i adjektiva *rozhořčený*. Jako *rozhořčený* může být chápán člověk naplněný hořkostí nebo také člověk, který svoji nelibost a strádání aktivně ventiluje; hořkost zpravidla není spojena s aktivitou, hořkostí naplněný člověk je *zahořklý* a *roztrpčený* (viz též dále), v podstatě pasivní.

Negativní konotace má i odstín hořkosti *trpký*. Je spojen s pocity křivdy a nespravedlnosti, tedy též s mezilidskými vztahy; co je trpké, to se člověka bolestně dotýká (*trpká slova, trpký humor, trpké zklamání, zatrpknout, zatrpklý*).

Kyselá chuť jako zdroj metafor se omezuje především na výraz obličeje a evokuje zklamání, rozčarování, popř. jinak motivovanou nelibost (*kyselý obličej / dělat kyselé obličej, kyselý úsměv, kyselit se / kyselit tvář nad něčím*).

Porovnáme-li hořkost a trpkost na straně jedné a kyselost na straně druhé, můžeme snad říci, že pocity hořkosti a trpkosti spojujeme s nějakým psychickým poraněním (jde o nelibost „oprávněnou“), zatímco kyselost spíše se závistí, záští (spíše nelibost „neoprávněná“).

Negativní konotace má vesměs i chuť *slaná*, např. *někomu něco osolit* ve významu „zhoršit situaci“, podobně *zasolit někomu* (srov. též *sypat sůl do rány*). Negativně je již od biblických dob hodnoceno ovšem i to, co je *neslané, nemastné, mdlé, vlažné*, tedy bez chuti, (víra, postoj, jednání, srov. Ouredník, 1994); opozitem je v současné době *má to chuť i vůni* (viz též 3.2.4.2). Kladné konotace jsou spojeny s vyjádřením *potřebovat* něco/někoho *jako sůl*, které asociuje nezbytnost. Některé metafory jsou motivačně vzdálenější, např. *vysolit peníze*.

Ve vybraných kontextech (často označení psychických stavů člověka) se mohou různé chuti stát téměř synonymními. Jako výrazy významově blízké fungují především *hořký* a *trpký* při označení některých duševních stavů či jiných projevů (*naplněný hořkostí / trpkostí, plný rozhořčení / roztrpčení, mít v srdci trpkost / hořkost, též hořký / trpký úsměv*). Občas si jsou v tomto kontextu blízké nejen *hořký* a *trpký*, ale i *kyselý*, např. ve významu „stát se mrzu-

tým, nevlídným“ atp. můžeme užít *zatrpknout, zhořknout / zahořknout* i *zkysnout / stát se kyselým* (srov. též *zůstat na ocet; zakyslá stará panna*),³⁷ každá ze skupin však asociuje jiné příčiny vzniku nevlídnosti či mrzutosti (viz výše). Pro označení významu „činit něco někomu nepříjemným atp.“ je možné využít výrazů odkazujících k chuti trpké, slané i sladké (*ztrpčít / ztrpčovat, osolit, osladit / oslázovat*).

Pro některé z výše uvedených příkladů (a to zejména u chuti hořké) je možné nalézt rovněž významově blízká vyjádření související s vnímáním *teploty*. Případům popisujícím duševní stavy člověka (či jejich projevy) jako *zahořklost, zatrpklost, kyselost* odpovídá ztráta či nedostatek teploty, takový člověk je *chladný, studený, ledový*.³⁸ Naopak to, co člověka dráždí, co jej obtěžuje zvenku, má teploty příliš, např. *hořký výsměch* může být též *palčivý, žhavý*; ekvivalentem „(u)činit něco někomu nepříjemným“ (*ztrpčovat, osolit* atp.) je *zatápět, zatopit, zavařit*.

Podobně lze doložit souvislost s některými vjemy hmatovými. Jevy nepříjemné se asociují i s nepříjemnými (bolest atp. působícími) vjemy hmatovými, např. nevlídný člověk je *trpký, kyselý*, ale též *pichlavý, štiplavý, kousavý*.³⁹ *Trpký* či *hořký chléb* (ve významu „svízelný způsob života“) může být i *tvrď* (*jídat hořký / tvrdý chléb / chlebiček* atd.). Sladkosti či přeslazenosti je blízká (přílišná) hladkost (*sladká i hladká slovíčka* jsou „falešná“).

Ad b) Druhým motivačním okruhem metafor je chuť ve významu „*žádostivost, chtivost*“ (např. *přijít něčemu na chuť, s jídlem roste chuť*).⁴⁰ Tato blízkost chuti a „chtění“ odpovídá i etymologické souvislosti mezi slovy *chuť* a *chtít* (Machek, 1957, s. 165; Rejzek, 2001, s. 230).

Pojmenování *chuť* také může zastupovat *zájem, odhodlání, vůli*, např. (*mít chuť do života, chuť do práce, chuť psát*, srov. i archaické *chutě do práce*).

3.2.5 Hmat

Za nejjistější smysl, spolehlivě umožňující poznání, se tradičně považuje zrak; srov. zejména velmi produktivní metaforu „vidět znamená vědět“,

³⁷ Srov. *rozhořčit / roztrpčít / nakvasit* někoho ve významu „vzbudit v někom nelibost, rozčítit“ atp. a etymologickou souvislost *kyselý* a *kvasit*.

³⁸ Srov. též opozitum *vřelý*.

³⁹ Popř. i *štoura, rýpal*.

⁴⁰ Srov. též *mlsný kocour* o (sexuálně) chtivém muži.

např. *je to očividné; na vlastní oči jsem to viděla* (viz zde 3.2.1). Hmat mu však úspěšně konkuruje; je potvrzením naší zkušenosti, přesvědčivým argumentem, že něco opravdu známe. Právě hmatem si také můžeme ověřit, že daná věc skutečně existuje, že není představou ani přeludem; proto argumentujeme: *můžu si na to sáhnout; vždyť jsem to měla v ruce; v těchhle rukách jsem to držela*. Tak bezprostřední kontakt člověka s realitou žádný jiný smysl neumožňuje. Opravdu dotknout se můžeme jen toho, co zaujímá nějaký prostor, má nějakou váhu: jen to je hmatatelné. Pokud je takové srovnání vůbec možné, hmat je patrně více spjat s lidskou tělesností než kognitivní smysly zrak a sluch; můžeme něco *vidět duševním zrakem, v duchu něco slyšet*, ale hmatové představy jsou spíše výjimečné (např. *představila si hebkost dětské pokožky; když si jen představím, že by se mě dotkl, naskočí mi husí kůže*). Hmat je také smyslem, o který nemůžeme přijít: člověk může být slepý, hluchý, necítit pachy ani chutě, ale patrně se nemůže stát, že by na žádném místě těla dotyk vůbec necítil. Je tedy tím „posledním“ smyslem, který i slepohluchým lidem umožňuje orientaci ve světě.

Vědecká definice uvádí, že hmat slouží k **vnímání počitků kožních a pohybových**. Má tedy širší význam než **vnímání dotyku, chladu, tepla, vlhka, bolesti**. Někdy se přímo mluví o kinestetickém systému, který zahrnuje i smysl, který člověku poskytuje informace o pohybu jeho těla v prostoru, směru a rychlosti pohybu těla, o poloze celého těla (zejména jeho rovnováze) i poloze jednotlivých orgánů.⁴¹ Hmat má četné styčné body s dalšími smysly, zejména čichem a chutí, srov. zde 3.1.3, 3.2.3, 3.2.4.

Hmat má řadu aspektů: můžeme něco *nahmatat, dotknout se toho, osahat to, vzít, uchopit, držet a zase pustit*, hmatem také zjistíme, jaký je povrch předmětu (*hladký, drsný, hrubý, jemný, suchý, vlhký, mokrý, lepkavý, slizký*), jaká je jeho teplota (*horký, teplý, vlažný, studený, ledový*); jestliže něco uchopíme, poznáme,

⁴¹ Ve vztahu k jednotlivým smyslům má specifické postavení **chvění, třas, kmitání, vibrace**. Nejen jejich vnímání, ale také bezděčné „vytváření“ má blízko k hmatu, respektive ke kinestetickému systému, chvění vnímáme celým tělem („cítíme ho“). Právě chvěním jsou motivována četná pojmenování projevů emocí, např. *chvěje / třese se mu hlas / brada; je celý rozchvělý; třesou se mu ruce; třese se na něco; třese se strachy / zimou / rozčilením; otřásl se odporem; zpráva jím otřásla; otřesný případ; zatřásl někým a další*. Chvění samozřejmě vnímáme také sluchem; zvuk je mechanickým (akustickým) vlněním, harmonické kmitavé pohyby vnímáme jako tóny, pravidelné vibrace jako rytmus. O tom, že chvění a vibrace vnímáme nejen sluchem, ale celým tělem, svědčí mimo jiné i to, že je vnímají i neslyšící.

jestli je to *tvrdé, měkké, pevné, pružné, sypké, tuhé* atd. Také některé děje jsou dotykem vyvolány nebo jinak s dotykem spjaty: jde o typy pohybu způsobeného primárně rukama člověka, např. *tlačit, tisknout, mačkat, třít, drtit, škrábat, šimrat, cpát, štípat, drásat, drtit, hníst* a mnoho dalších. Jak pojmenování vlastností zjistitelných hmatem, tak slovesa pohybu se v obrazných vyjádřeních uplatňují v širokém spektru významů (viz zde 3.2.5.4, 3.2.5.5).

Zde se zaměříme zejména na pojmenování nefyzických jevů motivovaných hmatem, ukážeme, **jak smyslová zkušenost hmatu prorostla do konceptualizace jevů mentálních a především společenských** (o fyzických aspektech hmatu v češtině viz M. Havlík, 1999). Soustředíme se hlavně na hmat v užším pojetí, ke kinestetickým aspektům přihlídneme pouze okrajově. Materiál, který jsme shromáždili, je značně rozsáhlý a příklady zde uváděné mají spíše ilustrativní charakter.

Ve zdrojové oblasti hmatu jsme vyčlenili pět výraznějších dílčích domén:

- a) překlenutí vzdálenosti vycházející z opozice daleko – blízko
- b) orgány hmatu
- c) vlastní dotýkání
- d) vlastnosti toho, čeho se dotýkáme
- e) děje způsobené dotykem

Uvedené dílčí domény jsou jen hrubě vymezeny a nezahrnují všechna vyjádření hmatem motivovaná. Není třeba ani uvádět, že hranice mezi nimi nejsou ostré, ale prostupné, popř. konkrétní jazyková vyjádření propojují zdrojovou oblast hmatu se zdrojovými oblastmi jinými. Analýza materiálu též ukázala, že k tomu, abychom vyjádřili význam slov a frází motivovaných hmatem, velmi často užíváme jiných slov, která jsou opět právě hmatem motivována, např. *poutavý* je parafrázováno jako *přitažlivý*, sloveso *protlačit se* jako *prodrat se, lpět na něčem jako vytrvale se držet*; podobně je tomu i ve zdrojové oblasti zraku (viz 3.2.1).

3.2.5.1

Překlenutí vzdálenosti (opozice daleko – blízko). Podle Lakoffa a Johnsona (1980/2002) opozice **daleko – blízko** patří k základním orientačním metaforám, srov. i konceptuální schéma „spojení“. Nejčastější **cílovou oblastí** jsou v této dílčí doméně **vztahy mezi lidmi** (věcné i citové).

Než k dotyku dojde, je zpravidla třeba překlenout nějakou vzdálenost; k překlenování vzdálenosti dochází často tím, že lidé mají spolu něco společného, něco je spojuje: *potkávají se, setkávají se, stykají se, jsou spolu ve styku, ve spojení, v kontaktu*. (Celou škálu takových významů vyjadřují slovesa se starobylym kořenem *-tk-*.) Tato „produktivní“ konceptuální metafora umožňuje myslet a mluvit o mezilidských vztazích jako o kontaktech, a tvořit tak jazykové metafory nové: *spojení* nebo *kontakt* lze *navázat, udržovat, přerušit, ztratit i obnovit*. Kontakt navazuje i autor se čtenářem, herec s publikem, o těch, kdo snadno a rádi navazují kontakty, říkáme, že jsou *kontaktní*. Připomeňme i někdejší Kunderův novotvar *kontakťák* („seznámení s přitažlivou dívkou“). *Kontaktní* je i *adresa* nebo *telefonní číslo*, slouží-li k navázání kontaktu (zpravidla se zájemcem nebo uchazečem o něco). Z polštiny proniká do češtiny i sloveso *skontaktovat se s někým* (spíše kvůli věcnému jednání); významově (zejména konotacemi) se liší od *sblížit se s někým*, které evokuje především sblížení citové, podobně *přiblížit se někomu, být si blízcí* (citově, postoji, názory, zájmy), podobné konotace má *blízký přítel / člověk*, srov. i v křesťanské tradici užívané slovo *bližní*. Dnes již zastaralý je výraz *blíženci* pro nejbližší sourozence (dvojčata); jeho význam se zúžil a v dnešní češtině se užívá prakticky jen pro jedno ze znamení zvěrokruhu. Za *blízke* můžeme považovat i názory nebo postoje jiného člověka, můžeme se *s někým sblížit* (nesymetrický vztah vyjadřuje *přilnout k někomu*) nebo naopak vzájemně *se vzdalovat* (citově); *sblížit* nebo *vzdálit* se mohou nejen osoby, ale také jejich *zájmy, stanoviska* či *postoje*.

Neutrální konotace má *blízký příbuzný*, opozicí je *příbuzný vzdálený*; tady jde o vymezení vztahu příbuzenského, nikoli citového (vzdáleným příbuzným je např. bratranec tchána). *Vzdálený přítel* však není opozicí *přítele blízkého*, adjektivum *vzdálený* se tu užívá obvykle v prvotním významu (přítel, který žije daleko). Pokud jde o mezilidské vztahy, *blízkost* je tedy v češtině (paradoxně) vztahem těsnějším než *spojení* nebo *kontakt*; jestliže *jme s někým ve spojení*, nemusíme *si být* vůbec *blízcí*.

Blízkost ve vyjádření mezilidských vztahů má zpravidla pozitivní konotace, výjimečně však může být i nepříjemná, nežádoucí; svědčí o tom sloveso *ubližovat*. Není to motivováno jen možným narušením soukromé sféry, přílišnou blízkostí (jako třeba frazémy *lepít se na někoho; přisát se na někoho*), důvody jsou i etymologické: ve slovese *ubližovat* přetrvává (jinak už zapomenutá) etymologická souvislost slov *blízky* a *tlačit*, ba dokonce *bít* (Rejzek, 2001).

Abychom vyjádřili překlenování vzdálenosti (nebo proces opačný), využíváme i některých dalších jazykových prostředků motivovaných hma-

tem, např. ve frazémech vyjadřujících mezilidské vztahy *držet si někoho od těla; pustit si ho k tělu* (viz 3.2.5.3.2). Člověk, který nemá o kontakt zájem, *si udržuje odstup; je nedosažitelný; zachovává distanci*; v krajním případě se od někoho *distancuje*. *Vyhnout se* nebo *vyhýbat se někomu / něčemu* chápeme jako nezájem či nesouhlas, který není explicitně deklarován, zatímco *distancovat se od něčeho* nebo *od někoho* znamená dát najevo nesouhlas spíše explicitně; podobně říkáme *s tím nechci nic mít, s ním nemám nic společného* – tedy žádné spojení, srov. i eliptické *něco spolu mají* a snad i *mezi nimi něco je* (přesněji: jeden z významů tohoto frazému).

Některá vyjádření směřují od vztahu daleko – blízko do cílových oblastí jiných než jsou mezilidské vztahy; jednou z nich je **společenské dění**, např. *přistoupit k dalšímu bodu programu* (doslova to znamená „překonat vzdálenost, která nás od něj dělí“), podobně *přistoupit ke smlouvě i odstoupit od ní; přístupové rozhovory*; i *odstupující předseda* je vlastně člověk, který se „vzdaluje“ své funkci, dále např. frazémy *je blízko cíle; je mu to vzdálené; je to vzdálené mé představě; je na hony vzdálen vyřešení problému* a dokonce i dřívější *dálkové studium* (později *distantní*).⁴²

3.2.5.2

Orgány hmatu. Cílovými oblastmi jsou i zde **vztahy mezi lidmi** v široké škále významů od ochrany a přátelství přes vztahy smluvní až po uplatňování moci a fyzické síly, dále **emoce** a **vlastnosti** člověka.

3.2.5.2.1

U člověka je orgánem hmatu **kůže**, v kůži jsou umístěna čidla (nervová zakončení, srov. též *cítit – cítění – cítí – čidlo*; zde 3.1.3). V obecném povědomí – a jazyková vyjádření to dokládají – je však orgánem hmatu především **ruka**: *dotýkáme se něčeho, saháme na to, uchopujeme to* rukou, *bereme to* do ruky, *držíme to* v ruce (viz též zde 3.2.5.3.2). Ruka, prsty (zejména kůže na prstech) jsou základními smyslovými orgány, když člověk sám je činitelem, když sám vyvíjí aktivitu, aby si „osahal“ svět kolem sebe (právě v ko-

⁴² Zcela okrajové je v této dílčí doméně pojmenování *kontaktní čočky*; je motivováno tím, že tato pomůcka vidění se (na rozdíl od brýlí) přímo dotýká oční bulvy.

nečcích prstů jsou čidla hmatu nejcitlivější), jestliže je však jedinec objektem (cítí, že někdo se dotýká jeho, dotyk sám vnímá), potom skutečně pociťuje jako zdroj hmatových vjemů **kůži** na celém těle. I když jde o nefyzický jev, říkáme *dotklo se ho to* a také *pocítil to na vlastní kůži*; je to spojeno s negativními konotacemi, vyjadřujeme tak některé **příčiny emocí**: pociťt na vlastní kůži můžeme např. samotu, žárlivost, nevděk, křivdu nebo dokonce zradu. Pro příčiny emocí pozitivních se tento frazém neuzivá: sotva bychom řekli **pocítil vděčnost na vlastní kůži* jinak než ironicky. **Vlastní emoce** pak spíše než s povrchem těla spojujeme s nitrem, např. *pocítil radost / smutek vedle naplnil ho pocit radosti / štěstí / smutku / zoufalství* (viz zde zejména 5.1).

Ruku vnímáme nejen jako orgán hmatu, ale také jako tu část těla, která je silně spjatá s mezilidskými kontakty, přátelstvím, smluvními vztahy, ochranou i uplatňováním moci. Svědčí o tom bohatá metaforika, např. *podat mu pomocnou ruku; dát na to ruku; být v dobrých rukou; padnout někomu do rukou; jsou spolu jedna ruka; držet nad někým ochrannou ruku; požádat ji o ruku; dát od toho ruce pryč; zaručit se za někoho; poroučet; poručník; být v područí* a mnoho dalších. Připomeňme i frazém *jednat s někým v rukavičkách* tj. jemně, abychom se ho nedotkli.⁴³

3.2.5.2.2

Podstatně méně často je zdrojovou oblastí obrazných vyjádření jiný orgán hmatu než ruka. **Nohou** (nohama) je motivován zejména pohyb nohou, dotyk s nějakým podkladem (*šlápnout, šlapat*) a otisk chodidla v sypkém povrchu (*stopa*). Šlápnutí a šlapání mají konotace spíše negativní, jako kdyby dotyk nohy byl méně hodnotný než dotyk ruky: *šlape si po štěstí* („jedná tak, že z toho sám má neprospěch“, proti *sahá po štěstí*); *šlape po ideálech* („nedbá jich, chová se k nim odmítavě“); *šlapat někomu na paty* („dozírat na něj“); *šlapat v tom jako slon v porcelánu* („počínat si velmi neobratně“); *kam šlápne, sedm let tráva neroste* („důsledky jeho jednání jsou velmi neblahé“); *zadupat něco do země* („důrazně odmítnout“); *dupnout si* („energicky něco vymáhat“); *odkopnout někoho* („odmítnout, zavrhnout“); *vykopnout někoho* („odmítnout“ nebo „vyhodit“) a další. Výjimkou je *prošlapávat někomu*

⁴³ Jazyková konceptualizace ruky je sama o sobě rozsáhlým tématem; v této práci ji zmiňujeme jen marginálně.

cestu; tento frazém však – stejně jako mnohé další – souvisí spíše s metaforou lidského života jako pohybu po cestě, srov. též *urovnávat / zametat někomu cestičku; sejít z cesty* a dále *dostat se na scestí; klopýtnout* atd.

I v obrazných vyjádřeních motivovaných otiskem chodidla se zdrojové oblasti hmatu a pohybu po cestě prolínají, např. *jít ve stopách svého předchůdce* („pokračovat v jeho činnosti nebo v přístupu k věci“); *jít po stopách událostí; vystopovat kořeny svého rodu; svou činností po sobě zanechal výraznou stopu* (ze zcela jiné cílové oblasti je *zvuková stopa, pachová stopa*).⁴⁴

3.2.5.2.3

Orgánem hmatu může být i **jazyk**. Pocity, které dotyk jazykem vzbuzuje, se prolínají s dalším smyslem – chutí (viz zde 3.2.4). „Dotýkat se jazykem“, sloveso *lízat* a jeho deriváty nacházíme v několika frazémích s konotacemi jak pozitivními, tak negativními, podle toho, co dotýčný člověk obrazně „líže“, např. *může olíznout všech deset* („může být spokojený“); *slízl smetanu* („získal to nejlepší“); *vylízal si to* („odpykal“, podobně ještě expresivnější *vyžral*); *vylízal se z toho* („dostal se z něčeho nepříjemného“); *polízání* („nepříjemnost“). Cílovou oblastí jsou tu – podobně jako u obrazných vyjádření motivovaných chutí – především **emoce**.

Lízáním je motivováno i adjektivum vlastnosti povrchu a přeneseně též vlastnosti člověka *slizký*: nepříjemně hladký a vlhký, jakoby olízaný, které má širší význam: *slizký člověk* je úlisný, dotěrný, neupřímný (viz též pejorativní derivát *slizoun*, zde 3.2.5.4).

3.2.5.2.4

Výjimečně se (na základě frazeologie) za orgány hmatu mohou považovat i **lokty** a **zuby**. Kůže na loktech je jistě méně citlivá než třeba na prstech, ale současně lokty jsou tou částí těla, která člověku pomáhá protlačit se (zcela fyzicky) zástupem a rozšířit si (fyzicky i obrazně) vlastní prostor na úkor druhých, popř. bezohledně prosazovat své zájmy; proto

⁴⁴ I další slova a frazémy motivované chůzí (v tomto případě s významem „jít spolu“, které můžeme chápat i jako „být ve vzájemné blízkosti“, viz 3.2.5.2.1) vyjadřují vztahy mezi lidmi, např. *společná cesta životem; rozejít se (s někým); rozcházet se v názorech* aj. – Okrajová je motivace frazémů *šlápla mu na kuří oko* („zavádila o citlivé téma“), *ví, kde ho bota tlačí* („ví o svých nedostacích“), *teče mu do bot* („má potíže“).

říkáme *má ostré / dobré / široké lokty; je to loktař*. Cílovou oblastí jsou tedy **vlastnosti člověka**.

Přímo na zubech čidla hmatu nejsou sice vůbec, ale frazémy *drží se tam zuby nehty; vynést někoho v zubech* svědčí o tom, že uchopovací dispozici zubů máme ve svém vědomí hluboko uloženu. *Skřípání zubů* je projevem (utajované) nelibosti. Další vyjádření jsou motivována dotykem zubů s nějakým objektem – kousáním: *ukousla si moc velký kus* („přecenila své možnosti“); *zakousl se do práce* („zabral se“); *zakousl se do sebe* („jsou v nepřátelském vztahu“); *překousla to* („s námahou překonala“) atd. Sloveso *kousat* je současně blízké slovesům *okusit, koštovat, ochutnat* a tím je spojeno především s chutí (viz 3.2.4). K derivátům slovesa *kousat* patří i *zakoušet, zkusit* („pocítit na vlastní kůži“), *zkušenost* a dále *pokusit se i pokusení* – významy těchto sloves a jejich derivátů bychom mohli spíše řadit k různým způsobům „ohledávání terénu“ (viz zde 3.2.5.3.1).

3.2.5.2.5

Ojedinele se setkáváme i s přeneseným významem **hmatového orgánu některých živočichů**: frazém *má dobře vyvinutá tykadla* se užívá v podobném významu jako *má dlouhé prsty* („dokáže ohledávat i vzdálený terén“), popř. *má dobrý nos* (viz zde 3.2.3). S uchopováním máme spojeno slovo *chapadla*; přeneseně se užívá i u přístrojů, popř. u organizace – zde má konotace výrazně negativní, „prostředek uplatňování moci na dálku“, např. *chapadla mafie* (odtud i metaforické pojmenování mafie jako *chobotnice*).

3.2.5.3

Vlastní dotýkání. Tuto doménu považujeme pro zdrojovou oblast hmatu za klíčovou. Vnitřně je bohatě strukturována. Zcela obecně můžeme říci, že jde o různé způsoby „ohledávání terénu“. Součástí tohoto terénu jsou samozřejmě i další osoby; **cílovými oblastmi** metafor dotyku je proto v češtině velmi často **poznávání, rozumové aktivity, vztahy mezi lidmi a společenské jevy** vůbec.

3.2.5.3.1

Ohledávání terénu. V jazykových vyjádřeních se tu uplatňují téměř výhradně slovesa a jejich deriváty. Vyjděme od slovesa **hmatat** („rukama ohledávat terén, zpravidla bez pomoci zraku, hledat“); od něj je v češti-

ně odvozeno jednak pojmenování smyslu *hmat*, jednak slovo *hmota* a dále jejich deriváty. Hmatat můžeme pouze něco, co je skutečné, co není myšlené, avšak adjektivum *hmatatelný* má význam širší: „zřejmý“ „zřetelný“. Např. o prokazatelných důkazech nebo výsledcích se říká, že jsou *hmatatelné*, jindy jevy, které pojmenujeme jako *hmatatelné*, mohou být vnímány i některým z jiných smyslů nebo rozpoznány rozumem nebo citem, např. *radost přímo hmatatelná, dusná atmosféra v místnosti byla téměř hmatatelná* (podobně o jevech, které aktuálně nevnímáme zrakem, ale rozpoznáme je rozumem, říkáme, že jsou *zřejmé* nebo *očividné*).

Také sloveso *zhmotnit* užíváme (stejně jako *hmatatelný*) i v širším významu: „učinit zřejmým, docílit toho, aby nějaký jev mohl být (smyslově) vnímán, zpřítomnit“; *zhmotnit svoji představu* lze i tak, že může být vnímána i jinými smysly než právě hmatem, např. v literárním nebo hudebním díle (podobně se chovají některé deriváty slova *tělo*: *ztělesnit, ztělesnění, vtělit*).

Hmota (nikoli jako odborný termín) je to, co má váhu, co zaujímá prostor (jinými slovy, co můžeme hmatem vnímat, např. *modelovací hmota, hmotná kultura, hmotný důkaz*), ostatní jevy jsou nehmotné, např. *nehmotné bytosti* („nadpřirozené“ a „pohádkové“, např. andělé, božstva, víly), *akcie v nehmotné formě* (tj. nikoli jako listiny, na které si můžeme sáhnout, ale pouze zapsané na jméno majitele). V některých významech je vztah *hmotný – nehmotný* blízký vztahu *fyzický – duchovní*, respektive *fyzický – duševní*. Adjektivum *hmotný* je v myslích českých mluvčích spojeno často s majetkem, s hodnotou převoditelnou na peníze, tedy původně s tím, čeho se člověk může dotýkat: *hmotné statky* („majetek“); *hmotné starosti* („finanční“); *hmotné zabezpečení* („peníze“); *hmotná škoda* („škoda na majetku“); *hmotné výhody* („finanční, majetkové“); srov. i pejorativní *hmotař* ve významu „člověk orientovaný na majetek“ a adjektivum vlastnosti *chamtivý*. V protikladu k tomu např. *duševní bohatství* je spojeno s rozumem a vzděláním, je hodnotou, ale není „fyzický“ majetkem.

Jestliže mluvíme o vlastním dotýkání, nabízí se rozlišit pozici činitele (toho, kdo sám ohledává svět kolem sebe) a pozici objektu (toho, koho se dotýká někdo jiný). Některá slovesa však zahrnují obě pozice, takže jsme od tohoto dělení nakonec upustili.

Klíčová slovesa uplatňující se v této doméně (a jejich deriváty) tvoří sémanticky homogenní skupinu. Pokud jde o **trvání a výsledek dotyku**, česká slovesa mají nejméně tři sémantická jádra: **pouhý dotyk, ucho-**

pení a držení. Dokonavá slovesa *sáhnout, dotknout se, hmátnout* vyjadřují v základním významu jednorázový, krátký dotyk a následné oddálení (ruky, prstů), jejich nedokonavé protějšky *sahat, dotýkat se, hmatat* (stejně jako *ohmatávat*) pak spíše opakované krátké dotyky než trvání. Dokonavá slovesa *chopit se, chytit, uchopit, vzít, chňapnout, popadnout* sice také vyjadřují jednorázový pohyb („vztáhnout po něčem ruku“), ale současně evokují i „výsledek“ tohoto pohybu: zmocnit se něčeho, něco *držet* a *nepustit* (viz 3.2.5.3.2). Významem se tomu blíží již zmíněné *sáhnout, hmátnout* s vazbou *po něčem*, tj. „sáhnout po něčem s cílem uchopit to“ – zda se subjektu podařilo cíle dosáhnout, zde zůstává otevřené.

Ve frazeologii se uplatňuje i expresivní sloveso *makat*, které intuitivně též spojujeme s rukou (*jaké je to na omak* vedle *na dotyk*); ostatně *makat* v dalším významu „pracovat“ chápeme převážně jako pracovat fyzicky (rukama), přeneseně pak „vyvíjet úsilí“. V derivátech slovesa *makat* převažuje spíše tento širší význam, respektive výsledek takového úsilí, např. *vymákaný; zmáknout něco; mít něco zmáknuté*. Pejorativní je význam derivátu *chmaták* („zloděj, tj. ten, kdo sahá na něco, co mu nepatří“). Dotyk, který trvá, tj. vyvíjení tlaku, vyjadřují také vybraná slovesa pohybu, např. *tisknout, tlačit, mačkat* (viz 3.2.5.5).

Slovesa *sáhnout, sahat, hmátnout, hmatat* i *makat* v obrazných vyjádřeních často spojujeme s různými způsoby ohledávání terénu; implicitně je tam často přítomen i význam **hledání a nacházení**, tedy poznávání, např. *vyhmátnout jádro problému, domáknout se důležitých informací, namátkou něco zjistit* („náhodným hmátnutím“). Ohledávání spojené s nejistotou vyjadřuje i v obrazných vyjádřeních sloveso *tápat* (v primárním významu „nejistě po hmatu jít“), např. *v úřadu se ještě neorientuje, zatím spíše tápe; při řešení složitějších otázek tápal*. Pro jemné, nenápadné ohledávání terénu užíváme i slovesa *otukat, otuknout a otukávat někoho / situaci*, doslova „lehce se dotýkat“ (viz 3.2.5.5).

Ohledávání terénu bývá spojeno i s nějakými **mezemi a jejich překonáváním** („kam až lze sáhnout“); pomyslné meze a mezníky mají velmi různou povahu, např. *dosáhl plnoletosti* (tedy mezníku, o který se sám nijak nezasloužil) i *dosáhl svého cíle* (musel vyvinout nějaké úsilí), *přesahuje ostatní svými znalostmi* (meze jeho znalostí jsou dál) a také *není v dosahu, je nedosažitelný* (je za mezí, kam je možno „sáhnout“, není s ním žádné spojení). „Sáhnutím“ za společensky nebo mravně přijatelné meze je motivován nejen

frazém *přesahuje to všechny meze*, ale také slovo *přehmat* (doslova „sáhnutí na nesprávné místo“); to se často užívá jako eufemismus pro vyjádření nesprávného jednání (obvykle nějaké instituce), které jinou osobu nebo osoby poškozují, a to způsobem někdy zcela zásadním (např. o politických procesech padesátých let se kdysi psávalo jako o přehmatech). *Došlo k přehmatu* můžeme chápat nejen jako „nedopatření, sáhnutí vedle“, ale také jako „sáhnutí za přijatelné meze“.

S ohledáváním terénu a mezemi může souviset i vzdálenost těchto mezí, a tedy i významový rys **velikosti (ohledávaného terénu)**, který tato obrazná vyjádření evokují; zpravidla si ani neuvědomujeme, že hmatem motivována jsou i slova **obsah** a **rozsah** a jejich deriváty: *obsáhlý, obsažný, obsahovat, obsáhnout, rozsáhlý*. Obecně je vztah obsah – rozsah blízký vztahu kvalita – kvantita, někdy se kladou tyto pojmy i do protikladu (*obsah a rozsah pojmu; publikace má velký rozsah, ale chudý obsah*). *Obsah* (i *obsahovat*) obecně spojujeme s vyplněním „vnitřku“ něčeho (srov. konceptuální schéma „nádobu“), přeneseně s množstvím myšlenek (které jsou „uvnitř“). *Rozsah* spojujeme s velikostí, rozměry – kam až, jak daleko něco „sahá“, např. *rozsah účiva, rozsah katastrofy*. V některých derivátech slova *obsah* však došlo k významovému posunu: dokonavé sloveso *obsáhnout* má (na rozdíl od *obsahovat*) význam blízký spojení *mít rozsah, zahrnout*, např. *studie obsáhla celé období baroka*; trochu tak supluje chybějící slovesa **rozsáhnout, *rozsahovat*. I adjektiva *obsáhlý* a *rozsáhlý* jsou si významově dosti blízká; snad i proto má čeština sémanticky odlišené adjektivum *obsažný*, např. *obsáhlá přednáška* směřuje do šíře, je obšírná, dlouhá, zatímco *obsažná přednáška* je informačně nebo myšlenkově bohatá a směřuje spíše do hloubky.

Se slovesem *sáhnout* se setkáme i v metaforách, kde jde o meze krajní: ve frazémtech, které vyjadřují obavy ze smrti (*sáhla na něj smrt*), zabití (*sáhnout někomu na hrdlo*) i v jednom z eufemismů pro sebevraždu (*sáhnout si na život* vedle *vzít si život*).

3.2.5.3.2

Dotyk a jeho následky. Podstatnými slovesy pro vyjádření dotyku s následky jsou *uchopit, vzít* a *držet*. Abychom něco mohli *držet*, popř. *třímat* („pevně svírat v ruce“), nejdříve to musíme *uchopit, vzít, chytit* nebo *popadnout*.

Pro sloveso **vzít** – v základním významu „uchopit“, původně „vzhůru uchopit“ (Rejzek, 2001) – i pro jeho nedokonavý protějšek *brát* má jistou

důležitost opozice blízko – daleko (viz zde 3.2.5.1) a především směr: můžeme *vzít / brát (si) něco* (do ruky) – „přemístit to směrem k sobě“, ale také *vzít / brát / něco někomu* – „přemístit to směrem od někoho“ (podobně *odejmout / odebrat něco někomu*). Velmi bohatou sémantikou a frazeologií obou těchto sloves (a jejich četných derivátů) se tu zabývat nebudeme, omezíme se jen na konstatování, že tento dvojitý směrový význam („k někomu“ a „od něho“) je patrný i ve frazeologii, např. *vzal si to k srdci; vzal ho na milost; příliš si to bere; vzal to čert* naproti tomu *vzal mu slovo; vzal mu vítr z plachet; bere mi to z úst*.

Sémantickým protějškem slovesa *držet*, v základním významu „mít v ruce a nepouštět“, je i ve frazeologii *pustit*, v primárním významu „přestat držet, nedržet“. Zejména vztah **držet – pustit** ukazuje, že vedle dotyku (oddržení) je i zde důležitým sémantickým rysem opozice blízko – daleko. Držení zpravidla spojujeme s blízkostí (držíme něco ve své blízkosti), pouštění se vzdalováním; svědčí o tom např. *držet* ve významu „vlastnit, mít k dispozici“ (i deriváty *država, držitel, mít něco v držení*); tady jde o vztah mezi člověkem a „věcí“ podobně jako ve frazémeh *držet to v paměti – pustit to z hlavy* (a také *utkvít v paměti, „trvale zůstat“, utkvělá představa / myšlenka*).

Jinak je tomu ve vyjádření vztahu mezi lidmi, tady je důležitým faktorem i vůle, tj. jestli někdo chce být držen „v blízkosti“ nebo nechce, např. *zadržet někoho* ve významu „krátkodobě uvěznit“ (tedy držet ho ve své blízkosti proti jeho vůli) a *propustit někoho* (uvolnit nějaké „pouto“, přestat ho držet, umožnit mu, aby se vzdálil), podobně *chovat se jak puštěný ze řetězu*. „Přestat něco držet, uvolnit pouto“ evokuje i *odpustit někomu* („přestat mu mít něco za zlé“), *upustit od něčeho* („zříci se“), snad i *pustit se na tenký led a popustit uzdu fantazii*. Jestliže někdo nechce „být v blízkosti“, *drží se stranou*, popř. je *zdrženlivý*, („nepřibližuje se bez rozmyslu“). Též *zdržet se* poznámek nebo *hlasování* evokuje distanci záměrnou.

V opačném směru je vztah daleko – blízko zřetelně konceptualizován např. ve frazémeh *pustit si někoho k tělu* („umožnit mu, aby se přiblížil“) a *držet si ho od těla* („znemožnit mu to“), dále *propustit ho ze zaměstnání; pustit někoho k vodě; opustit někoho*; společná motivace spočívá v tom, že tomu, kdo chce být „v blízkosti“, to umožněno není. (*Opustit* nás může nejen jiný člověk, ale také *síly, štěstí, paměť* či *odvaha* ve významu „zmizet, ztratit se“).⁴⁵

⁴⁵ Ve frazeologii se slovesa *držet* a *držet se* uplatňují i v řadě dalších významů, které jsou také dotykem motivovány: *držet se zuby nehty; držet někomu místo; držet s někým; držet na někoho; držet se doma; držet se špatné společnosti* (vedle *chytil se špatné společnosti*), z derivátů slovesa *držet* připomeňme alespoň frazémy *vydržet s někým; udržet si někoho; přidržet se někoho* atd.

Dotýkání s následky v některých případech znamená „**zůstat s někým / něčím spojen**“, viz též 3.2.5.5). V češtině se v tomto významu užívá sloveso *lepit* a některá další, etymologicky s *lepit* spjatá: *lpět, ulpívat, lnout*. Ostatně, jestliže je něco dobře přilepené nebo jinak spojené (přitlučené, přišité), říkáme že to *drží*. Pokud jde o mezilidské vztahy, sloveso *lepit (se)* je expresivní s negativními konotacemi: jedinec se cítí stálou blízkostí jiné osoby obtěžován, např. (*při*) *lepit se na někoho*; užívá se i ve významu „sledovat někoho“. Lepit se nemusí jen člověk: *smůla se mu lepí na paty*. Ve významu „uškodit“ se užívá i *polepit to někomu*. Jestliže jedinec k někomu *lne / přilne* („má ho v oblibě“), nevypovídá se nic o tom, zda jeho partner je potěšen, lhostejný nebo nerad. Jestliže na někom *lpíme*, potom je to člověk, kterého si vážíme, jestliže *lpíme* na něčem, považujeme to za hodnotu (*lpí na svém otci; lpí na životě; lpí na vánočních obyčejích*). Jinak je tomu, není-li v pozici subjektu osoba, např. *lpí na něm podezření; jeho pohled na ní ulpěl; na rukách mu lpí krev*; zde jsou konotace spíše negativní, jestliže na někom *lpí* podezření nebo dokonce krev, potom je dotýčný jakoby ušpiněn (*ulepen*).⁴⁶ V příkladu *výklad ulpěl na povrchu* spojení „pouze“ s povrchem evokuje nedostatečnost, výklad „nepronikl k podstatě věci“, povrch má „nižší hodnotu“ než vnitřek (viz též 3.2.5.3.3). Spojení s někým nebo s něčím vyjadřuje také sloveso *poutat* a jeho deriváty (viz 3.2.5.4).

Ohledávání terénu může přecházet ve „zmocňování se“, jazyková vyjádření jsou motivována dotykem, který má své důsledky, ty pak spočívají i v **uplatňování moci nebo vlivu**: chytit nebo uchopit, držet a nepustit, např. *dosáhl majetku / vedoucího postavení; sahá po ředitelské funkci* (tady můžeme majetek nebo postavení pociťovat i jako jisté mezníky, viz výše) i *vojensky / policejně / mocensky zasáhnout i zabrat něco*. Sloveso **chopit (se)** jednak má význam „zmocnit se fyzicky“ (*chopit se někoho; chopit se zbraně*), přeneseně vyjadřuje aktivity nefyzické, např. *chopit se slova / pera / vedení / příležitosti*. Nedokonavý protějšek *chápat* ve „fyzickém“ významu zaznamenává už jen SSJČ („uchopovat, popadat, chytat“, např. *chápat někoho za rukáv*); v současné době je sloveso *chápat* významově vzdáleno a vyjadřuje téměř výhradně aktivity rozumové („rozumem se zmocňovat“): *chápat něco (nějak)*, srov. i deriváty *pochopt, schopný*. Podobně jako u slovesa *chápat* je to u odvozeného adjektiva *chápatý*: v primárním smyslu „schopný po něčem sa-

⁴⁶ Někteří mluvčí spojují s negativními konotacemi sloveso *lpět* vždy.

hat“ se uplatňuje v zoologické terminologii, např. *chápatý palec*; *chápatý ocas* a také *chápan* (druh opičky). Obvyklejší je adjektivum *chápatý* v přenesených významech: *chápatý člověk* je jednak člověk, který se snadno zmocňuje nových poznatků (např. *chápaté dítě*), jednak ten, který má *pochopení* pro jiné (srov. rozdíl *pochopil něco*, tj. „rozumem se zmocnit nějakých poznatků“ a *pochopil někoho*, tj. „vcítit se do postojů, resp. problémů někoho jiného“). Ještě více se od slovesa *chopit* (*se*) významově vzdálilo adjektivum *schopný* a jeho derivát *schopnost* („předpoklady k něčemu, způsobilost“). – Od slovesa *chopit* / *chápat* je odvozen i název orgánu hmatu některých živočichů *chapadlo*, který se užívá v širším významu (viz 3.2.5.2.5).

Také slovesa *uchvátit*, *zachvátit*, *schvátit* jsou etymologicky spjata s *chopit* a vzdáleněji i s *chytit*; nápadným sémantickým rysem je zde **prudký průběh** a **velká intenzita děje**. *Uchvátit něco* znamená „násilně se něčeho (v tomto případě kořisti) zmocnit“, zatímco *uchvátit někoho* znamená „zmocnit se jeho citů, okouzlit ho, zapůsobit na něj“ (zpravidla nečekaně, ale silně), podobný význam má pak odvozené adjektivum *úchvatný* („okouzlující, způsobující prudké emoce“). Sloveso *zachvátit* implikuje zpravidla jiného původce než osobu (*požár zachvátil celou budovu*; *všechny zachvátily panika*; *zachvátily ho úzkost*); také slovo *záchvat* vyjadřuje prudký projev (*záchvat smíchu*; *záchvat pracovitosti*; *hysterický záchvat*), rychlost je charakteristická i pro *chvátat* a *chvat* ve významu „spěch“. Slovesa *schvátit* (*se*), *schvátit někoho*, *schvácný* spojujeme především s vyčerpáním fyzickým i substantivum *chvat* se užívá pouze v nepřeneseném významu („odborné uchopení“ ve sportu).

Hmatem jsou motivována i slova *přísahat*, *přísaha*, *zapřísáhnout*, *odpřísáhnout* („slavnostně ujistit partnera o pravdivosti nějakého tvrzení, o věrnosti, oddanosti“); o tom, že motivace hmatem není zprostředkovaná příliš složitě, svědčí i obvyklá fyzická součást rituálu: ten, kdo přísahá, se na dotvrzení upřímnosti (*přísahat* je performativní sloveso) dotkne místa na hrudi, kde má srdce (srov. též frazém *ruku na srdce*).

Dotýkání s následky (které může přecházet až v uplatňování moci nebo vlivu) vyjadřují v přenesených významech i některá slovesa se starobylým kořenem *-tk-*, např. *dotknout se někoho* („chovat se k němu necitlivě, vyvolat negativní emoce“, podobně *zasáhnout ho na citlivém místě*); dále *důtklivě někomu něco připomínat* (tak, jako kdybychom se partnera opakovaně dotýkali); *vytknout někomu něco* („upozornit na jeho chybu“); *utkvět někde* aj.; některá z těchto sloves evokují vztah povrch – vnitřek. Vzdáleněji jsou

hmatem motivována i slovesa *utkat se s někým*; *útočit na někoho*; *zatknout někoho* a další, jejichž význam spojujeme i s uplatňováním síly nebo moci.

Vysoce pozitivní konotace má adjektivum *dotýkaný* ve významu „zvýšení hodnoty předmětu rituálním kontaktem s autoritou“, např. *dotýkaný křížek*.

3.2.5.3.3

Povrch a vnitřek. Metafory, kdy jedinec je objektem doteku někoho jiného, zpravidla vyjadřují nedobrovolný kontakt, pociťovaný jako porušení (psychické) soukromé sféry. Na některých metaforách je patrné buď konceptuální schéma lidské tělo jako „nádoba“ (viz zde 2.1), nebo alespoň celistvost povrchu lidského těla; k nejčastějším patří *dotknout se někoho* ve významu „psychicky ho zranit“ (viz 3.2.5.3.2), podobně *dotčený* („ten, kdo se cítí psychicky zraněn“). *Nedůtklivý* je trvalá vlastnost člověka s vysokými nároky na neporušenost soukromé sféry nebo se sníženou psychickou odolností (podobně *netýkavka*); o člověku s opačnými vlastnostmi říkáme, že *má hroší kůži* („nic se ho *nedotkne*“), neutrální konotace má adjektivum *citlivý*.

Sloveso *dotknout se něčeho* vyjadřuje v přeneseném významu aktivitu okrajovou („nepronikání dovnitř, k podstatě“), např. *dotknout se tématu* (srov. též *podotknout něco*) nebo okrajovost vystupňovanou až k distanci: *sotva se toho dotkl; ani se toho nedotknu*.

Neutrální konotace má *týkat se někoho / něčeho* a *dotýčný* („ten, koho se to týká“).⁴⁷

Zatímco dotýkání intuitivně rozumíme jako „kontakt s povrchem“, respektive „pohyb po povrchu“, některá metaforická vyjádření evokují vnitřek „nádoby“ nebo porušení povrchu, např. *hluboce se ho dotknout* ve významu „vážně, do hloubky někoho psychicky zranit“. I slovesa *sahat*, *sáhnout* i deriváty *zasahovat*, *zasáhnout*, *zásah* v češtině umožňují svými vazbami kromě kontaktu s povrchem vyjádřit i proniknutí „dovnitř“. Tomu může předcházet bolestivé porušení „povrchu“, např. *sáhnout někomu do svědomí*, snad i *bolestně někoho zasáhnout*; *zasáhnout někoho na citlivém místě*; *zasahovat mu do*

⁴⁷ Dotykem je motivováno i dnes už zastaralé adjektivum *tklivý*, které se obvykle spojuje s melodií, písní apod., tedy zvukem, který je vnímán jiným smyslem a citově na posluchače působí – jinými slovy: *dotýká se ho*.

života i způsobit mu *jizvu na duši*; původcem tu nemusí být jen člověk, např. *zpráva ho bolestně zasáhla*. Ostatně i sloveso *ranit někoho* je motivováno dotykem (způsobit někomu poranění je porušením povrchu) a v přeneseném významu bývá parafrázováno jako „nemile se někoho dotknout, ublížit“, např. *svým chováním ranil její city*. Metafora biblického původu *vložit prst do rány* má význam „přesvědčit se“ (viz Ouředník, 1994).

Slovesa *zasáhnout* a *zasahovat* mívají ve frazeologii konotace negativní, neutrální i pozitivní, podle toho, do čeho a jak jedinec „zasahuje“; např. negativní konotace mají spojení *zasáhnout proti někomu*; *zasahovat do práv někoho jiného*, pozitivní např. *zasáhnout v něčí prospěch*. Spojení *zasáhnout do diskuse* (vedle *vložit se / vmísit se do diskuse / do hovoru*) má konotace spíše neutrální, vnímáme to spíš jako „připojit se k něčemu“.

Pokud objektem dotyku není osoba, uplatňuje se ve frazeologii protiklad „povrch – vnitřek“, respektive „povrch – hloubka“ jinak: je zpravidla chápán jako protiklad hodnotový, např. *hluboké znalosti* či *zájmy* považujeme za hodnotnější než *znalosti* nebo *zájmy povrchní, plytké* nebo *mělké* (viz zde 5.2.4).

3.2.5.4

Vlastnosti toho, čeho se dotýkáme. Jestliže se něčeho dotýkáme, cítíme, jaký je povrch této věci: *hladký, drsný, hrubý, jemný, pevný, suchý, mokrý, lepkavý, studený, teplý* atd. Mnohá z těchto adjektiv motivují i pojmenování nefyzických jevů. Zdrojovou oblastí jsou vlastnosti povrchu ohmatávaného předmětu, **cílovou oblastí** jsou především **vlastnosti člověka**, který je tak charakterizován, popř. vlastnosti některých společenských jevů.

V primárních významech stojí proti sobě adjektiva *tvrdý – měkký, drsný – hladký, hrubý – jemný*. Tyto protiklady jsou zachovány i v přenesených významech, v charakteristice osob, ale ne zcela symetricky. Spíše můžeme říci, že v přenesených významech (ve vyjádření lidských vlastností) na jedné straně stojí skupina adjektiv *drsný, hrubý, tvrdý, pevný, tuhý*, na druhé *jemný, měkký, hladký, křehký*. I ve slovnících se jejich význam parafrázuje zpravidla pomocí jiného adjektiva dané skupiny. Zhruba řečeno, adjektiva první skupiny vyjadřují v primárním významu i ve většině přenesených velkou **odolnost vůči** různým **tlakům**, adjektiva skupiny druhé odolnost nízkou nebo nedostatečnou (o vztahu *silný – slabý* srov. zde 5.3).

Např. *tvrdý člověk* je pevný, neústupný, prosazuje svoji vůli, říkáme: *má tvrdou hlavu (je tvrdohlavý)*, *tvrdostí* klade odpor (má „tvrdou šíji“), někdo

se zatvrdí (vůči různým vlivům) a je pak *zatvrzelý*. Protikladem *tvrdého muže, tvrdého protivníka, tvrdáka* s konotacemi jak pozitivními, tak negativními, je člověk *změkklý, měkkota, měkkýš* s konotacemi negativními. Tvrdý člověk odolává tlakům i nátlakům, odolávat však lze i působení „pozitivnímu“, např. *je tvrdý na jazyky* nebo dokonce *naturdly* ve významu „málo chápavý“ (srov. 3.1.7). Tvrdý člověk tlaku nejen odolává, ale sám ho může i vyvíjet, např. *vládnout tvrdou rukou, jít tvrdě za svým, tvrdě potlačit odpor*. I v jednání je možné *přitvrdit* nebo naopak *změkknout*, nověji dokonce *vyměkknout*. *Tvrdé* (nebo také *drsné*) mohou být ovšem i *podmínky*, vytvořené člověkem nebo přírodou. Tvrdý člověk odolává i tlakům, respektive vlivům citovým a může být až necitelný; v takovém případě říkáme, že má *tvrdé* či *okoralé srdce* (tj. s „tvrdým“ povrchem), *má srdce z kamene* nebo *jako kus ledu* (srov. zde 5.1). Naproti tomu *měkký člověk* je citlivý, povolný, tlakům ustupuje, dá se snadno *obměkčit*, *podvolí se, přivolí / svolí k něčemu, uvolí se* něco udělat. Právě tato slovesa, etymologicky spjatá se slovem *vůle*, svědčí o tom, že pokud jde o lidské vlastnosti, je cílovou oblastí opozice *tvrdý – měkký* především **míra prosazování vlastní vůle a míra odolávání vůli jiného člověka**.⁴⁸

Rys pevnosti, odolnosti (a také spolehlivosti) přecházející někdy až v jistotu se projevuje i v dalších významech adjektiva *tvrdý* a jeho derivátů: *tvrdá měna* („spolehlivá, jistá“), dále *tvrdit něco* („s jistotou to prohlašovat“), *tvrzení* není pouze výpověď nebo výrok, ale výpověď podložená argumenty, *utvrdit se / někoho v něčem* je „upevnit přesvědčení“, podobně pociťujeme rys jistoty i ve slovech *potvrdit, stvrdit* a dokonce i *potvrzení a stvrzení*.

Další dvě dvojice adjektiv nejsou v tak vyhraněném významovém vztahu jako *tvrdý – měkký*. *Jemný*, v primárním významu „na dotyk hebc měkký“, má i význam přenesený – „citlivý, mírný“, např. *jemná dívka; jemné upozornění*; o derivátu *příjemný* etymologie uvádí, že příjemné je to, co můžeme dobře brát do ruky (Rejzek, 2001). Protikladem adjektiva *jemný* je v přeneseném významu *hrubý* („necitlivý, nezdvořilý“), srov. např. *hrubec; hrubián; obhroublý člověk* (také *obhroublý vtip*). *Hrubost* je projevem *hrubého chování*, srov. i přísloví *na hrubý pytel hrubá záplata*. *Hrubý* je však i v dnešní

⁴⁸ V této souvislosti je zajímavé, že povolný a mírný člověk je v češtině – s ohledem na biblickou tradici – *jako beránek*, zatímco jeho opak, člověk neústupný, tvrdohlavý je *jako beran*.

češtině také vyjádřením „velké míry“, a to zpravidla negativního jevu, např. *hrubě se prohrěšil*; *to se mi hrubě nelíbí*; *hrubá nedbalost* i školní *hrubá chyba*. Ve starší češtině se význam slova *hrubý* neomezoval na negativní jevy (*hrubá mše*, místní jména *Hrubá Skála*, *Hrubý Jeseník* apod.), pokud jde o vlastnosti osob, převažoval význam „vysoký, statný, velký“. Odtud i v současnosti *hrubý* je také člověk, který nedbá na maličkosti, na *jemnůstky* ve významu „detaily“. Vztah k *detailům* je důležitý i v dalším z přenesených významů adjektiva *hrubý* – „celkový, povšechný, bez podrobností“, např. *hrubý odhad*; *hrubý příjem*; *zhruba řečeno*; *zhruba jsme se dohodli* a naopak *jemná analýza*, *jemné rozlišení*.

V přeneseném významu má adjektivum *jemný* pro vyjádření lidských vlastností ještě další opozitum: *drsný*, např. *drsný muž*, *drsnák*, dnes dokonce i *drsnáčka*. Konotace nejsou jen negativní, *drsný* evokuje nejen člověka nepřilíš zdvořilého, někdy až necitlivého, který pomíjí detaily, ale také věcnost, přímočarost, spontánnost, okázalou upřímnost v chování. (Současná mladá generace užívá adjektivum *drsný* jako hodnotící, a to jak s pozitivními, tak i negativními konotacemi: srov. zejména intonačně rozlišené obdivné nebo odmítavé *to je drsný!*) V primárním významu opozitem adjektiva *drsný* je *hladký*. Ve vyjádření vlastností osob protikladem *drsného* muže však není **muž hladký*, ale *muž jemný* nebo spíše *uhlazený*. Tento derivát adjektiva *hladký* má i neutrální konotace: uhlazený člověk je úpravný, zdvořilý, někdy snad až příliš. Ve srovnání s tím jestliže je někdo vnímán jako *hladký*, pak tomu především rozumíme tak, že všude „proklouzne“, dokonce že je úlisný, neupřímně zdvořilý; *hladký* se tu významově blíží adjektivu *slizký* a expresivnímu substantivu *slizoun* s konotacemi jednoznačně negativními. Další derivát adjektiva *hladký*, sloveso *hladit* („jemně se dotýkat“) má naopak konotace pozitivní.

Hladkost jako vlastnost může být připisována nejen osobě, ale i substanci, např. *návrh hladce prošel*; *jednání mělo hladký průběh*; i tady pocítujeme (již vzdálenější) motivaci hmatem: jestliže návrh hladce projde, znamená to, že mu nikdo neklade překážky (nikdo nezpůsobuje, aby cesta byla „drsná“ nebo „hrbolatá“), podobně *uhlazit / urovnat / zametat někomu cestičku*; motivace hmatem se tu opět prolíná s metaforou pohybu po cestě. V těchto spojeních je hladkost vlastností žádoucí.

Odolnost proti tlakům vyjadřují i adjektiva *pevný* a *tuhý*. Adjektivum *pevný* v přenesených významech, zejména v pojmenováních lidských vlastností nebo jevů spojených s člověkem, vyjadřuje i *stabilitu*, *jistotu*,

trvalost, *spolehlivost*, např. *pevné zdraví*; *pevné přátelství*; *upevnit vztahy*; *pevné zásady*; *pevný charakter*; *pevný ve víře*; *pevně přesvědčený* atd. Opozit adjektiva *pevný* je několik: pro vyjádření vztahů mezi lidmi nebo společenstvími užíváme zpravidla adjektivum *volný* a jeho deriváty, např. *volný svazek*; *rozvolnit vztahy* a snad i *uvolněné mravy*; pro osoby nebo okolnosti, které na tlak reagují přizpůsobením, má čeština nejen v základních, ale také přenesených významech adjektiva *pružný* a *ohebný* ve významu „(příliš) přizpůsobivý“, např. *pružně reaguje na změny*; *má pružné zásady*; *má ohebnou páteř*; neutrální konotace má *pružná pracovní doba*. Ve srovnání s tím člověk *křehký* se tlakům nepřizpůsobuje (nemůže, nechce nebo to neumí); v základním i přeneseném významu *křehký* znamená „neodolný vůči tlakům, takový, který se snadno poškodí“, „zranitelný“, např. *křehké dítě*; *křehká dívka* a dále *křehké zdraví* (vedle *chatrného zdraví*), *křehké vztahy*; *křehká demokracie*. V uvedených spojeních jsou konotace neutrální, zatímco hypotetické spojení **křehký muž* by vžitému stereotypu muže (opory) odporovalo a pocítovali bychom je negativně.⁴⁹

Pokud řekneme o člověku, že je *tuhý* nebo *ztuhnul*, potom se tím zpravidla vyjadřuje okamžitý psychický stav, nepříjemné překvapení, leknutí, strach, nikoli trvalá vlastnost, např. *ztuhnul mu úsměv na rtech*; *ztuhla mu krev v žilách* (výjimkou je pejorativní *tuhý* ve významu „mrtvý“). Tuhost obvykle evokuje spíše nedostatek pohybu stejně jako *jednání jde jen ztuhla dopředu*. Trvalou vlastnost člověka vyjadřuje spíše adjektivum *kožený* („člověk, který nedává příliš najevo své city“). Tuhost máme spojenou i s pevným skupenstvím vody: to se přenáší do vyjádření mezilidských vztahů (říkáme, že někdo *roztál* nebo naopak *přituhlo*) a dále vztahů mezi státy nebo společenstvími (*tání*). Tato obrazná pojmenování jsou samozřejmě motivována i další vlastností zjištěnou hmatem, teplotou.

Hmatem zjistíme i nepřítomnost nebo přítomnost *vlhkosti* na povrchu. V primárním významu ji vyjadřují zejména opozita *suchý* – *mokrý*. Nepřítomnost vlhkosti evokuje nedostatek svěžesti; adjektivum *suchý* stejně jako jeho deriváty *vyschlý*, *vysušený*, *sušinka* charakterizuje fyzický vzhled člověka, u kterého je vidět málo svalstva nebo jiných „měkkých“ částí; takový člověk je hubený, kostnatý. Nedostatek tekutiny v těle je pocítován

⁴⁹ V některých případech mají vlastnosti označované adjektivy *pružný* a přejatým *flexibilní* konotace pozitivní.

jako jev negativní, jako nedostatek svěžesti, nedostatek energie (srov. také *je vyčerpáný; je úplně vycucnutý* ve významu „velice unavený“, podobně i *vysát někoho*). Adjektivem *suchý* je motivováno dnes již archaické pojmenování pro tuberkulózu *souchotě, souchotiny, suchá nemoc*. Opakem *suchého* člověka však není **člověk mokrý*, dostatek tekutin v těle je v češtině vyjádřen jinak, např. *nalít někomu do žil novou krev; holka krev a mlíko*. Tady už nejde jen o fyzický vzhled, ale také o povahu, temperament, chování; motivace adjektiva *suchý* postupně přechází k vyjádření psychických vlastností: jako *suchý*, popř. *suchar* (vulgárně *suchoprd*) je také označován člověk, který nedává příliš najevo své emoce, jeho reakce na podněty jsou slabé, nemá smysl pro ozvláštnění situace, přehánění apod., je opakem člověka zábavného, o kterém řekneme, že „je ho všude plno“. Ale máme i *suchý humor; suchá fakta* (bez příkras) i *suchopárný výklad* (také bez příkras, jinak řečeno *nezáživný*, tj. takový, který *nemá štávu*, a proto se špatně vstřebává). Zdrojová oblast hmatu se tu prolíná se zdrojovou oblastí chuti.

Mluvíme-li o jídle, *suchý* neznamená jen nedostatek vody, ale spíše nedostatek tuku (podobně též *suchá* versus *mastná pleť*). A tato opozice se přenáší i do obrazných pojmenování vlastností člověka: *člověk (všemi mastmi) mazaný* je vychytralý, popř. až lstivý, srov. též výše *kluzký, slizký* ve významu „příliš hladký“. Konotace dalších derivátů slovesa *mazat* jsou také negativní, např. *podmazat někoho* („podplatit“), *rozsmáznout to* („zveličit a zveřejnit“), *namazat se* („opít se“) i *mazat se s něčím* („věnovat tomu nepřiměřenou péči“). Cílovou oblastí jsou tu zprostředkovaně opět vlastnosti jedince nebo jeho chování.⁵⁰

3.2.5.5

Děje způsobené dotykem. Hmatem je sémanticky motivováno mnoho sloves pohybu; vesměs jde o **pohyby**, v nichž se uplatňuje ruka nebo obě ruce. Můžeme mezi nimi vydělit alespoň čtyři velké skupiny: děje způsobené pohybem po povrchu, děje způsobené pohybem směřujícím kolmo

⁵⁰ K vlastnostem povrchu, které rozeznáme hmatem, patří i **teplota** (srov. Pajdzińska, 2000). Cílovými oblastmi jsou emoce, citové vztahy mezi lidmi a dále vztahy smluvní a vztahy mezi společenstvími. Např. obrazná vyjádření kvality mezilidských vztahů tvoří celou škálu: *vroucný – vřelý – hřejivý – vlažný – chladný – studený – ledový – mrazivý*. Teplota je rozsáhlou zdrojovou oblastí obrazných pojmenování, proto se k ní vrátíme při jiné příležitosti.

k povrchu, děje způsobené překonáváním vzdálenosti v prostoru a děje způsobující spojení. **Cílovými oblastmi** v jevech nefyzických jsou především **vztahy mezi lidmi, vlastnosti člověka a aktivity směřující k omezení jiné osoby**. (Pro velké množství materiálu se omezíme pouze na běžně užívaná vyjádření; stranou ponecháváme i děje, při kterých se vždy užívají nějaké nástroje nebo pomůcky, např. *sekat, řezat, zametat*.)

3.2.5.5.1

Děje způsobené pohybem po povrchu. *Táhnout, tahat a vléci* jsou pojmenování pohybů spíše plynulých, posunování. V přenesených významech se významně uplatňují především deriváty slovesa **táhnout**; velmi frekventované je slovo *vztah*. Cílovými oblastmi jsou vzájemné spojitosti mezi lidmi nebo společenstvími, např. *rodinné, mezilidské, obchodní, mezinárodní vztahy*, ale také mezi jevy, např. *vztahy logické nebo syntaktické*. Lidé (a také společnosti a státy) mohou být v *dobrých* nebo *špatných vztazích*, někteří lidé jsou *vztahovační* („chování jiných osob vztahují k sobě a hodnotí negativně“). Je také možno *vtáhnout / zatáhnout / zavléci někoho do něčeho* („přimět ho k účasti v nějaké nežádoucí aktivitě“) nebo ho *přítáhnout k práci*. A také *odtáhnout se od někoho, chovat se odtažitě*. Pohyb po povrchu evokuje také *roztahovat se někde a přitahovat někoho, být přitahlivý*, zatímco *vytahovat se před někým* („chlubit se“) spojujeme spíše s pohybem zdola nahoru (viz zde 2.3.). I jeden z významů slovesa *stáhnout* („táhem odstranit“) je motivován pohybem po povrchu (viz např. frazémy *stáhnout bod z programu; stáhnout se do ústraní*, nověji *stáhnout něco z internetu*).

I **tlačit** je možné něco po povrchu (např. auto). Odtud pak obrazná vyjádření *tlačit někoho ke zdi* („omezovat jeho možnosti“), *těž tlačit na někoho; nátlak*; dále *tlačit se na někoho* („usilovat o jeho postavení“); *zatlačit na něco; protlačit se / někoho někam* (odtud i expresivní *tlačénka* ve významu „zvýhodnění“); *vyznat se v tlačení*.

Z dalších sloves se v této dílčí doméně uplatňují zejména slovesa **třít a dřít** a jejich deriváty. Konotace jsou vesměs negativní, např. *otřít se / otírat se o někoho* („dát / dávat najevo nepřízeň“), *utřít někoho* („odbyť“), *vytřít někomu zrak* („ošálit někoho, vyžrát na něj“), *protřelý člověk* („vychytralý“), *otřelý* („otupělý až cynický“), *dotěrný* („neodbytný“), *třecí plochy* („příčiny neshod“), *otřelý příklad* („zevšednělý, banální“). Sloveso **dřít** v základním významu spojujeme s porušením povrchu a negativní konotace mají i další významy tohoto slovesa a jeho derivátů: *dřít se, dřina, odírat někoho, rozdí-*

rat někomu rány (i v přeneseném významu „trápit, mučit“) a v neposlední řadě i *vydírat* („hrozbami něco neoprávněně vynucovat“) a *vyděrač*.

Význam slovesa *drásat* v základním významu je na pomezí této a další dílčí domény: vedle pohybu po povrchu se tu (asi zřetelněji než u slovesa *drít*) uplatňuje pohyb kolmo k povrchu, rozrušování povrchu. I přenesený význam evokuje fyzickou bolest a psychické strádání, např. *drásat někoho vyprávěním tragické události*; *drásavý příběh*.

3.2.5.5.3

Děje způsobené pohybem směřujícím kolmo k povrchu. V primárním významu jde o pojmenování dějů do jisté míry destruktivních, např. *tlačit, tisknout, drtit, strčit, strkat, rýpat, štourat, tlouci* a řada dalších. Obrazná vyjádření v cílové oblasti mezilidských vztahů jsou v češtině velmi pestrá. Pozitivní vztah (nevyklučující ovšem jisté protektorství) evokuje *poklepat někomu na rameno, plácát ho po ramenou* ve významu „pochválit“. Většina frazémů však má konotace negativní: vyjadřuje nepřízeň, despekt, aktivitu směřující k omezení jiné osoby nebo osob, porušení jejich soukromé sféry, někdy i s cílem získat pro sebe nějakou výhodu, apod. Uvedme alespoň několik ilustrativních příkladů: *vyvíjet na někoho tlak*; *být pod tlakem* (tady jistě lze diskutovat o tom, jestli jde o tlak směřující kolmo k povrchu nebo po povrchu), *vtloukat někomu něco do hlavy*; *klepnout někoho přes prsty* („pokárat“); *strkat do něčeho nos / prsty* („vměšovat se“); *nastrčit někoho* („odlákat pozornost od sebe“, srov. též pořekadlo *kam čert nemůže, nastrčí babu*); *strčit někoho do kapsy* („převyšovat ho“); *ani o něj nezavadit* („nevšímat si ho“); *zdrtil někoho pohledem*; *zdrčený žalem*; *zdrčující porážka*; *drtivá přesila*; *štourat do něčeho*; *štoura*; *rýpal*; *pichlavé poznámky*; *popichovat někoho* atd.

Některé děje zprostředkovaně motivují i pojmenování jevů souvisejících s **nedostatkem prostoru**. Řada slov a zejména frazémů svědčí o tom, že nedostatek prostoru vzniklý nedobrovolným, nežádoucím kontaktem člověk pociťuje velmi nelibě, např. *nátlak, útlak, útlisk*. Odtud je i motivace některých pojmenování pro nežádoucí psychické stavy, např. *je mi úzko*; *být v úzkých*; *člověka něco sužuje*; *souží*; *má soužení*; *pociťuje tíseň*, *tísněnost*; *pociťuje něco tísnivě*; *je v tísní*, *v tísnivé situaci*; *žije ve tísněných poměrech* atd. Ojedinelé se lidový název dostal i do odborné terminologie (*úzkost*).

V této souvislosti je zajímavé sloveso *hníst* – v primárním významu „mačkáním zpracovávat“, přeneseně „trápit, sužovat“, např. *hněťlo ji špatně*

svědomí; *hněte ho pocit bezmoci*. Zatímco v základním významu subjektem je osoba a objektem věc (někdo hněte (z něčeho) něco, např. *dívka hněte z modelovací hmoty figurky*) s konotacemi neutrálními, ve významu přeneseném subjektem je zpravidla nějaká negativní emoce a objektem osoba (něco hněte někoho).

3.2.5.5.3

Děje způsobené překonáváním vzdálenosti v prostoru. Vzdálenost v prostoru můžeme překonat nejen pohybem po povrchu, ale také tím, že vezmeme do ruky nějaký předmět a „prudkým pohybem ho přemístíme“. Tak lze opsat významy sloves *vrhat, trefit, hodit*. Právě tato slovesa a jejich deriváty se v této dílčí doméně uplatňují. Cílovými oblastmi jsou opět širce chápáné vztahy mezi lidmi a nefyzické činnosti člověka.

Význam sloves *vrhat* a *vrhnout*, *vrhnout se* zahrnuje „prudký pohyb na nějakou vzdálenost“. Cíl zásahu může být jak věcný, tak obrazný s konotacemi pozitivními, neutrálními i negativními: můžeme se *vrhnout do podnikání*, *na vědu* i *na pití*; stejně tak může být obrazný i „předmět“, který vrháme: *vrhnout na někoho (obdivný nebo výhružný) pohled*; *(s)vrhnout na někoho vinu*; *vrhat na někoho špatné světlo*; *vrhnout na něco stín* atd. Deriváty těchto sloves mají v přenesených významech vesměs negativní konotace, např. *odvrhnout někoho*; *zavrhnout někoho* („odmítnout“); *opovrhovat někým* („pohrdat“); *svrhnout někoho* („zbavit moci“); *uvrhnout někoho do vězení* („nedobrovolně umístit“); *vyvrhel* („ničema“); *podvrh* („padělek“); *zvrhnout se* („mravně se zkazit, zpustnout“); *zvrhlý, zvrhlík*. Neutrální konotace má např. *přivrženec* („stoupenec“), *návrh* („myšlenka, plán předkládaný k projednání“), *rozvrh* („předem stanovený postup činnosti“) a jejich deriváty.

Sloveso *trefit* má primární význam „zasáhnout“, ovšem cíl může být (jak ukazují i odvozená slova) také obrazný, např. *trefa* („výhoda, štěstí“); *trefná poznámka* („výstižná, taková, která zasáhla citlivé místo“); *netrefit se* nebo *trefit se vedle* („zmýlit se“); *střelovat se do někoho* („slovně ho napadat“); *potrefený* (ten, kdo se cítí být napaden, srov. též *potrefená husa*); významově vzdálenější je *natrefit se někde / k něčemu / na někoho* („náhodou být přítomen“), archaické je dnes *vynatrefit někoho při dobrém zdraví*.

Pro přenesené významy sloves *hodit* a *házet* je důležité, co se hází, čím se hází. Ukazují to např. frazémy *házet někomu klacky pod nohy* („dělat překážky“, opakem je *hodit mu lano* – „pomoci“); *hodit flintu do žita* („vzdát se“); *hodit někomu něco na krk* („přidělit mu nepříjemnou povinnost“) a mnohé další.

Četné jsou v češtině deriváty slovesa *hodit*, které evokují „zasazení cíle“, např. *uhodit na někoho* („důrazně se dožadovat nějakých informací“); *dohodit někomu něco* („obstarat“); *náhoda* („nečekaná souhra okolností“); *výhoda* („příznivá okolnost“); *příhoda* („událost“) a řada dalších slov a frazémů.

3.2.5.5.4

Děje způsobující spojení. V této dílčí doméně jsou zdrojovou oblastí děje způsobující nejen navázání spojení (viz dílčí doména 3.2.5.1), ale také jeho **zafixování** nebo naopak **zrušení** takové **fixace**. Děje fixující spojení často vedou – jak i uvedené příklady dokládají – v nějakém smyslu k **omezení volnosti**. Uplatňují se zde především slovesa *vázat*, *poutat* („spojoovat“, také „spojoovat nedobrovolně“) a jejich opozitum *trhat* („oddělovat“) a deriváty těchto sloves. Cílovými oblastmi jsou v pojmenování nefyzických jevů především vztahy mezi lidmi a další společenské jevy.

Motivace vázáním a poutáním se široce uplatňuje v pojmenováních smluvních vztahů, omezujících v nějakém smyslu svobodné jednání, především ve *svazech*, *svazcích*, *poutech* a *závazcích* různého typu, např. *svaz* („sdružení, společenství“, např. *svaz turistů*); *manželský svazek*, *závazek* („povinnost“); *úvazek* („povinnost, smluvní závazek“); *rodinné pouto* („citový vztah“); frazémy *závázat si někoho* („omezit volnost jednání jiné osoby“); *být vázán / poután slibem / povinnostmi*; *připoutat někoho k sobě* („uvést do závislosti“); dále odmítavé *uvázat si někoho / něco na krk* („cítit jako povinnost“); *mít svázané / spoutané ruce* („nemoci svobodně jednat“); *mít svázaný jazyk* a mnoho dalších. Etymologie nás poučí o tom, že se slovesem *vázat* souvisí i mnohá slova a frazémy další: nejen *váznot* a *vazba*, ale i *vězet* a *vězení* (Rejzek, 2001).

Spojením, respektive vytvářením spojení jsou motivována i další obrazná vyjádření, která evokují spíše zúžení výběru než omezení volnosti, např. *upoutat někoho*; *připoutat něčí pozornost*; *poutavý příběh*, tj. takový, že se od něj neodpoutáme, neodtrhneme; také *poutač* je předmět, který má „vytvořit spojení“, přivábit pozornost.

Výjimečně se v této dílčí doméně objevují i slovesa jiná, např. *šlepit něco dohromady*, *šlepenec* („neorganické spojení“); o slovese *šlepit* viz 3.2.5.3.2.

Pro význam „zrušení spojení“ je důležité sloveso *trhat* (v základním významu „oddělit prudkými krátkými pohyby, popř. i násilně“) a slova od něj odvozená, dále deriváty sloves *vázat* a *poutat*. Jde o spojení velmi různého

typu. Mluvíme např. o (z)*přetrhání svazků*, o *roztržce* (v rodině, mezi přáteli i státy), rušit však můžeme i spojení (nebo „spojení“) jiná, např. *vytrhnout někoho z práce*, *vytrhnout větu z kontextu* („vyjmout ze souvislosti“); popř. *odtrhnout se od čelby / od rodiny*. O člověku, který má ve své mysli souvislosti mezi jevy nějak rozrušeny, říkáme, že je *roztržitý* nebo dokonce *potrhlý*, o tom, kdo je výjimečně nebo po dlouhé době zbaven nějakého závazku („pouta“), říkáme, že *se chová jako utržený ze řetězu*. Širší význam má *zatrhnout někomu něco* a knižní *učinit něčemu přítrž* („znemožnit“); znemožnit však lze nejen spojení, ale i jiné aktivity.

„Zrušit spojení“ vyjadřuje v základním významu i přeneseně sloveso *odpoutat se*, např. *odpoutat se od rodičů* ve významu „odpojit se“ nebo spíše „osamostatnit se“; zrušením spojení je patrně zprostředkovaně motivován i frazém *rozpoutat válku* (doslova „rozvázat pouta, uvolnit, co bylo spoutáno“).

Opozitem slovesa *vázat* je ve frazeologii jen výjimečně *rozvázat*, např. *rozvázat pracovní poměr*, pro význam „zrušit spojení“ jsou obvyklejší jiné deriváty slovesa *vázat*, např. *vyvázat se z povinností* („zrušit závazek“), *vyváznout z nebezpečí* („uniknout“), snad i slangové *je z toho odvázaný*.

3.2.5.6

Cílové oblasti hmatu. Zaměříme-li se na vyjádření motivovaná hmatem, máme v zásadě dvě možnosti: omezit se na užší pojetí, tedy především na dílčí zdrojovou doménu vlastní dotýkání (zde 3.2.5.3), nebo zvolit pojetí široké. Každá z obou možností má své přednosti i svá úskalí: užší pojetí umožňuje prozkoumat dílčí zdrojovou doménu do větší hloubky (než bylo možné zde), širší pojetí představuje rozsáhlejší výsek obrazu světa českých mluvčích. Jeho nevýhodou je nebezpečí bezbřehosti; materiál se rozrůstá, překvapivě se nabízejí další a další slova a frazémy, u nichž lze (na základě jejich sémantiky, kolokací, slovtvorby nebo etymologie) spojitost s hmatem vysledovat.

Analýza rozsáhlého materiálu pěti dílčích zdrojových domén ukázala, že zatímco dílčí zdrojové domény jsou navzájem odlišné a jsou zpravidla i vnitřně bohatě strukturovány, tato rozmanitost nepřechází do oblastí cílových. Cílové oblasti se do značné míry opakují: dominují zde široce chápáné **vztahy mezi lidmi**, **činnosti**, které **vztahy mezi lidmi utvářejí** nebo **modifikují**, a **vlastnosti**, které se **zejména ve vztahu k jiným osobám projevují**. Další cílové oblasti souvisejí s **orientací člověka ve světě**.

3.3 Poznámky o smyslovém vnímání v interdisciplinárních souvislostech

...branou vnímání jsou naše smysly – oči, nos, uši, ústa a kůže, a to jsou naše jediné styčné body se světem.

(A. Huxley)

Jak známo, smyslové vnímání a lidské smysly vůbec jsou odedávna nejvíce domovem v umění, z vědních disciplín pak v psychologii a ve filosofii. V posledních dvou desetiletích o tato témata jeví soustavnější zájem i jazykověda, kulturní antropologie a další obory; vznikají tak nečekaně zaměřené interdisciplinární výzkumy, někdy s překvapivými výsledky a aplikacemi. V této kapitole některé z nich stručně představíme.

3.3.1 Smysly a psychoterapie

Neurolingvistické programování je (velmi nevýstižným, ale již zavedeným) názvem pro speciální interdisciplinární odvětví, které se opírá o typologii lidí založenou na způsobu fungování jejich smyslů a preferencích jednoho nebo několika z nich. Zabývá se „strukturou subjektivní lidské zkušenosti; jak si uspořádáváme to, co vidíme, slyšíme a pociťujeme, a jak upravujeme a filtrujeme vnější svět pomocí našich smyslů. Také zkoumá, jak to popisujeme jazykem...“ (O’Conner – Seymour, 1998, s. 3). Neurolingvistické programování (dále NLP) je tedy v mnohém blízké zaměření naší práce, neboť poznatky o převažující smyslové orientaci člověka odvozuje právě z jeho jazyka a dokládá je typickými slovy a frázemi (srov. níže).

Představitelé NLP tvrdí: „Můžeme se naučit, aby nám smysly sloužily lépe. Schopnost více vnímat a lépe rozlišovat všemi smysly může významně obohatit kvalitu života a představuje základní schopnost v mnoha oblastech činnosti. Ochutnavač vín potřebuje velmi citlivé patro; hudebník potřebuje schopnost jemně rozlišovat zvuky. Sochař nebo řezbář musí mít cit pro materiál, aby mohl uvolnit tvar uvězněný v kameni nebo dřevě. Malíř musí mít cit pro odstíny barev a tvar. Nácvik této schopnosti neznamená vidět více než jiní, ale vědět, co hledat, učit se vnímat příčiny rozdílů“ (O’Conner – Seymour, 1998, s. 25n).

Smysly používáme jednak pro vnímání vnějšího světa, jednak pro znovuzobrazování našich vlastních vjemů a prožitků. V NLP (a nejen tam)

se způsoby kódování informací (zrakových, sluchových, hmatových, respektive kinestetických, chuťových a čichových) v naší mysli – označují jako **reprezentační systémy**. Zrak, sluch a kinesteze (v našem pojetí hmat) jsou v západních kulturách primárními reprezentačními systémy. Chuť a čich nejsou v současnosti již tak důležité a někdy se dokonce zahrnují do rámce kinestetického smyslu. V mysli si můžeme vědomě nebo podvědomě vyvolávat obrazy, zvuky, hmatové apod. pocity, chutě a vůně, které jsme zažili.

NLP vychází z předpokladu, že slova, která používáme, jsou svědectvím o způsobu našeho myšlení a o tom, jak se v něm jednotlivé reprezentační systémy uplatňují. Tento názor dokládá následující situace: může k ní dojít při setkání tří lidí, kteří si vyprávějí o přečtené knize:

- První čtenář v ní mnoho *viděl*, příklady dobře *ilustrovaly* daný předmět, bylo to napsáno *jiskřivě*.
- Druhý čtenář má námitky proti *tónu* knihy, byla napsána v *křiklavém* stylu. Nemůže se *naladit* na autorův styl, rád by mu to *řekl*.
- Třetí čtenář uvádí, že kniha se zabývá *těžkými* věcmi *vyváženým* způsobem, autor se *dotkl* všech hlavních témat, *uchopil* své myšlenky snadno, *cítil* sympatie k autorovi.

První myslí v obrazech, druhý ve zvucích, třetí v hmatových počtcích. Svědčí o tom slova odkazující ke smyslovému vnímání. Užívání slov z určité oblasti odhaluje, **který reprezentační systém (kterou smyslovou modalitu) daná osoba preferuje**.⁵¹ Právě ten působí při vnímání a pozdějším zobrazování vjemů jako určitý **filtr**.

Byl již shromážděn poměrně bohatý jazykový materiál, který dokumentuje, jak se jednotlivé smysly podílejí na různých metaforách a frázích, které běžně používáme v komunikaci, aniž jsme si jejich spojitosti se smyslovým vnímáním vědomi. Tyto příklady se v mnohém kryjí s těmi, k nimž jsme dospěli v rámci našich vlastních kognitivních analýz české slovní zásoby spjaté se smyslovým vnímáním (srov. zde 3.1 a 3.2).

⁵¹ Nejdůležitějším diagnostickým nástrojem, který svědčí o preferované smyslové modalitě, je kromě jazyka pohyb očí: při odpovědích pokusné osoby na speciálně konstruované otázky totiž pohyb očí reflektuje, která mozková centra jsou právě aktivována. Ve srovnání s lexikálními prostředky a pohyby očí má menší diagnostický význam dýchání, zbarvení kůže, popř. postoj pokusné osoby.

- Příklady slov a frází, které volí osoby preferující zrakové vnímání: *po- hled; dívat se; obraz; podívejme se; pozorně sleduje výklad; barvitě líčí zážitky; zdá se mi; vidím, co myslíš; řešení mu blesklo před očima.*
- Příklady slov a frází, které volí osoby preferující sluchové vnímání: *plát se; otázka; neslychaný; soulad; přízvuk; důraz; rytmus; harmonický život; rájská hud- ba; jak bylo řečeno; chtěl bych říct / zdůraznit; na stejné vlnové délce.*
- Příklady slov a frází, které volí osoby preferující kinestetické vnímání: *dotýkat se; kontakt; tlačit; pevný základ; být s někým ve styku; dotknout se tématu; ucho- pít myšlenku; jemně rozlišuje; cítí to v kostech.*
- Příklady slov a frází, které volí osoby preferující čichové a chuťové vní- mání: *voňavý; kyselý; zatuchlý; větrím nějakou levotu; má k tomu nechut; sladké dítě.*

Neurolingvistické programování není jen předmětem zajímavých vý- zkumů prohlubujících lidské poznání o tom, co se děje v lidské mysli, ale má i důležité **praktické využití**. Diagnostiky preferovaných smyslů vy- užívá psychoterapie k volbě nejvhodnějších způsobů léčby (manuální činností, uměním apod.) i k volbě toho, „jak mluvit s pacientem“. Auto- ři O'Conner a Seymour doporučují, jak zlepšit vzájemnou komunikaci - nejen v psychoterapeutické praxi: „Tajemství dobré komunikace není ukryto ani tak v tom, co říkáte, ale jak to říkáte. ... sladte predikáty s dru- hým člověkem. Budete mluvit jeho jazykem a budete předkládat myšlen- ky právě tím způsobem, jakým o nich tento člověk přemýšlí“ (O'Con- ner - Seymour, 1998, s. 32). Tedy s tím, kdo preferuje zrakové vnímání, je pro maximální vzájemné porozumění nejlépe mluvit „v obrazech“, s tím, kdo preferuje vnímání sluchové, „ve zvucích“ apod.

3.3.2 Smysly a učení

Učíme se celým tělem je název jedné z kapitol knihy E. Kreta *Učíme (se) jinak* (Kret, 1995). Autor zmiňuje **neurolingvistické programování jako jed- nu z progresivních učebních technik** a seznamuje s přístupem, který má s NLP mnohé styčné body. Tato metoda je spojována se jménem F. Vesteru, který se zabývá zkoumáním procesů vyučování a učení na zá- kladě poznatků o stavbě a funkcích lidského mozku. Významné je hlav- ně to, že mozek řídí veškeré lidské konání - motoriku, senzomotoriku, myšlení a zapamatování i emoce. Lidské učení je velmi komplikovaným procesem i proto, že se neustále střídají kognitivní procesy s tělesnými pohyby.

Další Vesterův poznatek, z něhož E. Kret vychází, je existence rozdíl- ných způsobů vnímání, které výrazně ovlivňují procesy učení u každého jedince. Vesterovy výzkumy jsou založeny na subjektivitě lidského vní- mání, počítají tedy s tím, že každý člověk vidí, slyší, cítí a prožívá svět po svém. První zpracování podnětů mozkem se odehrává ve zlomcích vte- řin. Nejdůležitější roli v této chvíli hrají právě smyslové orgány. Lidé mají pro smyslové vnímání odlišné vrozené předpoklady, jejich smysly se pro- to od dětství vyvíjejí nerovnoměrně. Vester dospěl k rozlišení čtyř hlav- ních **typů vnímání: sluchového, zrakového, vnímání čtením a vnímání hmatem**. To mu umožnilo dále zjišťovat, jaká je schopnost **kombinova- ného vnímání**, tedy vnímání založeného na propojení všech čtyř typů.

Způsoby preference smyslového vnímání Vester zjišťuje pomocí speciál- ních testů. Upozorňuje v nich i na význam tzv. lateralizace, tj. využívání pravé a levé mozkové hemisféry při řešení určitých úkolů. Nejlepším předpokladem pro řešení učebních úkolů je rovnoměrné využívání obou hemisfér, které se dá speciálními metodami nacvičovat. Např. dominance pravé hemisféry způsobuje, že jedinec vnímá vždy nejprve celek a teprve potom části, že má potíže se strukturováním a řazením učiva, ve kterém jsou abstraktní pojmy, s pojetím času atd. Právě diferenciací lidí založe- ná na preferencích smyslového vnímání a na typech myšlení může výraz- ně přispět ke zkvalitnění učení i vyučování.⁵²

3.4 Závěry o smyslech

3.4.1 Jazykový obraz smyslů

- Současná čeština rozlišuje ve svém jazykovém obrazu světa pět smyslů, ale podle materiálu z etymologických slovníků i prací věnovaných staré

⁵² V návaznosti na Kretovu práci stojí za zmínku také zjištění kanadských vědců, o němž podává informace Psychologie dnes 10/2002. Jedná se o informace o exi- stenci dvou oddělených vizuálních systémů v lidském mozku. První systém nám umožňuje vnímat svět okolo nás, rozpoznávat objekty, zprostředkovává nám zrako- vou zkušenost; ten je lokalizován blízko řečových center. Druhý systém poskytuje vi- zuální kontrolu, kterou potřebujeme při pohybu a při interakci s okolními objekty, je důležitý v prostorové orientaci; je umístěn poblíž somatosenzorické a motorické oblasti. I tato zjištění mohou mít významné aplikační možnosti, a to nejen v oblasti učení.

češtině a dialektologii naši předkové vždy tak přesně konceptualizovány všechny „dnešní“ smysly neměli. Smyslové vjemy poskytované různými smyslovými orgány (až snad na zřetelně vymezený zrak a vidění) v naivním obrazu světa nejprve splývaly, jak dokládají významy slov z daných sémantických okruhů (srov. výše *čítit, čítí, čuť* aj.). Dodnes k tomu poukazuje např. sémantika slovesa *čítit*.

- Konceptualizace smyslů v českém jazykovém obrazu světa prorůstá s konceptualizací tělesnosti na jedné straně, a na straně druhé s prožitky a aktivitami emocionálními a intelektuálními. V přirozeném, „naivním“ obrazu světa nemáme přesně odděleno smyslové, emocionální a intelektuální: prožíváme kontinuálně a subjektivně – a jednotlivé polohy rozlišujeme až v teoretické reflexi. V rovině jazyka se to ukazuje např. v rozvrstvenosti významů slov *čítit, vnímat* a *mysl*.
- „Vyšší“ a „nižší“ smysly mají opravdu v českém jazykovém obrazu světa takto hierarchizované postavení. Výsadní místo zaujímá zrak (u Wierzbické je *VIDĚT* vymezeno jako univerzálie) – další místo patří sluchu, zejména v jeho vztahu k řeči a rozumění (a také v souvislosti s příslušným smyslovým defektem – hluchotou, příp. hluchoněmostí). Hmat často splývá s tělesností vůbec, s prožitkem prostoru, manipulací s předměty apod. a podílí se rozrůzněnou slovní zásobou i četnými přenesenými významy na konceptualizaci velkého množství sémantických okruhů různého typu. Čich a chuť jsou exponovány mnohem méně.
- Závažné místo v českém obrazu smyslů zaujímají smyslové defekty (slepota, hluchota, příp. němota). Jejich konceptualizace svědčí o tom, co naši předkové chápali jako důležité pro poznávání světa a komunikaci, jak pojímali handicap a handicapovaného člověka (splývání hluchoty s hloupostí) aj. V tomto kontextu se dobře ukazuje, že také schopnost řeči má v českém jazykovém obrazu světa statut smyslu: stejně jako zrak a sluch smyslu „vyššího“ a kognitivního (srov. *dar vidění, dar slyšení, dar řeči*).

3.4.2 Jednotlivé smysly jako zdrojové oblasti konceptuálních metafor

Na konkrétním jazykovém materiálu jsme ukázali, do jaké míry smyslová zkušenost člověka prorůstá konceptuálními soustavami českých mluvčích. Výchozí diskem empirického výzkumu zde byla především teorie konceptuální metafor Lakoffa a Johnsona (1980/2002), podle níž je naše

myšlení a chápání světa ze značné části metaforické (viz zde 2.5). Zaměřili jsme se na vztahy mezi zdrojovými a cílovými oblastmi; zdrojovými oblastmi jsou tu jednotlivé lidské smysly, oblasti cílové jsme omezili především na jevy nefyzické. Jak jsme předpokládali, z některých zdrojových oblastí se struktura poznání nepřenáší jen do jedné cílové oblasti, a naopak některé cílové oblasti mají své zdroje v oblastech několika.

- Jazyková vyjádření současné češtiny dokládají, že zdrojová oblast **zraku** (zejména její dílčí domény *vidění* a *světlo*) prostupuje především naše myšlení a vyjadřování o **poznání** a některých rozumových činnostech (*prohlédli; vnesl do případu nové světlo*). Dílčí doména *oči* se kromě toho významně podílí i na vyjadřování některých **emocí** (*může na ní oči nechat*) a **jevů mravních** (*může se každému podívat do očí*), dlouhodobě zafixovanou cílovou oblastí dílčí domény *světlo* je v křesťanské tradici i **víra** (*světlo víry; světlo světa*).
- Zdrojová oblast **sluchu** se promítá především do vyjadřování **vztahů mezi lidmi** (*vyslyšet někoho; souznění mezi partnery*), **lidských aktivit**, které s mezilidskými vztahy souvisejí (*dát někomu hlas; umlčet někoho*), **zdroje poznání** (*má uši všude*), **hodnocení** (*křiklavé / tlumené barvy; tichá voda*) aj.
- Čichové vjemy jsou v současné češtině výrazně rozděleny na vjemy příjemné (vůně) a nepříjemné (zápach); toto rozdělení je často zachováno (v podobě hodnocení z hlediska libosti / nelibosti) i ve významech přenesených (*voní dálkami* versus *to smrdí kriminálem*). Cílovou oblastí je především **oblast vnímání mimosmyslového**, „šestý smysl“, tušení, intuice (*mít na něco čich/nos; to páchne čertovinou*), a **hodnocení jevů**, a to i nefyzických, nehmotných (*práce mu nevoní*).
- Cílovou oblastí jednotlivých **chutí** jsou zpravidla **duševní stavy** (*kyselé obličej; hořké vzpomínky*), zvláště **emoce** (*sladké dítě*).
- Bohatě strukturovaná zdrojová oblast **hmatu** prostupuje především konceptualizaci **vztahů mezi lidmi**, a to ve všech dílčích doménách (*sblížit se s někým; padnout někomu do rukou; bolestivě se někoho dotknout; vydírat někoho; odpoutat se od někoho*). Další významnou cílovou oblastí jsou **vlastnosti jedince**; velmi často jde o takové vlastnosti a rysy chování, které se právě v mezilidských kontaktech projevují (např. *zdrženlivý; protřelý; otrlý; dotěrný; vztahovačný; nedůtklivý; roztržitý; rýpal; šloura*). Méně často jsou cílovými oblastmi **rozumové činnosti** (*pochopit něco*) aj.
- **Hranice zdrojových oblastí jednotlivých smyslů** nejsou ostré (např. jazyk je čidlem chuti i hmatu), ani dílčí domény uvnitř jedné zdrojové ob-

lasti nemají zřetelné hranice (např. vidění, světlo i oči jako orgán zraku se podílejí na konceptualizaci poznání); právě tak nejsou od sebe odděleny oblasti cílové. Byly zjištěny některé pravidelnosti v tom, že na metaforických vyjádřeních se podílejí dvě zdrojové oblasti, např. zrak a cesta (*na nikoho a na nic se neohlíží*), hmat a cesta (*jde ve stopách svého předchůdce*) nebo hmat a nádoba (*sáhla mu do svědomí*).

- Některé **cílové oblasti mají funkci zdrojových oblastí** pro další obrazná vyjádření, např. cílová oblast mezilidských vztahů má zdroj v teplotě (*vřelý / chladné vztahy mezi sourozenci*) a současně je zdrojovou oblastí pro metaforické pojmenování jevů společenských a politických (*vřelý / chladné vztahy mezi státy*).

4. Kapitoly o barvách

4.1 Mít barvu a nemít barvu: barevnost a nebarevnost v českém obrazu světa

4.1.1 Přirozený svět a jeho jazykový obraz

Všechno hmotné má nějakou barvu, respektive jeví se člověku jako barevné. To platí ve světě fyzikálních zákonů. Je však otázkou, zda je tomu tak i v horizontu přirozeného světa – z něhož vychází a jímž je primárně utvářena naše lidská zkušenost.

Pokud mluvíme o **přirozeném světě**, máme na mysli pojem J. Patočky: jde o žitý svět (srov. též Husserlův pojem *Lebenswelt*), tak jak mu rozumí běžný člověk. Přirozený svět se vztahuje ke kontextu primární lidské zkušenosti – vyrůstá ze subjektivity a je sjednocen smyslem.

Podle fenomenologické filosofie se totiž svět dává primárně v subjektivním prožitku: jeví se nám prostřednictvím naší tělesné a smyslové zkušenosti, vrůstáme do něho jako do předem již hotové struktury. Objektivisticky „svět vědy“, svět teoretický, je vzhledem k němu až sekundární – odvozený, „ne-přirozený“.

K strukturám přirozeného světa lze proniknout prostřednictvím jazyka: mnohé podstatné se nám otevře, prozkoumáme-li **jazykový obraz světa** (viz 2.2). Přirozený svět je totiž se svým jazykovým obrazem velmi těsně spjat.

Jazykový obraz světa (zejména v aspektu tzv. **naivního vědomí o světě**, srov. Apresjan, 1995) – má, stručně řečeno, 1. **zkušenostní povahu** (odvíjející se od subjektivity, směřující k smyslu), 2. **tělesně-prostorový (a antropocentrický) základ** a 3. **metaforicko-metonymický charakter**.

To všechno lze dobře ilustrovat právě způsobem konceptualizace barev a barevnosti – ale také tím, jak jsou prostřednictvím barev a barevnosti konceptualizovány jiné jevy, zejména emoce a lidské prožívání světa vůbec. Zřetel k „barevnému“ aspektu skutečnosti je totiž mimo jiné také zřetelem k významnosti vizuality v lidském nastavení ke světu. Vi-

dění (jako zástupný smysl vzhledem ke smyslům ostatním) je základem pro poznání a prožívání světa, odvíjejí se od něho naše podstatné zkušenosti (srov. zde 3. kapitola).

4.1.2 Barvy a barevnost v českém obrazu světa

Sémantická analýza slovní zásoby týkající se barev může přinést cenné poznatky o modelech našeho vnímání a myšlení, o způsobu konceptualizace (a sémiotizace) některých jevů a procesů souvisejících s lidskou percepcí a reflexí – a také o tom, jaké jazykové a kulturní konotace se k barvám mohou v různých kontextech upínat, a jak jejich prostřednictvím dané jazykové společenství utváří svůj systém hodnot, základy své kultury.

4.1.2.1 Sémiotika barevného

Nejdříve se však podívejme nikoli na slova, ale na obrázky – a vůbec pak i na věci samy z hlediska jejich znamenání. To vše je totiž s jazykem velmi úzce provázáno: sémiotické modely jsou spjaty se sémantikou slov z příslušné lexikální oblasti. Bylo by neúčelné vést spory o to, co je tu primární. Nesporné je ovšem to, že když jako děti vstupujeme do světa (jako do kontextu rozumění a smyslu), děje se tak prostřednictvím mateřského jazyka a mateřské kultury.

Ale konečně k barevnosti – a k obrázkům. Jedna malá holčička nakreslila Smůlu a Štěstí. Pojala je jako dvě dívčí postavy. Jedna z nich je pouze černobílá; má černé šaty, černé vlasy, pleť zůstala nevybarvena, na provázku tato černá postava drží černou kočku. Na kresbu druhé dívky však autorka použila celou řadu pastelek: pleť vymalovala oranžově, vlasy žlutě, nakreslila dívce modré oči, červenou pusku a tváře, do ruky jí dala jasně zelený čtyřlístek. Dominují červené šaty s obrázkem šaška.

Je zřejmé, která dívka je Smůla a která Štěstí. To, co je **barevné**, chápeme vždy jako pozitivní: barevnost je spjata se světlem, krásou, životem a zdravím, s bohatstvím, štěstím, radostí, veselím, rozmanitostí plného života. To **nebarevné** – charakterizované často jako *bezbarvé*, *šedé* či *šedivé*, *černobílé*, pokud jde o člověka, tedy *bledé* – představuje druhý pól opozice: (spíše než noc a tmu) šero, nehezkost, ne snad smrt či neštěstí (to je vyhrazeno barvě černé), ale psychické i fyzické živoření, tíži všednodenního života, chudobu, smutek, nudu, letargii, znechucení, jednotvárnost a nedostatek podnětů.

Vzpomeňme na popisy zkušeností z nemocnic, vojenských kasáren, vězení a lágrů – kde jako jeden z atributů nedobrovolného pobytu v nepříjemném prostředí vystupuje výrazně (někdy jako *pars pro toto*) právě nedostatek barev (včetně uniforem a uni-formity). Tak je tomu i v následujícím úryvku ze vzpomínek bývalého vězně:

Byl nádherný den, plný světla. Měsíce, léta nevidí vězeň modré nebe s jeho celým nezakrytým obzorem, vězeň žije jen mezi celou, dílnou a vězeňským dvorem s trochou trávy, nad nímž je kousíček nebe. ... Kolem jsou jen samé muklouské šaty opičí ohavné hnědé, špinavě nazrle barvy. (Autor poté vzpomíná, jak ho jednoho dne převáželi vězeňským autobusem do jiného města.) A teď se náhle vyhoupne pojízdné zájezdové vězení v autobuse ČSAD přes práh brány valdických Kartouz do nádherného volného prostoru, který se mění v rytmu ubíhající cesty. Kolem chodí lidé v normálních lidských šatech barev celého spektra: první úder bleděmodré barvy saka náhodného chodce vidím a cítím ještě po třiceti letech, a pak červené, žluté, zelené barvy ženských šatů. Byla to až fyzická bolest pro okoralé oči. Rodí se neodbytná myšlenka: dokázat zmocnit se nějak všech těch barev, jejich krásy a jasu a vytvořit si pro další dlouhou vězeňskou budoucnost konzervy té krásy...¹

Intenzivně prožitý kontrast nebarevného a barevného upomíná na etymologický výklad uvedený v Jungmannově slovníku: slovo *barva*, přejaté ze staré němčiny (dnes německy *die Farbe*), prý může souviset s lat. *varius* – „různý, rozmanitý, pestrý“ (etymologické slovníky češtiny ovšem takový výklad nepotvrzují).

Různost, **rozmanitost zrakových podnětů** však může být opravdu základem konceptualizace barevnosti. K ní se pak upínají i spoluvýznamy **radosti a vnímavosti ke světu** (v opozici ke smutku, pocitu jednotvárnosti, nudě, depresi), **bohatství** (v opozici k chudobě), a to i v přeneseném významu (*život bohatý událostmi* versus *život chudý na podněty*) a také **svobody** – spjaté s růzností možných (barevných) vjemů, přicházejících odkudkoli z přírody, s možností zvolit a korigovat si jejich množství a charakter, i aktivní zacházení s barvami – např. ve volbě barev vlastního oblečení jako součásti vlastního sebepojetí, stylu. V opozici k tomu stojí zkušenost nepsobody ve volbě místa pobytu, uniformity a redukovanosti barev v takových místech apod. Barvy tak mnohdy bývají **metonymickým, respektive**

¹ Hošek, J., Cesta z Valdic do Hradce Králové. Předmluva k výboru z poezie V. Renče Podoben větru. Praha, 1994.

synekdochickým vyjádřením (pars pro toto) vzhledem k celé zobrazované realitě.

Co se týče oděvů, pro naše předky v něm opozice barevného a nebarevného hrála poněkud jinou úlohu, než je tomu dnes. Možnost a dostupnost barvení látek bývala totiž značně omezená. Ve středověkých Čechách bylo nejobvyklejší látkou doma vyráběné sukno šedé barvy, jemuž se říkalo *šeré sukno* nebo *šeř*. Pouze bohatým byly dostupné vzácné látky, zprvu jen dovážené z ciziny, pestře barvené – zejména červené. Šarlatový, purpurový, nachový oděv byl výsadou nejvyšších společenských kruhů. Odtud opozice „šarlatu a šeři“, která charakterizuje sociální protiklad: *Je diněl smrt rovně měří, bez peněz každému měří, tak v šarlatu jako v šeři*, praví se v jedné básni ze 14. století (srov. Němec – Horálek, 1986, s. 122).

Pozitivní duševní stavy (lásky, zamilovanost, radost, spokojenost) jsou spjaty jednak s tím, že my sami „máme (dobrou) barvu“ (jak o tom bude pojednáno dále), jednak s tím, že vidíme a vnímáme barvy intenzivněji, než je obvyklé, což se vlastně metonymicky vztahuje k faktu, že vůbec intenzivněji prožíváme, že potence našeho smyslového vnímání i citění jsou jakoby zesíleny. V básnické skladbě J. Seiferta je např. intenzivně prožívaná, vášnivá láska charakterizována takto: *Od toho dne kdos neznámý / dal něco do kalíšku květin, / že voněly víc než kdy předtím / a žhnuly prudce barvami...*²

4.1.2.2 Barevné a bezbarvé v jazyce

Že konotace připisované v češtině barevnosti jsou výhradně pozitivní, je patrné i v rovině lexikálního významu adjektiva *barevný* a jeho synonym. Ten má však různé aspekty. A pokud se chceme dobrat k jeho kořeni a k základu, z kterého vyrůstá jeho význam, měli bychom se vrátit k otázce naznačené v úvodu této kapitoly. Má opravdu všechno nějakou barvu?

Podobné otázky řeší ve stati *O barevném a bezbarvém* ruská badatelka Rachilina (preprint). Jakou barvu má např. pštros, jezevec, klokan, slavík? Nebo dřevo, kov? – Jde tu o „přirozené“ zabarvení, které si snadno představíme, a když je to nezbytné, dokážeme je i jazykově popsat – ale nikoli atributivní konstrukcí s jednoduchým adjektivem. V ruštině patří názvy

² Seifert, J., Píseň o Viktorce. In Zápas s andělem. Praha, 1981, s. 191–212. Podrobněji srov. Vaňková, 2001b.

těchto zvířat do oblasti jmen „bezbarvých“, píše autorka (a nejen v ruštině, můžeme dodat). Jde podle ní o objekty, které mají stálou, tzv. fixovanou barvu. Barva, typická pro celý druh, u nich není rozlišujícím znakem, není komunikačně relevantní, a tudíž v jazyce „neexistuje“. Některé věci jsou tedy „jazykově nebarevné“.

4.1.2.3 Barevnost jako barevná příznakovost

Barevný v češtině nese – srov. přílohu A – kromě čistě vztahového významu – *barevný odstín*, *trojí barevné provedení soupravy* – zejména význam „mající jinou barvu nebo jiné barvy než černou, bílou, černobílou“, jak píše slovníky, a zde doplňujeme „nebo vůbec jinou barvu, než je u daného objektu běžné, než je pro něj typické“; *barevný* tak vlastně znamená „barevně příznakový“. Máme *barevné sklo* (oproti čirému), *barevný papír* (ne bílý), *barevné dřevo* a *barevné kovy* (proti těm, které vypadají „přírodně“, „normálně“ – a v jazyce vystupují jako bezbarvé, srov. výše). *Barevné punčochy* (proti „tělovým“, hnědým, příp. též černým, bílým, šedým) a *barevné prádlo* (nikoli bílé). *Barevné obyvatelstvo* (oproti „bílému“ – klasický případ bělošského etnocentrismu, a možná i rasismu). Samostatnou skupinku tvoří ještě např. *barevná televize, fotografie, film* (proti černobílým, dříve „normálním“ a původně jedinež možným).

Výše uvedené věci (přírodniny i artefakty) mají společně nikoli samo zabarvení (barevný papír může mít v podstatě jakékoli barvy, avšak „barevnost“ barevných dřev či kovů je dána paletou přírodních odstínů); jde tu spíše o to, že všechny tyto věci vnímáme co do zabarvení jako zvláštní, příznakové vzhledem k běžnému stavu.

Jungmannův slovník naše úvahy doplňuje o příklady ze starší češtiny (od počátků písemnictví až do 30. let 19. století). Heslo *barevný* zde začíná dokladem ze starých lékařských knih *dobře barevný člověk* (s vysvětlením *červený*) a pokračuje: *barevný = zhněda červený, braunroth*. *Barevné vlasy, obočí, tj. tmavé, nebledé*. *Barevné pivo (opp. bledé)*. (Dnes označujeme toto „barevné pivo“ jako *černé* – a reálně má tmavě hnědou barvu.) A další důležitá informace poukazující k významu slova *barevný*, jak už o něm byla řeč: *V rostlinářství barevný (coloratus) slove oud, který jinou než zelenou má barvu*. Znovu se tu potvrzuje pojetí barvy jako barevné příznakovosti. (A v kontextu úvah o barevné příznakovosti by nás také mohlo napadnout, že naši předkové byli spíše světlí, méně pigmentovaní, když tmavé vlasy nebo obočí nazývali barevnými.)

U Jungmanna je uveden také frazém *barevný přítel*, vyložený jako *nepravý, na oko, Scheinfreund*, což upomíná na význam substantiva *barva* uvedený v příloze A pod číslem 6, ale u Jungmanna ještě silněji spjatý s falší, zdáním, klamem a předstíráním. *Pravdy barvu šalbám světa dāti a pěknou barvou mrzkost hříchu zastíral*, je zde dvakrát citován Komenský, z dalších hojných staročeských dokladů ještě vzpomeňme *víc barvy než pravdy* nebo *často pod ovčí barvou tají se vlci loupežní*. Význam klamu a předstírání (nebo spíše zaštíráání – „přemalování barvou“) byl tedy ve spojitosti s barvou ve starší češtině zřejmě běžný. Dnes ho poněkud připomínají frazémy spjaté s barvami hracích karet: *přiznat barvu*; *muset s barvou ven*, tj. v původním a základním významu „ukázat nebo prozradit své karty“, přeneseně pak „přiznat se, prozradit neochotně důležitou informaci“.

V současné češtině se adjektivum *barevný* používá ještě v dalším významu: „pestrý, různobarevný, mající mnoho barev“ (*barevná mozaika; barevné korálky*), srov. příloha A. Odtud už je blízko i k významům přeneseným – které nesou výrazně pozitivní konotace: „různorodý“, „zajímavý“, „veselý, působící radost“.³

4.1.2.4 Prototyp nebarevného: „nebarevné barvy“

Mezi opozitní vyjádření (ve smyslu „nebarevnosti“) pak patří v různých kontextech *být bez barvy, bezbarvý, bledý* (zejména pro člověka, lidskou pleť – viz dále), *vybledlý*, v přenesených významech také *jednotvárný, nezajímavý, obyčejný, ušedlý, nevýrazný*, též např. *nemastný neslaný* aj.

Proti „barevnosti“ – a to i v přenesených významech – stojí ovšem zejména prototyp nebarevného – *šed* a *šedivost*, ve specifických případech *černobíllost* a někdy také *čern*. Dalo by se tedy říci, že „fyzikálně“ nebarevné (a-chromatické!) barvy černá, bílá a šedá mají postavení nebarev i v jazyce.

Adjektivum *šedý* má v definici svého základního významu v SSČ uvedeno „mající neurčitou, nevýraznou barvu popela“, v přenesených významech stojí vysvětlující synonyma „neveselý, smutný“ (*šedý podzimní den*), „nezajímavý, nevýrazný, jednotvárný, nudný“ (*šedý život; šedá realita; šedá fráze*, podobně jsou charakterizována též substantiva *šed*, *šedo*, *šedost* (*šedost a průměrnost literatury; unavující šedo jednotvárného života*) i adverbium *šedě*

³ Srov. též *barvitý, pestrý* ve významu „různorodý“.

(*jádně, šedě zpracovaný námět – op. barvitě – sic!*). Totéž se týká varianty *šedivý* a jejích derivátů.

Z dalších pojmů pro barvy chápeme jako (spíše) nebarevné obecně vše tmavé, kromě výše jmenovaných barev zejména hnědou (vzpomeňme si na *muklouské šaty ohavně hnědé, špinavě nazrslé barvy* z výše uvedeného úryvku) – a barvy uniforem vůbec, barvy nevýrazné, v daném prostředí všudypřítomné, a tudíž jakoby neexistující. Také připomeňme barvy řeholních hábitů, které plní nejen funkci „uniformy“, ale také mají svou nebarevností signalizovat odklon od „pestrého“ světa: nejčastěji bývají černé, černobílé, bílé, šedé, tmavě modré a hnědé. Barevnost v pravém smyslu slova, tedy *pestrost* a přítomnost „veselých“, jasných barev se naopak akcentuje u oblečení určeného pro děti.

4.1.2.5 Prototyp barevnosti: červená (barva, krása, tělo, krev, oheň)

Je-li prototypem nebarevnosti a bezbarvosti šedá, stojí jako prototyp v centru barevnosti barva *červená*. Červená se chápe jako „barva barev“, barva par excellence.

Dnes už málokdo ví, že se za starých časů barvily tkaniny zvláštním druhem červů, červcem nachovým: *červily se*, a pak byly *červené*. Z významu „obarvený na červeno“ pak bylo vyjádření přeneseno na červenou barvu vůbec, srov. Rejzek (2001).

Je zajímavé, že u Slovanů (i ve staré češtině) znamenal kořen *kras-* nejen krásu, ale i červeň (srov. dodnes v ruštině *krasnyj* – „červený“) a také barvu obecně. Praslovanské *krasa* znamenalo prý původně asi „lesk, červeň, barva ohně“. *Kraslice* (ve staré češtině *krášlené vajíce*), hlavní rekvizita slovanských svátků jara, prý pochází z dob, kdy *krásný* znamenalo i u nás „červený“ a současně také „obarvený“ a „barevný“, a navíc ještě „krásný“.

V adjektivech *červený* a *krásný* jsou tedy ukryty poukazy k významům „barvy vůbec“ (mj. též ve smyslu substance určené k barvení) a „krásy“, pozitivitu spjaté s barvami, speciálně s červenou. Co je červené, to je krásné, a též – co je barevné, to je krásné.

Červená konotuje a asociuje život – zejména v jeho živočišnosti –, energii, teplo, tělo. Emoce, vášně, lásku, sexualitu, ale též agrese, válku, zranění, krveprolití. Vnímáme ji prostřednictvím dvou prototypů, krve a ohně. Že jde o barvu nejužší spjatou s naší tělesnou podstatou (a také se subjektivitou a citovostí), to dobře ukazuje frazeologie: frazémy, v nichž

figuruje červená, vyjadřují zejména tělesné příznaky stavů či emocí – a přitom implikují přítomnost energie v podobě ohně a krve, která se v okamžicích silného vzrušení nahrne do tváře. Říká se – *vzplál hněvem; zahorela ruměncem; byl rudý až po uši; jako by ho kreví polil...*

I samy prototypy červené – **ohněn** (zažehnutí plamene, proces hoření, horkost – žhavost, blesk) a **krev** (krváčení, zranění, maso) se často podílejí na konceptualizaci lidských emocí a vášní. Ukazuje se to výrazně (a právě v souvislosti s červení a barvami) v uměleckých textech, „modelově“ zejména v poezii.

4.1.3 Zabarvení tváře: „dobrá“ a „špatná“ barva

V češtině (podobně jako i v jiných jazycích) říkáme, že někdo byl např. *zimou celý modrý; vzteky zelený; bílý jako stěna; rudý jako rak*. Málokdy si ovšem uvědomíme, že kritéria této modři, zeleně, běloby či rudosti jsou dosti diskutabilní; „reálně“ jde o odstíny blížící se uvedeným barvám jen velmi vzdáleně (a jen malé dítě by si snad mohlo myslet, že *vzteky zelený* znamená v tomto kontextu skutečně „mající barvu čerstvé trávy“). Ani to si neuvědomujeme, že zabarvení toho, kdo je označen jako modrý, zelený, bílý nebo rudý, se synekdochicky vztahuje pouze k jeho obličejí (srov. Waszakowa, 1999). A do třetice – když se zamyslíme nad tím, jakou barvu má pro nás člověk, respektive pleť jeho obličeje, „reálně“ a „normálně“, tj. když není ani bílý, ani zelený, modrý, ani červený či rudý, zjistíme, že vlastně neumíme pořádně odpovědět. I děti někdy při kreslení váhají, jakou pastelku vybrat pro lidské tělo a obličej. Máme sice adjektivum *tělový*, používané např. při označení barvy punčoch nebo prádla, nemluvíme však nikdy např. o *tělové pastelce* – a děti musí vzít zavděk oranžovou, růžovou nebo červenou.

Jak je uvedeno výše, Jungmann ve svém slovníku cituje z lékařských knih: *dobře barevný člověk* – červený. Dnes se v témže významu použije spíše *mít (dobrou) barvu*. Opakem je *nemít žádnou barvu*, tj. *být bledý*. První znamená stav pozitivní, žádoucí, druhé nežádoucí.

Můžeme se však zeptat: Jakou barvu má člověk, pokud zrovna není ani červený, ani bledý? Pokud nejde o žádné vychýlení z normálu? – Zjistíme, že v jazyce vlastně „žádnou“. Neutrální pojmenování, které by označovalo „normální“ zabarvení lidské pleti, v češtině nemáme. Člověk (resp. jeho pleť) patří mezi objekty, které jsou v jazyce „bezbarvé“ (srov. 4.1.2.4). O různých způsobech zabarvení se mluví pouze tehdy,

je-li to komunikačně relevantní, tj. odlišné od normálního stavu. Pak je tu k dispozici celá škála jazykových prostředků různé intenzity, expresivity i stylové příslušnosti, lišících se kolokabilitou i obvyklou sférou užití.

Naším tématem je právě tato sémantická oblast, specificky spjatá s užíváním názvů barev. Jde tu o to, jak Češi mluví o zabarvení lidské pleti. Nemáme však na mysli ani prosté označení barvy kůže jako součásti rozdílů mezi rasami (*lidé všech barev pleti; bílé a černé obyvatelstvo; rudoši a bledé tváře; naši snědí spoluobčané*), ani označení barvy vlasů, obočí apod., s nímž je spjata i jistá míra pigmentace, jako *blondýnka a bruneta; albín; černý / tmavý chlapec*). Zajímají nás ty způsoby vyjádření, kdy se zabarvení (a jeho proměny – *začervenat se; zblednout; zezelenat*) ukazují jako symptomy určitých psychofyzických stavů člověka, lidských vlastností, emocí apod. Zabarování tváře (specificky viděné) pak interpretujeme – a to v realitě i v jazyce – jako důsledek vnitřních tělesných a/nebo duševních stavů a prožitků člověka, a je pro nás dokonce součástí jejich konceptualizace (např. zrudnutí je spjata se vztekem, ale také s ostychem, bledost implikuje chorobu nebo fyzickou a/nebo psychickou nepohodu apod.).

Zároveň tu jde – z druhé strany – i o to, jak se v českém jazykovém obrazu světa reflektuje jeden z aspektů lidské tělesnosti, jak se sémantické opozice spjaté se zabarvením pleti člověka zapojují do širšího rámce lidských vlastností, jak je daný jazyk a kultura vidí, propojují a hodnotí. V tomto ohledu bude zřejmě česká situace v mnohém podobná např. polštině nebo ruštině, dokonce i němčině a angličtině. Jiné to však asi bude v jazycích, jimiž mluví primárně nikoli běloši, ale lidé černé nebo žluté barvy pleti. Může se černoch např. začervenat? Může zblednout? Jsou – a jaké? – ekvivalenty zčervenání nebo zblednutí např. také v čínštině nebo vietnamštině? – To nám zde ovšem řešit nepřísluší, chceme jen naznačit, že střeoevropský (a „bělošský“) základ jazykového obrazu světa je pro nás tak samozřejmý, že si ho jako specifikum málokdy uvědomujeme.

4.1.3.1 Opozice „červený – bledý“

Konečně se tedy soustředíme na význam slova *barva* uvedený v příloze A na s. 212 jako d), tj. „přirozené zabarvení tváří, pleti“ (srov. PSJČ; SSJČ). S tímto sémantickým okruhem je v češtině spjata bohatá slovní zásoba a frazeologie, která poukazuje k zajímavým souvislostem.

V tomto významu *barva* souvisí nepochybně s *krví* (srov. též význam z mysliveckého slangu uvedený v příloze jako i), *barva* – „krev lovné zvěře nebo loveckých psů“. Červeně, zvláště ta spjatá s tváří a tělesností (ale nejen ona) – a *životem* – je rovněž jedním z okrajových významů adjektiva *živý*, dnes už nepřezíravějšího snad ani v nářečích. V PSJČ však najdeme doklady z beletrie: *Oči měla od pláče celé živé; utřela šátečkem své živé rty; děvčata měly... přes hlavu živé šátky.*

Když se o někom řekne, že *nemá (žádnou) barvu*, příp. že má barvu špatnou či nezdravou, znamená to, že pleť jeho obličej je svým zabarvením signalizuje chorobu – nedobrý stav tělesný a/nebo duševní. Takový člověk je, nejčastěji (a nejméně příznakově) řečeno, *bledý*. Větší intenzita bledosti (vzhled chorobnosti) se vyjadřuje adjektivy *bílý, zelený*, ve speciálních případech – a s ještě silnější intenzitou – pak i *žlutý (nažloutlý), šedý, šedivý (popelavý)*, a zejména *modrý (sinavý)*. Na tyto základní koncepty se pak vážou celé trsy synonymně-hyponymních výrazů (včetně frazémů) s různou konotační a kolokační platností (příklady – srov. příloha D, pravá polovina grafu).

Nalevo od (nekonceptualizovaného) „normálního“ zabarvení je pak v grafu naznačeno, jak je v češtině konceptualizován stav „mít (zdravou, pěknou) barvu“. Opakem *bledosti*, „ne-barvy“ je tu *barva*, a to *červená*. Základní adjektivum může být různě slovotvorně modifikováno (*červenoučký*), může figurovat v různých transformacích (*mít červené tváře*), jeho význam může být vyjádřen (obohacen o specifické konotace) i frazeologicky (*je jako růže*). Frazémy tu většinou neznamenaají pouze „(zdravou) barvu“, ale týkají se celého vzhledu dané osoby – většinou dívky či mladé ženy –, její (zdravé) fyzické krásy, přitažlivosti a svěžesti (*děvče jako růže, malina, jahoda, karafiát*). S významem podobným červené se často vyskytuje *růžová*. Tak jak to píše Tokarski o *růžové* v polštině – je to vlastně méně intenzivní červeně (Tokarski, 1995, s. 183), s tlumenou aktivitou a energií, konotující kromě erotické přitažlivosti zejména mládou dívčí (příp. dětskou) svěžest a nevinnost: *růžovou pleť mají v češtině miminka, děti a velmi mladé dívky.*

Pohybujeme se zatím stále v rámci opozic „zdraví/štěstí/krása/mládí/život“ versus „nemoc/trápení/ošklivost/stáří/smrt“, a tam jsou konotace spjaté s červenou vždy výrazně kladné. Později uvidíme, že v konceptualizaci psychofyzických stavů a jejich změn to tak vždycky nebývá (např. *vzteky zrudl jako krocan* apod.). *Růžová* má však záporné konotace jen zřídka – srov. např. (posměšný a hanlivý) frazém *být růžový jako prasátko*.

Aspoň na okraj uveďme variantu výše zmíněné opozice červený – bledý, kde je červeně nahrazena *snědostí*, tj. opáleností. (V této souvislosti je zajímavé, že Jungmannův slovník uvádí výrazy *hnědý, snědý, osmahlý* jako odstíny červené barvy.) Dnes se sice před přílišným sluněním spíše varuje, nicméně ideálem krásy a zdraví je stále ještě žena i muž s pleť *opálenou, snědou, bronzovou, hnědou*. Proti opáleným krasavcům stojí člověk, který žije nezdravě, nechodí ven na slunce, je (*chorobně*) *bledý, (nehezky) bílý*. Zvláště odpudivý je pak obličej *bílý tvarohově* (příp. *jako syrovátka* či obecně česky *jako sejra*). Ušlechtilost, kultivovanost, která může být s bílou spjata také, konotují např. přirovnání (tvář, pleť, čelo) *jako (padlý) sníh, mléko, alabastr* nebo *mramor*.⁴

Řekne-li se o někom, že *zbledl (zbělel)*, že *by se v něm krev nedorozel*, nebo že *byl bledý (bílý)*, jako *by v něm ani krev nebylo*, a naopak zase když se někomu *krev vhrnula do tváře* nebo když *zůstal, jako by ho krev polil*, je velmi dobře patrné, co stojí v základech opozice ČERVENÝ – BLEDÝ (označení *bílý* je méně běžné než *bledý* a významově silnější). Proměny v zabarvení obličej jsou dány cirkulací krve v lidském těle. Při silnějším fyzickém či psychickém podnětu se krev buďto vhrne do obličej a člověk *zrudne; zardí se; zčervená; zachečvená se* – anebo naopak krev z obličej náhle odchází a člověk *zbledne*, příp. *zezelená; zbělá; zšedne; zmodrá; zesíná*. Jako by se odstínem pleti přiblížil mrtvému – kterému už krevní oběh nefunguje –, jako by z něj odcházel život (srov. *mrtvolně bledý; bledý jako smrt; sinavost mrtvol*).

Tak jako to ukazuje Wierzbicka (1996) na angličtině a Tokarski (1995) na polštině, i pro češtinu tedy platí, že prototypovým nositelem červené barvy je *krev*. Zpodstatnělé adjektivum *červená* se dokonce v češtině užívá přímo ve významu „krev“, např. *teče mu z nosu červená*.

Krev v tomto kontextu konotuje život, živočišnost, zdraví – a také teplo a energii, stejně jako druhý prototyp červené – *oheň* (srov. např. *zapálila se studem; byla v jednom ohni; tváře jí hořely; zahořela ruměncem*), viz výše.

Naproti tomu *bledost* malé zdraví ukazuje, uvádí Jungmann ve svém slovníku. A doplníme – také málo energie, chlad, málo života. Významová definice v SSJČ vymezuje význam adjektiva *bledý* negativně – nedostatkem barvy. *Bledý* znamená „nemající přirozeně sytou, výraznou barvu“: základní oblast užití souvisí s člověkem, jeho tváří ap. Ve vymezení dalšího

⁴ Bílá pleť původně měla konotace pozitivní: osoba s bílou pleť se uchránila opálení (např. při práci venku).

významu, přeneseného, figurují synonyma *nevýrazný, matný, nejasný* (např. *bledé světlo*), dále pak (původně v obecné češtině) ještě *špatný* (*je to s námi bledé; vypadá to bledě* ap.).

Adjektivum *bledý* je motivátorem staršího názvu anémie (chudokrevnosti z nedostatku železa) *blednička*. *Blednička* (podobně jako *bledule*, tj. v základním významu název jarní květiny) se užívá také jako expresivní označení výrazně bledého člověka, zvláště dívky nebo ženy.

4.1.3.2 Zelená

Jak červená, tak i zelená barva jsou těsně spjaty s elementárními lidskými zkušenostmi se světem. Jak už bylo řečeno, červená barva je i v češtině modelována prostřednictvím prototypového vztahu ke krvi a ohni, a z toho vyplývají konotace života a živočišnosti, (lidského) těla a tělesnosti, zdraví, energie (např. sexuální), pudovosti, „horkokrevnosti“, agresivity.

Zelená je – oproti „živočišné“ červené – primárně barvou rostlinnosti, vegetativního života. Pokud se užívá pojmenování zelené barvy v souvislosti s člověkem (nebo vůbec se světem živočichů), má to vždy zápornou konotaci – jde o vyšší stupeň bledosti, výraznější protiklad k pozitivní červené. *Být zelený* znamená „vypadat špatně, nezdravě, unaveně“; signalizuje často silnou okamžitou nevolnost. O zelené barvě se sice říká, že je „zdravá pro oči“, konotuje svěžest a radost – ale právě jen v souvislosti s rostlinnou říší. Zdravá rostlina je *zelená* (protikladem je rostlina *suchá, žlutá, zažloutlá, hnědá*), avšak zdravý člověk je *červený*. Chlad zelené (v souvislosti s vegetací vystupující jako svěžest, čerstvost) stojí proti teplu živočišné říše, jež představuje červená. Ve vztahu k lidskému tělu znamená tedy zelená vždy **chorobnost**, dokonce blízkost smrti a rozkladu (srov. konotace plísňe, tlení). *Mrtev je bůh a morem páchne jeho zelené tělo*, zní jeden verš J. Karáska ze Lvovic.⁵

Z hlediska astrologie je červená barva výrazně mužská (přísluší planetě Mars), tj. kladná a aktivní. Hodí se prý k léčení tělesné i duševní slabosti a anémie – neboť probouzí k životu, aktivizuje, vyvolává nadšení, dodává energii. Zkrátka – život, aktivita, krev, oheň. Zelená je naproti tomu barvou ženskou (patří planetě Venuši), tj. zápornou a pasivní. Jde

o barvu plodnosti. Je to vlastně „opačná“ barva k barvě červené: používá se k uklidnění, zahánění nervozity, léčí těžkomyslnost.

Jako zelené bývají často zobrazovány bytosti mimolidské, zejména vodník nebo rusalka mívají zelené vlasy, ale také pleť. Jako zelené si představujeme též např. Marťany (*zelené mužíčky*). V hororech se často objevuje např. *zelený démon; zelený přízrak; zelená tvář* (zelená v souvislosti s částečně lidskou podobou takových bytostí zřejmě budí hrůzu právě tím, že pleť tohoto zabarvení vypadá jako pleť mrtvého, příp. tvora na přechodu mezi dvěma formami existence – živou a neživou).

4.1.3.3 Žlutá

Kromě toho, že jde (a zřejmě nejen v češtině) o barvu slunce a světla, o radostnou, veselou barvu jarních květů a kuřátek, vykazuje žlutá ještě jednu polohu – je to tzv. „barva proměny k horšímu“ (srov. 4.2). Na podzim se jasně zelená, mladá a čerstvá tráva (a listí) mění v starou, suchou, zažloutlou – tak je tomu v rostlinné říši, a podobně i stárnutí proměňuje mladou, růžovou pleť v bledou, vyschlou tvář s vráskami a nádechem do žluta.

Žlutá (nažloutlá, zažloutlá apod.) je spojena nejen se stářím, ale také s nemocí – na rozdíl od zelené barvy spíše s chorobou těžší a dlouhou, často dokonce se smrtí. Další důležitou významovou oblastí spjatou s barvou pleti proměněnou do žluta jsou negativní emoce – **žárlivost, závist a nenávisť** (podrobněji viz zde 4.2).

4.1.3.4 Modrá

Opozice modré a červené je dána především skutečností, že jde o nejtýpčtější barvu studenou (modrá) a nejtýpčtější barvu teplou (červená). Červená znamená život (tj. život živočišný, spjatý s krví a ohněm), a stojí tak v protikladu k modré (upomínající na nebe, vzduch, chlad, distanci – a také duchovnost).

Podobně jako zelená i modrá konotuje v souvislosti s lidským tělem **fyzické nepříjemnosti**, a ještě snad silněji než zelená **ohrožení života** a někdy přímo **smrt**. *Modrý* bývá člověk při nedostatku kyslíku (*dusil se, až celý zmodral*) a při silném podchlazení (*modrý, promodralý zimou*). Modrofialové zbarvení kůže a sliznic (cyanóza) je způsobeno nedostatečným okysličováním krve. Obecně se dá říci, že jde o krajní pól bledosti, dokonce

⁵ Karásek ze Lvovic, J., Venus masculinus. In *Básně z konce století*. Praha, 1995, s. 66.

atribut smrti. (Srov. též frazém *tuhla / chladla mu v žilách krev*.) Ve starší češtině se ve významu „modrý“ užívalo též adjektiv *siný, sinálý*, které je dnes (kromě dialektového moravského *sináka* – jedlé houby, která na řezu modrá) známo vlastně jen ve významu „mrtvolně bledý“ (srov. též *umírající sinavěl; smrtelná sinalost*). Právě modrá (*siná, sinálá*) je v souvislosti s lidským tělem snad nejsilněji spjata se smrtí, s odumřením těla, zastavením krevního oběhu, smrtelným chladem ap. (srov. též cyanózu). Vzpomenout tu lze ruský název pro tmavě modrou barvu (*sinij*) i polské *siny* ve významu „modrý“.

Adjektivum *modrý* motivuje substantivum *modřina*, tj. (nejčastěji tmavě modrá) krevní podlitina. Když o někom řekneme, že *byl celý modrý* (někdy v podobném významu, ale s větší expresivitou též *fialový*), může to znamenat nejen „trpící zimou nebo nedostatkem vzduchu“, ale též „zbitý, silně pohmožděný“, plný modřin po nějaké nehodě nebo fyzickém napadení, mučení apod.

4.1.3.5 Krátkodobé psychofyzické stavy a proměna zabarvení pleti

Bledost / červenost může být spjata s celkovým psychofyzickým typem člověka, s jeho habitem, souvisí také se stavem zdraví (fyzického i psychického), mírou únavy, věkem ap. V takových případech lze s barvou obličeje do jisté míry „pracovat“ nebo ji alespoň korigovat. Herec se může nalíčit do podoby (a typu) postavy, kterou má ztvárnit. Kosmetické přípravky poslouží ženám podobně: lze se nalíčit „dekadentně“ bledě, anebo naopak zvolit make-up „krev a mléko“ (barvě na tváře české ženy říkají příznačně *zdravíčko*), „bledé stáří“ se lze aspoň pokusit upravit do podoby „růžového mládí“. Co se týče dlouhodobých stavů, lze se tedy maskovat, klamat tělem, stylizovat se do žádoucích podob, tak jako se převlékají herecké kostýmy. (Vzpomeňme tu na starší význam barva = „přetvářka“).

K proměnám v zabarvení pleti obličeje však dochází (aspoň podle svědectví jazyka) často tehdy, jde-li o okamžitou, nekontrolovatelnou reakci člověka na nějaký podnět, ať už fyziologický (horko, horečka – *zrudl jako rak*; chlad – *zmodral zimou*; nedostatek kyslíku – *dítě se dusilo, až celé zmodralo*) nebo pod vlivem silné emoce – *žlutý závistí; rudý vzteky* (viz příloha C).

Tady se jedná o spontánní reakce, které na člověka mnoho prozradí. Nedají se „zahrát“ (nebo jen omezeně), ani se jim (alespoň většinou) nedá zabránit. Nejčastější je zčervenání jako symptom *studu, zahanbení*

či milostných rozpaků. Existuje bezpočet frazémů, lidových písní, veršů ap. na toto téma:

*Která panna je poctivá,
ta se mládencům vyhýbá.
A když se vyhnout nemůže,
zčervená se jak růže.*

Když žena / dívka *zčervená, zrudne* nebo *se zardí*, znamená to tedy stud nebo (milostné, ale i jiné) rozpaky – a odtud už je blízko k (metonymickému) synonymnímu vyjádření (*zčervenala se, zrudla* = „zastyděla se, pocítila rozpaky“). Podobně je to také s konceptualizací *úleku, hrůzy, strachu* ve spojitosti se zblednutím, např.: *Když uviděl na povolávacím rozkazu své jméno, zbledl*. Z kontextu (i z běžného fungování tohoto modelu v jazyce) se vyrozumívá, že dotyčný pocítil silný úlek, hrůzu.

Najdeme-li heslo *vztekatí se* v Hallerově slovníku (1969–1986), objevíme tu celou řadu synonymních „barevných“ vyjádření: *být rudý (červený, bledý, žlutý, zelený, modrý, fialový) vztekem*. Možná nás překvapí, že jsou tu zahrnuty prakticky všechny barvy spektra, i ty, jež si v souvislosti s lidským obličejem dokážeme jen těžko představit. Nejčastěji se ovšem se vztekem a agresivitou spojuje barva červená / rudá: říká se *zrudnout (vzteky) jako kohout, jako krocan* – a též spojení typu *krev se v něm vařila* v nás vzbuzuje představu červené. V hněvu prý člověk (alespoň česky se to tak řekne) *vidí rudě*. Znovu: červená jako barva životní energie, bojovnosti a síly (někdy až přílišné – a neúčelně vydávané).

Pokud nás však nějaká emoce dokáže „odkrvit“, pak je to dlouhodobě šířající *závist, žárlivost a nenávisť*, spojované v češtině s adjektivy *zelený* a zejména *žlutý*, a také ovšem univerzálně použitelné *bledý (bledý závistí; žlutá žárlivost)*.

Odkrvení (a s ním bledost nebo běloba tváře) je příznačné také pro *strach a náhlý úlek*, kdy člověk *zbledne jako stěna*, kdy je *bílý jako plátno, jako papír, jako křída*, kdy je *mrtvolně bledý; sinálý; popelavý v obličeji* ap. Tehdy člověku *tuhne / stydne v žilách krev a krve by se v něm nedořezal*.

4.1.3.6 Člověk, bezbarvý a barevný

Vraťme se ještě naposled k obecnějším otázkám barvy a barevnosti v české konceptualizaci světa a člověka. Pokud mluvíme o barevnosti

obecně, máme na mysli **barevnou příznakovost**, odchylku od běžného stavu (kterým je „ne-barva“). Vzpomeňme: barevné punčochy jsou jiné než hnědé, tělové, černé, šedé; barevné sklo je jiné než čiré; barevná křída je jiná než bílá (viz 4.1.2 – podrobněji srov. příloha B).

Pokud však máme na mysli zabarvení lidské tváře, je tomu poněkud jinak. Normalita zde není totéž co „ne-barva“, špatná barva. Je to takové zabarvení, které není v komunikaci relevantní, a proto pro ně **v jazyce neexistuje verbální vyjádření**. Barva, barevná příznakovost, pak může být dvojího typu: „dobrá“ a „špatná“. Je-li (v grafickém vyjádření, srov. příloha C) stav bezpříznakovosti – normality znázorněn uprostřed, na ose oddělující „dobrou“ a „špatnou“ barvu, pak je „barva“, tj. *dobrá barva* (červená, příp. růžová), na levé straně – a negativně chápáná „ne-barva“ (bledá, bílá, zelená aj.) na straně pravé.

Člověk *nemá žádnou barvu* nebo *má špatnou barvu*, pokud vypadá nezdravě (je *bledý*, příp. *zelený*, *žlutý* apod.). Po nemoci *se mu vrací barva do tváře*; *už má zase barvu*; *tvář mu červenají*; *má tvář jako růže*; *jako slabikáře*.

V centru sémantického okruhu zabarvení tváře stojí opozice **červený** versus **bledý**. Červený má (v souvislosti se svými prototypy – krví a ohněm) pozitivní konotace: je to zejména život a živočišnost, zdraví, fyzická krása a přitažlivost, mládí, radost, láska, někdy ovšem též přemíra energie (agresivita, vztek). Bledý konotuje naopak nemoc (příp. i smrt), nedostatek energie, pasivitu, smutek, strach, malou fyzickou přitažlivost, někdy sklon k spiritualitě (oproti červené, která může znamenat též ono „lidské, příliš lidské“). Červeně i bledost se podílí na konceptualizaci některých psychofyzilogických stavů, emocí (vztek, strach) apod.

Sémanticky neutrálnímu adjektivu *bledý* v tom případě konkurují další adjektiva – *bílý*, *zelený*, *modrý*, *žlutý* (řidčeji i jiná) se speciálními významy (např. *zelený* – krátkodobá nevolnost, *žlutý* – vážnější dlouhodobá nemoc, *zelený* i *žlutý* – závist, *žlutý* – žárlivost, zloba aj.).

Bledost se často vyskytuje v lidových písních jako příznak nešťastné, neopětované nebo ztracené lásky – proti ní pak figurují červené tváře, radost a krása, jež jsou spjaty se stavem zamilovanosti, vzájemné přitažlivosti a šťastné lásky. Opozici „barvy“ a „ne-barvy“ ilustruje např. tato česká píseň: *Co ten ptáček štěbetá, / co na vrbě sedá, / která panna hocha má, / že je vždycky bledá. // Mlč, ty ptáčku, nežaluj, / nepovídáš pravdu, / však já taky hocha mám, / a mám přece barvu.*

Také řekne-li se *chlapec jako malovaný* nebo *děvče jako obrázek*, implikuje to přítomnost barev. Tyto frazémy se v češtině vztahují k velmi působivému

vzhledu a užívá se jich obvykle o dívkách a chlapcích, ženách, dětech; *jako malovaný* můžeme říci též o nějakém výjevu, pohledu do krajiny, počasí apod. – např. *den jako malovaný*. Také tváře může mít někdo *jako malované* – a znovu to znamená „dobrou barvu“, tj. červenou nebo růžovou, zdravý vzhled, fyzickou krásu a přitažlivost (srov. SČFI I).

P. Eisner (1992b) upozorňuje na vysokou frekvenci motivu malování v české a moravské lidové písni: mluví tu přímo o její „malířské polychromii“. Časté jsou v ní motivy malířek a malířů, oslovení *můj zlatý obrázku*, dále spojení *malovaný zámek*, *malovaná brána*, *kasárna malovaná*... Adjektivum *malovaný* má ostatně nejen význam „malováním ozdobený“ (*malovaná truhla*; *malované vajíčko*), ale také „pěkně červený, pěkně vypadající, hezký“ (*malované tváře*; *hulání – malované děti*), jak se uvádí v SSJČ. Synonymem červené je tu opět „pěkně vypadající“.

Na konceptualizaci „pěkného vzhledu“ (člověka i všeho ostatního) se, jak je znovu vidět, významně podílí barva a barevnost, zatímco s tím, co barvy postrádá, se pojí vlastnosti, k nimž poukazují přenesené významy českého adjektiva *bezbarvý*, jak je uvádějí slovníky (srov. SSJČ): „nemající svůj určitý ráz, bezbarevný, šedý, nevýrazný, nevyhraněný, neurčitý; jednotvárný, nezajímavý, obyčejný, všední“.

Přílohy:

Příloha A. Co znamená v češtině barva a barevný podle současných slovníků

Příloha B. Opozice „barevné – nebarevné“ v češtině

Příloha C. Zabarvení tváře v češtině

Příloha D. Opozice „červený – bledý“

Příloha A.

Co znamená v češtině *barva* a *barevný* podle současných slovníků

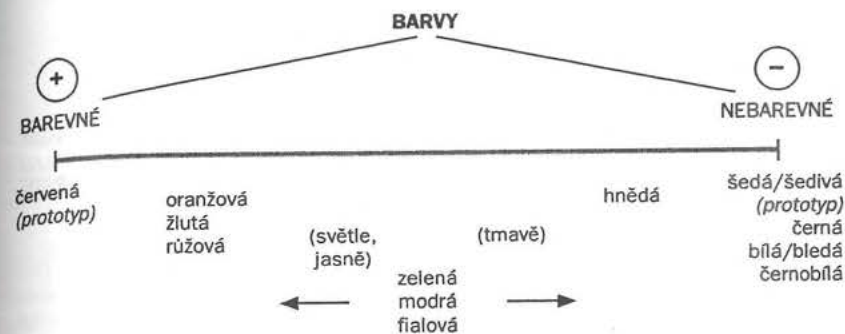
Slovo *barva* se ve slovnících současné češtiny uvádí v několika významech. Podle SSJČ (ve zkrácení a s výběrem vlastních příkladů) je *barva*:

- jedna ze základních vlastností hmoty, vnímaná zrakem (*barva oblohy; žlutá barva*),
- barvicí látka (*vodová barva; plechovka s barvou; míchat barvu*),
- souhrn akustických vlastností tónu, zvuku (*hlas příjemné barvy*),
- přirozené zabarvení tváří, pleti (*mít zdravou barvu; ztratit barvu; lidé všech barev pleti*),
- symbol, odznak příslušnosti (*zbrojnoši v královských barvách; sportovci hájí národní barvy*),
- (kniž.) vzezření, ráz, zdání (*skví se barvou lidskosti; pod barvou přátelství*),
- (karetní hry) všechny karty se stejným označením (*ctít barvu – odhodit kartu stejného označení jako předchozí hráč*),
- dětská hra (*hrát na barvy / na barvu*),
- (myslivecký slang) krev lovné zvěře a loveckých psů (*pes šel po barvě*).

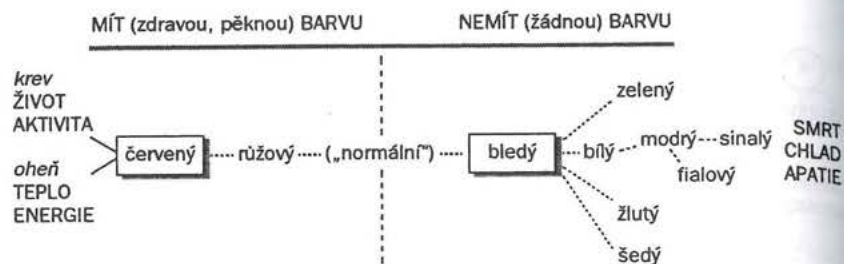
Co se týče adjektiva *barevný*, slovníky současné češtiny uvádějí přibližně toto (podle PSJČ, SSJČ a SSČ (1978) a SSČ (1994), kráceno a doplněno I.V.); u významu vymezovaného pod 2 uvádíme všechny interpretace:

- týkající se barev (*barevný odstín; barevný kontrast*),
- mající různé barvy (SSČ, 1994), mající různé barvy, zvl. jiné než bílou nebo černou (SSČ, 1978), mající jinou barvu n. jiné barvy než bílou (nebo též černou) – SSJČ, zbarvený (PSJČ, SSJČ),
- mající výrazné barvy, pestrý (*barevný kraj; barevná mozaika*),
- básnický pestrý, živý, veselý, zajímavý apod. (op. nevýrazný, jednotvárný) – *barevná, světlá budoucnost; barevný povrch života*.

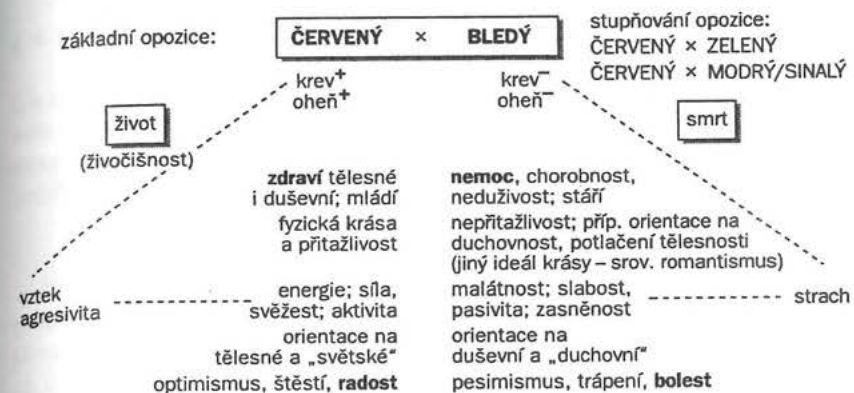
příloha B. Opozice „barevné – nebarevné“ v češtině

Příloha C. Zabarvení tváře v češtině

Příloha D. Opozice „červený - bledý“

lesk
 dukát
 čaj
 safrán
 slunce
 m o t l
 křídlovka
 cesta do tarasconu
 žlutěnka
 klost
 leknín
 citron
 pampeliška
 kuře
 meruňka
 hvězda
 faeton
 z l a t o
 liška
 s l á m
 aživice
 houně
 č p ě n í
 slizkost
 gogh
 kukuřice
 blatouch
 říkadlo
 neděle
 salambo
 moč
 byzance
 řím
 čína
 lež ložnice
 žalce
 lak
 oves

Kolář, J., Žlutá. In: Básně ticha. Český spisovatel, Praha 1994, s. 165.

4.2 Žlutá barva v českém obrazu světa

4.2.1 Barvy, člověk a přírodní cyklus

Čím a proč dochází k tomu, že např. při světle určité vlnové délky je činnost zrakové části mého mozku doprovázena mým (a právě mým) prožitkem žlutosti – mozek by přece mohl řídit mé chování (včetně zvolání „Ó, jak krásná žlut!“) i bez tohoto prožitku, podobně jako je (asi) řízeno chování včel a automatů...

(I. M. Havel, 1998, s. 86)

Ve světě Středoevropanů se střídá čtvero ročních období. Jaro, léto, podzim, zima; a znovu jaro. Právě tato skutečnost (vedle lidské kognitivní výbavy) ovlivňuje i naše chápání barev v obrazu (přirozeného) světa: tedy způsob, jak člověk barvy vidí, vnímá a prožívá – a v neposlední řadě také jak o nich mluví. V našem případě jde o člověka, jehož mateřským jazykem je čeština – a který žije v českém světě.

V souvislosti s kognitivní lingvistikou připomeňme jedno z tzv. konceptuálních schémat, které je v tomto kontextu exponováno. Jde o schéma „cyklus“. Stejně jako např. „nádoba“, „cesta“, „centrum – periferie“ atd. patří i „cyklus“ mezi konceptuální (nebo také „představová“) schémata, vyabstrahovaná jako jisté pilíře naší kognitivní výbavy a našeho obrazu světa (srov. Johnson, 1987; Lakoff, 1987). Tato schémata vycházejí ze základní lidské zkušenosti, která je člověku „mírou všech věcí“ – a tou je tělesnost: tělesné prožívání a zakoušení (včetně smyslového), zakotvení v prostoru – a v případě schématu „cyklus“ ovšem rovněž zakotvení v čase (podrobněji viz zde 2.3).

Začátek každé lidské existence je vyvrcholením reprodukčního cyklu. Uspokojivé fungování našeho organismu závisí na interakci celé řady cyklických procesů: střídání bdění se spánkem, tlukot srdce, dýchání, trávení, ženský lunární cyklus... Jsme ovšem také zásadně spjati s přírodními cykly, které jsou dány pravidelně se opakujícími pohyby nebeských těles – zejména Slunce: střídání dne a noci, a konečně cyklus ročních období (srov. Johnson, 1987, s. 119n).

Už malé dítě ví, že život rostlin, zvířat a celé přírody je určován právě probíhajícími ročními obdobími. Na jaře se všechno probouzí, rodí se mláďata, započiná růst rostlin. V dalších fázích vývoje příroda kvete a zraje, dospívá k vrcholu plodivého cyklu, aby posléze došlo k pozvolnému útlumu sil: básníci říkají, že příroda „umírá“ nebo že se „ukládá k spán-

ku“; zima je v našem obrazu světa spjata s odpočinkem a často také se smrtí. Jaro však znamená znovuzrození, vzkříšení – a s podobnou analogií se setkáváme v jarních svátcích a rituálech příslušejících snad všem lidským kulturám.

Ze zmíněného konceptuálního schématu pak vychází též chápání běhu lidského života jako sledu procesů probíhajících během roku v přírodě: mluví se o jaru nebo podzimu života, frazém *babí léto* bývá často vztahován nejen k slunečnému počasí na začátku podzimu, ale i k počátku lidského stárnutí, běžné jsou analogie typu jaro-mládí, zima-stáří a smrt.

S každým ročním obdobím jsou spjaty jako typické barvy, respektive barva jediná. S jarem zelená, s létem nejspíše červená, s podzimem žlutá a se zimou „studená“ barva modrá, ale samozřejmě hlavně bílá, barva sněhu.

Zelená je – pro Čechy, ale nejen pro ně – především barvou rostlinnosti, čerstvé trávy a listů, a pokud se mluví o zeleném období roku, mluví se jím jaro. Následují období tepla (včetně nepříjemného horka a žáru), zrání, plodů – a také „teplých“ barev: červené a žluté. V létě – v červnu a červenci – dozrávají (červené) jahody a maliny, později žloutne či zlátne obilí; ještě později porosty – zejména tráva a listí stromů – usychají: zelená barva se mění v podzimní žlutou. To je poslední stadium růstu, spjaté s opadáváním listů, s „ukládáním přírody k spánku“ – nebo se smrtí. Zima je pro nás obdobím nebarevným, „smutným“ (jednak v kontrastu s tím, co předchází, s barvami léta a podzimu, jednak s následujícím, ve všech kulturách radostně vítaným „zeleným“ jarem). Základ našeho obrazu zimy ovšem představuje bělost sněhu. (A na druhé straně – prototypem bílé barvy je sníh.). Další „studenou“ barvou je pak modrá: *Bílá zima, modré mrazy, / sněhuláci celí nazí*, napsal F. Hrubín – a znají všechny české děti. *Modrá zima, bílý sníh, / děti v teplých čepicích*.⁶

To vše snad může být odpovědí na otázku I. M. Havla položenou na samém počátku našich úvah. Jako člověk nemůžu nemít prožitek. (Subjektivní) prožitek barvy (tak jako čehokoli jiného) je dán zcela prostě konstantami mého lidství. Jsem člověk – jsoucí ve světě prostřednictvím své tělesnosti a smyslové výbavy (v souvislosti se žlutí je exponován jistě nejen zrak a zraková zkušenost, ale třeba i vnímání chladu a tepla). Dále jakožto člověk vím (lidsky) o zemi, nebesích, slunci, rostlinách, o vodě,

⁶ Srov. Modrá a bílá. In Hrubín, F., Špalíček veršů a pohádek. Praha, 1978, s. 36.

ohni, krvi... A: moje zkušenost je modifikována a spoluutvářena ukotvením v mém (mateřském) společenství – a (mateřském) jazyce. Prostřednictvím „těla, společenství a jazyka“ se mi dává zkušenost horizontu, zkušenost „světa“. Vzpomeňme na Patočku: tělo, společenství, jazyk, svět (srov. Patočka, 1995).

4.2.2 Žlutá v češtině: nejednoznačnosti a ambivalence

Dítě začne rozlišovat barvy – nejdříve červenou a pak brzy zelenou, žlutou a modrou – a dostane do ruky čtyři „hlavní“ pastelky. Prvním dětským obrazkem pak bývá zpravidla žluté sluníčko. To nechť tedy stojí i na počátku těchto úvah o místě žluté barvy v českém obrazu světa. Zejména má-li zde být položena otázka po prototypu této barvy v češtině.

Je tímto prototypem **slunce**, jak to uvádí např. A. Wierzbicka v souvislosti s angličtinou (Wierzbicka, 1999b)? Zdálo by se, že odpověď bude jasně kladná. Ale... Nakreslené slunce je žluté, říkají v debatě o barvách polské a ruské lingvistky, avšak „slunce v jazyce“ je přece daleko častěji zlaté – spojení *žluté slunce* evokuje spíše něco nezvyklého a neblahého, jak ukazuje Tokarski na příkladech z polštiny (Tokarski, 1995, s. 113). A též naše česká zkušenost přitakává. Vzpomeneme si na lidovou i umělou poezii, na pohádky, na nejrůznější kontexty, z nichž vyrůstá náš jazykový obraz světa – a začneme o slunci jako jednoznačném prototypu žluté trochu pochybovat: *Zasviť mi, ty slunko zlaté...*

S čím se tedy v českém jazyce spojuje adjektivum *žlutý*, ne-li (a skutečně ne?) se sluncem? Jaké má vůbec toto adjektivum konotace? Je žlutá veselá, živá, teplá barva (podobná červené), oblíbená dětmi – jak nás to asi napadne na začátku? Slunce, velikonoční kuřátka, pampelišky...? Konotace radosti?

Ovšemže i tuto polohu žlutá má – ale nejen tu. Vždyť, jak píše J. Baleka, žlutá barva, „široce přijímaná pro svůj jas a kladné pocitové a věcné asociace, jež vyvolává, je jen pro pouhých pět procent dospělých oblíbenou barvou“ (Baleka, 1999). Zřejmě tedy ony asociace nebudou pouze pozitivní, jak by se zdálo na první pohled.

Tato kapitola si klade za cíl ukázat, jak se žlutá barva jeví prizmatem jazyka, v našem případě češtiny (a českých textů), jaké místo zaujímá v českém jazykovém obrazu světa.

Pokud jde o vztah tohoto pojednání ke dvěma studiím, jež je tak či onak inspirovaly (srov. Tokarski, 1995; Waszakowa, 2001), je třeba uvést

následující: R. Tokarski uvažuje o barvách z hlediska jejich možných prototypů a zkoumá názvy barev v souvislosti s jejich jazykovými a kulturními konotacemi; vychází při tom zejména z novější polské poezie. Sémantiku barevných označení bere v potaz vždy jako součást širokého komplexu významotvorných prostředků celého textu, ukazuje konotační souvislosti pojmenování barev a jejich dosah vzhledem k výstavbě smyslu celku. Přestože by se zdálo, že v nestandardních a silně individualizovaných poetických textech tomu tak nebude, překvapivě se vyjevují právě zde skupiny typických kontextů, které umožňují uchopit sémantiku barevných pojmenování vždy v několika „ohniscích“ – a interpretovat konotace, které se z nich rozbíhají.

Záměrem K. Waszakowé je nalézt – na základě korpusu co nejrůznodějších textů – všechny typy kolokací, v nichž se v polštině může vyskytnout adj. „žlutý“ a jeho deriváty, a na tomto základě – prizmatem toho, „co je žluté“ – pak ukázat z různých stran, prostřednictvím jednotlivých sémantických okruhů, polský jazykový obraz světa. Tento přístup k jazyku a k jazykovému materiálu vychází z premis mezinárodního výzkumu v oblasti srovnávací sémantiky (srov. Grzegorzcykowa – Waszakowa, 2000) – a za předpokladu, že taková studie bude provedena i na materiálu jiných jazyků, umožňuje dosti detailně získané popisy (a výše ky obrazů světa) vzájemně porovnat.

Zde se pokoušíme kombinovat oba přístupy: bližší je nám však ten, který reprezentuje Tokarski. Soupis kolokací – kompatibilní s materiály K. Waszakowé a využitelný v porovnávacím výzkumu – uvádíme v příloze. K textu studie se však příloha váže jen velmi volně (viz též poznámky na konci přílohy). Naším záměrem bylo spíše vystihnout místo žluté barvy v českém obrazu světa ve vzájemné provázanosti a specifické „logice“ toho, co vidíme jako žluté: podat cosi jako fenomeno-logickou analýzu. Inspirací nám byla především zmíněná Tokarského studie – zejména v orientaci na umělecké texty: souhlasíme tu se stanoviskem reprezentovaným lublinskou školou, že totiž umělecké texty jsou pro nalézání souvislostí v jazykovém obrazu světa pramenem velmi vhodným, protože v nich lze nalézt – a z nich interpretovat – konotace a vůbec sémantické souvislosti jinde nepostižitelné (srov. např. básnická přirovnání a jiné obrazy, v nichž jako propojující sémantický prvek figuruje žluť – *ruce starých žen / žlutší jílu pod rakví* – viz 4.2.4.3). Ukázalo se (jak se samozřejmě dalo předpokládat), že v zásadě se v sémantickém okruhu žlutí a žlutých věcí čeština od polštiny příliš neliší; povaha zkoumaných textů jen někde

možná ukázala jako výraznější trochu jiné aspekty než jak je tomu u Tokarského.

Podle frekvence v současné češtině se adjektivum *žlutý* řadí mezi ostatními adjektivy označujícími základní barvy až na **šesté místo**: výrazně je předstihují adjektiva *černý*, *bílý*, *červený*, *zelený* a *modrý*.⁷ Zřídka se žlutá barva vyskytuje rovněž v textech, které podávají svědectví o základech našeho obrazu světa: v lidových písních se s ní setkáme jen velmi ojediněle (srov. Ondřejová, 2000), v příslovích vůbec ne (srov. Koušková, 2000), řídký je rovněž její výskyt v dalších folklorních textech a ve frazeologii: tam, kde se „barevně“ charakterizuje slunce (také však obilí, vlasy apod.), užívá se spíše adjektivum *zlatý*. Ojedinělá je motivace žlutou i v českých zeměpisných jménech (srov. Štěpán, 2004). V básních pro děti z Hrubínova Špalíčku se vyskytuje *žlutá* (na rozdíl od frekventované *zlaté*) jen jedinkrát (*Vezmi žlutou tužku, / namaluj mi hrušku...*).⁸ V češtině tedy stojí *žlutá* mezi základními barvami spíše na jejich periferii než v blízkosti „barevného“ centra.

R. Tokarski uvádí v souvislosti s polštinou dva prototypy žluté barvy – **slunce a podzimní přírodu**: žluť podzimu se pak v některých kontextech jeví jako příznak krásy přírody, zralosti a naplnění, vyvrcholení léta, a jindy naopak jako smutné stáří, umírání, předzvěst konce, příchod zimy. V této souvislosti se pak ukazuje dvojí směr konotací, které jsou přítomny v sémantické struktuře slova – a nutno dodat, že v současné polštině (a ostatně i v češtině) jsou negativní konotace silnější než ty pozitivní (srov. Tokarski, 1995, s. 106n). To souvisí jistě i s dalším sémantickým okruhem, do něž *žlutá* vstupuje jako jednoznačně negativní charakteristika, a to je člověk – zabarvení (zejména) jeho pleti v souvislosti s nedobrym stavem fyzickým či psychickým, tj. s nemocí, utrpením, smrtí, emocemi jako je závist apod. (o tom, že výše uvedené skutečnosti platí více či méně i v češtině, pojednáváme níže a v příloze).

⁷ Za údaje o frekvenci pojmenování základních barev v současné češtině (z února 2000) děkujeme PhDr. Věře Schmiedtové. Následující čísla udávají frekvenci „barevných“ adjektiv v textech obsažených v Českém národním korpusu SYN 2000 (čísla byla zaokrouhlena a jsou udána v tisících): černý – 26,6; bílý – 21,6; červený – 10,6; zelený – 9,7; modrý – 8,2; žlutý – 4,5; růžový – 2,9; šedý – 2,1 (šedivý – 1,8); hnědý – 2,1. (Informace o Českém národním korpusu viz Kocek – Kopřivová – Kučera, 2000.)

⁸ Srov. Malíř. In Hrubín, F., Špalíček veršů a pohádek. Praha, 1978, s. 12.

Nelze tu nepřipomenout, že takto či podobně ambivalentní, kontextově proměnlivé konotace provázejí každou barvu. Zelená je v našem obraze světa nejen svěží jarní příroda, ale třeba i zkažená uzenina nebo člověk sužovaný nevolností (srov. Vaňková, 2003c; též zde 4.2.1). Červená je sice barvou života, zdraví, radosti, lásky a citů vůbec – avšak též těch, které vnímáme jako nežádoucí: agresivity, vzteku, bojovnosti a toho, co s nimi souvisí: boje, násilí, zranění, krveprolití. I modrá (která je *dobrá*, jak se zpívá v jedné české populární písničce) má svou negativní polohu: klid, dálka, duchovnost a (emocionální) distance mohou být vnímány i jako nepříjemný „chlad“ (oproti „žáru lásky“, „teplu vzájemné lidské blízkosti“ apod.).⁹ I se žlutou je to tedy podobné – a nikoli pouze v polštině. V následujících řádcích bude tedy řeč nejen o žlutých kuřátkách, žlutoučké bábovce nebo louce plné pampelišek – ale i o žlutých zubech, žlutých nebožtících, o závisti a o tom, že *smutek je žlutý a šestičpý jako Davidova hvězda*.¹⁰

4.2.3 Žlutá: etymologie, motivační souvislosti, deriváty

Název žluté barvy je všeslovanský. Jak české i slovenské *žlutý*, tak polské *żółty*, ruské *жёлтый*, srbské a chorvatské *ž't* (a též litevské *geltas* a lotyšské *dzeltenis*) mají původ v indoevropském základu **ghel-* (s významem „svítit; zelený, žlutý, zlatý“); od téhož základu jako *žlutý* tedy pocházejí i adjektiva *zelený* a *zlatý*, přítomná rovněž ve všech slovanských jazycích. O významových souvislostech *žluté* a *zelené*, stejně jako *žluté* barvy a *zlata* tu bude ještě řeč.

Etymologický slovník (srov. Rejzek, 2001) zde ovšem odkazuje také k substantivu *žluč*, rovněž všeslovanskému (a navíc s korespondencemi s něm. *Galle*, angl. *Gall* a řec. *chólos*, *cholé* – vzpomeňme tu na *cholerika*), příp. i ke slovesu *žloutnout*.

⁹ Srov. Tokarski (1995, s. 130n). V názvu kapitoly o modré se zde objevují slova *od donalosti k chladu a resignaci*. V souvislosti se žlutou barvou je zde pro nás zajímavé, že Tokarski cituje ta místa z Goethovy *Nauky o barvách*, kde se dává do protikladu k modré právě žlutá – tak jako žlutá barva obsahuje „světlo“, modrá s sebou nese „tmu“, temnost. Žlutá charakterizuje podnět, modrá klid; žlutá teplo (nebo horko) – modrá chlad (nebo stín). Místnost vymalovaná modře působí prostorněji, ale neútluně a chladně. Modré sklo působí, že věci přes ně viděné vypadají smutně. Tolik Goethe – a Tokarski.

¹⁰ Tato věta se prolíná jako leitmotiv celou knihou L. Fukse *Mí černovlasí bratři* (Praha, 1991): jejími hrdiny jsou vypravěčovi židovští spolužáci z gymnázia v době II. světové války.

Žluč je žlutozelený tekutý a hořký výměšek jater. Nemoci související s játry a žlučníkem se mohou projevat právě žlutým zabarvením pleti obličej, nažloutlými očními bělmy apod. Odtud ostatně i název nemoci *žloutenka*.¹¹ Je zde už dobře patrná souvislost, o níž bude řeč dále: konotace žluté jako barvy (a příznaku) nemoci, stáří a smrti – i negativních emocí jako je závist, žárlivost, nenávist apod. V našem obraze světa znamená tedy žluč nejen onen výměšek jater, ale i „žlučovitost“ – zlobu, jíž je člověk naplněn: žluč je synonymem negativních emocionálních stavů. *Žlučovitý* člověk je často *žlutý*, alespoň v (českém) jazyce (ale nejen v něm). V těle, pod kůží se mu rozlévá žluč...

Tolik tedy k etymologickým a motivačním souvislostem adjektiva *žlutý*.

K frekventovaným *derivátům* patří substantiva *žluť* („žluté zabarvení“ – *žluť pampelišek*; *kanárková žluť* – ale i ve významu konkrétním „barevná substance“: *kadmiová*, *zinková*, *chromová žluť*) a *žlutost* (pouze ve významu „žluté zabarvení“, např. *žlutost/žluť pleti*), dále adjektiva vyjadřující menší míru vlastnosti *žlutavý*, *nažloutlý* a expresivní deminutiva s konotací příjemnosti *žlutoučký*, *žlutounký*. Zcela systémově tvořeno, stejně jako výše uvedené deriváty, je také adverbium *žlutě*. Typické formanty i významy mají rovněž slovesa vyjadřující změnu stavu *žloutnout* / *zežloutnout* („stávat / stát se žlutým“ – např. *listí žloutne*, *zežloutne*), *zažloutnout* (a pak i deverbativum *zažloutlý* – *zažloutlé fotografie*, *pergameny*, *prsty kuřáka*...), a sloveso udělování vlastnosti *žlutit* („činit žlutým, barvit nažluto“).

Žlutým zbarvením jsou motivovány názvy některých (přírodních) objektů. Jde zejména o žlutě zbarvený střed vejce – *žloutek* (oproti *bílku*). Mezi názvy motýlů, která tvoříme sufixem *-ásek*, má své místo (vedle *běláka* nebo *modráčka*) i *žlutásek*. *Žluták* je „živočich vyznačující se žlutou barvou“, dle SSJČ např. *kuň se žlutavou srstí*. Často jde o vyjádření expresivní,¹² které může být podle SSJČ též označením „člověka žluté barvy pleti“ nebo také o „člena tzv. žlutých odborů“, někdejší (hanlivě nazýva-

¹¹ Jen jako zajímavost k těsné významové blízkosti žluté a zlaté barvy ve starších dobách můžeme uvést, že naši předkové označovali žloutenku deriváty *zlátenice*, *zlátenka*, *pozlátko* apod. a léčili ji *podle zásady „podobné léčiti podobným“* žlutými hmotami (rostlinami žlutě kvetoucími, žlutým voskem, jantarem, topasem aj.), *zvlášť zlatem, totiž hleděním do zlatého kalicha nebo na zlatý koflík, prsten nebo řetízek* (srov. Machek, 1957/1971/1997).

¹² Např. srov. „zápornou postavu“ – zlého kocoura Žlutáka (pojmenovaného podle barvy srsti) ze známé dětské knihy Jos. Koláře *Z deníku kocoura Modroočka*, Praha, 1968.

né) organizace stávkokazů. *Žluták* (či expresivní, kladně zbarvený *žlutáček*) je ovšem připraven značit podle potřeby a situace leccos – nejen, jak praví slovníky dále, „žluté květiny“ nebo „zlaté mince“ (obvykleji *zlatáky*): třeba „žlutý kabát“, „žlutého papouška“ mezi papoušky jiných barev apod.: slovtvorný význam tu není přesně lexikálně obsazen. Výrazy *žlutka*, *žlutnice* nebo *žlutice* se označuje „cihlářská hlína žluté barvy“, přičemž *žlutka* je podle SSJČ též „jihočeské plemeno hovězího dobytka žlutě zbarvené“ – a také lidové označení „hrušky se žlutými plody“, zatímco název *žlutnice* se dále používá pro označení „drobné byliny se žlutými květy“ (*Blackstonia* – *žlutnice prorostlá*). Ve všech těchto případech však jde o slova, která nejsou přítomna ve slovní zásobě většiny současných Čechů ani pasivně, ovšem s výjimkou frekventovaného *žlutku* a motýla *žlutáka*. Jsou však využitelná jako ad hoc zvolené, většinou expresivní označení nejrůznějších předmětů, jejichž výrazným znakem je žlutá barva.

4.2.4 Co je v češtině žluté: sémantická centra, kolokace a konotace

4.2.4.1 Slunce: světlo, teplo, zlato, zář

Všude kolem čerstvá zeleň všech odstínů. A najednou zářivě žluté pole ohnice. Zas zabolely oči. Nedokáží zastavit pole zlata, prchajícího vzad. Jak si uchovat v paměti ten pohled, tu momentku krásy, když autobus ujíždí? Obrácím se na Václava s úpěnlivou dotěrnou otázkou: „Jak bys zachytil žlutost toho lánu?“ – „Roztavené slunce.“

(J. Hošek)¹³

Přece jen tedy **slunce**.

Začneme však trochu šířeji: u (jeho) světla, jak to dělají v souvislosti se žlutou barvou i slovníky symbolů a nejrůznější pojednání o barvách. Takový začátek ostatně vyplývá z logiky věci. Světlo je nezbytnou podmínkou toho, aby barvy „byly vidět“ (srov. Vaňková, 2001b). Konečně je tu ještě jeden důvod – etymologický: o dávných souvislostech významů „svítit“ a „žlutý“ jsme se zmínili už v 4.2.3

Má však nějakou barvu světlo samo? V naší běžné zkušenosti, v našem jazyce... Dotážíme-li se na barvu světla několika běžných mluvčích, do-

¹³ Hošek, J., *Cesta z Valdic do Hradce Králové. Předmluva k výboru z poezie V. Renče* Podoben větru, Praha, 1994, s. 9; viz též zde 4.1.2.

čkáme se odpovědi: Je průhledné – je oslňující, takže nic nevidíme – nemá barvu – je bílé (*bílý den*)... Nejčastěji je však pro nás právě žluté, ať už ho spojujeme se světlem slunečním – a s jeho teplem, anebo s jinými zdroji – ohněm, svíčkou, žárovkou, lampou, lustrem. Když tyto předměty chceme nakreslit (včetně slunce, měsíce a hvězd), víme od dětství, že bude nejvhodnější zvolit žlutou. Právě tak to ostatně dělají i malíři.

Jak je to však v jazyce? Pokud nejde o kontexty umělecké literatury nebo o zvláštní případy, nestává se, že bychom měli potřebu užívat konstrukcí typu: *žlutý plamen svíčky*; *lustr se rozsvítil žlutě*; *žluté sluneční světlo* apod.: za normálních okolností jde totiž o redundantní informaci. Jaké jiné by tyto objekty byly než takové, jaké světlo, slunce, plamen svíčky apod. obvyčejně bývají? – Jde tedy v případě světla o tzv. „objekt bezbarvý“, jak o nich píše Rachilina (preprint), o objekt s fixovaným zbarvením? Jehož barvu jazyk (a člověk) obvykle ignoruje, protože ji reflektovat nepotřebuje? Snad ano.

Sémantická **spjatost žluté barvy se světlem, září, jasnem, sluncem** se však velmi dobře vyjevuje v oblasti uměleckých textů. Tam se se žlutým plamenem svíčky můžeme setkat docela dobře. Ale nejen to: často tu nacházíme kontexty, v nichž se spojitost „žlutá – světlo, zářit, planout“ ukazuje velmi plasticky, zejména v metaforických vyjádřeních: *snad jen vysoké svícný divízen planou tak zářivou žlutí*. Nebo: *na její sukni zářila žlut jak sluneční prach*. Pro příklad se můžeme vrátit také k mottu této podkapitoly, kde je *zářivě žluté pole ohnice* vystiženo básnickým příměrem *roztavené slunce*. Žlutá však „září“ i jinde, např. v novinové zprávě ze sportu: *Tenistka nastoupila do zápasu se žlutě zářící novou reklamou na rukávě*.¹⁴

Nalezli bychom také mnoho svědectví významové příbuznosti žluté barvy se **zlatou** (a zlatem vůbec): zlatá zastupuje žlutou v případech, kde má být zdůrazněn právě sémantický prvek lesku, vnější podobnosti zlatému kovu, současně je však většinou přítomno i výrazně pozitivní hodnocení označovaného předmětu.¹⁵ Zlaté je to, co je krásně žluté. Typická

¹⁴ Citace bez uvedení zdroje pocházejí z Českého národního korpusu SYN 2000.

¹⁵ Adjektivum *zlatý* (podobně jako substantivum *zlato*, *zlatíčko*) se užívá rovněž ve významu „drahý, milý (člověk)“. V našem obrazu světa je „zlatost“ (vztahovaná často k „žlutým“ předmětům) provázána celým komplexem pozitivních konotací, vycházejících jak z vnějších atributů zlata (vzhled – lesk, krásy), tak z jeho vzácnosti jakožto drahého kovu, symbolu bohatství. Srov. opět básně pro děti: *Táhle, milý táto, / je to právě zlato: // zlaté slunce, zlaté léto, / zlaté zrní na řeřeto, / zlatý táta, zlatá máma, / zlaté těsto pod rukama!* (srov. Právě zlato. In Hrubín, F., cit. op., s. 20).

jsou v tomto ohledu zejména spojení *zlaté slunce*; *zlaté obilí*; *zlaté vlasy* – a o významovém rozdílu např. mezi zlatými a žlutými vlasy není na tomto místě třeba mluvit (srov. např. Tokarski, 1995, s. 115). Zlatou tedy můžeme v těchto spojeních chápat (a nejen v češtině) jako sémanticky poněkud modifikovanou žlutou.

Na rozdíl od nejsvětější, „studené“ barvy bílé – barvy sněhu (srov. konotace čistoty, avšak někdy až sterility a neosobnosti) – je (druhá nejsvětější základní barva) žlutá výrazně „teplou“ barvou. Tím se blíží k červené – která je pak v tomto smyslu ještě přesněji „horká“: v souvislosti s červenou se ostatně hovoří o dvou možných prototypy – krvi a ohni (srov. zde 4.1.2.5). Oheň a jeho plameny, plamínky a jiskry se však nezdá objevují i ve spojení se žlutou barvou (srov. Příloha, bod 6.6): a jeho souvislost se sluncem – vyzařováním, světlem, teplem, energií – je i v jazyce (a jeho textech) nesporná. Stejně jako etymologické vztahy mezi slovy označujícími žluť, zlato a (sluneční) světlo.

4.2.4.2 Žlutá v přírodě: podzim, zralost, umírání (Už ne zelená...)

*Vysoká obloha v září,
do jasu hluboké stíny,
zlatá žluť prokvítá tmavá
zelená ticha doubraviny,
jako když šediví hlava.*

...
*Slunce i září i chladí,
země se shlíží v nebi.
Vy, kdož jste kvetli mladí,
líbezně mužněli zemí,
zráli jste – teď jste už chleby.*

(A. Sova)¹⁶

Sovova báseň je obrazem časného podzimu. Významné místo v něm zaujímá – vedle slunce, které *i září, i chladí*, právě *zlatá žluť*: *prokvítající* ještě

¹⁶ Sova, A., Vysoká obloha v září. In Sova, A., Když ona přišla na můj sad. Ed. A. Stich. Praha, 1987, s. 217.

přítomnou zelení. Po „květu“ a „zrání“ přichází období „chlebě“. To vše je prostoupeno řadou odkazů k podzimu lidskému, ke stavu dozrání a počátku stárnutí: *prokvítání zeleně zlatou žlutí* je připodobněno *šedivění hlavy*.

Takové zobrazení podzimu – jeho scenerie, rekvizit i atributů (s exponováním žluté barvy) – je vcelku typické. Jen ladění (a: komplex konotací, vyvolaných použitými sémantickými prostředky) se může značně lišit. Někde (jako zde u Sovy) bývá akcentována krása podzimu, snad nostalgická, ale provázená pocitem dozrání, naplnění, splnění úkolu (*teď už jste chleby*). Tato podzimní žluť je *zlatá*. (A jako taková snad může konkurovat „zeleným“ příslibům a nadějím jara v přírodě anebo lidského mládí.)

Jindy je podzimní žluť včleněna do komplexu konotací vzbuzujících jednoznačně negativní prožitky. V takové poloze se pohybuje následující Nerudova báseň. V jejím centru stojí lyrický hrdina, který zatoužil vyjet z města do přírody – čeká ho však zklamání a otřes:

*Tak nač jsem vyjel!? – Slunce plá,
však po pařících spává rmuť.
Na vodě vráska líná,
po stromech všude, všude žluť,
a z trávníku čpí hlína.*

*Zde lávka. Vyndám zrcátko –
ne, ne – leť ke všem čertům jen!
Již o strom sklo se drtí –
což vyjel jsem si z města ven
zřít toaletu smrti?*

(J. Neruda)¹⁷

V neutěšené podzimní scenerii – s ospalým sluncem, se žlutými stromy, „vráskami“ na vodě a pachem hlíny – hrdina „jako v zrcadle“ spatruje i příchod svého vlastního stárání a umírání. *Toaletu smrti* je žlutá. (Sem by *zlatá žluť* přinesla konotace zcela odlišné.)

¹⁷ Neruda, J., č. 10 z cyklu Podzimní (Prosté motivy). In Knihy básní. Praha, 1998, s. 397.

Také v povídce *Čtyry doby* od B. Němcové provází rmutné, beznadějně období v životě ženy příchod zimy a opadávající žluté listí: *Nebe je šedé; krajina pokryta sněhem a ze stromů žlutý list, jeden po druhém, – jako naděje zklamaného srdce – opadává viz zde 4.3.*¹⁸

4.2.4.3 Žlutá a člověk: nemoc, stáří, „zlé vášně“ a smrt (Už ne růžová, už ne červená, už ne mladá, už ne krásná, už ne živá...)

*Stárnete, dámy! Četných vašich vrásek
dnes bílým pudrem nelze zakrýti,
váš zimní úsměv žlutých, zvadlých krás
dnes nedovede nás už zvábiti.*

(J. S. Machar)¹⁹

*A přijel jsem a zřel – se žlutou lící
bez dechu tělo v černé rakvi spící,
na čele rozestřen tkvěl hrobu divný chlad
a oči spaly žitím unaveny...*

(Emanuel z Čenkova)²⁰

Zatímco žluť spojená s podzimní přírodou může mít jak negativní, tak i pozitivní konotace (bývá *zlatá*, barvy podzimu jsou často prezentovány jako krásné), je žlutá ve spojení s člověkem (resp. se zabarvením jeho pleti) vždy provázena konotacemi tísně a smutku. Jak jinak – jde-li o konoty nemoci, stáří, a dokonce smrti (podrobně viz zde 4.1.3).

Macharův obraz (ženského) stárnutí a stáří je utvářen atributy, jako jsou (skrývané) vrásky a žlutost pleti; nemůžeme si nevšimnout též poukazů ke „stárnutí“ přírody: *žluté krásy* jsou *zvadlé*, jejich úsměv je *zimní*.

Atributů zabarvení pleti využívá J. Neruda při personifikaci nebeských těles v *Písničkách kosmických*: žlutá je tu spjata jednoznačně se stářím. Když charakterizuje hvězdy jakožto lidi různých typů a různého věku,

¹⁸ Němcová, B., *Čtyry doby*. In *Dílo B. Němcové IV*. Praha, 1928.

¹⁹ Machar, J. S., *Poezii a lásce*. In Machar, J. S., *Pravdy znak*. Ed. B. Svozil. Praha, 1982, s. 28.

²⁰ Emanuel z Čenkova, *Za dnů lásky*. In *Rok na samotě*. Básně Emanuela ryt. z Čenkova. Praha, 1894, bez str.

ukazuje *panenky růžově planoucí, / mládence hledů zbrklých, / roj mužů světla klidného, / roj babic žlutě scvrklých*.²¹ Žluť připisuje mezi jinými atributy stáří také Jupiterovi: *Jupiter také už zvadlý kmet, / pleť jeho žlutě tak září, / ledové ruce, líný chod, / široké vrásky ve tváři...*²²

V Halasově skladbě *Staré ženy* se nalézá obraz *ruce starých žen / žlutší jílů pod rakví*,²³ který propojuje a zvrstvuje sémantické okruhy „žluté ruce“ (stáří / smrt) – „žlutý jíl“ (smrt) – „rakev“ (smrt).

Ano, i obraz mrtvých doplňuje v poezii i beletrii nápadně často právě žlutá barva. Vedle výše uvedené básně Emanuela z Čenkova, kde je *žlutá líc* v jedné rovině s *tělem spícím v černé rakvi* a s *chladem hrobu*, můžeme připomenout Halasův verš ze *Smrti naší paní Nebožky* *Je žlutá zděravělá*,²⁴ a konečně i známou personifikovanou smrt z *Balady dětské* J. Nerudy, která si přichází pro dítě v dětské podobě: *Malá Smrtka, sama dítě, / na hlavice věnec bílý / ve košilce drobné tílko ... A ty ruce jako hůlky, / žluté jako z vosku čilko, / místo očí modré důlky...*²⁵

Jiný typ personifikace představuje báseň Z. Kaprála: *Ty žlutá Smrti, lebko mongolská / dohola ostříhaná, / dábě Východu...*, kde má smrt podobu příslušnice „žlutého“ plemene.²⁶

Již bylo řečeno, že žluť (pleti) má často konotovat také **negativní lidské emoce**, jako je zloba, nenávisť, závist či žárlivost (připomeňme znovu významovou propojenost se *žluť*). Typická ukázka pochází z pohádky B. Němcové o zlé matce, která žárlila na krásu své dorůstající dcery: *Děvče bylo denně hezčí a hezčí, a paní Kačenky bílá pleť žluť žloutla jako podmáslíček. Div se nezbáznila!*²⁷

V uvedené souvislosti připomeňme i kulturně dané významy spjaté s barvami (podobně jako třeba s rostlinami v květomluvě). Zelená znamená naději, červená lásku a žlutá – žárlivost, závist, faleš apod., nebo můžeme říci s Nerudou – *zlé vášně*. Báseň ze *Hřbitovního kvítí* vrcholí právě slokou o *zažloutlém bejlí hnusném*, a toto expresivní vyjádření mluví za všechno:

²¹ Neruda, J., *Písně kosmické (5)*. In Neruda, J. *Knihy básní*. Praha, 1998, s. 275.

²² Neruda, J., *Písně kosmické (11)*. In Neruda, J. *Knihy básní*. Praha, 1998, s. 284.

²³ Halas, F., *Staré ženy*. In Halas, F. *Básnické dílo*. Praha, 1978, s. 162.

²⁴ Halas, F., *Smrt naší paní*. In Halas, F. *Básnické dílo*. Praha, 1978, s. 263.

²⁵ Neruda, J., *Balada dětská*. In Neruda, J. *Knihy básní*. Praha, 1998, s. 322.

²⁶ Kaprál, Z., *Pohřeb*. In Kaprál, Z. *Růžová cesta*. Brno, 1998, s. 56.

²⁷ Němcová, B., *Zlá matka*. In Němcová, B., *Národní báchorky a pověsti II*. Praha, 1950, s. 111.

*Zelená se tráva po hřbitově.
Snad ji nasilo zde ptactvo zpěvné?
Naděje spíš že to pohrobené
zase vzešly, by snad bylo zjevné.*

*Červená se kvítí po hřbitově.
Snad ho sázela zde lidská ruka?
Ba spíš myslím, že to pohrobená
lásky jest i její drahá muka.*

*Však i zažloutlé zde bejlí hnusné
porodila v bolu země pustá, –
aj ta podoba zlých vášní jistě,
ta z tvých prsou, bratře, nevyrůstá.²⁸*

Žlutá barva obvykle nenese v obecně známé symbolice barev pozitivní významy: a to se netýká jen českého světa. Souvisí s tím zřejmě i obecně sdílené chápání žluté jako barvy **hanby a vyobcování** jistých skupin lidí ze „slušné“ společnosti. Ve středověku byla žlutá barvou žebráků, prostitutek a též malomocných. Vzpomeňme také neblaze proslulé znamení Židů za II. světové války – žlutou hvězdu nošenou na kabátě (viz příloha).

4.2.4.4 Žlutá a věci (Už ne bílá...)

V okruhu věcí – artefaktů – nacházíme malou skupinu zvláštních designátů adjektiva *žlutý* (a ještě častěji derivátů *žloutnout* / *zažloutnout* a *zažloutlý*). Jde o věci, které nenesly žlutou barvu vždy, ale nabyly jí výsledkem určité proměny. Když byly nové, byly bílé. Jde zejména o **papír a věci z něj vyrobené** – (staré) knihy, časopisy, fotografie a dokumenty: *Ve ztichlých kavárnách shlížely s drátěných věšáků časopisy, ... třepotaly se v průvanu a žloutly, aniž do nich někdo nahlédl.* – Podobně jako v souvislosti s člověkem tu má žlutost signalizovat, že jde o dokumenty stárnoucí nebo staré; někdy je dokonce uvedena do hry jako metonymie konstatování, že určitý člověk je relativně už dost starý: to když např. novinář píše o *žloutnoucím rodném listu* sportovkyně v souvislosti s její nepřilíš dobrou kondicí.

²⁸ Neruda, J., Hřbitovní kvítí (úvodní básně bez číslování). In Neruda, J. *Knihy básní*. Praha, 1998, s. 10.

Původně bílé, a v důsledku plynutí času nebo špatné údržby žluté nebo zažloutlé mohou být také některé **textilní výrobky** – záclony, prádlo apod. Věkem žloutne např. také slonovina a nedostatečná péče způsobuje (rovněž nežádoucí) žlutost zubů.

Tolik o žluté jako o **barvě proměny k horšímu**.

4.2.4.5 A co je ještě žluté?

Žluté „pozitivně“, hezky? Jako slunce? (Tedy s vazbou k onomu prvnímu sémantickému centru?)

Květy žluté kvetoucích rostlin: pampelišek, řepky, ohnice, slunečnic – a plochy jimi pokryté: pole, louky, zahrady.

Ovoce – většinou šťavnaté a vzbuzující chuť svým lákavým vzhledem: žlutoučké hrušky, jablka, slívy. Vejce – a to, co vejce (hodně vajec!) obsahují: buchtíčky, („domácí“) nudle, knedlíky, velikonoční mazanec (... *s červenými vejci, žlutými mazanci*)... To všechno bývá nejen *žluté*, ale *žlutoučké*.

Stejně jako kuřátka, housata, káčata (rovněž vylíhla z vajec!). Typicky žlutý je kanárek (srov. označení odstínu *kanárkově žlutý*). Žluté jsou pŕlměsíčky za krkem užovky – jako její poznávací znamení. Žlutý je písek, hlína a jíl. Vosa a motýl *žlutásek*. A ještě mnoho jiného má v našem (jazykovém) obrazu světa vlastnost, kterou vnímáme jako žlut a označujeme slovem *žlutý*. Doložené kolokace v jednotlivých sémantických okruzích ostatně podrobně ukazuje příloha. Včetně žluté karty ve fotbalu, žlutého anděla i žluté limonády, na kterou si dnešní dvacetiletí Češi už asi nepamatují.

4.2.5 Závěr: sémantika adjektiva *žlutý* a jeho derivátů

1. mající barvu **slunce** a slunečního **světla**, jasu (*zlatá*)
2. mající „**barvu proměny**“ objektu, dané průběhem časového cyklu (chápané nejčastěji jako „proměna k horšímu“): rostliny, lidé (a některé věci) žloutnou, když jsou za vrcholem svého života; žlutá reprezentuje čas dozrání – a čas po dozrání. Prototypem takového období je **podzim** v přírodě. V této významové souvislosti jsou frekventované vedle adjektiva *žlutý* i jeho deriváty – slovesa změny stavu *žloutnout*; *zežloutnout*; *zažloutnout* a adjektiva od nich tvořená – *žloutnoucí*; *zežloutlý*; *zažloutlý*, dále adj. označující menší míru vlastnosti *žlutavý*; *nažloutlý*

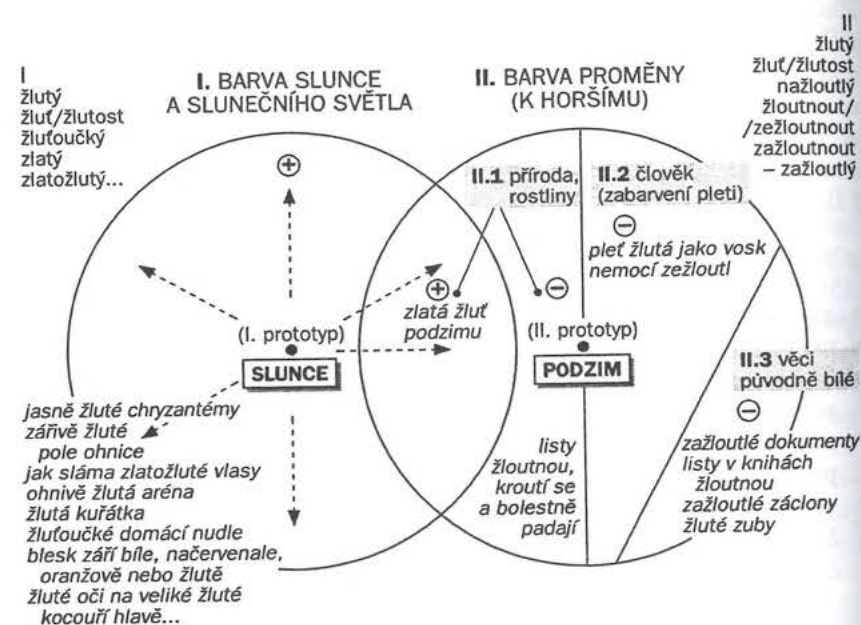
²A **zelená** (svěží, mladá, krásná) **rostlina** / **příroda** usychá, vadne, „umírá“ – nabývá žlutého zabarvení (typické pro období podzimu) – může mít konotace pozitivní i negativní

2B **červenolící / růžolící** (mladý, zdravý, krásný) **člověk** stárne, je sužován chorobou, umírá, „vadne“: nabývá žlutého zabarvení – konotace pouze negativní

2C **bílé věci** (z papíru, textilu, též zuby, slonovina apod.) působením času, stárnutím, špatnou údržbou apod. nabývají žlutého zabarvení – konotace jsou negativní

Tato sémantická centra (z nichž pak vycházejí možnosti četných významových modifikací ve spojení s různými designáty a v rozličných kontextech) jsou spolu v našem obrazu světa vnitřně propojena – tak, jak spolu souvisí „slunce“ a „podzim“, příp. „podzim v přírodě“ a „podzim lidského života“. (Konotacemi bývají spojeny celky 1. a 2A. – spíše pozitivní, 2A a 2B, příp. i 1, 2A a 2B – vždy negativní.)

V češtině tedy fungují v souvislosti se žlutou barvou **dva prototypy** (široce chápáné, v souvislosti svých četných konotací, jak jsme výše ukázali): **slunce** – a **podzim v přírodě** (srov. též Tokarski, 1995, s. 106, a zde 4.2.2).

Grafické znázornění sémantiky adj. žlutý

příloha:

Sémantická struktura českého lexému žlutý a jeho derivátů – kognitivní modely jednotlivých sémantických okruhů

1. Sémantický okruh „příroda – svět rostlin“

Designáty:

- 1.1 Rostliny, jejichž květy mají žlutou barvu (*žluté pampelišky, blatouchy, ohnice; řepka olejka; slunečnice; v kostele bylo plno jasně žlutých chryzantém*) – pak též metonymicky plochy porostlé rostlinami s kvetoucími žlutými květy – pole, louky (*zářivě žluté pole ohnice; žlutost toho lánu byla oslepující*)
- 1.2 Výhonky některých dřevin, proutí (*žluté proutí vrby; metaforicky odřeli jsme vrbám žluté vlasy*), dřevo (*bylo slyšet z ticha žluté bzučící dřevo, jak se rozesechá*)
- 1.3 Některé houby (*barvy lišky obecné zná každý houbař – žloutkově žlutá, oranžově žlutá, jen občas světlejší; kuřátka žlutá – Ramaria flava*)
- 1.4 Plody některých druhů ovoce či zeleniny (*červené, žluté a zelené papriky; nakrájíme i červenou a i žlutou cibuli; žluté a červené maliny; žluté melouny*)
- 1.5 Zralé plody ovoce nebo zeleniny (*jablka byla vždy čerstvá, žlutá, jejich dužina byla šťavnatá; zralé banány jsou žluté nebo žlutohnědé; chromově žluté tykve; v polích se už začínala nalévat kukuřice, hněd jejich hedvábných a štrpčovitých klasů vybledla do máslové žluti; hrušeň je hustě obsypána žlutými hruštičkami; nesla sítku s ostré žlutými citrony*)
- 1.6 Přezrálé plody (*přezrálé žluté okurky leda tak na semeno*)
- 1.7 Dozrálé obilí, sláma, zrní (konkuruje adjektivum *zlatý*); to, co je ve fázi zralosti suché (*dozrávající obilí zažloutlo; vítr zachvívá tam žitý žlutými; jak sláma zlatožluté vlasy; zelený a žlutý hrách; tmavě zelené listy tabáku zažloutali počíná*)
- 1.8 Rostliny v konečné fázi růstu, často suché, usychající, vadnoucí či zvadlé (již ne zelené)
 - 1.8.1 Rostliny a porosty v době podzimu – zejména (opadávající) listy stromů (*listí stromů se zbarvuje žlutě, červeně a nakonec hnědě; listí pomalu opadá a je žluté jako já, který jsem děsivý*); i metonymicky: listnatý les, park, krajina, zahrada apod. (*krajina s rozhozeným zlatem, žlutěmi, umírající zelení; zas žloutne zem a stromy sulíkají listí*); (podzimní nebo loňská) tráva (*my radujem se z toho, i když třeba tráva žloutne po léte; žloutne tráva, je čas draků; byl povadlý a žlutý jako loňská tráva*)
 - 1.8.2 Rostliny staré, strádající nebo změněné chorobou (*stromům předčasně žloutne listí, opadá; u borovice se objevuje žloutnutí jehlic a nekróza kůry vyvolaná houbovou infekcí; žloutnutí starších jehlic normálním stárnutím, u mladších jehlic působením stresu; hrdé vějíře listů žloutnou, krouť se a bolestně padají*)

- 1.8.3 Porosty v (letním nebo poledním) vedru a suchu (*už louky žluté leží v střepích* – z básně F. Hrubína *Země po polednách*, o dusnu, vedru a suchu před bouří; *žárem země puká, žalem srdce naše* – z básně Z. Kaprála *Žlut*)

2. Sémantický okruh „člověk“

Designáty:

- 2.1 Příslušníci jednoho z lidských plemen, rozlišovaných na základě pigmentace kůže – (*lidé z jejich kmene byli žlutí a měli šikmé oči; černoši, běloši, žlutí i Indiáni* (časté v podobných výčtech ve smyslu „všichni lidé na světě“); *žlutí mě zajali a odvedli k veliteli; obavy před politickou nadvládou žlutého plemene*; metonymicky např. *vliv Japonska, nazývaný tehdejší tislem „žluté nebezpečí“*)
- 2.2 Tvář, obličej, pleť, příp. ruce, časté je metaforické přenesení na celého člověka. Žlutá barva (ještě výrazněji než bledost) tu je příznakem špatného fyzického a/nebo psychického stavu člověka. Signalizuje: nemoc, smrt, stáří, únavu apod. (*byl vyhublý a popelavý a žlutý jako loňská tráva; tam ležel mrtvý děd a byl žlutý a vychrtlý; byla pod pudrem celá žlutá; pleť měla žlutou jako vosk a namodralé rty; ruce starých žen / žlutší jílu pod rakví*) negativní emocionální stavy – trápení, závist, žárlivost, nenávisť, zloba, lakota, faleš (*paní Kačenky bílá pleť žlučí žloutla jako podmáslíček; byla od nenávisti žlutá jako uschleý dubový list; duše hřešila příliš, je scvrklá záští, závistí je žlutá; paní správcová zlostí zežloutla, ta žlučí pukne*) – často v souvislosti se žlučí
- 2.3 Zuby, prsty, nehty, oční bělmo aj. – žlutá barva je příznakem nedostatečné péče či špatného životního stylu – často v souvislosti s kuřáky (*rozesmál se zkaženými žlutými zuby; zazloutlé prsty kuřáků; bílý knír měl výjimečně docela čistý, vymytý od tabákové žluti; je to stará čarodějnice a drápy má žluté jako notorický kuřák*) nebo příznakem choroby (bělmo začalo nabírat špinavě žlutou barvu; *jazyk je potažen žlutě s hořkou chutí*) apod.
- 2.4 Vlasy, řidce i vousy (*jak sláma žluté vlasy; drsná žlut, co nosíš ve vlasech; měl dlouhé vlasy a žlutou bradku a cítil se jako umělec*)
- 2.5 Části organismu nebo chemické látky v těle – v lékařské terminologii (*žlutá skvrna; žluté tělísko; žlutá krevní sůl*)
- 2.6 Tělesné výměšky, výkaly, moč – skvrny od nich (*výtok bělavý, žlutý, někdy s příměsí krve; uniformy měly sukně žluté jako lejno; vyraší do špičky žluté hlavíčky hnisu; špinavé spodky, docela v rozkroku moči žluté*)
- 2.7 Nemoci (*žlutá horečka; žlutá zimnice; žloutenka; žlutá atrofie jaterní*)

3. Sémantický okruh „svět živočichů“

Designáty:

3.1 Zvířata

- 3.1.1 Některé druhy zvířat, nejčastěji pes (*Žlutý pes* – název známé české rockové skupiny; *žlutá doga; zavolá jejich žlutou čubičku; vyňala žlutého pejska zabaleného pečlivě; kocour Žluták; jednobarevné jezevčiči jsou červení, červenožlutí a žlutí; v poledne se k řece přicházejí napít žlutí lvi*)
- 3.1.2 Části zvířecího těla – oči (zejména kočičí – *znala kočku s licoměrnými, žlutými očima; nade mnou žluté oči na veliké žluté kocouří hlavě; koza otočila žluté zřetelnice k oknům*), zuby (*žluté tesáky příšery; luvice na ně vycenila svoje žluté zuby*), srst, chlupy (*jest to pes starý, poloslepý, žluté prašivé srsti; kolem byly chuchvalce žlutých psích chlupů*); významné atributy některých živočichů (*po pěšině... se pohybuje užovka, žluté měsíce za její hlavičkou vyhlíží Jirku*)

3.2 Ptáci

- 3.2.1 Některé druhy, zejména kanárek – srov. i časté označení odstínu *kanárkově žlutý* (*žlutý kanárek v bílé proutěné kleci; i kanáři, když se krmí mrkví, tak zoranžoví, i když už od přírody jsou žlutí*)
- 3.2.2 Mláďata domácí drůbeže – někdy zobrazovaná jako atribut jara a velikonoce, např. na pohlednicích (*mezi kraslicemi na zelené trávě žlutá kuřátka; žlutá housata se batolila kolem své mámy*)
- 3.2.3 Části ptačího těla – křídla a peří (*měli křídla bílá, černá a žlutá a všelijak kropenatá*); zobák, „nos“ (*kos... má černý kabátek a žlutý nos*)
- 3.3 Hmyz – motýli (*žlutásek*), včely, vosy, čmeláci (*hemžilo se tu velkými, žlutými mouchami – maminka jim říkala včely; o vose – zasvitnou její pásy pichlavě žluté; žluté pásy metají plameny*)

4. Sémantický okruh „přírodní produkty pocházející od zvířat“

Designáty:

- 4.1 Vejce, vaječný žloutek (*když to vyhodíš, je to bílé, a když to spadne, je to žluté*)
- 4.2 (Včelí) vosk (*pleť měla žlutou jako vosk*)
- 4.3 Zvířecí výkaly (*kráčela a za ní byl žlutý a hnědý hnůj*)

5. Sémantický okruh „neživá příroda“

Designáty:

- 5.1 Země, půda, její „horní vrstvy“: písek, hlína, jíl (*žlutý a mazlavý jíl, na dvoře v žlutém písku se slípký popelí; žlutice se říká žluté cihlářské nebo hrnčářské hlíně*); metonymické přenesení: písek – poušť (*velké plochy pouště jsou vyvedeny žlutou barvou*), písek – aréna pokrytá pískem (*ohnivě žlutá aréna*)
- 5.2 Skály (*žluté skály*)

- 5.3 Nerosty – kovy (zejména zlato) i nekovy (žluté a bílé zlato; bílý nebo žlutý fosfor; šperky ze žlutého a bílého kovu; štra), drahé kameny (surový žlutý diamant; žluté drahokamy; jantar je žlutá nebo hnědá zkamenělá pryskyřice třetihorních stromů)

6. Sémantický okruh „kosmos, nebe a nebeská tělesa, (sluneční) světlo a počasí; živly; umělé světlo“

Designáty:

- 6.1 Slunce a sluneční světlo, paprsky; to, co je sluncem nápadně ozářeno (i Slunce se vyznačuje žlutou barvou; vše je polito žlutým jasným sluncem; lákavá žluť ukradená slunečním paprskům; sníh žloutl v poledních paprscích)
- 6.2 Hvězdy (žluté hvězdy mají teplotu asi šest tisíc stupňů; domaloval bílé obláčky a žluté hvězdičky)
- 6.3 Měsíc (letně žlutý měsíc hleděl na ně jako živá tvář; místní malíři zobrazovali... odraz žlutého měsíce v indigově modrém moři)
- 6.4 Nebe, horizont (obloha byla bledá a na východním obzoru žíhaná žlutí; obloha ještě nezaměnila svoji modř za žluť)
- 6.5 Blesk (většina kulových blesků trvá 2–5 vteřin a září bíle, načervenalé, oranžové nebo žlutě)
- 6.6 Oheň – plameny, jiskry – i metaforicky (žluté a červené plameny ohně, díval se, jak svíce hoří, unavoval si oči pohledem do jejich žlutě zářivého plamene; seděl zasněný nad žlutou jiskrou v plném poháru; za horkých červenových dnů, kdy všechno plápolá zlatem...tu mladé dívky se šťastným smíchem do trávy se hrouží/a shora dolů se kutálí,/jak plamínky v trávě když zapálí/červené, žluté a bílé)
- 6.7 Umělé světlo a jeho zdroje – artefakty: žárovky, lampy, neony (z humen vytékalo mdlé světlo, žlutými čarami potahovalo hrany mokrých vrat; osvětlovaly to zde tři žárovky žlutým a šedým světlem; město plné červených, žlutých a oranžových světél)
- 6.8 Voda – kalné, špinavé vodní toky, kaluže apod., často spjato s dlouhým deštěm a povodněmi (jak olovo je nebe kalné /a děšť se snoubí s vichřicí /a žluté vody proudy valné /se hrnou pustou ulicí)

7. Sémantický okruh „artefakty“

Designáty:

- 7.1 Potravinářské výrobky (překrývá se s okruhy 1.4., 1.5., 1.6., 4.)
- 7.1.1 Těsto, pečivo, moučníky – „domáci“, chutné, kde je hodně vajec, nebo příp. ty, které (jako náhražku přirozené barvy vajíček a „svědectví o kvalitě“) obsahují potravinářské barvivo (cpal jsem se žlutou bábovkou; v rodinném společenství zde vyrábějí žlutoučké nudle; žlutoučká pochoutka z jemně nastrohaného kokosu; do těsta se za války přidával žlutíci prášek, aby se ušetřilo vajíčko; TARTRAZIN E 102 – syntetická žluť na dorty)

- 7.1.2 Tuk a pokrmy jej obsahující (žlutoučká kuřecí polévka)
- 7.1.3 Mléčné výrobky – zejména máslo, sýr (hospodyně jim bochník chleba podala a hroudu másla žlutého s bílou solí; KURKUMIN E 100 je přírodní žluť na máslo a sýry)
- 7.1.4 Smažené nebo pečené pokrmy (na omastku pak ryby do žluta pečeme; nechat cibulku na tuku zažloutnouti)
- 7.1.5 Cukr – nerafinovaný (rafinace žlutého cukru) nebo karamelizovaný (nechala mu pytel žlutého karamelového cukru; na rezné niti kandisovaný žlutý cukr)
- 7.1.6 Žlutá limonáda – typ nealkoholického nápoje v 50.–70. letech (stál tu dřevěný stánek s pivem, rumem a žlutou limonádou)
- 7.2 Výrobky z kůže (žlutá aktovka; pouzdro z jasně žluté kůže; k uniformě si vzal žluté botky; vykopl do lufty žlutoučkou americkou merunu)
- 7.3 Sídlní objekty (budovy), jejich omítka (žlutě natřená, totálně zrenovovaná budova; muž, který totálně prolomil žluť a šed' vídeňských domů svým neotřelým nápadem barevné omítky; nacházeli se mezi natěsnaným zdívem, omítnutým bíle a žlutě, vnitřní malba v místnosti (žlutě vymalované stěny zdobí pestrobarevné ornamenty)
- 7.4 (Původně bílý) papír a výrobky z něho – knihy, fotografie, dokumenty – které nabývají žluté barvy působením času, stárnutím (ve ztluchlých kavárnách shlížely s drátěných věšáků časopisy ... třepotaly se v průvanu a žloutly, aniž do nich někdo nahlédl; byla to malá knížečka a poválečný papír v ní pomalu žloutl; v zaprášeném spisu lidového soudu ... jsem objevil žloutnoucí snímek z r. 1959; se žloutnoucím rodným listem ... finalistky ... se singlový kurt zdá mnohem menší na to, aby v něm přistály její míče) – často znamenají metonymicky stáří, stárnutí; jiné (původně bílé) materiály měnící časem barvu, někdy i vlivem nedostatečné údržby (slonovina je původně bílá, ale věkem čím dál tím víc žlutne; zaprané, zažloutlé prádlo)
- 7.5 Zdroje umělého světla (žárovky, lampy, městské osvětlení apod.) – viz 6.7.

8. Další kolokace a významy

- 8.1 Žlutá barva v dopravě a ochraně bezpečnosti, při značení v terénu i pracovním provozu

Žlutá – žluté světlo na semaforu (doplňuje základní dvojici červená – zelená): „připravit se“ (v pátek odpoledne, kdy je provoz nejhustší, semafor jenom žlutě bliká)

Žluté světlo, pruhy, žlutý terč, praporek apod. jako výstražné znamení – nebezpečí (v dopravě i při bezpečnosti práce vůbec), značení trasy v turistice (vydali se po žlutě značené trase vedoucí směrem ke státní hranici); žlutá barva označuje též karanténu, vyvěšení žluté vlajky na lodi znamenalo kdysi výskyt moru na palubě

Žlutý anděl (*největší projekt v oblasti záchranných a informačních systémů na území České republiky; jistotou pro řidiče v nouzi jsou regionální dispečinky a stanoviště mobilních servisních vozů, známých pod názvem žlutí andělé; zmáčkl tlačítko a za chvíli tu byl žlutý anděl*)

Žlutý anton, příp. žluté auto vůbec – policejní auto v socialistickém Československu (*na protější straně ulice zastavil žlutý anton; přijeli esenbáci ve žlutém autě s nápisem VB*)

8.2 Žlutá barva ve sportu

Žlutá karta – upozornění na přestupek hráče, při dalším pak může následovat vyloučení ze hry, tj. červená karta (*mužstvo dostalo pět žlutých a dvě červené karty; „žlutý“ Javůrek – novinový titulěk, hráč, který dostal hodně žlutých karet*)

Žlutý trikot, dres – v cyklistickém Závodu míru cena nejrychlejšímu jezdci etapy (*žlutý dres nejrychlejšího jezdce dnes převezme Tesař*)

Žlutý dres – častá barva dresů při kolektivních sportech; zejména ve sportovní publicistice užíváno často metonymicky (*po Jelínkovi oblékla žlutý dres Dukly další posila; rozjel se proti vosímu roji žlutých dresů*)

8.3 Žlutá barva jako barva vyobcování, hanby, vydělení ze společnosti Skupiny, jichž se separace vyznačená žlutou barvou týkala:

- **Židé**, zejména za II. světové války (*na kabátu má žlutou hvězdu s nápisem Jude; smutek je žlutý a šestičpý jako Davidova hvězda*)
- **Prostitutky** – zejména ve středověku, ale i za I. republiky prostitutky nosily tzv. žlutou knížku, tj. průkaz legálnosti a zdravotní způsobilosti (*jejich život na žluté knížky nebyl právě nejutěšenější*)
- V politice – za I. republiky **protidělnické odbory** a jejich členové, stávkokazi – „žlutáci“ (*přitahoval je do svých organizací politických i odborových, jimž na rozdíl od „rudých“ socialistických přezdívali „žluté“; žluté organizace číšníků; žluté politické strany*). Též pejorativní označení členů Národně socialistické strany (*byl organizován u „žlutých“ – u národních socialistů*)²⁹

²⁹ 1. Příloha byla zpracována na základě materiálů poskytnutých K. Waszakowou, které se týkají sémantické struktury lexému *žlutý* a jeho derivátů v polštině (srov. též Waszakowa, 2001). Naše rozdělení do sémantických okruhů i pořadí, v němž jsou uváděny, tedy v zásadě – pokud je to možné – odpovídá těmto materiálům. Důvodem je možnost přehledného srovnání českých kolokací s polskými – a s podobně utříděným materiálem v dalších jazycích, jichž se týká výše zmiňovaný mezinárodní výzkum.

2. Uváděné doklady pocházejí ze tří zdrojů:

A. České výkladové slovníky, zejména PSJČ a SSJČ.

B. Vlastní excerpty z české poezie, beletrie a písnových textů 19. a 20. století.

C. Český národní korpus SYN2000.

3. Jednotlivé bibliografické údaje v příloze z důvodů přehlednosti neuvádíme.

4.3 Čtyry doby Boženy Němcové: barevnost a barvy v českém obrazu světa a v uměleckém textu

Toto zamyšlení je věnováno dvěma rovinám jednoho tématu. Chceme si povšimnout textu Boženy Němcové *Čtyry doby*³⁰ prizmatem jeho barevnosti; ukázat, jak pojmenování vztahující se k barvám a barevnosti spoluutvářejí svět této povídky – a její smysl (v tomto ohledu jde tedy o studii interpretační).

Zároveň se však domníváme, že tato cesta může být i sondou do obecnější problematiky a že tu vzniká možnost poukázat k některým obecnějším aspektům konceptualizace barev v českém obrazu světa. V tomto směru se inspirujeme americkou kognitivní lingvistikou, a zejména její modifikací akcentující kulturní aspekty jazyka, jak to známe ze současné jazykovědy polské (viz výše); v ní také nacházíme proud akcentující důležitost uměleckých textů pro postižení jazykového obrazu světa (srov. Pajdzińska – Tokarski, 1996 s. 90; Vaňková 1999a).

Už z prvního kontaktu s povídkou *Čtyry doby* je patrné, že barvy jsou tu značně exponovány – kvantitativně (co se týče množství pojmenování, která obsahují „barevné“ významové prvky) i kvalitativně. Barvy, barevnost a její proměny v tomto textu hrají opravdu významnou úlohu a zásadně se podílejí na jeho sémantické výstavbě a na konstituování jeho smyslu.

Podle Lotmana (1970) představuje umělecký text svět sui generis: specificky konstruovaný **model světa**. Pokud budeme sledovat výstavbu tohoto modelového světa, zákonitosti jeho fungování (a způsob, jak je modelován), mohou se zřetelně vyjevit fakta, která ukážou v zajímavém světle i náš svět „skutečný“, ten, ve kterém žijeme, který prožíváme, o němž přemýšlíme – a k němuž se vztahuje náš jazyk.

Jako závažný zdroj poznatků o jazykovém obrazu světa (i o naší mysli) chápe ostatně umělecký text také kognitivně a kulturně založená lingvistika. Spolu s jejími představiteli tedy i zde vycházíme ze skutečnosti, že myšlení a prožívání, naše vnitřní stavy a vztahy ke světu jsou těsně provázány s jazykem. Když se podíváme na frazeologii, na typické kolokace, na to, jak jsou utvářeny přenesené významy ap., můžeme dospět

³⁰ Citujeme dle Němcové, B. *Čtyry doby*. In Dílo B. Němcové IV. (Divá Bára a jiné povídky). Praha: Kvasnička a Hampl, 1928, s. 46–53. V závorce je vždy uvedeno číslo stránky.

k zajímavým poznatkům nejen o jazyce, ale i o světě a o nás samých: o tom, jak o určitých věcech uvažujeme, jak si je představujeme a jak je prožíváme, v jakých kontextech je máme fixovány.

Jedním z konceptuálních schémat (srov. Johnson, 1987 a zde 2.2., 2.5.4) je schéma „cyklus“. V tomto schématu je akcentován čas, respektive cyklické střídání určitých časových fází. Fungování našeho těla/organismu je závislé na řadě permanentně probíhajících cyklických procesů; v našem obrazu světa je však snad ještě silněji zakotven cyklus proměny přírody během roku.

Konceptuální struktura schématu „cyklus v přírodě“ bývá ve střední Evropě – a my tu hovoříme o Čechách a češtině – často přenášena na člověka: běh lidského života se chápe jako střídání čtvera ročních dob. To je patrné jak z běžné frazeologie (*jaro* nebo *podzim života*, *babí léto*), tak z četných uměleckých textů, které reflektují právě onu paralelu mezi přírodou a člověkem – jmenujme za všechny například Prosté motivy J. Nerudy. (Tak jako ostatní schémata není však ani toto omezeno pouze na verbální sféru – i zde si můžeme vybavit např. řadu výtvarných zpracování čtvera ročních dob jako proměn člověka v běhu času.) Radí se sem pochopitelně i povídka *Čtyry doby*; i když nelze umělecký text redukovat na „schéma“, můžeme snad vycházet z faktu, že mutatis mutandis stojí právě ono v jeho základu.

Čtvero ročních dob v přírodě a jejich střídání má celou řadu pozorovatelných atributů – proměny teploty a intenzity slunečního svitu, v souvislosti s tím střídání fází vegetačního cyklu rostlin – květ, zrání plodů, opadávání listů, usychání, vegetační klid), chování živočichů („probouzení“ do aktivity, hledání partnerů a „námluvy“, rození mláďat a péče o ně, zimní spánek) apod. Některé z těchto atributů spatřujeme jako obzvlášť typické, prototypové – např. při rozlišování a běžné charakteristice ročních období; vzpomeňme si, co o nich říkáme docela malým dětem. Mezi takové atributy patří právě barvy a jejich proměny. (Např. s jarem je spjata zelená barva – a jak jaro, tak zelená obsahují významové prvky počátku růstu, mládí, naděje, ale i nezralosti apod.) Když se tedy v této souvislosti podíváme na *Čtyry doby* B. Němcové, mohli bychom dospět nejen k interpretaci tohoto textu, ale také ke zjištění nebo potvrzení skutečnosti, jak určité věci – jako lidé i jako Češi – vidíme a prožíváme.

V prvé řadě se však chceme podívat na *Čtyry doby* jako na pozoruhodný text – jímž zjevně prochází **opozice barevné – nebarevné** a sémantic-

ky se na ni váže mnoho podstatného. Tato opozice nese do značné míry napětí celého textu, pomáhá vystavět dramatickou klenbu od expozice až ke katastrofě a katarzi, jak ukazuje příloha na konci této kapitoly. Z přílohy vyplývá rovněž, že v textu nalézáme namísto „čtyr dob“ dob pět: poslední úsek je z hlediska smyslu – dramatické stavby textu a vývoje hlavní hrdinky – rozdělen na dvě části. Pátá část začíná tam, kde ženě s *hlavy padá černý závoj* (s. 53) – je příznačné, že zásadní moment zlomu je naznačen právě barevným vyjádřením.

Barvy a barevnost (včetně světla, jasu, záře) se významně podílejí na charakteristice vnitřního života hrdinky a jejích vývojových proměn (jde tu jednak o barevnost / nebarevnost vůbec, jednak o sémantiku a symboliku konkrétních barev). Svět je pro ni nejprve plný jasu, bělosti a svítících barev – a příslibů barev ještě krásnějších –, později barvy ztrácí – šedne, bledne a žlutne. Posléze se hrdinka ocitá ve tmě – barvy zcela mizí. Stav její nehlubší bídý je charakterizován slovy: *na zemi se nezelení, na nebi se nesvítlí* (52); žena stoupá cestou plnou špíny, *zahalena v černý závoj* (52). Barvy se však nakonec přece jen vrátí, černý závoj ženě padá s hlavy – a země se opět *odívá zelenem* (53), všude se rozlévá *růžový svit* (53), všechna nebeská tělesa se třpytí – a hrdinka najednou *vidí svůj obraz v živé kráse* (53) uprostřed krásných, zářících bytostí.

To je jen základní náčrt. Jak je však opozice „barevnost – nebarevnost“ tvořena, co všechno nese a jak jsou v ní rozvržena ona významová „pozitivita“ a „negativita“? Co barvy a jejich proměny znamenají?

Především je třeba říci, že barvy a barevnost jsou těsně spjaty (a na pozadí tohoto textu je to obzvlášť patrné) se **světlem**. Světlo je první podmínkou toho, aby se svět mohl našemu zraku jevit. (Právě zrak se chápe jako nejdůležitější ze všech smyslů, je spolu se sluchem smyslem kognitivním – věci k nám přicházejí především jeho prostřednictvím.) A také barvy jsme schopni rozlišit jedině ve světle: ve tmě je nevidíme, nejsou. O světle se ovšem mluví ještě v dalších významech: vyskytuje se v řadě metaforických vyjádření (snad ve všech jazycích), figuruje jako symbol. Světlo, lesk, jas, zář znamená kvalitu spojovanou ve všech kulturních a duchovních systémech s božstvím, duchovním prozřením, pochopením, moudrostí, „osvícením“. I Kristus říká *Já jsem světlo světa...*, hovoří se o osvícení Duchem svatým. Nejduchovnější fenomény si představujeme a znázorňujeme jako světlo – vzpomeňme na svatozáře i na to, že andělé se malují bílí a zářiví. (Z barev mají ke světlu nejbližší bílá / stříbrná a žlutá / zlatá.) K opozici barevné – nebarevné se tedy upíná i opozice ještě

základnější: **světlo – tma**. Pozitivní je spojováno se světlem a barevností (včetně bělosti, ta se nachází na krajním pólu celé škály, a to s četnými kulturními významy), negativní s tmou, temnem, šerem (kdy nejsou vidět barvy); na krajním pólu negativity je pak barva černá (viz též 4.1.2). Ve *Čtyrech dobách* je to takto (srov. též přílohu).

Expozici textu, „první dobu“ hrdinčina života, bychom mohli nazvat **příslibem barev**. Tato část se odehrává v interiéru – v zámecké kapli, kam přichází mladičké děvče. Jeho hluboký prožitek duchovnosti, lásky a krásy, vztažený k sousoší Krista a Máří Magdaleny z bělostného mramoru, se děje v měsíčním světle, svítícím v proudech různobarevných zážehů skrze mozaiková okna. Dominuje jas, světlo a bílá barva – s konotacemi ušlechtilosti a čistoty (*čelo čisté, bílé co lupen z květu vodní růže*, 46).

„Druhá doba“ přináší smyslové probuzení a opojení prožitky smyslu (mezi nimiž dominují barvy). V májové noci děvče vychází ven – do zahrady a je účastno nevidaných dějů, jejichž aktéry jsou rostliny, tvorové a celá příroda: vše víří v plnosti životních sil, krásy, lásky a milostné touhy. Z našeho hlediska bychom tento úsek mohli nazvat **opojení barvami**. „Barevných“ pojmenování – včetně těch, která barvu třeba pouze implikují, je tu opravdu mnoho. Charakteristická je synestézie a vůbec velké množství evokovaných smyslových prožitků, a také to, že zde barvy velmi často „září“, že je k nim přidán sémantický prvek lesku, často je barva charakterizována prostřednictvím drahého kamene či vzácného kovu: *Po trávě, jaký to lesk barev, jaký to šepot a šum! – Těn nese pláštík na sobě, lesknoucí se co saphyry; ten v barvě zlatové oblečen, jiný v purpuru chodí...* (48); *...vyšším purpurem polívá se obloha. Skrze purpur třpytí se hvězdy jako smaragdy, brilanty, rubíny a topasy* (49). Vrcholem této části je zázrak, opojující dívčíny smysly i její duši, zázrak, který je pro ni zasvěcením: *Květina vyrůstá před ní, květina nevidané krásy; listí, ratoletě i lodyha ze stříbra, zlata, z kalichů purpurových lžou se bílé proudy prašníků, jako prameny vodopádů, pel na nich, lesk diamantů. Na vrchu květiny, v okoliku rubínových květů stojí děva vznešené krásy, zahalena v roucho bílé, průhledné, kol světlého čela třpytí se páska, utkaná z hvězd* (49). „Děva“ – bohyně přírody se k ní sklání s polibkem a děvče se jí v opojení navěky zaslibuje.

Už zde můžeme říci, že to nejkrásnější je v textu spjata s barvami, zejména se světlými a zářivými barvami a se světlem vůbec.

„Třetí doba“ ovšem přináší zásadní zlom. Začíná se bílou barvou (v onom tradičně křesťanském smyslu čistoty, tak jak je ostatně přítomna v celém textu) – *panna v bílém šatu se vdává*. Necítí však lásku a radost,

nýbrž hořkost a hrůzu ze svého počínání. *Nevěsta bledne a bledne, ret její mře* (50). Porušuje slib daný svobodné, božské lásce. *Jinému zadala si duši, jinému tělo, a tebe celou pojal ďábel v náruč!...* Stav je opět charakterizován mimo jiné pomocí barev: *Úšklebná tvář satyra rozhrnuje bílé záclony ... a hvězdojasná členka bohyně zahaluje se v šedou mlhu* (51). Barvy blednou a mizí: *Ráno vstává s lože bledá žena... Nebe je šedé; krajina pokryta sněhem a ze stromu žlutý list, jeden po druhém – jako naděje zklamaného srdce – opadává* (51). S tragickým momentem je tedy spjata **ztráta barevnosti**.

Ta se ovšem stupňuje až v úplnou **nepřítomnost barev** – kromě jediné, černé, ne-barvy, symbolizující nejvyšší možnou negativitu, špinu, zoufalství a hřích. Je jí charakterizována „čtvrtá doba“ – doba pokání, pouti na Kalvárii: *Zahalena v černý závoj kráčí žena na horu ... Na zemi se nezeleňuje, na nebi se nesvítí. Chmury těžké kolem ženy se hrnou, zastíňující jí cestu.* (52).

Pokání ovšem končí hrdinčiným přerodem, katarzí – a **návratem barev**. Její prosby o odpuštění a o milost jsou vyslyšeny: *K nebi zdvihná žena rámě svoje, s hlavy padá jí černý závoj, čelo jí svítí, chmury se rozptylují. – Kol kolem rozlívá se růžový svit, na nebi třpytí se slunce, měsíc i hvězdy, země se odívá zelenem* ... (53).

Nežli dospějeme k závěru této „barevné“ interpretace *Čtyr dob*, pokusme se ukázat některé body z předchozího pojednání v širších souvislostech. Tento text totiž opravdu potvrzuje některé obecnější poznatky o konceptualizaci barev v češtině (viz zde 4.1).

Je-li něco v našem obrazu světa charakterizováno jako **nebarevné**, jako věc, která nemá nebo ztrácí barvu / barvy (a tento text to dobře ilustruje), pak to bývá

- **šedé** nebo **šedivé** – *hvězdojasná členka bohyně zahaluje se v šedou mlhu* (51), *nebe je šedé* (51); naopak „pozitivně“ chápané nebe, nebe krásné bývá modré
- **žluté** – v souvislosti s rostlinami nese žlutá význam ztráty zeleně, začátku umírání, blízkosti zimy – smrti (žlutá má tyto konotace také ve vztahu k lidskému obličejí a barvě těla vůbec – znamená nemoc, nežádoucí emocionální stavy – závist apod., smrt): *žlutý list opadává* (51 srov. zde 4.2.4.2 a 4.2.4.3); dále se hovoří explicitně o ztrátě zeleně: *na zemi se nezeleňuje, na nebi se nesvítí* (52) – v závěru je však katarze doprovázena opačným procesem: *země odívá se zelenem* (53), nebo
- **bledé** – v souvislosti s člověkem, respektive jeho pletí, nese *bledá* (oproti pozitivní *červené*, příp. *růžové*) význam nemoci, smutku, strádání apod.: *při*

úsvitu ustává s lože bledá žena (51); charakteristika bledosti je v povídce velmi častá a stála by za samostatnou analýzu. Co se týče „nebarevnosti“ vůbec (vedle šedé, žluté a bledé by bylo třeba doplnit ještě černobílou), nese konotace (v různé míře) negativní (viz též Vaňková, 2001b, srov. zde 4.1.3).

Prožitek barevnosti znamená často metonymicky smyslovost obecně: intenzivní či zvýšené vnímání krásy života a světa, intenzitu prožívání vůbec, lásku, lidský život v tom nejpozitivnějším.

Ještě vyšším stupněm negativity, než jakou reprezentuje ztráta barev, nebarevnost, šedivost či bledost, je barva **černá** – která se tu vyskytuje zejména v souvislosti křesťanské symboliky v opozici k bílé, světlu, záři a barvám. Ženina pouť na horu v černém závoji je doprovázena mnoha negativními atributy: špinou, nebezpečím, únavou, nemocí – a zejména hříchem (*V nevědomosti zhrěšila jsem proti tobě, lásko svatá!* (52)).

Jako **prototyp barevnosti** chápeme asi nejčastěji červenou barvu (ta nese též konotace života a životní plnosti, radosti, krásy, lásky, tělesna, sexuality, a také agresivity, boje, krveprolití apod., viz též 4.1.2). Červená však ve *Čtyřech dobách* není výrazněji zastoupena. Je nasnadě, proč se zde jako reprezentantky barevnosti objevují spíše než ona barvy světlé – planoucí, zářivé, jasné –, červené blízká růžová (*růžové poupě; růžový svit*) a vůbec barvy pastelové, v souvislosti s přírodou pak zelená.

Pro text *Čtyř dob* je dále příznačné, že je tu u barev často exponován **lesk, svit, jas** (mnohdy jde o barvy drahých kovů a kamenů) – a to jako vysoce pozitivní významový prvek (*zážehy různobarevného světla; lesk barev; pláštík lesknoucí se co saphyr; v barvě zlatové oblečen; prameny zlatoskvoucích vlasů* aj., viz výše).

Poté co je ženě odpuštěno, padá jí z hlavy černý závoj hříšnice, *čelo jí svítí, chmůry se rozptýlují* (53) – a zase je všude kolem ní plno světla a barev. S návratem lásky, *svaté lásky* (52), *Boha-lásky* (53) – za níž tak trpěla a prosila – se k ní vracejí i barvy a světlo. Jsou totiž s láskou a Bohem těsně spjata, jsou jejich projevem – ba doslova jsou „jimi“.

Když jsme tedy dospěli k závěru našeho pojednání, bylo by snad možno **nahradit v celé této interpretaci „barvy a barevnost“** (např. v charakteristikách „příslib barev“, „opojení barvami“, „ztráta barev“, „svět bez barev“ a „návrat barev“) onou „**láskou**“. Barevnost včetně světla a záře je tu totiž sémanticky spjata právě s ní, s ústředním pojmem (a smyslem) celé této („autobiografické“) povídky – i *Čtyřmi dobami* re-

prezentované filosofie B. Němcové. Jde o lásku specificky chápanou, **svatou lásku, lásku-Boha** se všemi atributy, které tomuto pojmu a hodnotě autorka dává: lásku jako povznesení ducha a duše, jako transcenci, jako prožitek dobrovolného, svobodného odevzdání vysoce pozitivnímu ideálu, jako přijetí do společenství vzácných, podobně cítících, „světlych“ bytostí.

Koho to však žena vidí sedět na onom *světlém trůnu*, jak čteme v závěru textu? *Vznešený ... obraz svůj v živé kráse* (53): „obraz svůj“. To přece implikuje také barvy a barevnost s jejich pozitivním konotačním potenciálem. V kontrastu s bývalou bledou, nemocnou, zachmuřenou, výčitkami hříchu zmoženou postavou, stínem – vidí hrdinka najednou sebe samu povznesenu na světlý trůn, „obraz v živé kráse“: sebe jako krásnou, sebevědomou, vznešenou lidskou bytost, která v bolestně hledaném a nalezeném našla zároveň sama sebe.

Příloha: Struktura textu *Čtyry doby* z hlediska sémantické opozice barevné – nebarevné

1. doba (expoze)	Příslib barev	Světlo, jas, lesk (<i>zážehy různobarevného světla</i>); bílá
2. doba (kolize)	Skutečnost barev; opojení barvami	Množství barev (<i>bílá, růžová, purpur, zelená...</i>); synestézie
3. doba (krize, peripetie)	Ztráta (vyblednutí) barev, ztráta světla	„Nebary“: <i>šedá</i> (nebe), <i>bledá</i> (žena), <i>žlutá</i> (listí)
4. doba (katastrofa)	Svět bez barev; touha po barvách	<i>Černá; na zemi se nezačíná, na nebi se nesvítí</i>
5. doba (katarze)	Návrat barev	Světlo, zář, <i>růžový svit, zelená, zlatá</i>

1.

Skrze gothická, malovaná okna zámecké kaple svítí měsíc. Zážehy různobarevného světla kladou se na mosaikovou podlahu ... vstupuje mladinké děvče, jasněho čela i obličeje. ... Útlé její rámě otáčí se kol sklenuté šíje krásné ženy, čelo čisté, bílé co lupen z květu vodní růže, opírá se o vlny bohaté vlasu jejího. ... Děvče bledne a rdí se... Tvář skrývá se do malebných záhybů bílého roucha...

2.

Bílé její ňadra, dmou se, jak prsíčka sněhobílých holoubátek. ... Růžové světlo rozplývá se vůkol ní... Po trávě, jaký to lesk barev, jaký to šepot a šum! Tě nese pláštík na sobě, lesknoucí se co saphyr, ten v barvě zlatové oblečen, jiný v purpuru chodí a vedle něho prochází se kapucínek v hnědém hábitu... Květina vyrůstá před ní, květina nevidané krásy; listí, ratolestě i lodyha ze stříbra, zlata, z kalichů purpurových líjou se bílé proudy prášníků, jako prameny vodopádu, pel na nich, lesk diamantů. Na vrcholu květiny v okolíku rubinových květů stojí děva vznešené krásy, zahalena v roucho bílé, průhledné, kol světlého čela třpytí se páska, utkaná z hvězd.

3.

Kam vedou pannu v bílém šatu, myrtovém věnci? ... Ráno při úsvitu ustává s lože bledá žena ... Nebe je šedé; krajina pokryta sněhem a ze stromů žlutý list, jeden po druhém, - jako naděje zklamaného srdce - opadává.

4.

Zahalena v černý závoj, kráčí žena na horu... Na zemi se nezelení, na nebi se nesvítlí. Chmury těžké kolem ženy se hrnou, zastíňující jí cestu. ... Sešli mi hvězdu, která by osvítila dráhu života mého!

5.

...s hlavy padá černý závoj, čelo jí svítí, chmury se rozptylují. - Kol kolem rozlívá se růžový svit, na nebi třpytí se slunce, měsíc i hvězdy, země odívá se zelenem... Ladná děva sklání se k ženě, v náručí ji pojímá a unáší k světlému trůnu, kde vznešený vidí žena obraz svůj v živé kráse. A vstříc jí přicházejí krásné postavy s ozářeným čelem... A jedna z nich, ta nejkrásnější, zahalena v prameny zlatoskvoucích vlasů, kleká s ní k nohám Jeho...

5. Různá témata – různé metody

5.1 Srdce to lidské

(K jazykovému obrazu srdce v češtině)

Věnováno paní prof. PhDr. Jaroslavě Peškové, CSc.

*Srdce to lidské – ach bože, prebože –
za zlobu může snad, za lásku nemůže!*¹

Těmito verši, stylizujícími lidovou poezii, začíná pozdní Nerudova báseň *Láska*. Jde o ono známé citově vypjaté vyznání lásky k národu, viděné v těsném svazku s láskou mateřskou a láskou k matce. Právě slovo *srdce* je zde mimořádně exponováno. Kromě již citovaných počátečních veršů se s ním setkáváme v básni ještě dvakrát, a pokaždé v sepětí se silným citem a jeho dvěma objekty – matkou a antropomorfizovaným (doslova lidsky „ztělesněným“) národem.² Poprvé se ve vzpomínce bazálního tělesného citění mateřského objektu spojuje národ s tlukotem matčina srdce:

*Nejsi, jak říkají, zvětřilý v chudobě,
Na prsou matky své slýchal jsem o tobě:
tlouklo tak měkounce srdce to mateřší,
ptačí jak srdéčko, ustlané do peří.*

Podruhé, v závěru, v přípravě pointy (*Těbe bych, národe, / tebe bych nepřezil!*), se srdce ukazuje jako centrální místo, kde spočívá základní lidská touha po přijetí, citu a jistotě. Ta je projektována do matky a trvá až do

¹ Neruda, J., *Knihy básní*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 1998, s. 427 (tam srov. i dále).

² Národ je antropomorfizován nejprve jako chudé, nevídané a nemilované *děťátko*, poté jako (světem pomlouvaný a nežádoucí) milenec ve vztahu k zamilovanému děvčeti (*miláčku národe*). Národ je tu skutečně „ztělesněn“: má oči, ruce, rty, šiji, týkají se ho objekty a vůbec tělesně vyjadřovaná láska, fyzická krása i možnost nemoci a smrti: *Rámě mé toužebně hrálo tvé ovíjí / byl ti zlá choroba visela na šiji...*

stárí a smrti: a tak jako dříve k matce, upíná se nyní k národu, jako k tomu, co nikdy nepomine.

Koho bych miloval širém tom na světě!?

Srdce je vždycky ach srdcem jen dítěte –

Do stárí, do skonu volá si po matce.

Srdce za něco může a za něco nikoli, srdce je vždycky *srdcem dítěte, volá po matce*... Naivní otázka: to je to stejné srdce, které *tlučé*, které je součástí živočišného těla, a podobné třeba srdci ptačímu? – Jistě, chápáno přeneseně, metaforicky, odpověděl by asi každý, ale jak to všechno funguje, čím je dán význam a možnosti jeho „přenášení“? Jaké to jsou vůbec možnosti? Rádi bychom to všechno zastřešili jednou otázkou: Co je to srdce? Jaký je obraz srdce (a: toho, co je srdce) v češtině?

*Srdce je tíha... Rozum jen váha...*³ píše o několik desetiletí později než Neruda o srdci Holan v *Noci s Hamletem*. Další otázky: Jaké jsou předpoklady toho, že tomuto verši rozumíme – a že rozumíme právě tak, jak rozumíme? – A z druhé strany: pomůže nám toto básnické konstatování spatřit některou z významových fazet slova *srdce* v češtině? Pomůže nám vůbec poezie, uvažujeme-li o významu slov? – Otázek je opravdu mnoho, možné odpovědi se pokusíme postupně alespoň naznačit.

5.1.1 Na prahu tázání: východiska

Bartmiński (1988a) hovoří o tom, že význam slova lze vidět „fazetově“. Tato metafora (volně se pokusme o vysvětlení) znamená asi tolik, že si ho můžeme představit jako vybroušený drahý kámen, na němž jsou patrný jednotlivé plošky – fazety. Význam skládají všechny dohromady, každá ploška sousedí s dalšími, některé jsou vzájemně protilehlé, a jazykovědec by je měl nalézt a vyložit jejich vzájemnou souvislost, poukázat k celistvosti i struktuře krystalu-významu (včetně nalezení center, z nichž se šíří konotace); srov. zde 1.2.3 a 2.4.4.

V mateřském jazyce jsme doma. Jako v domě nebo v krajině, kde to dobře známe, se i tady pohybujeme zcela bezpečně; neuvědomovaně volíme správné a situaci adekvátní výrazy; a kvalitativně jinak než v cizím ja-

³ Holan, V., *Noc s Hamletem*. Sebrané spisy V. H. VIII. Praha, 1980, s. 179.

zyce také rozumíme. Podle míry své komunikační a čtenářské zkušenosti cítíme v něčím hovoru či v textu i velmi jemné významové odstíny – protože známe slova a slovní spojení z mnoha a mnoha situací a kontextů. V jiném jazyce to většinou nebývá do takové míry možné, ledaže bychom ho byli schopni prožívat jako češtinu (nejen „hlavou“, ale celým tělem).

Budeme mluvit o srdci, tj. o „českém“ srdci. V různých rovinách reflexe to může být slovo, pojem, motiv nebo téma, symbol, ale i takto pojmenovaná věc sama, zejména příslušný tělesný orgán – který chápou snad všechny kultury jako velmi významný, obdařují ho zvláštními atributy a jeho obraz, všelijak modifikovaný, včleňují do různých souvislostí symbolických, metaforických, metonymických i metaforicko-metonymických.⁴ To se projevuje v různých sémiotických systémech, a také v jazyce a v jazycích, i v češtině, jak by ostatně měla ukázat tato sonda.

Fenomenologický pohled preferuje východisko „od věci samé“. Věc sama, domníváme se, je ovšem pro nás těsně spjata se svým pojmenováním: ono do značné míry konstituuje věc jakožto věc (srdce jakožto srdce) a určuje její povahu a místo v našem přirozeném světě. Proto se pokoušíme ve fenomenologickém pohledu propojit slovo s věcí, tak jak se stýkají ve zkušenosti i reflexi člověka.

Nejprve je však třeba uvést několik poznámek ke dvěma tématům, která s jazykovým obrazem srdce úzce souvisejí. Za prvé je to obecnější otázka, k čemu svým významem odkazují **slova označující části lidského těla**, za druhé problém, **jak mluvíme** – jako lidé, a v tomto případě hlavně jako Češi – **o svém prožívání, a jak vůbec konceptualizujeme svůj vnitřní život, zejména emoce**.⁵ Obě témata se stýkají v somatické frazeo-

⁴ Viz např. Cooperová (1999): Srdce představuje „střed bytí jak tělesného, tak duchovního; boží přítomnost ve středu“ ..., „ústřední“ moudrost citění oproti moudrosti rozumu, která sídlí v hlavě; obojí je inteligencí, ale srdce znamená také soucit, porozumění, „skryté místo“, lásku“ (viz též dále).

⁵ Rádi bychom zde odkázali, a to i v širších souvislostech, i k medicínskému pohledu na člověka, zejména k oblasti psychosomatiky. Dnes už není výjimkou tzv. celostní, holistický názor na povahu lidského zdraví a nemoci – a o propojenosti duchovního, duševního a tělesného existuje bohatá literatura (srov. např. Danzer, 2001; Dethlefsen – Dahlke, 2003). Autoři často upozorňují na psychologickou hloubku běžné frazeologie a řeči vůbec a doporučují brát v úvahu např. to, jakými výrazy pacient o svých potížích mluví (viz též zde 3.3). Můžeme odkázat ke dvěma titulům, které jsou věnovány přímo tomuto tématu, které ukazují, „kolik psychologické moudrosti řeč obsahuje“ (Rattner, 2001, s. 165). Názvy obou knih jsou výmluvné – *Die Sprache als Quell der Seelenkunde* [Řeč jako pramen zkoumání duše] a *Das verletzte Herz* [Zraněné srdce]. Z druhé

logii, kde je velmi dobře patrná a uchopitelná jejich souvislost (srov. Pajdzińska, 1990).

5.1.2 Emoce a části těla: somatická frazeologie

Mluvíme-li o citech a pocitech, pokoušíme se vlastně vyjádřit nevyjádřitelné. Pomocí slov lze „popsat“ myšlenky (neboť ty jsou strukturované) – píše A. Wierzbicka (1971, s. 30) – ale nikoli pocity, city, emoce. Přesto však o emocionálních stavech mluvíme. Jak – a co to o nás a našem prožívání vypovídá? Jaké jsou předpoklady vyjadřování emocí prostřednictvím jazyka? A: jak se emoce v jazyce – a v různých jazycích – ukazují, jaký je jejich jazykový obraz?

Na tomto poli je již proslulá Lakoffova analýza pojmu ANGER (vztek, zloba, hněv) v americké angličtině (Lakoff, 1987), která ukázala kognitivní i širší zkušenostní, prožitkové struktury (pojmu) této emoce. Dobře se jejím prostřednictvím také daly demonstrovat základní teze kognitivismu nejen o úzkém vztahu jazyka a mysli, ale i o tělesných základech našeho pojmového systému a o konceptuální metafoře jakožto podstatném aspektu lidského přístupu ke světu (konceptualizace hněvu jako horké kapaliny v nádobě s možností výbuchu aj.). Téma hněvu a emocí vůbec se stalo pro bádání v této oblasti velmi přitažlivé a inspirovalo celou řadu dalších prací.⁶ Některé z nich mají i srovnávací charakter a zajímavě ukazují, jak různě může být oblast emocí v různých jazycích strukturována. Tak např. ve slovanských jazycích – obzvláště v ruštině – existuje celá škála výrazů označujících různé „druhy smutků“ (*chandra, toska, skuka* apod.), pro něž např. v angličtině nejsou ekvivalenty; podstatné rozdíly mezi různými jazyky a kulturami lze spatřovat také ve vyjadřování vlastních pocitů směrem k adresátovi (srov. v této souvislosti různé kulturní normy a strategie chování – „spontánnost, upřímnost“ versus „sebekontrola,

jmenované knihy se v Rattnerově textu uvádí rozsáhlý úryvek, kompatibilní s následujícími partiemi naší knihy (nebýt trochu problematického překladu frazeologie a přenesených významů z němčiny a vázanosti na německý kontext). Závěr Rattnerovy subkapitolky *Srdce a řeč* uvádíme v citaci a prosíme čtenáře, aby ho vpojil do kontextu našich následujících analýz a úvah o srdci v češtině: „Moderní psychosomatika potvrzuje prastaré názory a přesvědčení, když srdce označuje za symbolické jádro bytosti člověka a staví ho jako protějšek mozku. Kdo mluví o srdci, mluví o celém člověku a o jeho bytí ve světě“ (Rattner, 2001, s. 166).

⁶ Srov. např. Mikołajczuk, 1999; o hněvu v češtině srov. Bednaříková, 2003.

snaha vyjadřovat pozitivní pocity“ apod., s tím pak souvisí i kulturní podmíněnost významu slov jako *happy, enjoy, fun, popular* nebo *great* v americké angličtině (srov. Wierzbicka, 1999a, s. 138 a s. 163).

Anglickému pojmu ANGER ostatně také úplně neodpovídá český HNĚV, polský GNIEW a ruský GNEV, neboť v sémantice těchto slovanských výrazů je navíc přítomen prvek morálního odsudku toho, na co / na koho je hněv zaměřen, respektive oprávněnosti „hněvání se“ na někoho (hněv bývá někdy *spravedlivý*) – a také je signifikantní, že subjekt hněvu bývá nadřazen osobě v pozici objektu: hněvem vzplane nejspíše král nebo otec, a dokonce mluvíme i o *božím hněvu* (nikoli o božím *vzteku* či *zlosti*); navíc je pro slovanské jazyky příznačné slovesné „mluvení o emocích“; proto jsou zastřešujícími výrazy této sémantické skupiny slovesa: *zlobit se, vztekát se, zuřit* (viz pozn. 5, podrobněji též zde 2.5.4.).

V polské jazykovědě nejde o módní téma posledních let – podobně orientovaná práce A. Wierzbické *Kocha, lubi, szanuje* byla publikována už v r. 1971, může se vycházet např. též z dřívějších bádání v oblasti lexikální sémantiky, a zejména frazeologie. V somatické frazeologii mají základ pozdější zkoumání A. Pajdzińské, jejímiž dvěma statěmi se zde dále částečně inspirováme i my (Pajdzińska, 1996; 1991/1999/2004). Připomenout je třeba také kognitivně orientovanou monografii o konceptualizaci emocí v polštině od I. Nowakowské-Kempné (Nowakowska-Kempna, 1995).

Právě ve frazeologii se ukazuje, že každý významnější orgán lidského těla s výraznou a specializovanou funkcí nese určitý (metaforicko-metonymicky fungující) význam vztahující se k lidské aktivitě, na níž se tento orgán v našem obrazu světa podílí nebo jejímž je aktérem. Tak např. **hlava** představuje rozum, myšlenky, paměť, starost, intelekt anebo též vzdělanost, „učenost“ – to, čím je / může být hlava jako nádoba „naplněna“ (*mít v hlavě řezanku; vykourit se z hlavy; být hlava / hlavička; nemít hlavu na učení; dělat si z něčeho hlavu; nacpat / nalít si / někomu něco do hlavy*), **nohy** pohyb a přemísťování (*co není v hlavě, musí být v nohách*), stabilitu a samostatnost (*stát na vlastních nohách*), **ruka** činnost, práci, pracovitost, zručnost (*přiložit ruku k dílu; zlaté ruce; mít obě ruce levé*), ale také mezilidský kontakt, vzájemnou pomoc a vztah (*podat někomu pomocnou ruku; požádat dívku o ruku; ani ruku mu nepodal* – srov. i konvenční symbol podání ruky), **oko** mimo jiné vzhled do nitra (*oko do duše okno*) či poznání (*otevřely se mu oči*),⁷ **jazyk** mluvení (*mít ostrý*

⁷ Švarcová (2001).

jazyk) a vztah k jídlu, mlsnost (*mít chlupatý jazyk; mlsný jazýček*), **nos** zvědavost (*strká do všeho nos*) a intuici (*má na to nos*) atd. Zajímavý materiál ke zkoumání i hlubším úvahám o jazyce a konceptualizaci emocí (ale např. též fyziologických procesů, temperamentu, charakterových vlastností) poskytují ovšem i mnohé další názvy částí těla, jako např. *prst, dlaň, pěst, ucho, zub, vlas, nehet, chlup, páteř, kost, kůže* aj.⁸

Podle naivní interpretace světa uložené v jazyce hrají tedy jisté části těla významnou úlohu též v procesech, které se odehrávají v našem vnitřním světě a souvisí s prožíváním emocí. Jsou to součásti organismu uložené „uvnitř“, např. **nervy** (můžeme je mít *napnuté k prasknutí, nadrcané* nebo třeba *v kýblu*), **žaludek** (ten bývá *sevržený* nebo *na vodě*), za starých časů též **ledví**, a ovšem zejména **srdce**.

Právě se srdcem se ve frazeologii pojí city a pocity, hnutí mysli, prožívání, soucit. Bývá chápáno přímo jako **orgán citění, střed člověka** (jakožto člověka) a centrum jeho lidskosti. Reprezentuje tak to, co je v lidovém obrazu světa hodnoceno jako nejcennější: často se vyskytuje jako synonymum **duše** – srov. varianty *z (celého) srdce / z (celé) duše; oko do duše / srdce okno* aj. Stojí v tomto smyslu v našem obrazu světa např. nad **hlavou** – která nejčastěji představuje sídlo („chladného“, „střízlivého“) rozumu, myšlení, vědomostí, „učenosti“:⁹ *Dobré srdce jest nad učenou hlavu*, uvádí Jungmannův slovník. *Dobré srdce* (tj. soucit, ochota sdílet a pomoci druhému, altruismus) má v našem obrazu světa (alespoň v tom „základním“, který lze interpretovat z frazeologie a folklorních útvarů) statut nejcennější lidské vlastnosti. Vzpomeňme si na pohádky, kde kouzelný dědeček nebo babička zkoumají, zda je hrdina nebo hrdinka dobrý člověk, tj. zda má *dobré srdce*.

5.1.3 Etymologický exkurs. Symbolika srdce

Srdce patří mezi slova všeslovanská. Jde vlastně o zdvojnásobení z praslovanského **srd-*: původní nezdvojnásoběný základ je dodnes patrný ve slovech *osrdí, milosrdný* nebo *srdnatý*. Ještě starší indoevropský kořen **kerd-* (z nějž pochází ostatně i *střed* – srov. dále rovněž význam *srdce* jako středu) na-

chážíme v latině v podobě *cor, cordis* (příbuzné je též *credo* – „důvěřuji, věřím“), ve francouzském *coeur* a italském *cuore*, v řeckém *kardia* (známém z medicínských termínů – *kardiolog, kardiak*), ale třeba i v anglickém *heart* a německém *Herz* (srov. Machek, 1957/1971/1997; Rejzek, 2001).

Srdce lze přiřadit k dalším podobným praslovanským deminutivům *slunce a vejce* (srov. Holub – Kopečný, 1952). „I slunci bychom měli říkat slun,“ píše o tom Pavel Eisner – a pozastavuje se: „Dvě slova tak ústřední pro veškerý život, a jsou to zdvojnásoběná...“ Eisner mluví také o tom, že ve srovnání s jinými evropskými jazyky obě tato slova – *srdce* i *slunce* – poměrně zvláštně znějí a svou zvukovou podobou jsou poněkud izolována: je např. těžké k nim najít „rýmového bracha“ (Eisner, 1948/1996, s. 240).

Snad právě na tomto místě můžeme podotknout, že *slunce* a *srdce* (a koneckonců i podobně významný symbol *vejce*) jsou propojeny řetězcem analogií – a je pozoruhodné, že též korespondující slova nesou stopy podobného vývoje. Astrologická a magická symbolika ukazuje *slunce* a *srdce* jako realizaci téhož principu na různých rovinách, v „makrosvětě“ vesmíru i „mikrosvětě“ lidské bytosti. Co je dole, to je i nahoře, zní základní poučka Herma Trismegista pro poznání řádu věcí. Tak jako je *Slunce* centrem sluneční soustavy a zdrojem života na Zemi, i *srdce* stojí – v několikerém smyslu slova – v centru každé lidské bytosti, představujíc její životodárnou sílu a lásku, „střed života“ (srov. např. Cooperová, 1999). *Slunce* i *srdce* jsou spínány s živlem ohně (a s emocemi), se zlatem, světlem a září, s vrcholem léta a zralosti – a s astrologickým znamením Lva.

To samozřejmě nejsou právě jen česká specifika. Nejen „vyslovené“, ale též namalované či vyrobené – vystřižené, upečené, zakoupené (a pak darované) *srdce* je symbolem sdíleným snad v celé evropské (a nejen evropské) kultuře, a to i v té každodenní a značně pokleslé. Jde o symbol lásky v nejrůznějším smyslu slova, od žertovných obrázků *srdce* protátého šípem, jimiž se vzájemně škádlí děti, přes komerční červená valentinská srdíčka až k srdcím nad vchody erotických salonů. *Srdce* je však také důležitým symbolem zcela jiného typu lásky, oddanosti a náboženského zanícení, a to nejen v rámci křesťanství, ale s drobnými modifikacemi i v jiných duchovních systémech (srov. Cooperová, 1999). Děti vyrábějí *srdce* k Svátku matek, milenci si odedávna vzájemně přinášeli perníkové *srdce* z pouti, motivem *srdce* jsou potištěny rozličné kusy oděvu či obaly všelijakého zboží a tvar *srdce* mají i různé šperky či ozdoby. Co se týče symboliky, měli bychom připomenout také sepětí *srdce* s červenou bar-

⁸ Co se týče slovníkového zpracování české somatické frazeologie, můžeme odkázat na samostatný svazek tematického slovníku E. Mrhačové (2000).

⁹ „*Srdce* bylo původně sídlem rozumu – tj. ducha –, zdrojem vůle a jednání; city přebývaly převážně v ledví“ (srov. Ouředník, 1994).

vou – která evokuje život (i v živočišném a tělesném smyslu slova, jde totiž o „barvu krve“), energii, emoce a lásku (srov. též zde 4.1.3).

5.1.4 Srdce: základní významy

Význam slova *srdce*, který bývá uváděn ve výkladových slovnících češtiny jako první a základní, poukazuje k anatomicko-fyziologické podobě a funkci srdce jako orgánu lidského, respektive živočišného těla. Ve významové charakteristice slova *srdce* stojí ve slovnících na prvním místě definice formulovaná takto: „dutý kuželovitý sval působící svým smršťováním pohyb krve v cévách“ (SSJČ) nebo „orgán charakteristického tvaru uložený v prsou a uvádějící krev do oběhu“ (PSJČ). V tomto „anatomickém“ významu srdce vystupuje např. ve spojeních *tlukot srdce*; *srdce pracuje jako pumpa*; *má nemocné / zdravé srdce* apod.

V této souvislosti znamená srdce (a jeho fungování) často metonymicky „život“. Jeho tlukot je známkou skutečnosti, že někdo žije; když naopak něčí srdce *utichlo*, *dotlouklo*, *zastavilo se*, je to eufemistické vyjádření o jeho smrti. (Vzpomeňme zde také na spojení typu *jeho srdce tlouklo jen pro rodinu* nebo *dokud mi srdce v těle bije*.)

Zdravé srdce je *jako zvon*, *šlape jako hodinky* – člověk tak jednou z jazykových conceptualizací připomíná fungující (někdy však také porouchaný) stroj. Za zvláštní zmínku stojí vyjádření týkající se emocionálního stavu, která jsou postavena na metonymii (resp. synekdoze); exponují jeden z tělesných symptomů (zrychlený nebo zpomalený tlukot srdce) doprovázející vyjadřovanou emoci: *srdce jí zběsile tlouklo (na poplach) / bušilo*; *zastavilo se mu (leknutím / hrůzou / překvapením) srdce*; *myslela, že jí (radostí) srdce vyskočí z těla* ap.

K „anatomickému“ významu se vztahuje čistě relační adjektivum *srdceční*: *srdceční kolaps / vada / sval / tepna* apod., poněkud komicky posunuto (tím, že imituje lékařský název a vztah k anatomickému významu) je spojení *srdceční záležitost*, vztahující se k zamilovanosti a/nebo problémům s ní spjatým.

V současné češtině je frekventované též adjektivum *srdcečný*. Srdcečné může být třeba *přání*, *pozdrav*, *přátelství*, *chování*, *uvítání* nebo *smích*. Tedy to, co je upřímné, co je projevováno spontánně jakožto pozitivní (toto adjektivum se ovšem vztahuje k významu srdce jako sídla citu, viz dále). Jako *srdcečný* může být označen i přátelský člověk – nebo prostředí, kde se cítíme díky upřímnosti okolí dobře a volně. *Srdcečný* je „jdoucí od srdce“,

nikoli však od srdce ve významu anatomickém – ale z nitra naší bytosti, z hloubky našeho citu. Paletu derivovaných adjektiv doplňují ještě tři: knižní až archaické *srdnatý* s významem „odvážný, smělý, statečný“ (slovotvorně: „mající srdce v hojné míře“, rozuměj srdce ve starším významu statečnosti; adjektivum je odvozeno od původní podoby *srd-*, viz dále), *srdčitý* (příp. též *srdcovitý*), mající tvar srdce (srov. název *lípa srdčitá*, kde se adjektivum vztahuje k tvaru listů) a *srdcový*, vyskytující se výhradně v kontextu karetní hry (*srdcový král*).

Z dalších významových poloh připomeňme metonymické oslovení vokativy (*mě / my*) *srdce*; *srdce moje*, také zdrobněle *srděčko*; *srdíčko*; *srdénko* se pojí k milému, často milovanému člověku; vyskytují se často v lidových písních (srov. např. *Poček na mě, mé srdce, / zastřelím ti zajíce...* nebo známou staročeskou píseň *Jměj se dobře, srděčko*).

Poměrně frekventované je též užití lexému *srdce* ve významu „střed, centrum, vnitřek“, srov. lexikalizované metafory typu: *srdce zvonu*; *srdce / srdíčko salátu*; *Praha je srdcem Evropy*; *vesnička v srdci hor*. V některých případech se význam středu posouvá k významu „nejpodstatnější část, nej důležitější činitel“ (srov. SSČ) – *být srdcem a duší kolektivu*; *ve strojně je srdce továrny*.

Pomalu se dostáváme k významu, který je z hlediska českého jazykového obrazu srdce zřejmě základním a centrálním.

V Machkově etymologickém slovníku se píše: „Starí měli za to, že srdce je sídlem duše (podobně jako i ledviny a játra); proto dosud se klade srdce velmi často jako sídlo duševního života, odvahy, zmužilosti, lásky, nenávisti, radosti, žalu“ (srov. Machek, 1957/1971/1997).

Mohli bychom už zde dodat, že i my dnes chápeme srdce jako sídlo toho, co je spatřováno jako to **nejlepší v člověku**, to **vpravdě lidské**: schopnost **cítit** (ve smyslu milostného citu a intenzivního prožívání emocí vůbec) i **soucítit** s druhými (altruismus), **milovat a toužit po lásce**; v srdci však sídlí také **pravdivost a upřímnost** (*ruku na srdce*), **odvaha**, statečnost („srdnatost“), a konečně i **svědomí a odpovědnost** za sebe i druhé. O takovém chápání srdce v našem obrazu světa svědčí jak frazeologie, tak doklady z poezie a uměleckých textů vůbec (včetně textů písňových), jak uvidíme dále.¹⁰

¹⁰ Kromě slovníků byly excerповány zejména sbírky poezie, doklady uvádíme v poznámkách.

Nejprostší frazémy *mít srdce* a proti tomu *nemít srdce*, příp. *být bez srdce* a také *být prázdného srdce* (viz níže) se vztahují ke **schopnosti cítit** – a zejména **soucítit**, což je zřejmě jedním z faktorů opravňujících chápat právě tuto charakteristiku jako **významové centrum slova**, od něž se pak rozbíhají další sémantické polohy.

Podívejme se tedy na nejčastější kontexty, do nichž *srdce* vstupuje.

5.1.4.1 Pohled první: kolokace

o. Někdo srdce má, někdo nemá

mít srdce versus *nemít srdce*; *být bez srdce*; *být prázdného srdce*: *Ty nemáš srdce!*

1. Jaké srdce bývá / jaké srdce někdo má (ve spojení s atributem: *mít ně- jaké / něčí srdce*; *mít srdce z něčeho*)

a) **jaké srdce**: kvalitativní adjektivum v přívlastku:

dobré versus *zlé* („altruismus“ versus „sobectví, zloba, nenávisť“)

velké; *široké*; *otevřené*; *ušlechtilé* („altruismus“)

měkké versus *tvrdé* („altruismus, emoce, soucit“ versus „lhostejnost, zloba, bezcitnost“)

horké versus *chladné* („emocionálnost, vášnivost“ versus „nedostatek citů“)

těžké versus *lehké* („svědomí, starost, obava“ versus „bezstarostnost, lehkomyslnost“)

b) **srdce z čeho**: materiál – adjektivum relační nebo neshodný přívlastek (význam relačně-kvalitativní):

zlaté (ze zlata); *z perníku*; *z marcipánu*; *z másla* (vše ve významu lidské dobroty, citlivosti, altruismu) versus *kamenné*; *ledové* (z kamene, z ledu)

c) **čí srdce**: přívlastňovací adjektivum – (význam kvalitativní):

lví („statečnost, srdatost“) versus *zaječčí*; *babské* („zbabělost“)

dětské („bezelstnost, hravost, čistota“)

mužné („statečnost, hrdost“)

ženské („emocionalita, mateřskost, citlivost“)

mateřské („bezpodmínečná láska, péče“)

d) **jaké srdce (co s ním bylo provedeno)**: slovesné adjektivum, spojení se subjektem, „vlastníkem“ srdce – a jeho stavem (význam výsledku děje): většinou jde o stav poškození / zničení / ublížení

srdce zlomené, *pošlapané*, *puklé* (implikuje poškozenou / zničenou věc)

unavené, *utrápené*, *prokřehlé*, *zklamané*, *zmámené* (láskou), *zraněné* (implikuje osobu)

2. Co něčí / někomu srdce dělá: spojení se slovesem – přísudkem

• *Srdce tluče*; *tepe*; *ťuká*; *klepe*; *buší*; *bouchá*; *pracuje* aj. – vztahuje se k srdci jako anatomickému orgánu (jakožto stroji / nástroji)

• *Srdce bolí*; *stůně*, (*pláčem*) *usedá*; *skáče*; *pláče*; *směje se*; *raduje se*; *zastaví se*; *utichne*; *usne* / *spí* (srov. dále – personifikace, antropomorfizace)

3. Kde srdce bývá / kde srdce někdo má: spojení s příslovečným určením místa

na pravém místě („dobrota, soucit, citlivost“)

v kalhotách (*spadlo mu do kalhot, do boty*); *v punčoše* („malá odvaha, nestatečnost“)

na dlani; *na jazyku*; *na talíři* („upřímnost“)

v klestích („úzkost, hrůza, beznaděj“)

v krku („strach“)

5.1.4.2 Pohled druhý: významy

Srdce figuruje v českém obrazu světa v těchto významových souvislostech, tj. lexém *srdce* má tyto „významy“:

1. Orgán citu / sídlo citu

Emoce vůbec, jejich (intenzivní) prožívání, v současnosti zejména v kontextech, kde nese pozitivní hodnocení. Srov. však i dnes už neživé *srdit se* – u Jungmanna „hněvat se“, *srd* – u Kotta „hněv“ (v tomto významu trvá dodnes v ruském *serdiťja*, pol. *sierdzić się*): *Co nám prospějí ty naše srdy při každé nepřijemnosti?* (cit. u Kotta).

Často se ve frazeologii objevuje opozice srdce s **hlavou** (tj. rozumem ve smyslu „střízlivé kalkulace“, s intelektem, též s učeností a vzděláním).

K srdci se váže emocionálnost, vášnivost, láska i trápení, starost (*mít něco na srdci*), intenzita prožitku – v kombinaci s dalšími významovými fasetami (viz dále).

2. Opravdová podstata člověka, člověk sám, jeho nitro; nitro, tj. skutečné smýšlení a cítění oproti tomu, co se projevuje navenek; často též přímo *tajné city a myšlenky*, jak uvádí Jungmann.

To, co je „uschováno“ uvnitř (srov. dále chápání člověka jako „nádob“ s určitým „obsahem“), se většinou nějak ukazuje, projevuje navenek. Někdy je z chování člověka patrná shoda projevovaného s jeho nitrem,

chová se bezprostředně, upřímně, *srdečně* (srov. *srdečný pozdrav* – *srdečný člověk*; *být ze srdce rád*; *přání od srdce*).

„Obsahy nitra“ se zvnějšňují nejčastěji prostřednictvím řeči, verbální komunikace, kterou ve frazeologii zastupují **jazyk a ústa**. Na jedné straně lze „ústy“ klamat – člověk mluví neupřímně a chová se pokrytecky, má *v ústech med*, *v srdci jed*; *ústa a srdce mu daleko od sebe stojí*, na straně druhé se objevují frazeologické charakteristiky ukazující shodu srdce a úst, vnitřku a vnějšku – upřímnost, která je většinou ceněna jako velmi žádoucí a pozitivní: *Upřímně myslí, mluví i činí, co ústa mluví, srdcem miří* (Jungmann). Ten, o kom řekneme *co na srdci, to na jazyku*, je hodnocen pozitivně. (Také: *Čím srdce jest přeplněno, tím ústa přetékají*; *Co v srdci vře, v ústech kypí*; *Ústa a srdce nemá daleko od sebe* – srov. Kott.) Pokud však někomu *smrdí z huby i ze srdce* (Zaorálek, 1947/1996), pak nestojí za nic jeho vnější projevy („mluví nestydatě, nehezky, chvástává řečí“, vysvětluje Zaorálek), a tudíž hodnotíme i jeho vnitřní kvality jako odporné (druhý význam je podle Zaorálka „lež“). Jungmannův doklad *co střizlivý na srdci má, to se opilému na jazyku vypukne* se vztahuje k trochu jinému aspektu „zvnějšňování“ toho, co je „uvnitř“, srdce tu však má opět význam vnitřku (jehož přílišné odkrývání se nemusí hodnotit vždy jako žádoucí „upřímnost“). U Jungmanna nacházíme rovněž známý citát z Dalimilovy kroniky *vřet každému srdce po jazyku svému*, který dobře ukazuje sepětí nitra, „srdce“, lidské přirozenosti s mateřským jazykem.

V souvislosti se srdcem jakožto nitrem, často utajovaným či pro vnějšího pozorovatele neproniknutelným, se ve frazeologii setkáváme ještě s **okem a očima**. Na rozdíl od úst a jazyka očima nelze klamat či zastírat pravé úmysly (alespoň podle jazykového obrazu světa); *oko je do srdce okno* (a kdo se brání opravdovému kontaktu, klopí oči, uhýbá pohledem, nedá si „do srdce“ nahlédnout). Očima – jako otevřeným oknem či dveřmi – také naopak proniká vnější svět „dovnitř“ do člověka, „do jeho srdce“. Kott tu uvádí: *Neznám člověka, pokud jsem s ním nepohovořil a do srdce mu nenahlédl*. Také *co oči nevidí, to srdce neželí* – co však „oči vidí“, může člověka v jeho „srdci“ hluboce zasáhnout, jak se píše ve Wolkerově básni *Oči*. *Nejhlubší moře lidské oči jsou, / dnem svým až k srdci dosáhnou. / Co v očích ztroskotá, k srdci se propadne, / do srdce zaroste a srdce ovládne, / aby v něm hluboko kotvilo / v jiné a strašlivě krásné, / jež ze všech krás světa nejsilnější je.*¹¹

¹¹ Wolker, J., Dílo. Praha, 1940, s. 59.

3. **Člověk z aspektu prožívajícího, citícího centra bytosti, její podstaty (synonymum duše)** – metonymie: *dvě milující srdce se setkala*; *chlapecké srdce je písnička na začátku ...*, / *ale mužovo srdce jsou ruce a mozoly*.¹²

4. **Láska milenecká**, partnerská, zaslíbení věrnosti (znovu: sebe, centra své bytosti – *dát / slíbit někomu srdce* apod.); zamilovanost, vášeň, nešťastná láska (*chytil někoho za srdce*; *hořelo srdéčko / hořelo plamenem / a když dohořelo / stalo se kamenem*; *srdeční problémy / záležitosti*).

Těž sem patří metonymická vyjádření typu *dvě milující se srdce* (viz výše), oslovení z lidových písní *mé zlaté srdéčko* apod.

5. **Láska v širokém smyslu slova**, láska k lidem, zvířatům, světu (např. též křesťansky chápána), altruismus, soucítění; přátelství, přichylnost; dobrota, ochota pomoci; upřímnost, spontánně projevovaná sympatie, bezprostřednost – *srdečnost* (*srdce na dlani, na talíři*).

6. **Svědomy, starosti, obavy, trápení** („tíha“); **odpovědnost** – často v souvislosti s volbou (*udělat něco s těžkým / lehkým srdcem*; *naslouchat hlasu svého srdce*; *zvolit podle svého srdce*; *jít za hlasem svého srdce*; *spadl mu kámen ze srdce*).

7. **Odvaha** – „srdnatost“: *dodat si srdce*; *Ža srdcem!* – srov. Nerudovu stejnojmennou báseň (cit. dílo, s. 426).

5.1.4.3 Pohled třetí: (Jako) co je srdce – metafory

V následujícím textu se pokusíme odkrýt obraz srdce, jak se jeví prostřednictvím české **frazeologie** a (zejména) **uměleckých textů**. Jde o to, „jako co“ si srdce představujeme, jak o něm (a zároveň vlastně i o svých emocích, prožitcích, touhách, láskách a starostech) uvažujeme a mluvíme. Podíváme se, jak se tento významový okruh ukazuje prizmatem nejčastějších pojmových metafor (srov. zde 2.5): jaká je konceptualizace srdce v češtině, respektive v jakých konceptualizacích srdce figuruje. Objevuje se (jak už ostatně vyplývá z výše uvedeného) jako zdrojová oblast zejména v souvislosti s takovými cílovými oblastmi, jako jsou emoce, způsob prožívání, založení a povaha osobnosti, charakteristika člověka a způsobu jeho chování apod. Srdce mívá tedy v českém kontextu následující podoby:

¹² Tamtéž, s. 145.

Metafory prostorové

1. NÁDOBA s ohledem na její obsah: (*nosit / mít něco / ukrývat*) *hluboko v srdci, na dně srdce, v srdci*
 - a) obsahující tekutinu, naplněná až přeplněná tekutinou (*vylít si srdce, srdce přetéká láskou aj., kypí...*)
 - b) obsahující nějakou věc/bytost/substanci (= emoci apod. – *nosit / mít někoho v srdci; mít v srdci žal*)
 - c) neobsahující nic (*prázdné srdce*)
2. MÍSTNOST, BYT, DŮM (*v tom vašem srděčku / tolik lásky bydlí...*)
Dá se otevřít, odemknout, zamknout (*otevřela mu své srdce; klíček od srdce, mít srdce otevřené; mít v srdci dostatek místa; každému své srdce neotevře*)
3. KRAJINA, OTEVŘENÝ PROSTOR
Žimní krajina srdce (J. Skácel), *těch cest křížujících se v mém srdci* (F. Halas)

Metafory substanční

4. HORKÁ, HOŘÍCÍ SUBSTANCE (*horoucí / horké / žhavé / ohnivé srdce; srdce hoří plamenem; srdce se vzňalo; srdce spálené na troud*)
Hořelo srděčko / hořelo plamenem / a když dohořelo / stalo se kamenem...
Souvisí s konceptualizací EMOCE (láska, vášeň) = OHEŇ
5. VĚC-KONKRÉTUM:
 - a) věc, která je těžká, zatížená: člověk ji nemůže unést, tíží ho („zatěžujícími“ věcmi – „kameny“ – jsou starosti, obavy, strach, svědomí apod.): *srdce jako kámen x spadl mu kámen ze srdce; dělá něco s těžkým / lehkým srdcem*
 - b) nejcennější věc, která člověku patří, kterou však může s někým rozdělit (*s každým by srdce rozdělil*) nebo ji někomu darovat / obětovat – většinou ve smyslu životního partnerství: *dala mu půlku srdce; vdovec má jen půlku srdce; zadala / slíbila mu srdce* (srov. též v neverbální oblasti symbolika: perníkové srdce, které si přinášeli z pouti milenci na znamení lásky, zlaté srdce-šperk...)

Moja milá na mňa odkázala / že by ňe pŕl srdce darovala

ona chtěla krájať, ale neměla núž / chŕľel jsem jí ho pošťat, nechťela už...

(z moravské lidové písně)

Mlčím, váhám; rázem rukou v ňadra sáhnu,

Srdce vyrvu, na dvě rozlomím:

„Na,“ řku, „jednu vlasti půlku, druhou Míň.“

(J. Kollár, Slávy dcera)

- c) (nejcennější) věc, kterou lze (někomu) poškodit nebo zničit, zejména neopětující-li se jeho city – *zlomit někomu srdce* a různě aktualizovaná vyjádření s tímto významem: *poslapat něčí srdce; kusy mého srdce* (J. K. Tyl) – nebo která se samovolně zničí (z žalu), zejména jako nádoba přetlakem, pnutím (*žalem mu puklo srdce, prasklo, rozskočilo se*).

Metafory personifikační / antropomorfizační

6. BYTOST PROŽÍVAJÍCÍ LIDSKÉ FYZIOLOGICKÉ A PSYCHICKÉ STAVY (*srdce se mu na to směje; poskočilo mu srdce; probudilo se v něm srdce; jeho srdce spí; srdce pláče, je hladové, žízňá, teskní, stůně*); jde tu vlastně o metaforicko-metonymickou konceptualizaci SRDCE = ČLOVĚK
7. VNITŘNÍ PARTNER, „druhý v nás“, subjekt komunikace, respektive hlas, který nabádá k dobrému a vnitřně pravdivému jednání (svědomí): *jít za hlasem svého srdce; poslechnout hlas / naslouchat hlasu svého srdce; umlčet srdce; zeptej se svého srdce; srdce ti napoví*

5.1.5 Srdce v poezii

Z výše uvedeného vyplývá, že srdce (jako slovo / pojem / motiv / symbol) je i v poezii velmi silně exponováno. Mnohé významové kontexty už byly připomenuty výše, zejména ty, které se častěji využívají i ve frazeologii.

V následujícím oddíle (který má podobu předběžných poznámek) ukážeme ještě další sémantické polohy – ovšem bez nároku na jejich vyčerpání. Takový nárok by byl ostatně (vzhledem k „citové“ exponovanosti a symbolickému charakteru našeho pojmu i k velké frekvenci jeho výskytu) pošetilostí. Rádi bychom ukázali zejména to, jakým způsobem se utvářejí centrální i perifernější významové kontexty, i to, jak je centrálnost a perifernost vlastně relativní – a nejen v poezii. V poezii může být jen lépe vidět, co je vlastní jazyku samému, jeho vnitřním sémantickým potenciám, které se, rozehrány situací či kontextem, náhle mohou ukázat jako překvapivé i z hlediska jazykového systému.

Anatomický orgán – centrum milující bytosti

Často dochází k oscilaci mezi tímto dvojím významem (též ve smyslu parodie: a to nejen v poezii, ale také třeba v kresleném humoru). Připomeňme jedno dílo prozaické, Macurův román *Medikus*, respektive situaci, kdy hrdina nese z Purkyňova Fyziologického ústavu na Hrad srdce nedávno zemřelého F. L. Čelakovského, naložené v lihu, *podobně*

šedivé medúze, aby jím obohatil královninu sbírku relikvií po slovanských básnících.¹³

Podobně se také v básni J. Macha *Poslední dopis* konfrontuje ten význam slova *srdce*, který se odvíjí od centra „lásky, zamilovanost, střed bytosti, intenzivně prožívající emoce a vášně“, s významem „anatomickým“, spojeným se světem materie a také (anatomické) teorie, tj. se světem bez emocí. V „posledním dopise“ lyrické „ich“ sarkasticky líčí, jak po sebevraždě z nešťastné lásky leží *v anatomickém ústavě ... na pitevním stole* a profesori s mediky prohlízejí a nezúčastněně studují jeho srdce:

*Srdce mi vyjmou a v něm, zkrváceném,
srdeční budou konstatovat vadu.
Nějakým hloupým latinským pak jménem
pojmenují mou lásku a tvou zradu.*¹⁴

Srdce – zbraň

V poezii J. Wolkra se objevuje srdce nápadně často a v mnoha konceptualizacích, mimo jiné též jako zbraň: srov. např. známý verš z *Epitafu* ...*dřív než moh srdce k boji vytažit*; v *Baladě o snu* je *srdce štít*, báseň *Hoře vrcholí* verši *své srdce zrubané a dané na pospas / do zubů stiskni, – ať ztuhne v rudý nůž!* V *Baladě o námořníku* hraje sémantická dvojice srdce – nůž výjimečnou úlohu v kompozici a utváření tématu i smyslu (...*v srdci lásku měl / a u srdce nůž z ocele ... Ku prahu domu přibodnut pes nožem kaleným, / na vrata noci přibit muž je vlastním srdcem svým ... neb srdce lidské nožem je anebo ranou je, / a nejvíc, nejvíc ze všeho bývá oboje*).¹⁵

Srdce – rostlina, plod, úroda

Zůstaňme ještě u poezie J. Wolkra. Srdce je v ní silně exponováno v mnoha podobách (stálo by za samostatnou studii z hlediska uplatnění konceptuální metafory).¹⁶ Často se zde ocitá také v kontextu „rostlinném“;

¹³ Macura, V., *Medikus*. In *Ten, který bude*. Praha, 1999, s. 553n.

¹⁴ Mach, J., *Života běh*. Praha, 1980, s. 89.

¹⁵ Wolker, J., cit. op., s. 169, s. 228, s. 215n.

¹⁶ *Srdce* je v poezii a vůbec v literatuře velmi frekventováno a zde může být bohatá variabilita konceptuálních schémat, která se k němu vztahují v kontextu různých básnických světů a poetik, pouze naznačena. Jistě by bylo přínosné podívat se z kognitivního hlediska na poezii některých dalších autorů, např. J. Nerudy, J. Wolkra, V. Holana, J. Skácela, O. Mikuláška a mnoha jiných.

usouvztažňuje se s růstem a zráním, sklizní, úrodou, semenem, plody (jako to nejcennější z člověka):

Tak např. ve známé *Poštovní schránce* jsou...*srdce, blizny červené / schované v růžovém okvěti. / Když na ně psaní doletí, / narostou na nich plody / sladké nebo trpké. V básni Uroentgeny říká lékař: Co vidím, dělníku, to tvoje srdce jest, / zdupané semeno, jež strašně chtělo kvést.*¹⁷

Báseň *Srdce* S. Kadlece (Wolkrova současníka s podobnou poetikou)¹⁸ se prezentuje srdce jako „červená sýpka“ – naplněná úrodou, otevírající se, vyhledávaná poutníky; verš o tom, že *pro ně oči hospodářů*, ukazuje znovu provázanost očí a srdce v obrazu světa, jakou jsme konstatovali už v souvislosti s frazeologií (*oko do duše okno*) srov. 5.1.4.2 Wolkrova báseň *Oči*.

Vraťme se nakonec ještě k jednomu verši V. Holana – k tomu, jímž jsme tuto úvahu začali: *Srdce je tíha... Rozum jen váha...* (viz výše). Rozdíl mezi „citem a rozumem“ je tu vyjádřen velmi prostě. *Tíha* v souvislosti se srdcem evokuje starost, úzkost o někoho či o něco, *těžké srdce* konotuje třeba kámen (který ze srdce někdy spadne), a vyvolává vůbec velmi konkrétní tělesné a duševní pocity: *tíží* nás něco, co někdy zároveň i bolí, co může být spjato s námahou, ale i se svědomím a výčitkami. *Tíhu* cítíme přímo tělesně, když nemůžeme něco unést či ovládnout – ať už fyzicky nebo psychicky: *těžké břemeno; mít těžké nohy, těžký jazyk* ale i *těžký úkol; neunesl tíhu situace; tíží ho svědomí*.

Váha je oproti tomu spojena s objektivním, přesným posuzováním hmotnosti věcí, s vážením: bez ohledu na to, jak jsou těžké vzhledem ke mně, k silám mého těla i duše. Zaznívá tu též význam váhy jakožto důležitosti (událost či okolnost může mít *velkou váhu*), a zde snad zejména se zvažováním, rozumovým aktem oproštěným od emocí – a spjatým s „hlavou“. Prostřednictvím srdce nerozvažujeme a nevážíme; srdcem prožíváme, cítíme, srdce nás tíží nebo bolí.

*...Ale jenom bolest od těch dob
nikdy nepřichází v životní velikosti,
je vždycky větší člověka,
a přece se musí vejít do jeho srdce...*¹⁹

¹⁷ Wolker, J., cit. op., s. 15, s. 232.

¹⁸ Kadlec, S., *Svatá rodina*. Praha, 1927, s. 10.

¹⁹ Holan, V., *Sebrané spisy V. Holana III*. Praha, s. 282.

Poezie využívá konceptuálních schémat uložených v hloubi našeho vědomí, v našem předporozumění, před-vědomí (a možná i podvědomí). Jsou to schémata, s nimiž se setkáváme i v běžné frazeologii, v typických kolokacích – „metafory, kterými (neuvědoměle) žijeme“; umělec je nemusí „vymýšlet“ – jen je specifickými posuny a analogiemi aktualizuje, vzájemně provazuje a často se mu podaří dospět k nezvyklému poznání, které má mimo jiné též emocionální dimenzi.

Tak např. výše uvedená Holanova báseň prezentuje lidské srdce jako uzavřený prostor (dům, místnost, „nádobu“, „schránu“). Vstupuje do ní personifikovaná bolest, větší než sám člověk, v „nadživotní velikosti“ – a v holanovském paradoxu se do této „místnosti srdce“ přece jen *musí* vejít, třebaže je pro ni malé.

Ještě jiné z „metafor, kterými žijeme“: *Co je mi po atomismu Démokrita/já viděl lidská srdce rozdupaná na padrt/Ta lidská srdce nejvíc skrytá...*²⁰ Srdce: Věc, která je samým středem, podstatou jedinečné lidské bytosti, (tělesným) centrem jejího prožívání, její citlivosti. Věc, která je (proto) dobře uschována, leckdy i utajena. Věc, která může být snadno (a mnohokrát byla a bývá) zničena, *rozdupaná*, bez ohledu na to, že je živá a cítí.

I v takovýchto kontextech se setkáme se slovem *srdce*:

To je ta chvíle, kdy jezero zamrzá od břehů, / ale člověk od srdce. (Holan)

Místo, / které ti přeplnily ženy. (Holan)

Labyrint světa a ráj srdce. (Komenský)

Mé srdce je Zimmer-frei. (Suchý)

Chlapecké srdce mi zemřelo / a sám v rakvi je vynáším... (Wolker)

Žimní krajina srdce. (Skácel)

Je srdce tvoje / Na černej kámen lom... (Holan)

Co na tom, / že srdce chrání pevný hrudní koš... (Mikulášek)

...tam, kde jsou srdce, / blizny červené / schované v růžovém okvěti. /

/ Když na ně psaní doletí / narostou na nich plody / sladké nebo trpké. (Wolker)

Kdybychom v sobě neměli uloženu síť zkušeností, životních, prožitkových, a spolu s nimi také konceptualizačních a jazykových, kdybychom jako lidé neuměli vnímat celým tělem a myslet obrazně, nikdy bychom neporozuměli.

²⁰ Holan, V., Sebrané spisy V. Holana VII. Praha, s. 11.

5.2 Rozměrové vztahy v češtině

...pouhý počitek, v němž je pouze kladeno určení smyslové kvality, ale abstrahováno od každé formy uspořádání, nebude na žádný způsob „faktem“ bezprostřední zkušenosti, nýbrž spíše jenom výsledkem abstrakce. Látka počitku není nikdy dána čistě o sobě a „před“ vším formováním, nýbrž zahrnuje už ve svém prvním kladení vztah k časoprostorové formě. Avšak tento první, pouze neurčitý odkaz nabývá v neustálém pokroku poznání svého postupného určení: pouhá „možnost být spolu“ a „možnost být po sobě“ se rozvíjejí v celek prostoru a času, jakožto v celek zároveň konkrétního i obecného topologického řádu.

(E. Cassirer, 1996)

5.2.1 Prostor a představová schémata

Naše výchozí úvahy o **prostorových vztazích** jsou inspirovány významnou filosofickou prací E. Cassirera *Filosofie symbolických forem* (1996), v níž se autor zamýšlí nad kvalitou a formami lidského poznání. Svoje tvrzení opírá o Kantovu filosofii, zejména o její stěžejní tezi, že pouze prostřednictvím porozumění **prostoru, času a čísla** je jazyk schopen přetvářet dojmy v představy. Cassirer zdůrazňuje, že především nazírání prostoru umožňuje vzájemné prolínání smyslového a duchovního v jazyce. O tom, jaký význam má smyslové poznání v lidské reflexi světa, a v té jazykové obzvlášť, jsme již pojednali. Nyní v souladu s Cassirerem chceme hlavně zdůraznit myšlenku **prostupnosti smyslového a intelektuálního poznání**. Na mnoha místech své práce Cassirer mluví o vzájemně prostupných či vzájemně se pronikajících oblastech poznávání světa. Přiblížme si tento zásadní poznatek ještě jednou citací, v níž se obrací přímo na lingvisty: „...i v jazykovědě se dá jen obtížně vést ostrá hranice mezi oblastí smyslového a intelektuálního takovým způsobem, aby se obě oblasti daly označit jako navzájem odlišné okrsky, z nichž každému náleží vlastní a postačující druh skutečnosti“ (Cassirer, 1996, s. 154).

Cassirer se dále snaží popsat, odkud kam směřuje člověk své poznávání, jaký bod volí jako východisko. Zjišťuje, že je to místo, na němž se sám v dané chvíli ocitá. Postupně se však od tohoto svého východiska odpoutává. Cassirer zjišťuje, že lidské poznávání není nahodilým chaosem, ale že se ubírá v koncentricky se šířících kruzích.²¹ Východiskem pro dal-

²¹ Cassirer svoji myšlenku soustředných kruhů rozvíjí ještě dál a pokouší se jí vysvětlit nejranější vývojové fáze dětské řeči. Aplikuje ji na zjištění, že v dětském zvatlání se

ší orientaci v prostoru je místo, kde se nacházejí končetiny vlastního těla. Od tohoto bodu se pak odvíjejí ostatní prostorová určení. Poté, co se pro člověka ostře vyhranil obraz jeho vlastního těla, slouží mu jako model, podle něhož si buduje představu světa. Tuto myšlenku jsme již zmínili v souvislosti s teoretickými a metodologickými východisky kognitivní lingvistiky (srov. 1. kapitola), podrobněji ji rozvíjíme v oddíle 2.3, kde je problematika antropocentrismu nazírána ještě z jiného zorného úhlu než je zde citovaný „cassirerovský“. Podstatné informace o jazykovém ukotvení percepce prostoru, které je předpokladem naší orientace ve světě, se dovídáme z tzv. orientačních metafor, o nichž podrobněji pojednával oddíl 2.1. V této části ještě stručně doplníme, že prostorové vztahy jsou stále aktuálním tématem výzkumů orientovaných na vývoj kognitivních procesů. I v tomto kontextu hraje významnou roli antropocentrický přístup člověka ke světu, neboť jednotlivé vývojové etapy jsou charakterizovány antropocentricky.²²

Cassirerův pohled na prostorové vztahy jako na výjimečnou oblast v celé lidské existenci se patrně utvářel pod vlivem významného německého psychologa W. Wundta. Wundtovo zdůvodnění jejich výlučného postavení je jednoduché. Jeho jádrem je konstatování, že pouze prostorové vztahy a vlastnosti mají před všemi jinými přednost, protože všechny ostatní vztahy mají vždy prostorový charakter. Z toho tedy vyplývá, že naše představy reálných jevů jsou vždy založeny na prostorových vztazích.²³

Že všechny věci jsou nějak prostorově vymezeny, mají své rozměry, začínáme vnímat už od narození. Prostorové vztahy vnímáme jako samozřejmou, netematizovanou součást všeho, co nás obklopuje. Výjimkou jsou pouze případy, kdy je nějaký rozměr neobvyklý či příliš nápadný – ten pak vzbudí naši speciální pozornost. Pokud nejsou rozměry v konkrétních případech nějak nápadné, vnímáme je zcela bezděčně. Tuto

odlišují hláskové skupiny s „dostředivou“ tendencí od skupin s „odstředivou“ tendencí. V prvním případě hlásky označují tendenci zaměřenou zpět k subjektu, v druhém případě tendenci zaměřenou od subjektu. Takto Cassirer vykládá podobnost prvních „slov“ dětské řeči na celém světě. Tyto úvahy ponecháme pouze v rovině okrajové poznámky; chceme jimi jen dokreslit, v jakých dalších oblastech nalézá Cassirer podporu pro jednu z ústředních myšlenek své práce. Také je třeba zmínit, že výzkumy v oblasti vývoje dětské řeči tyto souvislosti zatím nepotvrdily.

²² V českém kontextu můžeme odkázat např. na práci Šebkové a Vyskočilové (1997), o níž podáváme bližší informaci v oddílu 5.2.2.

²³ V Cassirerově a Wundtově terminologii byl místo pojmu představa upřednostňován pojem názor.

situaci můžeme ilustrovat hádankou, kterou zvolila polská lingvistka J. Linde-Usiekiewicz (2000) jako motto své monografie zabývající se vymezením rozměrů v polštině:

Je krokodýl dlouhý, nebo zelený?

Zelený.

Proč?

Protože dlouhý je pouze od tlamy k ocasu, ale zelený je i na bocích.

Pro tuto odpověď se nabízí například následující vysvětlení. Na příkladu krokodýla nelze hovořit o oslabení významu rozměru ve prospěch barvy, ale o tom, že pro specifikaci krokodýla jako živočicha je výstižnější jeho barva než jeden jeho rozměr.

5.2.2 Prostorové vztahy z hlediska ontogenetického

Kognitivní přístup k jazyku v sobě zahrnuje i hledisko diachronní, neboť boří opozici synchronie a diachronie, jak již bylo řečeno v 1. kapitole, a současně vybízí k uplatnění ontogenetických hledisek. Zohlednění ontogenetického aspektu je přínosem v oblasti výzkumu utváření slovního významu,²⁴ v případě naší studie významů výrazů pro prostorové vztahy, ale i při studiu vyšších jazykových rovin, zejména při tvorbě textů. Na nativních či popisných textech je možné sledovat, jak se dítě vypořádává s vyjadřováním prostorových vztahů a do jaké míry má potřebu sdílet prostorovou orientaci s adresátem textu.

Ontogenetické hledisko jsme se snažili, i když pouze v omezeném rozsahu, zohlednit ve vlastním výzkumu, srov. níže. Inspiraci nabízejí zejména proslulé práce švýcarského psychologa J. Piageta (1966), jehož odkaz v podobě popisu stadiálního vývoje dětské psychiky je stále živý. Stadiální vývoj totiž spojil s představou o postupném vyčleňování poznávacího subjektu z přímé závislosti na blízkém okolí, srov. Cassirerovo pojetí prostorových vztahů v předchozí části 5.2.1.²⁵

²⁴ Srov. zjištění Bartmińského (Bartmiński – Panasiuk, 2001) o jiných typických vlastnostech spojovaných s různými pojmy u mladší a starší generace.

²⁵ Piaget popsal čtyři stadia (1. senzomotorické: 0–2 roky, 2. předoperační: 2–7 let, 3. konkrétních operací: 7–12 let, 4. formálních operací: 12 a více), která se vyznačují postupně se zvyšující mírou odhlížení od poznávacího subjektu jako centra probíhajícího děje a událostí.

Piagetovy studie byly odrazovým můstkem českým psychologkám A. Šebkové a E. Vyskočilové (1997), které se v rámci výuky prvouky zabývaly chápáním prostorových vztahů u dětí mladšího školního věku. Upozornily na problémy, se kterými se děti v tomto věkovém období setkávají. Pozorování přivedla autorky ke zjištění, že některé děti chápou prostorové vztahy jako neměnné vlastnosti, které jsou nezávislé na postavení mluvčího. Autorky vysledovaly, že v předškolním období nedokáží děti pochopit existenci okolních objektů jako trvalých, na existenci jich samotných nezávislých, a nejsou schopny se odpoutat od jediné perspektivy, na kterou jsou zvyklé. Nejsou tedy s to zaujmout stanovisko druhého. V mladším školním věku se chápání prostorových vztahů postupně zdokonaluje. Na základě výzkumné sondy, kterou jsme realizovali s dětmi 4. a 6. ročníku základní školy (srov. 5.2.4.3), tedy převážně s desetiletými a dvanáctiletými dětmi, jsme zjistili, že nejsou ojedinělé situace, v nichž pochopení složitějších prostorových vztahů „já – prostor“ není zcela ustálené ještě na přelomu mladšího a staršího školního věku.

5.2.3 Problematika vyjadřování rozměrů úhlem pohledu J. Linde-Usiekniewicz

Významné místo mezi publikacemi zabývajícími se prostorovými vztahy, a to nejen v polském prostředí, představuje monografie J. Linde-Usiekniewicz (2000), která se zabývá významem a užitím polských výrazů označujících rozměry. Autorčina práce vychází z bohatého materiálového zázemí. Za základ zvolila polský korpus textů, dále využívá příkladů, které zaznívaly v odborných diskusích (srov. mezinárodní projekt srovnávací sémantiky, o němž jsme se zmínili v úvodu k naší práci), a okrajově používá i materiál, jenž byl získán cestou dotazování rodilých mluvčích.

Autorka nejprve sestavila množinu adjektiv vyjadřujících fyzikální vlastnosti objektů označených jako adjektiva míry, která vypovídají o „výšce“, „délce“, „hloubce“, „šířce“, „tloušťce“ a „váze“ fyzikálních objektů. Ukázalo se, že nelze porovnávat hodnoty vyjádřené adjektivy míry (u nichž jde o hodnotu relativní vztahující se k ideální, očekávané vlastnosti objektu) se skutečným fyzikálním charakterem vlastností popisovaných objektů na základě téhož kritéria. Ukazuje se např., že komparativ rozměrových adjektiv nevypovídá o pravdivostní hodnotě pozitivu. Tuto situaci ilustruje příklad: *Guláš je teplejší než pivo*. Z hlediska posouzení skutečných fyzikálních

veličin je tato výpověď pravdivá, protože reálná teplota guláše je větší než teplota piva. Ve stejné situaci však můžeme říci: *Pivo je teplé, zatímco guláš je studený*. Nyní se totiž nevyjadřujeme o reálné fyzikální veličině, ale vycházíme z očekávané, popřípadě žádoucí nebo obvyklé teploty, která má v případě piva jinou hodnotu než v případě guláše. Je třeba ještě dodat, že tato očekávaná hodnota nemusí být u každého z nás spojována se stejnou reálnou veličinou. Odráží se v ní vliv kulturní tradice, ale i individuální zkušenosti subjektu.

Shrneme-li tyto poznatky, dospějeme k závěru, že jsou pro nás klíčovým pojmem (pokud se zabýváme sémantikou rozměrových adjektiv) **vztahy**: vzájemný vztah rozměrů téhož objektu, vztah rozměrů k určitým tradičním představám o objektech a vztah uživatelů jazyka k objektům a jejich rozměrům. Tato vztahovost je jazyku vlastní, jako dospělí uživatelé jazyka ji zohledňujeme zcela automaticky, aniž bychom vynakládali nějaké zvláštní intelektuální úsilí.

Podstatným krokem pro určování rozměrů je jejich vymezení z hlediska umístění předmětu v prostoru. Protože máme na mysli trojdimenzionální prostor, je třeba určit polohu rozměrových os. Pak teprve můžeme rozhodnout, kdy je něco velké, nebo malé (nebo ani jedno).

Prostorová orientace je provázána s distinktivními sémantickými znaky, které jsou společné pro všechny související výrazy (např. *vysoký, nízký, výška*), pro něž je určující též směr nebo táž osa (v uvedeném příkladě vertikální).

J. Linde-Usiekniewicz představuje ve své práci konkrétní aplikace těchto teoretických východisek na jazykový materiál, tedy na rozměrová určení. Systematicky a podrobně popisuje následující lexikální hnízda: *hluboký, vysoký, dlouhý, široký a tlustý*.

I když strukturální metody jsou hlavními nástroji výzkumu J. Linde-Usiekniewicz, neobešla se bez výkladů prostorových konceptuálních schémat. Prostorová schémata lze z hlediska naší percepce světa a orientace v něm považovat za centrální. Jak jsme již uvedli, bývají spjata s prožitkem tělesnosti a vytvářejí pevnou základnu pro další konceptuální schémata. M. Johnson (1987), srov. podrobněji v oddíle 2.4, představuje schémata: „nádob“, „spojení“, „celek – část“ aj. Johnsonova konceptuální schémata reflektuje řada představitelů kognitivní lingvistiky. Nyní alespoň na jednom příkladu ukážeme, jak lze těchto schémat využít při explikaci významu polských výrazů pro prostorové vztahy. Postup přiblížíme prostřednictvím konkrétního příkladu polského adjektiva *głęboki* (hluboký). Toto adjektivum je základovým slovem, z něž jsou odvozena

adverbia i substantiva stejného lexikálního významu; všechna patří do hnízda (terminologie je užita podle autorky) „hluboký“. Výklady jsou založeny na čtyřech různých představách *hloubky*, které odpovídají čtyřem typům situací, v nichž můžeme v polštině použít adjektiva *hluboký*. Tyto situace vysvětluje J. Linde-Usiekiewicz prostřednictvím představy nádoby/substance (v autorčině terminologii „gospodarz“), do které může být něco vloženo, a představy předmětu/substance (v práci „intruz“), které mohou být do nádoby/substance vloženy. Na vztazích mezi nádobou/substancí a vloženým předmětem jsou založeny čtyři typy významu rozměrového adjektiva *hluboký*. První význam vychází z představy nádoby, která má velký vertikální rozměr (větší než obvyklý průměr) – *hluboká studna*, nebo z představy nádoby (ohrazeného prostoru), která má velký horizontální rozměr – *hluboký tunel*. Druhý význam je založen na představě substance, do níž může být něco vloženo – *hluboký sníh*. Třetí význam je založen na rozměru předmětu, který proniká do substance – *hluboké kořeny*. Čtvrtý význam se spojuje s představou velkého rozměru, který odděluje předmět od povrchu – *hluboká ložiska uhlí*.

Obdobně lze pracovat i s dalšími sémantickými okruhy. Pro jednotky, které jsou obsaženy v hnízdě *vyšoký*, je diferenční rys založený na vertikální ose. Důležité je směřování odzdoila nahoru. Předmět, který je vysoký, musí být nějak směřován vzhůru (např. *záclony nejsou vysoké*, ani *lampy visící ze stropu*). Totéž se vztahuje i na význam vzdálenosti (např. *vyšoký strop*).

Pro hnízdo *dlouhý* je nejvýznamnější zjištění, že délka je komplexnější než jiné rozměry objektu. Je viditelně nejdelší (*dlouhá hůl*, *dlouhá budova*), anebo je na posuzovaném předmětu nějak nápadná, např. z hlediska asymetrie jednotlivých částí předmětů (*krátký kartáč s dlouhým drždlem*).

Pro hnízdo *široký* je relevantní velikost rozměru, který je obvykle směřován v rovině horizontální, a to pravolevé, zatímco u hnízda *tlustý* jde o posouzení objemu předmětu.

I když autorka zpracovává materiál metodou komponenciální analýzy, neboť jedním z jejích cílů je dokázat, že i strukturními metodami lze dospět k adekvátnímu popisu významu rozměrů, v některých analýzách je patrna kulturně-kognitivní orientace (srov. Johnsonova konceptuální schémata).

5.2.4 Co se dovídáme o rozměrech na podkladě českého jazykového materiálu

5.2.4.1 Východiska a metody

Realizovali jsme dvě výzkumné sondy, kterými chceme přispět k popisu konkrétních fragmentů obrazu světa českých mluvčích; zaměřili jsme se na sémantické rysy vybraných primárně rozměrových adjektiv: základních adjektiv vyjadřujících rozměry lidského těla a prostorových adjektiv *hluboký* a *mělký*.²⁶ Těmito výzkumnými sondami jsme chtěli přispět k popisu sémantických rysů vybraných primárně rozměrových adjektiv. Zejména jsme sledovali, jaké konotace u současných rodilých českých mluvčích tyto adjektivní výrazy vytvářejí a v jakých kontextech (ve smyslu bezprostředního jazykového okolí i aktuální situace) jsou nejčastěji používány.

Již v přípravných fázích výzkumu jsme si uvědomili, že stěží budeme s to postihnout vyčerpávající charakteristiky těchto výrazů, které by nám umožnily formulovat jednoznačné obecně platné závěry vypovídající o konceptualizacích těchto adjektiv v naší mysli. I když některé zahraniční práce (např.: Bierwisch – Lang, 1989; Grzegorzczkova, 2001b; Rachilina, 1995; Talmy, 1983) již přinášejí komplexnější pohled na tuto problematiku, jejich výsledky jsou v českém prostředí aplikovatelné jen omezeně, neboť jsou zpracovány na základě odlišného jazykového pozadí mluvčích.²⁷ My se snažíme o odhalení **hlavních tendencí** při utváření jednoho fragmentu českého jazykového obrazu, a to vybraných prostorových vztahů. Odpovědi respondentů jsme konfrontovali s českými slovníky a okrajově jsme přihlíželi k textům z Českého národního korpusu.

Snažili jsme se stanovit klasifikační kritéria pro konstituování podstatných sémantických rysů jevů označovaných rozměrovými adjektivy. Některá naše kritéria nebyla exaktní, někdy jsme postupovali intuitivně, protože kognitivní metody připouštějí často různou interpretaci. Např. spojení *mělké jezero* v nás může vyvolat jednak představu nehluboké vodní nádrže (přirozené nebo umělé), tedy prostoru, jehož vertikální rozměr je

²⁶ Srov. podrobnější popis výzkumů v pracích Šlédrové (2000a, b).

²⁷ Toto omezení konvenuje s tezí jazykové relativity (srov. Sapir, 1985; Whorf, 1956), která je jedním z podstatných témat zkoumání jazykového obrazu světa a vůči níž se vymezují i současné kognitivní studie (viz zde 2.1).

malý, jednak představu nehluboké vody, jejíž vzdálenost od hladiny ke dnu je malá, přičemž vlastní prostor, v němž se nachází, tedy jezero, již mělké být nemusí. V prvním případě je tedy relevantním sémantickým rysem vertikální rozměr ohraničujícího prostoru, v němž se voda nachází, v případě druhém vertikální rozměr sloupce vody, tedy vzdálenost mezi hladinou a dnem (srov. koncepty „hloubky“ u J. Linde-Usiekniewicz v předchozím oddíle 5.2.3).

Hlavní restriktce vyplývají ze samé podstaty významu každého lexikálního výrazu, tedy i rozměrových adjektiv, neboť na jeho tvorbě se podílí více činitelů. Podle Hladké (1995) je tato skutečnost příčinou neostrých hranic tříd jevů spojovaných s těmiž výrazy (lexikálními jednotkami, slovy). Hladká v souvislosti s těmito neostrými hranicemi mluví o významové „vágnosti“ slov (nevztahuje se pouze na odborné názvy), která znemožňuje jejich jednoznačné spojování s identickými mentálními reprezentacemi u všech mluvčích téhož rodného jazyka. Opět se pokusíme tuto situaci ilustrovat příkladem. U dítěte, zejména pokud neumí plavat, bude *hluboký bazén* spojován s jinou konkrétní výškou sloupce vody než u dospělého. Tento příklad jsme vytvořili tzv. postupem od slov k věcem. Stejně nepevné jsou hranice i tehdy, budeme-li postupovat opačně, tzv. od věcí ke slovům. V situaci, kdy chceme skočit šipku do bazénu, pro nás může být bazén „mělký“, zatímco v případě, když jej chceme přejít, aniž bychom si namočili plavky, je stejný bazén se stejným množstvím vody pro nás již „hluboký“. Uvedené příklady ilustrují, jak též jazykový výraz u různých mluvčích nebo v různých situacích může vést k různým mentálním reprezentacím, jak tedy, slovy Hladké, jeho význam je vágní. Stejně tak tyto příklady upozorňují na nutnost odlišovat hodnotu vyjádřenou adjektivy míry, která jsou relativní, od skutečných fyzikálních vlastností popisovaných objektů.

Důležitým krokem naší práce byla volba výzkumných metod. Jak jsme již uvedli v souvislosti s charakteristikou zkoumaného jazykového materiálu, rozhodli jsme se využít metodu dotazníku, i když tato metoda má řadu odpůrců. Např. podle J. Peregrina nemůžeme dospět k validním závěrům ohledně vymezení významu výrazů, pokud budeme testovat, jak jednotliví rodilí mluvčí rozumějí uvedeným výrazům: „...ve skutečnosti je vysvětlení toho, co dělá s přijímanými slovy lidský mozek, svou složitostí zatím zcela nad možností naší vědy; a introspektivní popis toho, co s nimi dělá lidská mysl, je nedosažitelný díky tomu, že k jasněmu zachycení hlubin naší mysli nám prostě chybí výrazové prostředky“ (Peregrin,

1999, s. 45). S touto formulací souhlasíme pouze v případě, že ji vztáhneme na introspektivní metodu jako izolovaný nástroj poznání naší mysli. Výklad či popis lexikálního významu rodilými mluvčími, i když je limitován jejich omezenými vyjadřovacími možnostmi, je vytvářen hlavně na základě zkušenosti s užitím slov v komunikaci. Komunikační praxe zahrnuje zobecnění zkušenosti jazykového společenství, tudíž nutně musí být průnikem individuálního a společenského. Proto si myslíme, že vhodně konstruované dotazníky mohou být jednou z cest vedoucích k odhalování sémantických rysů jazykových výrazů.

5.2.4.2 Adjektiva vyjadřující rozměry lidského těla

Adjektiva jsme excerpovali z Hallerova Českého slovníku věcného a synonymického (1969–1986). Haller stanovil pět základních adjektiv, která používají čeští mluvčí při pojmenovávání rozměrů lidského těla.

Velký (varianta veliký)

Vyjadřuje „celkový rozměr lidského těla“, také pouze „rozměr vertikální“ (obdobně jako adjektivum *vyšoký*).

Vyšoký

Vyjadřuje „vertikální rozměr lidského těla“.

Malý

Vyjadřuje „celkový rozměr lidského těla“, také pouze „rozměr vertikální“.

Thlustý

Vyjadřuje „rozměr vzhledem k průměru v rovině horizontální – velký průměr“.

Hubený

Vyjadřuje „rozměr vzhledem k průměru v rovině horizontální – malý průměr“.

Od doby vzniku Hallerova slovníku nás již dělí několik desítek let, během nichž došlo k významovým posunům některých výrazů, na které upozorníme níže.²⁸

²⁸ Hallerův slovník považujeme z hlediska našeho cíle za vhodnější pramen než modernější výkladové slovníky, protože ke slovním významům nepřistupuje z hlediska strukturního, ale chápe je širě; je onomaziologický a pojmový. Zohledňuje lidské prožívání a emocionalitu, je, řečeno kognitivisticky, bližší jazykově-kulturním obrazům věcí.

Jakmile jsme sestavili seznam adjektiv, přistoupili jsme ke klíčové fázi této výzkumné sondy. Po všech respondentech jsme požadovali, aby co nejstručněji písemně vyjádřili, jak rozumí pěti spojení: **velký člověk, vysoký člověk, malý člověk, tlustý člověk, hubený člověk.**²⁹

Empirická sonda ukázala, že původní rozměrový význam nejčastěji opouští adjektivum *velký*, a to nejen ve vztahu k člověku. Ve svém původním významu toto adjektivum často splývá s adjektivem *vysoký*, zatímco v rovině metaforické se pojetí velikosti od rozměru lidského těla posouvá směrem k **hodnocení psychického potenciálu osobnosti** nositele této vlastnosti. Podstatou této metaforičnosti je podobnost, která se zakládá na vztahu psychických a fyzických vlastností, k jejichž přirovnávání dochází (srov. Chrz, 1996b). Velikost, která může být nazírána globálně, ustupuje usouvzažnění pouze s vertikálním rozměrem (*vysoký*) a je motivací pro jednu z velice frekventovaných orientačních metafor, která je založena na vnímání vertikality jako kvantit, která se „přelévá“ v kvalitu. Je zajímavé, že tento typ metafory je častější v případě „velké“ kvantit, vyjadřované adjektivem *velký* (často se jím vyjadřujeme i o produktech lidského úsilí: *velké myšlenky, velké dílo*) než v případě „malé“ kvantit, vyjadřované adjektivem *malý* (o myšlenkách neříkáme, že jsou *malé*). V případech metaforického vyjadřování neplatí taková symetrie mezi adjektivy *velký* a *malý* jako v základním rozměrovém vztahu.

Výraznou tendencí byla snaha většiny osob účastnících se výzkumu o přesnější **numerické vyjádření většiny rozměrů**, o explicitní vyjádření převýšení průměru. To se vztahuje nejčastěji na vertikální rozměr lidského těla, někdy i na rozměr průměru v rovině horizontální: *vysoký člověk měří více než 190 cm; malý člověk měří méně než 150 cm; tlustý člověk má v pase více než 90 cm.*

Tím se současně dostáváme k dalšímu významnému rysu, kterým je tendence **usouvzažňovat rozměr s některou konkrétní částí těla**. Nejnapadnější je tato snaha v případě adjektiva *tlustý*, viz poslední příklad, a následně opozita *hubený*. Z našich výzkumů vyplynulo, že my Češi, pokud se nejedná o odbornou diskusi, spojujeme představu „tloušťky“ s obvodem pasu, sledujeme, *kdo má kolik přes břicho*, zda mužům neroste *pivní bři-*

²⁹ Respondenti byli rozděleni do tří skupin, které se lišily věkem a dosaženým vzděláním. V první skupině byli žáci základní školy ve věku 15 let, v druhé skupině studenti filozofické fakulty ve věku 20 let a třetí skupinu tvořily učitelky základní školy ve věku 25–50 let.

cho aj. V dotaznících se objevovaly např. následující odpovědi: *tlustý člověk má velké břicho, tučné nohy a malé prstíky; hubený člověk nemá svaly a břicho.*

Nepřehlédnutelnou tendencí byla snaha respondentů vysvětlovat jeden rozměr **vztahem k jinému rozměru/jiným rozměrům**: *tlustý člověk je spíš širší než vysoký, malý člověk může být i tlustý i štíhlý*. Při výkladu adjektiv *tlustý* a *hubený* jsme opakovaně zaznamenali, že je respondenti častěji vztahují k „hmotnosti“ (neodborně „váze“), že se odklánějí od jejich vymezování z hlediska prostorové dimenze: *tlustý člověk má nejméně 120 kg, hubený člověk nemá problémy s váhou, hubený člověk nemá příliš mnoho kilogramů, hubený člověk má nižší tělesnou hmotnost, než je průměr.*

U adjektiv *hubený* a *tlustý* došlo ve vztahu k lidskému tělu k nápadným **proměnám významu**. Na významový posun, k němuž došlo u adjektiva *hubený*, upozornila R. Blatná (1998). Na základě dat shromážděných v Českém národním korpusu dospěla k závěru, že adjektivum *hubený*, pokud se vztahuje k rozměru člověka, bývá postupně nahrazováno adjektivem *štíhlý*. (V naší sondě respondenti většinou adjektivu *hubený* přiřítali větší stupeň *štíhlosti*). Adjektivum *tlustý*, je-li spojováno s rozměrem člověka, je pokládáno za hanlivé snad ještě víc než v době vzniku Hallerova slovníku; dnes používáme adjektivum *plnoštíhlý* (např. *móda pro plnoštíhlé*), v lékařské terminologii se prosazuje adjektivum *obézní* (*obézní jedinci jsou vystaveni většímu riziku civilizačních chorob*). I naše výzkumná sonda potvrdila, že dnešní Češi nespojují ideál krásy lidského těla s „hubeností“, ale se „štíhlostí“. Za hubeného člověka bývá považován často člověk nemocný, srov. odpovědi: *hubený člověk je vychrtlý, možná trpí anorexií*, srov. i frazémy: *je jak z kozy duch, je samá ruka samá noha, je kost a kůže*. Snad ještě více překračuje měřítko krásy člověk „tlustý“. Někteří respondenti uvádějí, že i „tloušťka“ může být způsobena nějakými zdravotními problémy: *tlustý člověk může trpět poruchou endokrinního systému*; často je však „tloušťka“ spojována s lidskou neukázněností či slabostí: *tlustý člověk ji nestřídmě*. Toto pojetí dokládají i české frazémy, srov.: *na co přijde, to sní; splácá páté přes deváté*. Obecně „tlusté“ lidi tolerujeme méně než „hubené“: *tlustý člověk je špekátý, nemotorný, má na sobě velké zásoby tuků*.

Do několika odpovědí se promítly i poznatky psychologické typologie, která je založena odhalování souvislostí mezi tělesnými a psychickými vlastnostmi.³⁰ Tyto souvislosti, i když původně byly odhaleny v rámci

³⁰ Jednou z nejznámějších typologií je Kretschmerova konstituční typologie, která popisuje souvislosti mezi určitým typem stavby těla a typem charakteru, podrobněji o problematice pojednává psychologie osobnosti, srov. např. Nakonečný (1995).

psychologických výzkumů, v našem jazyce již dávno zcela zdomácněly. O této skutečnosti vypovídají např. odpovědi: *tlustý člověk je veselý, dobrotivý; má obalenou nervovou soustavu, proto nebývá labilní a nervózní.*

Posledním výrazným rysem, který se u odpovědí opakoval, je zahrnutí **pozice pozorovatele a pozorovaného**, stejně jako některých dalších **vlastností pozorovatele a pozorovaného**, které jsou relevantní z hlediska rozměrů lidského těla a odpovídají tomu, co je obvyklé v daném společenství. Srov. odpovědi: *vysoký je takový člověk, kterému vidíme do očí jen tehdy, když se zakloníme; žena je malá, pokud měří do 155 cm; muž je malý, pokud měří do 165 cm; dospělý člověk je malý, když měří do 150 cm...*atd.

Konečně musíme ještě zmínit, že se uvedené kategorie často prolínají, např. v jedné odpovědi je zastoupeno jak numerické vyjádření rozměru, tak vlastnosti pozorovatele nebo pozorovaného, nebo numerické vyjádření rozměru a vztažení k některé konkrétní části těla apod.

5.2.4.3 Sémantika adjektiv hluboký a mělký

Další výzkumnou sondu jsme realizovali s desetiletými a dvanáctiletými dětmi a studenty filosofické fakulty. Všichni měli napsat, jak by malému dítěti vysvětlili významy slov *hluboký* a *mělký*.³⁴

5.2.4.3.1 Analýza dětských odpovědí

- Významným a velmi frekventovaným společným rysem byla snaha spojit tato adjektiva s **prostorem naplněným vodou**, často docházelo k **vyjádření vzdálenosti mezi hladinou a dnem**, nebo s **množstvím vody vůbec**. Těmito odpověďmi se děti velice přiblížily slovníkovému výkladu (srov. SSČ). Výklady byly založeny na vysvětlení významu adjektiva *hluboký*, adjektivum *mělký* bylo většinou vysvětlováno jako antonymum, tedy negací rysu „hloubky“.
- Prostor naplněný vodou byl nejčastěji bazén, rybník, studna, jezero, řeka, moře, oceán. Ukazuje se, že pro děti je často významnější množství vody samotné než vymezení vlastního prostoru. Tyto prostory mohou být někdy i mělké, což si většinou děti uvědomují, a tak uvádějí, že

³⁴ Adresáta – malé dítě – jsme akcentovali hlavně proto, abychom děti upozornili, že v případě výkladu slovního významu nemohou vycházet pouze ze své zkušenosti s užitím výrazu.

v případě *hlubokého rybníku, bazénu... je vzdálenost velká, neobratně dlouhá* nebo že se jedná o *velké rozhraní mezi dnem a hladinou*.

- Dosti často se do vymezení „hloubky“ promítají nejranější **osobní zážitky** s prostorem vyplněným vodou a děti zaznamenávají údaje o „výšce“, popř. „hloubce“ vody vzhledem k jejich tělu a zachycují zkušenosti s výukou plavání, často pro ně hloubka představuje něco nebezpečného: *nedosáhnu nohama; nedosáhnu nohama, aniž bych vykukoval z hladiny; nestačíš tam; nedosáhneš dolů; voda je nad hlavu; můžeš se v ní utopit; zavře se hladina...*
- V menší míře spojují děti adjektiva s **prostorem, který není naplněn vodou**. Nejčastěji to je příkop, díra, propast, jáma, srov. *je to jáma, do které spadla Šebestová*. Do jejich výkladů se promítají silné komické ale i hrůzostrašné zážitky, které si pevně zafixovaly na základě četby dětské literatury, televizních pořadů, divadelních představení apod., a tak se ve výkladech setkáváme např. i s *pastmi na mamuly*.
- Děti považují za „hluboké“ (1) to, *co je hluboko pod námi, co sahá dolů*, což někdy nenáležitě označují jako *nízké*, anebo (2) (tj. v případě, že jsme uvnitř prostoru blíže dnu) to, *co je hodně nad námi*, je to podle nich *hodně vysoko nad dnem, je to nad hlavou*. Zaměřují tedy umístění vlastního těla a pozorovaného předmětu – to, co je „vysoko“, označují jako „hluboké“. Všechny děti se přiklonily k jednomu nebo druhému výkladu; že se jedná o **relativní rozměr**, který závisí na tom, kde se nacházíme, nedokáží ještě vyjádřit.
- „Hluboké“ bývají některé předměty: hrnek, talíř, nádoba, mísa, neobratně je pojmenovávají jako *hluboké věci*. Tyto předměty současně mohou být i „mělké“, a tak jsou uváděny při vysvětlování obou adjektiv. Nejtypičtějším je talíř, který může být jak „hluboký“, tak „mělký“. *Do hlubokého talíře se většinou dává polévka, do mělkého zbývající jídlo, např. kuře.*
- **Přítomnost fiktivního adresáta** ve výkladech významu je dalším významným rysem. Instrukce o předpokládaném adresátovi výpovědi, kterou jsme považovali pouze za orientační, byla pro děti klíčová. Děti důsledně provádějí **vztažení výkladu k předpokládaným zkušenostem adresáta**, což odpovídá poznatkům vývojové psychologie. Děti nedokáží provést zobecnění, že „hloubka“ je spjata s vertikálním rozměrem, který je orientován směrem dolů od pozorovatele, anebo je spjata s velikostí rozměru prostoru či vzdálenosti předmětu v rovině horizontální.
- Pouze u jednoho dítěte došlo ke spojení adjektiva s předmětem, jehož hloubka se posuzuje **v rovině horizontální**, nikoli vertikální (jako je tomu v případě bazénu a dalších již uvedených příkladů), a sice ke spojení *hluboký šuplík*.

- Opakovaně dochází k vysvětlení „hloubky“ **prostřednictvím jiného rozměru**: používají (vhodně i nevhodně) adjektiva/příslovce: *nízký* (*nízko*), *vysoký* (*vysoko*), *hodně dolů* (*dole*), *dlouhý*.
- S přenášením významu děti (až na jeden případ) nepracovaly, **metaforické užití**, které je v češtině velmi časté, se u nich nevyskytovalo. Výjimkou byl pouze jeden případ, který byl uveden jako doplnění základního vertikálního rozměru: „*Hluboký a mělký se používá ve výrazu pohledu očí.*“ V dětských odpovědích se rovněž neobjevovala ani přenášení významu typu: „mající velkou intenzitu“, „naprostý“, „úplný“ (viz SSČ – srov. níže).

5.2.4.3.2 Analýza studentských odpovědí

- Všichni studenti vyšli z vědomí, že obě adjektiva jsou **vícevýznamová** a snažili se o vyčerpávající zachycení významů. Většinou začali tím, který považovali za **základní**, a končili významem **přeneseným**, případně uváděli **frazeologické výrazy**.
- Za základní (podobně jako děti) uvádějí v případě adjektiva *hluboký* **velkou vzdálenost dna a hladiny, popř. povrchu**, časté je rovněž vztahování **k prostoru vyplněnému vodou** nebo **k vodě** vůbec.
- „Hlubokými“ jsou **duté předměty**, které jsou **vysoké** (např. hrnec), antonymem jsou pak předměty, které jsou **nízké**, ty jsou „mělké“.
- „Hluboké“ jsou také **trojrozměrné předměty**, které mají velký **horizontální rozměr ve směru předozadním** (např. zásuvka), předměty s malým rozměrem v tomto směru jsou „mělké“.
- Objevuje se význam, který děti zcela opomněly: **mající velký počet kmitů** (např. tón nebo hlas).
- Všichni studenti uvádějí **přenesené významy**: *propracovaný*, *obsažnější*, *upřímnější*, *zevrubný* apod. V přeneseném významu se adjektivum *hluboký/á* vyskytuje nejčastěji ve spojení se substantivy: *pohled*, *tma*, *myšlenka*, *duše* apod.
- Z frazeologie bývá uvedeno spojení *mít hluboko do kapsy*, s významem „mít málo peněz“, jedna studentka upozorňuje na souvislost s prostorem (*kapsa je tak hluboká, že nelze dosáhnout na dno*).
- Studenti upozorňují na významový vztah „hluboký“ a „tmavý“, „temný“, tedy na **souvislost prostoru s barvou**.
- Pokud vzdálenost povrchu a dna není známa, když nevíme, zda předmět či prostor je „hluboký“ nebo „mělký“, uijeme adjektiva *hluboký*, např. v otázce: *Jak je ta řeka hluboká?*
- Adjektivum *mělký* bývá vymezeno jako antonymum k *hluboký*.

5.2.4.3.3 Významy adjektiv *hluboký* a *mělký* v českých slovnících

• J. Jungmann: Slovník česko-německý (1835–1839/1989–1990)

hluboký: „ne mělký, na důl rozsáhlý“ (*hluboká voda, moře, noc, les, propast*); „velikost stupně, kterého věc došla“ (*hluboký sen, hluboké mlčení, spaní*); „vzhled barvy, temný“ (*soumrak, tóny, věk*); *hluboká mysl* („myšlení probíhá v hloubi“); „skryté“ (*hluboké tajemství*);

mělký: „nehluboký, plytký“ (*mělká řeka, mísa, myšlenka, rozum*)

• Příruční slovník jazyka českého (1935–1957)

hluboký: „daleko pod povrch sahající, daleko dolů sahající“ (*moře, studna, rána, doušek, oči, tón, orba*); „do velké délky se prostírající, rozsáhlý“ (*les, park, obloha, rokle*); „mající velkou míru něčeho“ (*spánek, pokora, dojem, ticho, tma, modř, bolest*); „těžko pochopitelný, důmyslný“ (*tajemství, pravda*);

mělký: „málo sahající směrem dolů nebo dovnitř, mající malý rozměr směrem dolů nebo dovnitř, opak hluboký“ (*řeka, úval, hrob, lod*); „nízký“ (*lesík*); „povrchní, nedůkladný, jalový, plochý“ (*člověk, láska, zájem*)

• Slovník spisovného jazyka českého (1957–1971)

hluboký: „mající velkou hloubku, jdoucí do velké hloubky nebo dálky“ (*propast, řeka, jáma, rána*); „mající do hloubky určitý, daný rozměr“ (*studna hluboká 7 metrů*); o jevech: „vyskytující se ve velké míře“ (*stín, tma, noc, modř, dojem, smutek*); „nízko znějící“ (*hlas*); frazémy: *sáhnout / mít hluboko do kapsy*; **mělký**: „mající malou hloubku, jdoucí do malé hloubky nebo dálky“ (*potok, údolí*); „povrchní, plytký“ (*člověk, hovor, vědomosti*)

• Slovník spisovné češtiny (1994)

hluboký: „mající velkou hloubku“ (*studna, řeka, kočárek, výstřih, les, skříň*); „mající do hloubky určitý rozměr“ (*studna hluboká pět metrů*); „mající velkou intenzitu, naprostý, úplný“ (*tma, úcta, ticho*); „znějící v nižší poloze“ (*tón, hlas*); frazémy: *sáhnout hluboko do kapsy; má hluboko do kapsy*; **mělký**: „mající malou hloubku, jdoucí do malé hloubky“ (*potok, orba*)

• K. Pala – J. Všianský: Slovník českých synonym (1994)

synonyma adjektiva **hluboký**: *vyhloubený, prohloubený; opravdový, naprostý (smutek, tma); vroucí (cít)*; *nízký (tón)*

synonyma adjektiva **mělký**: *plytký, povrchní*

Na doplnění uvádíme, v jakých kolokacích ve vztahu k člověku se vyskytuje adjektivum *hluboký* v Hallerově slovníku (Haller, 1974, oddíl B – Člověk).

Adjektivum je spojováno (1) s očima, *hluboké oči* jsou „výrazné“ a „výmluvné“. Haller upozorňuje na souvislost hloubky s barvou očí, neboť *hluboké* jsou oči modré a černé, které jsou jako hlubina, tůň či moře; (2) s hlasem a tónem, *hluboký tón* je „nízký, basový, bručavý, mumlavý, temný, dutý, jakoby z hrobu“.

Porovnáme-li jednotlivé definice ve výkladových slovnících, zjistíme, že se zcela shodují ve vymezení základního významu adjektiva *hluboký*. Jde o rozměr, který se hodnotí ve vertikálním směru, srov. opakující se kolokace *hluboká voda, propast, moře, studna, jáma*. Nejčastější a nejzřetelnější je spojování hloubky se směřováním od povrchu dolů. Vymezení hloubky jako velké vzdálenosti od výchozího bodu, která může být orientována i horizontálně, je vyjádřeno méně explicitně. Z citovaných slovníků význam uvádějí jen dva: „do velké délky se prostírající, rozsáhlý“ (PSJČ), „jdoucí do velké hloubky nebo dálky“ (SSJČ). SSČ tento význam samostatně nevysvětluje, lze jej vyvodit pouze z kolokací – *hluboký les, hluboká skříň*. Ve všech slovnících je uveden význam „mající velkou míru / intenzitu“, zatímco význam „nízko znějící“ není uveden v PSJČ a v Jungmannově slovníku má nejbližší k významu, který vystihuje adjektivum „temný“, srov. *temný hlas*. V Jungmannově slovníku a PSJČ je samostatně uveden význam „důmyslný“. V ostatních slovnících je tento význam zahrnut do definice „mající velkou míru / intenzitu“. V Jungmannově slovníku převládají přenesené významy, o čemž vypovídají zejména uvedené kolokace. Adjektivum *mělký* je ve všech slovnících vymezováno jako antonymum k *hluboký*. Definice jeho významu už nejsou tak podrobně strukturovány. Z hlediska diachronního je zajímavé, že výraz *plytký* jako úplné synonymum výrazu *mělký* nalezneme pouze u Jungmanna.

5.2.5 Závěrem

Naše empirické sondy ukázaly, že rodilí mluvčí, bez ohledu na věk a vzdělání, do definování významu slov promítají **dvě tendence**. Jednou je snaha o vystižení **významového jádra slova**, které by pokud možno zahrnovalo všechny jevy, které jde daným slovem pojmenovat, např. výklad vysokoškolského studenta: *Hluboký je adjektivum vyjadřující primárně prostorovou vlastnost předmětu či nějakého ohraničeného místa, určuje jeho hloubku, tj. určitou vzdálenost od povrchu ke dnu*. Druhou je potřeba uvádět co nejvýstižnější, **typické jevy**, které lze daným slovem pojmenovat. Tyto příklady jsou zvoleny na základě velmi nápadných vlastností. *Thustá je např. populární herečka Helena Růžicková, která*

má na těle velké zásoby tuku. Ukazuje se, že s přibývajícím věkem a vzděláním je posilována první tendence, která odpovídá snaze o co nejpřesnější postižení konceptuálního významu, zatímco druhá tendence, která je založena na individuálních zkušenostech, jež se promítají do různých konotací, bývá oslabována (srov. kategorizace logická a přirozená, 2.4).

Empirické výzkumy rovněž potvrdily, že pozice vlastního „já“ je v případě raných vývojových stadií tak silná, až znemožňuje odpoutání se od jediné perspektivy, která je daná aktuálním postavením lidského těla (srov. příklady 5.2.4.3.1).

Výzkum dále ukázal, že při definování lexikálního významu, i když se do něj promítají emocionální faktory a různé odlišné zkušenosti mluvčích, lze vysledovat i dotazníkovou metodou podobné sémantické rysy. Ty v případě adjektiv vyjadřujících rozměry lidského těla odpovídají vyjadřování vztahu k jinému rozměru, vztahu k celku nebo části těla, vztahu k osobnosti člověka (přenášení tělesného rozměru na duševní potenciál), vztahu k pozici pozorovatele (viz výše) a numerickému vyjádření rozměru. Testování sémantiky adjektiv *hluboký* a *mělký* potvrdilo, že variabilita odpovědí je dána hlavně různou mírou kognitivního, emocionálního a smyslového přístupu jedince ke světu. To se projevuje zejména v rozdílech mezi uváděním většinou jen jednoho základního významu u dětí, který byl odvozen pouze od subjektivních zkušeností. U dětí primární význam předchází význam metaforický, zatímco u (vzdělaných) dospělých mluvčích dochází ke strukturování více významů, včetně významů přenesených.

5.3 Významy slov *silný* a *slabý*³²

*A to je pan H. G. Wells, jednou jak vypadá mezi lidmi a po druhé jak vypadá doma; masivní hlava, silné, rozložené plece, silné a teplé dlaně; podobá se hospodáři, dělnému člověku, otci, všemu na světě. Má tenký a zamčený hlas člověka, který není řečníkem, ... oči jakoby přimhouřené a obestřené pod silným anglickým obočím. Prostý a rozumný, zdravý, silný, velmi informovaný a velmi obyčejný ve všem, co toto slovo má dobrého a vitálního.*³³

³² První verze textu vyšla pod názvem „Silný a slabý v češtině“ in Vaňková, 2001c (s. 88–95).

³³ Capek, K., Italské listy. Anglické listy. Výlet do Španěl. Obrázky z Holandska. Praha, 1958, s. 135–136. [Zvýraznění L. S. Ř.]

V předcházejícím úryvku z *Anglických listů* Karla Čapka je čtyřikrát užito adjektivum *silný*, avšak nikoli vždy v tomtéž významu (srov. např. *silné obložení* versus užití adjektiva *silný* v poslední větě) – a mohli bychom přidávat příklady užití ve významech dalších. Také adjektivum *slabý*, které bývá ve většině významů pokládáno za antonymum adjektiva *silný*, je výrazně polysémní. – V současných českých výkladových slovnících je oběma adjektivům přiřazováno obvykle deset až dvanáct různých významů, některé z nich jsou ale v dnešní češtině již na ústupu.³⁴ Slovníky se ovšem neshodují ve vymezení jednotlivých významů obou slov a kromě obvyklého řazení za sebou podle určitých kritérií neuvádějí významy do dalších vztahů. Pokusíme se tedy významy slov *silný* a *slabý* v češtině přehodnotit, utřídit a vzájemně usouvztažnit.³⁵ Po naznačení struktury významů obou adjektiv se soustředíme na způsob, jakým jsou užívána o lidech.

5.3.1 Významy a jejich struktura³⁶

5.3.1.1 *Silný*

Centrálním, základním významem (**prototypem**) adjektiva *silný* je ve struktuře jeho významů (viz přílohu, schéma č. 1, zde s. 292) význam „**mající fyzickou sílu**“ (č. 1). Také ve slovnících bývá tento význam uváděn na prv-

³⁴ Východiskem analýzy je zpracování hesel *silný* a *slabý* v následujících českých slovnících: dvě různá vydání SSC (1978; 1994), SSJČ, sv. III. (1966), PSJČ, sv. V. (1948–1951) a také Jungmannův Slovník česko-německý, sv. IV. (1990). Jako zdroj příkladového materiálu je užit rovněž korpus SYN2000.

³⁵ Pro usouvztažňování významů jsou využity podněty tzv. modifikovaného strukturalistického přístupu (modified structuralist approach), jež ve svých pracích uplatňují např. Laura A. Janda (Janda, 1986; 1993). Přístup kombinuje teorii prototypů a analýzu užívající distinktivních rysů. Modeluje určité jevy pomocí struktury vyššího řádu, jejímiž prvky jsou struktury řádu nižšího. Do centra struktury vyššího řádu staví prototyp, ostatní prvky k němu připojuje do jakési sítě na základě podobných a odlišných rysů. Jistým problémem tohoto přístupu může být obtížné, možná do jisté míry subjektivní, určování kritérií pro vymezování a spojování prvků struktury.

³⁶ Je důležité si uvědomit, že ve většině významů adjektiva *silný* a *slabý* (stejně jako řada jiných tzv. hodnotících adjektiv) nevyjadřují nějaké přesné rozměry či absolutní hodnoty (např. fyzické síly), ale hodnoty **relativní** (k relativismu viz též 1.2.1 a 2.1), vztahující se k obvyklé, typické, popř. ideální podobě – resp. podobě nebudící pozornost (srov. Linde-Usiekniewicz, 2004) – popisovaných předmětů či osob (a jde často též o hodnoty interindividuálně odlišné); srov. příklady typu *silná nit* versus *tenké (slabé) lano*; viz též 5.2.

ním místě. Užívá se obvykle o osobách (např. *ten těžký kufr unese jen silný člověk; rozrušeného opilce drželi dva silní muži*), ale může se vztahovat i k jiným živým bytostem, zejména zvířatům, která jsou lidmi užívána k práci (*kládu táhl silný kůň*), ale i některým jiným, která bývají vnímána jako silná či sílu symbolizující (*silný kanec; silný býk; laň následoval silný dvanáctník*; viz též dále 5.3.2). S významem fyzické síly se často pojí další asociace, např. fyzicky silný člověk je zdravý, má určitý typ postavy (svaly), ale je též odolný, schopný překonávat překážky, má moc, je statečný atp.; fyzická síla bývá spojována rovněž s charakteristikami jako mládí nebo velká či vysoká postava. Dokladem těchto asociací mohou být koordinační spojení popisující (fyzicky) silného člověka, v nichž se často setkáme např. s kombinacemi *velký a silný; mladý a silný; zdravý a silný*; popř. *odvážný a silný; silný a smělý; silný a statečný*.

S centrálním významem úzce souvisí význam „**mající ne-fyzickou, duševní sílu**“ (č. 2). I tento význam se týká především osob, jeho vztahování např. ke zvířatům není obvyklé. Označuje odolnost, sílu duševní, popř. morální, mravní atp. (např. ve spojení *silná osobnost* či *teď musíš být silný a vydržet to*). K rysům asociovaným s tímto významem patří energičnost, rozhodnost, autorita, pevnost (v názorech atp.), někdy až tvrdost aj.; osoba vyznačující se „duševní“ silou však nemusí nutně být silná i fyzicky. Význam je možné též různě modifikovat, obvyklé je zúžení na označení „**síly**“ jen v určité oblasti, oboru, tj. „být schopný v určitém oboru“, „dobře vykonávat určitou činnost, práci“ (ve schématu označeno 2A): *být silný v matematice; (ne)být silný v pravopise*.

Hranice mezi významy č. 1 a č. 2 samozřejmě není ostrá. Plynulý přechod mezi silou fyzickou a „duševní“ je předznamenán např. již v míšení asociací charakteristik tělesných s ne-tělesnými u významu č. 1. Některá užití adjektiva *silný* v sobě spojují významy oba, někdy nelze vyloučit u významu označujícího ne-fyzickou („duševní“) sílu i přítomnost síly fyzické,³⁷ např. u slovního spojení *silný vládce* ve významu „mocný vládce“.³⁸

Oba významy, „mající fyzickou sílu“ (č. 1) i „mající duševní sílu“ (č. 2), je možné metaforicky a metonymicky přenášet z osob i na další jevy, obvykle související s lidmi či jejich společenstvím, např. *silné zdraví*;

³⁷ Srov. asociaci síla = moc, respektive moc = uplatnění síly.

³⁸ Viz též větu J. Vrchlického *Krvavý meč v ruce silných bývá*, kterou uvádějí autoři Příručního slovníku jazyka českého (PSJČ, sv. V., 1948–1951, s. 232) jako příklad významu definovaného „mající životní, duševní, mravní a pod. sílu, moc překonávat překážky, bránit se“.

silný stát. Řada příkladů je z oblasti lidské psychiky, např. *silná vůle*; *silná nátura*; v případě emocí atp. vyjadřuje adjektivum *silný* značnou intenzitu – *čítit silné podráždění* či *rozčilení*; *mít silný pocit, že se něco stane* (viz dále význam č. 7). Zajímavým případem je spojení *silné nervy* (tj. pevné, ocelové), v němž může vedle ne-fyzické („duševní“) síly (tj. odolnosti) jít i o vztah k významu rozměrovému (3A, viz dále), neboť „nervy“ si lze představovat jako podobné provázkům, drátům atp. (srov. *nervy jako dráty* / *jako špagáty*; naopak „vůli“ či „náture“ žádné fyzické rozměry „šíře“ či „tloušťky“ nepřipisujeme). Časté je rovněž spojení adjektiva *silný* ve významu „mající fyzickou sílu“ (někdy kombinovaný s významy rozměrovými, viz dále) s částmi lidského, popř. zvířecího těla – *měl silné paže*; *pták se silnými pažaty*. „Sílu“ (ve smyslu moci či účinku, viz též významy č. 5 a č. 7) můžeme však připisovat též např. argumentaci (*silné argumenty*; *silný důvod*). Příklady obsahující spojení *silná stránka* (*zpěv není moje silná stránka*; *jaké jsou vaše silné a slabé stránky?*)³⁹ jsou blízké významu 2A – týkají se ne-fyzické síly a omezení této „síly“ či schopností na určité oblasti, a to nejen činnosti. Omezení „síly“ či „moci“ jen na určitý aspekt se objevuje také v případech jako *finančně silná skupina*.

Mezi významy slova *silný* je zřetelná oblast vztahující se k fyzickým rozměrům předmětů, popř. lidí (ve schématu větev č. 3, významy 3A, 3B, 3C).

Základní význam v této oblasti se týká jednoho rozměru – šíře, „tloušťky“ – (trojrozměrných) předmětů. Je možné ho parafrázovat jako „mající značnou šíři, tloušťku“ (ve schématu označen 3A), ve většině případů znamená „značná“ šíře šíří větší než obvyklou:⁴⁰ např. ve spojení *na stole ležela silná kniha* (tj. tlustá, mající mnoho stran; o významu „působivá kniha“ viz dále), *silná vrstva* (např. *prachu*), *silná převázaná obálka s pěti pečeti*. Jindy však nejde o šíři či „tloušťku“ „větší než obvyklou“, ale spíše o význam blízký významu „mající určitou šíři, tloušťku“ (3B), avšak bez konkrétního údaje určujícího šíři, např. *oblékla si silné pánské montérky* (ve významu „z hrubé, tlusté látky“, nikoli ve významu „široké“ či „velké“).

V dalším významu (ve schématu označen 3C) se však adjektivum *silný* může vztahovat minimálně ke dvěma rozměrům trojrozměrných těles

³⁹ U antonymního *slabý* můžeme vedle *slabá stránka* užít i podobný význam i *slabé místo*; jen s adjektivem *slabý* je možné pojit substantivum *chvilu* (*slibil to ve slabé chvíli, chvíle*) ve významu „okamžik oslabení, popř. slabosti“.

⁴⁰ Srov. zde poznámku č. 36 a tam uvedené odkazy.

(i osob), tj. *silný* jako „mající značný obvod, průměr,⁴¹ popř. objem“ (opět většinou značný ve významu „větší než obvyklý“) – např. *silný člověk*; *silné prsty* ve významu „tlustý člověk“, „tlusté prsty“.⁴² Z významů uváděných ve slovnících by sem patřily významy popisované pomocí adjektiv *objemný*, *zavalitý*, *rozložitý*, *hmotný* apod. (srov. např. PSJČ, sv. V., s. 232). Význam „mající značný objem“, tj. význam týkající se všech tří rozměrů trojrozměrného tělesa, je ale spíše teoretický. Užití adjektiva *silný* ve významu 3C se většinou vztahuje k předmětům tyčovitěho charakteru, výška (délka) předmětu přitom není rozhodující. Např. ve spojení *silný člověk* ve významu „tlustý“ není rozhodující výška dotyčné osoby – tlustý může být člověk nízkého i vysokého vzrůstu. Podobně pro označení *silný sloup* je rozhodující obvod, ne výška sloupu.⁴³ U předmětů, které mají všechny tři rozměry (přibližně) stejné, se *silný* v tomto významu obvykle neužívá (srov. např. **silná krychle*, **silná kostka*, **silná koule*, **silný balvan*).

Obecně (a značně zjednodušeně)⁴⁴ je možné uvést, že význam „mající značnou šíři“ (3A) se uplatňuje v kontextech, kdy uvažovaný (trojrozměrný) předmět má rozměr, který považujeme za „šířku“ či „tloušťku“, zatímco význam „mající značný obvod“ (3C) se vyskytuje u předmětů, u nichž v podstatě odlišujeme „výšku“ (či „délku“ – závisí na orientaci předmětu) a zbylé dva rozměry tvoří jakoby rozměr jeden („obvod“).⁴⁵

Zdá se, že v typickém případě připisujeme ve spojení s adjektivem *silný* význam „mající značnou šíři“ předmětům, které mají podobu desky – jsou spíše ploché, jeden jejich rozměr (šířka) je výrazně menší (někdy ja-

⁴¹ Průměr je však v podstatě rozměr „šíře“ jako ve významu 3A, avšak užitý o tělesech jiného tvaru.

⁴² Zajímavé by bylo srovnání s užitím adjektiva *tlustý* v odpovídajících výrazech (*tlustá kniha* x *silná kniha*; *tlustý svetr* x *silný svetr*...).

⁴³ Otázku, jaké podmínky musí předmět splňovat, abychom jej pokládali za sloup, ponecháváme stranou.

⁴⁴ Podrobné analýzy věnované vyjadřování rozměrů (zejm. v polštině) viz např. ve sbornících Vaňková, 2001c; Grzegoczkyowa – Waszakowa, 2000; 2003 a v práci Linde-Usiekniewicz, 2000 aj. (viz též zde 5.2).

⁴⁵ Odpovědět na otázku, u jakého typu předmětů uvažujeme o „šířce“ (a který z možných tří rozměrů za šířku považujeme), a u jakého spíše o „obvodu“ (a co pak považujeme za „obvod“ a co za „výšku“), je však složité. Stejně jako u řady dalších rozměrových označení (srov. např. Linde-Usiekniewicz, 2000) zde hraje roli nejen předmět sám, jeho tvar, rozměry (resp. poměr mezi nimi), ale i to, jak předmět vnímáme, např. jak je vůči nám orientován či zda má nějakou vlastní vnitřní orientaci (např. „předek“, „vršek“), které jeho rozměry pokládáme za důležité aj. (viz též zde 5.2).

koby zanedbatelný či předmět je jakoby bez tohoto rozměru) než zbylé dva (výška, délka), např. listu papíru, prknu, látce (tkanině), skleněné či jiné desce atp., ale též drobným částicím usazeným, uspořádaným do vrstev. V případech, kdy předmět sice má „šířku“, ale ta není ve srovnání s ostatními rozměry malá či zanedbatelná, adjektivum *silný* zřejmě užito nelze (srov. např. **silná skříň* ve významu „široká“, popř. „hluboká“ skříň).

Význam „mající značný obvod“ ve spojení s adjektivem *silný* uvažujeme u předmětů „tyčovitých“ (včetně lidí; viz též výše), u nichž v typickém případě dva rozměry v podstatě neodlišujeme (např. při kruhovém průřezu) nebo jejich odlišení nepokládáme za důležité. Užití adjektiva *silný* v rozměrových významech je ještě omezeno kolokačně, v některých spojeních se v češtině neužívá ani u předmětů majících „šířku“ či „obvod“, řada užití adjektiva *silný* v rozměrových významech je navíc knižní.

Konotace spojované s větším než obvyklým rozměrem mohou být kladné, např. pevnost, odolnost ve spojeních jako *silná nit*, *silný provaz*, popř. *silné plátno* (ovšem tato „síla“ či tloušťka může být v některých kontextech – je-li hodnocena jako přílišná – i nežádoucí) či zdraví ve spojení *silné vlasy*; ale též záporné (zejm. ve spojení se *silným*, tj. „tlustým“, *člověkem*).

Z významu „mající značnou šířku“ (3A) je metonymicky odvozen význam „mající určitou tloušťku, šířku“ (označen 3B), např. *plech silný 2 mm*.⁴⁶ Toto užití již neimplikuje, že jde o širší větší než obvyklou, jak tomu je u významu 3A.

Hypoteticky je možný ještě metonymicky odvozený význam „mající určitý obvod či objem“ (ve schématu by byl označen 3D a připojen k významu 3C). Doklady je však obtížné nalézt, v češtině není tato možnost příliš využita (srov. např. **prsty silné 2 cm*). Snad by o tomto významu bylo možné uvažovat u příkladů jako *rybářský vlasec silný 0,2 mm*, i když v tomto případě jde (spíše než o obvod) o průměr, tj. rozměr jeden, blízký šíři (význam 3B).⁴⁷

Další oblastí významů je užití adjektiva *silný* pro **označení počtu částí** nějakého celku (ve schématu významy č. 4: 4A, 4B).

⁴⁶ K odvozenosti tohoto významu srov. analýzu významů adjektiva *dlouhý* v práci Filippec – Čermák (1985, s. 118–119).

⁴⁷ Zapojení významů rozměrových do struktury významů *silný* i *slabý* v češtině kontrastuje např. s angličtinou, kde je pole rozděleno mezi více slov. *Silný* odpovídá *strong*, ale označování rozměrů (větev 3) je odděleno, užívá se *thick*, *fat* atp. *Slabý* odpovídá *weak*, ale pro označování rozměrů se užívá *thin*.

Silný může být užito ve významu „mající značný počet částí“, „složený ze značného počtu částí“ (4A), např. *silný ročník* (ve významu „ročník, kdy se např. narodilo mnoho dětí“). Z příkladů uváděných ve slovnících by sem spadalo např. slovní spojení *silné vojenské hlídky* (SSJČ, sv. III, s. 329) ve významu „početné“.⁴⁸

Od významu „mající značný počet částí“ (4A) je metonymicky – podobně jako 3B z 3A – odvozen význam „mající určitý počet částí“ (4B), např. *armáda silná 2000 mužů / o síle 2000 mužů*, popř. i doklad z ČNK *knihovna silná 300 svazků*. V současné češtině je však na ústupu.

Zbývající významy jsou do struktury zapojeny komplexněji a mohou se různě (částečně) prolínat nejen mezi sebou, ale i s významy popsány výše. Hranice mezi jednotlivými skupinami tedy (samozřejmě) nejsou ostré.

Ve spojeních jako *silná skladba*; *silný lék* označuje adjektivum *silný velký účinek* (ve schématu č. 5A). Působení může být fyzické i duševní (proto je větev č. 5 ve schématu připojena k významu č. 1 i č. 2). Užití ve významu „působivé umělecké dílo“ v současné češtině mizí.

Od významu „mající velký účinek“ je odvozen význam těch užití adjektiva *silný*, v nichž je **účinek** specifikován jako **negativní** (5B), např. *silné slovo* (tj. obvykle „nepřiměřené, až neslušné, hrubé“ atp.).⁴⁹

Následující význam slovníky definují obdobami formulace „**obsahující značné množství účinné látky**“ (srov. např. SSJČ, sv. III, s. 330). Setkáváme se s ním ve spojeních *silná káva*; *silné pivo*; *silná slepičí polévka* (a mohl by sem patřit i *silný lék* uvedený výše). Představa složení, obsahu určitých látek je blízká představě složení celku z množství částí (proto je význam č. 6 ve schématu propojen s č. 4). Zároveň bývá implikován i *silný účinek* (proto spojnice též s významem 5A).

Další význam (č. 7) se uplatňuje ve spojeních *silné světlo*; *silný zvuk*; *silný zápach*; *silný vítr*, ale též *silná bolest*; *silné podezření*; *silné vzrušení*; *silný kašel* aj. Označuje **velkou intenzitu** daného jevu. S intenzitou bývá opět spojen i velký účinek (proto je ve schématu naznačeno spojení s významem č. 5A). Možné by bylo vidět i vztah k významům prostorovým (označeným č. 3), založený na představě intenzity jako určitého rozměru (o me-

⁴⁸ *Silné vojenské hlídky* by však v závislosti na kontextu mohlo znamenat i „fyzicky zdatné“.

⁴⁹ Zde je styčný bod s *ostrý* (*silné slovo* x *ostré slovo*).

tonymiích mezi prostorem a zvukem srov. např. Filipec – Čermák, 1985, s. 119) či k představě celku složeného z částí, např. v případě světla, zvuku či zápachu (spojnice s významem č. 4).

Objevují se ještě některé další způsoby užití adjektiva *silný*. Např. *silný kuřák* sice může být člověk, který má fyzickou sílu (nebo je tlustý atp.) a kouří, ale častěji to bývá člověk, který hodně kouří – význam adjektiva *silný* se tak pojí s významy označujícími velkou intenzitu, účinek, popř. počet částí (L. Dušková nazývá tyto případy nepřímou modifikací řídicího jména, nepřímým sémantickým vztahem k řídicímu jménu (Dušková a kol., 1988, s. 144).). Podobným typem jsou příklady *silná žárovka*; *silný vysílač* – adjektivum *silný* v těchto spojeních charakterizuje intenzitu světla či signálu vydávaného daným předmětem (tím se tyto případy blíží významu 5A, „mající velký účinek“), nepopisuje předmět sám. Zvláštním případem jsou také významy terminologické (např. *silná slovesa*; není ve schématu).

5.3.1.2 Slabý

Významy adjektiva *slabý* (viz přílohu, schéma č. 2, zde s. 293) je možné uspořádat do struktury velmi podobné struktuře významů adjektiva *silný*. Paralelnost dobře koresponduje s faktem, že obě adjektiva jsou ve většině významů pokládána za antonyma. Ve slovnících je řada významů adjektiva *slabý* odvozována od *silný*: *slabý* bývá popisováno jako „mající nedostatek síly“, „málo silný“ atp. (Srov. např. SSJČ, sv. III, definice 3. významu *silný*: „vlivný, mocný“ (s. 330) a 3. významu *slabý*: „málo vlivný, málo mocný“ (s. 369).)

Základní, prototypické je stejně jako u *silný* označení pro malou fyzickou sílu (ve schématu význam č. 1). S ní je často u osob asociován malý vzrůst, křehkost, slabost, neodolnost, nemoc (nebo stav po nemoci), stáří, únava; v koordinačních spojeních se vyskytují např. kombinace *malý a slabý*; *starý a slabý*; *slabý a bezmocný*; *slabý a neduživý*; *slabá a znavená* aj. Řada konotací spojených s adjektivem *slabý* (nejen u obou základních významů a nejen u osob) je negativní (např. špatná kvalita, vada či nedostatečnost – *slabé srdce*; *slabý zrak*; *slabá útěcha*; srov. též 5.3.2). Přechod mezi významem slabosti fyzické a slabosti (malé moci až bezmoci) ne-fyzické je opět plynulý a často se oba významy kombinují.

Odlíšnosti oproti struktuře významů adjektiva *silný* jsou u adjektiva *slabý* ve větvi pro významy rozměrové (č. 3) a ve větvi pro označení počtu částí (č. 5). U *slabý* chybí význam „mající určitý rozměr“, respektive „mají-

cí určitý počet částí“. Z dvojice *silný – slabý* je pro označování rozměrů nebo počtu částí zvoleno jako základní *silný*, podobně jako např. u označování výšky předmětů či osob je z dvojice *vysoký – nízký* / *malý* užíváno *vysoký* (*strom je vysoký 2 m*, nikoli **nízký 2 m*). Na rozdíl od adjektiva *silný* je však možné užití adjektivum *slabý* v rámci rozměrových významů k vyjádření významu „ne-celý“, např. *dům stojí slabý kilometr od silnice*, popř. ve významu časovém *uplynula slabá půlhodinka*; oproti jiným užitím adjektiva *slabý* označujícím neúplnost či nedostatečnost však tento případ nemá negativní konotace. Také význam výrazu *slabé slovo* není přesným opakem významu výrazu *silné slovo*, ale znamená spíše „nevýstižné označení“, popř. „eufemismus“. Významu „mající negativní účinek“ u spojení s adjektivem *silný* (5B) tak v tomto případě neodpovídá u *slabý* význam „mající pozitivní účinek“ (patřil by do větve 5B), ale spíše „nemající dostatečný účinek“ (význam 5A).

Slabý je stejně jako *silný* užíváno terminologicky (*slabé sloveso* aj.) a ve spojeních typu *slabý kuřák*.

5.3.2 Silní a slabí – o lidech

Z výše analyzovaných významů adjektiv *silný* a *slabý* se o lidech užívají pouze některé, zejména č. 1 a č. 2 týkající se fyzické a ne-fyzické, „duševní“ síly (*silný / slabý člověk*, *jedinec*, *osobnost*), č. 3C popisující fyzické rozměry (*silný člověk* ve významu „tlustý“; užití *slabý* ve významu „štíhlý, hubený“ je však v současné češtině řídké; objevuje se např. *je slaboučký* asociující nejen hubenost, ale vůbec celkovou křehkost, drobnost, „slabost“ atp.). Význam č. 4 vztahující se k počtu částí celku je možné užití o celcích složených z lidí, např. o armádě, pochopitelně nikoli o člověku jediném.

Užívání adjektiv *silný* a *slabý* o lidech je doprovázeno dvěma jevy:

1. **Liší se konotace obou slov.** Se *silný* je spojováno více pozitivních konotací, zatímco se *slabý* více negativních. (Platí často i při užití *silný* a *slabý* nejen o lidech, srov. též výše.)

2. **Je rozdíl mezi užíváním *silný* a *slabý* o ženách a *silný* a *slabý* o mužích.**⁵⁰

Určité kladné nebo záporné asociace spojované s adjektivy *silný* a *slabý* jsou patrné již ze způsobu, jakým jsou parafrázovány některé významy

⁵⁰ Jednoduchým testem je např. introspekce konotací vyvolaných spojeními *silný muž – silná žena – slabý muž – slabá žena*. Domníváme se, že u většiny uživatelů je spojení *silný muž* vnímáno pozitivně, *slabá žena* neutrálně či pozitivně, *slabý muž* spíše negativně a u spojení *silná žena* se interpretace různí.

těchto slov ve slovnících. *Slabý* bývá často definováno na pozadí *silný* jako něco nedostatečného; *slabý* rovná se „něco postrádající“, „nemající dostatečnou kvalitu“ atd. Např. jeden význam vztahovaný k lidem definuje PSJČ u *silný* jako „mající životní, duševní, mravní a pod. sílu, moc překonávání překážky, bránit se“ (PSJČ, sv. V., s. 232). Paralelní význam *slabý* je uveden jako „málo energický, příliš povolný, poddajný“ (PSJČ, sv. V., s. 334). Jiný význam (užitý nejen o lidech) je v PSJČ u *silný* definován jako „vynikající, zdatný, pevný, odolný“ (PSJČ, sv. V., s. 233), příkladový materiál je např. *mají silný žaludek...*, *silný v počtech...* U *slabý* je odpovídající význam rozdělen do významů dvou: 1) „v nějakém ohledu nevyhovující, nepostačující“ (PSJČ, sv. V., s. 334), dokladováno např. *Její slabý žaludek ničeho nesnesl...*, 2) „nepostačující jakostí, špatný“ (PSJČ, sv. V., s. 334), dokladováno např. (malíř) *vystavuje letos slabé věci...*

Rozdíly v odlišném hodnocení slabých a silných lidí jsou výrazněji patrné v **přirovnáních**. Slovník české frazeologie a idiomatiky (Čermák – Hronek a kol., 1983), z něž je čerpána většina následujícího materiálu, uvádí těchto přirovnání poměrně hodně:

Silný člověk může být přirovnáván (mj.) např.:

- a) ke zvířatům: *silný jako býk, kůň, lev, medvěd, tur* aj.;
- b) k některým rostlinám (stromům): *silný jako dub, buk*;
- c) k bájným postavám siláků: *silný jako Bivoj, Herkules*.

Svaly fyzicky silného člověka se mohou podobat odolným kovům: *mít svaly jako z ocele, ze železa*.

Slabý člověk je oproti tomu přirovnáván např.:

- a) k jevům, které mají rozplývající se kontury, jsou nepevné, měnící tvar, prchavé až nereálné: *slabý jako pára nad hrncem, stín, duch, z kozy duch*; svaly fyzicky slabého člověka jsou např. *jako bláto, čaj*;
- b) ze zvířat k hmyzu (a to ještě ke hmyzu vyskytujícímu se v hejnech, kde jedinci nejsou výrazně individualizováni): *slabý jako moucha* (popř. *jako moucha na jaře*), *chroust, komár*;
- c) občas též ke slabým nebo uschlým rostlinám či jejich částem: *slabý jako třtina, chrastí*.

Řada z přirovnání pro slabého člověka je spojována s negativními asociacemi, např. nemocí, nepevností (např. v názorech), blízkostí smrti (viz též výše).

Jestliže u přirovnání pro slabého člověka se nezdá, že by mezi jejich užitím o muži či o ženě byl podstatný rozdíl, přirovnání pro člověka silného jsou z hlediska genderu zajímavější. Většina přirovnání je dobře použitel-

ná o mužích, ale o ženách znějí zvláště, nepatřičně až pejorativně. Např. formulace *jeho bratr je silný jako dub, jeho otec jako lev, jeho dědeček jako Herkules* atp. zřejmě nikoho neuvedou do rozpaků. Avšak přirovnání *jeho sestra je silná jako dub, jeho matka jako lev, jeho babička jako Herkules* působí přinejmenším neobvykle. Také přirovnání určená specificky pro (zřejmě zejména fyzicky) silné ženy konotují spíše negativní hodnocení, pejorativnost, srov. přirovnání silné ženy k vojákům: *ženská* (již toto označení není neutrální) *jako grenadýr, rejtar, kyrysar, husar* nebo přirovnání *ženská jako chlap, jako kobyla* aj.

Proč jsou konotace spojované se *silný* a konotace spojované se *slabý* různé? A proč se liší užití *silný* a *slabý* o ženách od užití o mužích? V pozitivním hodnocení spojeným se *silný* a v negativním hodnocení spojeným se *slabý* se zřejmě odrážejí některé stereotypy, možná obdiv k síle, možná též představa, že silnější snáze přežije, je odolnější, spíše obstojí v složitých životních podmínkách atp., zatímco u slabého tomu tak není. Také v rozdílném hodnocení silných a slabých mužů a žen se asi projevují stereotypy muže a ženy a vnímání jejich tradičních rolí. Představa muže jako někoho silného odpovídá tradiční představě o muži (srov. např. též označení *silné pohlaví*), proto je hodnoceno kladně. Avšak představa (zejména fyzicky) silné ženy stereotypu ženy jako bytosti jemné, „slabé“, která potřebuje ochranu atp., odporuje, a proto mívá v přirovnáních atd. negativní hodnocení (srov. analogické označení *slabé pohlaví*).

5.3.3 Závěrem

Vedle *silný* – *slabý* bychom mohli věnovat pozornost také slovům příbuzným, mimo jiné dvojicím *síla* – *slabost*⁵¹ či *silák* – *slaboch*. Nezajímavá nejsou ani příbuzná slovesa, u nichž ne vždy existují paralelní dvojice, srov. např. *zesílit* – *zeslabit*, ale *posílit* – **poslabit*, **osílit* – *oslabit* nebo *slábnout* – **silnět*. Adjektiva *silný* a *slabý* také nejsou jedinou dvojicí, v níž jeden člen bývá při užití o lidech spojován spíše s konotacemi kladnými a druhý spíše se zápornými a v níž se mohou lišit konotace v případech, kdy jsou daná adjektiva užitá o ženě, od případů, kdy jsou užitá o muži. Podobně bychom mohli zkoumat např. antonyma *mladý* – *starý* (v tomto případě lze očekávat rozdíly především mezi konotacemi členů dvojice *starý muž* – *stará žena*), *chudý* – *bohatý*, popř. i *tlustý* – *štíhlý* / *hubený* či *velký* – *malý*.

⁵¹ Ale srov. též *slabost* x *slabůstka* x *slabina*.

Příloha: Schémata významů slov silný a slabý

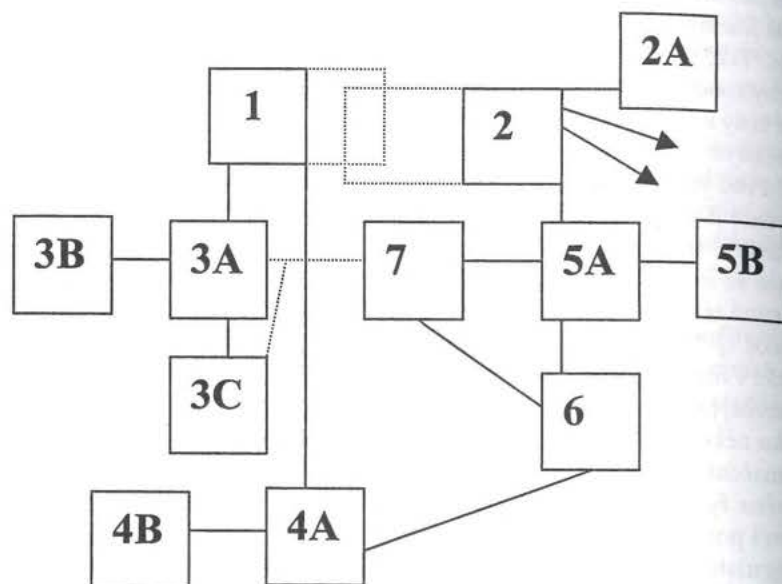

Schéma č. 1: Struktura významů adjektiva silný

- Význam 1: „mající fyzickou sílu“ (*to uzvedne jen silný člověk*)
 2: „mající „duševní sílu““ (*silná osobnost*)
 2A: „být schopný v určitém oboru“ (*být silný v matematice*)
 3A: „mající značnou šíři“ (*silná kniha = tlustá*)
 3B: „mající určitou šíři“ (*plech silný 2 mm*)
 3C: „mající značný obvod / objem“ (*silný člověk = tlustý*)
 4A: „mající značný počet částí“ (*silné vojenské hlídky = početné*)
 4B: „mající určitý počet částí“ (*knihovna silná 300 sv.*)
 5A: „mající velký účinek“ (*silná skladba = působivá*)
 5B: „mající negativní účinek“ (*silné slovo*)
 6: „obsahující značné množství účinné látky“ (*silné pivo*)
 7: „mající velkou intenzitu“ (*silné světlo; silný zvuk*)

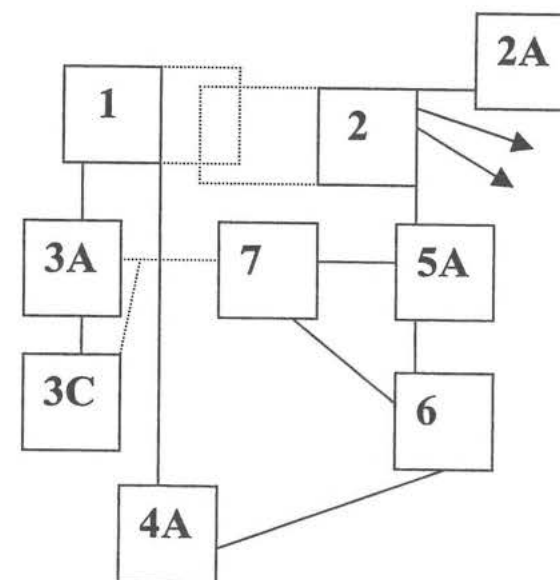

Schéma č. 2: Struktura významů adjektiva slabý

- Význam 1: „mající malou fyzickou sílu“ (*slabý (a nemocný atp.) člověk*)
 2: „mající malou „duševní sílu“, její nedostatek atp.“ (*slabá osobnost; slabý vládce*)
 2A: „být málo schopný v určitém oboru“ (*být slabý v matematice*)
 3A: „mající malou šíři / tloušťku“ (*slabý (a prošlapaný) koberec*)
 3C: „mající malý obvod / objem“ (*slabý člověk = hubený*)
 4A: „mající malý počet částí“ (*slabé vojenské hlídky = nepočetné*)
 5A: „mající malý, popř. nedostatečný účinek; mající malou kvalitu“ (*slabá skladba*)
 6: „obsahující malé, popř. nedostatečné množství účinné látky“ (*slabý čaj*)
 7: „mající malou, popř. nedostatečnou intenzitu“ (*slabé světlo; slabý zvuk*)

5.4 Některé prostředky vyjadřování nejistoty (a „jistoty“)

*Tyto řádky jsou psány velmi nejistým perem
namáčeným v kalamáři pochyb.*

(Literární noviny, 2003)

Jak už bylo výše řečeno, metody zkoumání jednotlivých fragmentů jazykového obrazu světa nejsou a nemohou být stejné. Někdy je vhodné vycházet z teorie konceptuální metafory, jindy z teorie prototypů. Někdy jsou důležitá pojmenování prožitků a jejich projevů (např. v případě emocí), jindy vystupují do popředí konotace kulturní. Je to dáno povahou věci. Chceme-li se přiblížit k poznatkům o tom, jak čeští mluvčí konceptualizují **rozumové činnosti**, osvědčilo se vycházet z pojmenování těchto činností (mentálních predikátů), pokusit se identifikovat jejich nejdůležitější sémantické rysy a porovnat je s rysy slov sémanticky blízkých. Nejen s denotativními složkami významu, ale především těmi konotativními. Podle toho, v čem se uvedené rysy překrývají i jaké jsou možnosti vzájemné substituce mentálních predikátů, se rysuje alespoň hrubý obraz toho, jak je zvolený fragment rozumových činností v myslích českých mluvčích konceptualizován.

V tomto oddíle se budeme zabývat sémantikou slovesa *pochybovat* v kontextu mentálních predikátů. Abychom se ke slovesu *pochybovat* dostali, musíme začít poněkud zešíroka. Sloveso *pochybovat* pojmenovává jeden z **hypotetických procesů**. Hypotetickými procesy rozumíme ty rozumové činnosti, kdy jedinec ve své mysli operuje s fakty, informacemi, prožitky, zkušenostmi takovým způsobem, že zvažuje jejich platnost, pravdivost, obvyklost, souvislosti s jinými fakty, popř. je i hodnotí a vytváří si subjektivní názor. Pozadím pro hypotetické procesy je vždy **základní význam slovesa vědět**: spojení *vím, že...* presuponuje platnost, respektive pravdivost jevu, o kterém vypovídá vedlejší věta.

Podle J. Apresjana a dalších (zejm. Apresjan a kol., 1997), M. A. Dmitrovské (1988), G. Kustové (2000), R. Grzegorzczukowé – K. Waszakowé (1998) **vztah mezi poznatkem a míněním** (mentálním vlastnictvím a hypotetickými procesy) je vztahem zásadním. Základní protiklad spočívá v tom, že poznatek je poznatkem o nějakém reálném jevu, který je získán z vnějšího racionálního a důvěryhodného **zdroje**, např. *vím, že Markéta se odstěhovala na Moravu*, nebo *nevím, že Markéta se odstěhovala na Moravu*; jde o skutečnou událost a na to, že se Markéta odstěhovala na Moravu, nemá

žádný vliv, jestli to vím nebo nevím. Znalost v případech tohoto typu není výsledkem úvahy; proto se můžeme zeptat *odkud to víš? kde/jak ses to dověděla?* (z jakého zdroje), nikoli **proč to víš?* Naproti tomu mínění, hypotéza, názor (*myslím, že...*) pramení právě z **úvahy**, lze je proto zdůvodnit; můžeme se zeptat *proč si myslíš, že se Markéta odstěhovala na Moravu?* nikoli **odkud si to myslíš?* I otázky *jak to víš? jak ses to dověděla?* můžeme parafrázovat „odkud, od koho ...“, otázku *jak jsi na to přišla?* můžeme parafrázovat „jakým intelektuálním postupem, jakou úvahou jsi k tomu dospěla?“

Dalším důležitým sémantickým rysem slovesa *vědět* je **vysoká míra jistoty subjektu** o sdělovaném faktu (např. *vím, že David se narodil v červenci*). To se ovšem týká nejen základního významu slovesa *vědět*, ale také některých významů dalších – takových, v nichž sloveso *vědět* postupně přechází do sféry hypotetických procesů, např. *vím, že Marie přijde včas*; *vím, že se jí tam bude líbit*; tady nejde o znalost, ale o subjektivní názor. Právě vysoká míra jistoty subjektu je společná pro predikáty vyjadřující mentální vlastnictví (v češtině *vědět* a *znát* v primárních významech) a pro predikáty vyjadřující vybrané hypotetické procesy (resp. stavy, které jsou výsledkem takových procesů) *jsem si jista / jsem přesvědčena*, kde je vysoká míra jistoty rysem dominantním; subjekt jimi zaujímá postoj k jevům, o kterých nemá úplně všechny informace nebo je nepovažuje za prokázané, proto nemůže říci *vím*. Zdroje jistoty subjektu mohou být v oblasti racionální (v argumentech) nebo ve víře (podrobněji srov. Nebeská, 2001a).

K mentálním predikátům, které vyjadřují jistotní postoje, patří sloveso *pochybovat*. Jak uvádějí psychologové, pochybování má v životě člověka významnou regulační funkci; pochybnosti korigují naše myšlení, jednání i emoce. Pochybování lze chápat i jako projev svobody jedince samostatně myslet a rozhodovat se (Eis, 2003).

Pochybovat je hypotetickým procesem, můžeme se zeptat *proč o tom pochybuješ?* (viz výše). *Pochybovat* znamená „zvažovat fakta, srovnávat, kolísat mezi možnostmi, vytvářet si na věci nebo osoby vlastní názor“ a také „mít nedostatek vnitřní jistoty o nějakém jevu“, respektive „dávat najevo nejistotu“ (*pochybuj, že dojdeme před setměním proti jsem si jista / jsem přesvědčena, že ano*, respektive *jsem si jista / jsem přesvědčena, že ne*).

O tom, jakou funkci má (také) sloveso *pochybovat* a jeho deriváty ve vyjadřování jistoty subjektu, svědčí zejména prostředky jako *nepochybuj, nepochybně, bezpochyby*, kterými dáváme najevo téměř maximální míru jistoty, *nepochybně a bezpochyby* se řadí mezi epistémické příslovce / částice vyjadřu-

jící vyšší míru jistoty než *jistě* nebo *určitě*, ještě vyšší vyjadřuje pouze sloveso *vědět*. Jinak řečeno, snižují-li se pochybnosti k minimu, zvyšuje se míra jistoty k maximu, např. *nepochybná souvislost* je taková, proti které nejsou nasnadě protiargumenty.

Kognitivně jazykový problém spočívá v tom, že jistota subjektu je stav, ale pochybování chápeme především jako **proces**: přibývání a ubývání jistoty, kolísání mezi dvěma krajními póly, kladem a zápořem, mezi akceptováním a odmítnutím faktu, který je vyjádřen vedlejší větou apod. Pokud jde o míru jistoty mluvčího o jevu nebo osobě, o nichž pochybuje, dá se říci, že spíše převažuje zápor: *pochybuju, že ta houba je jedlá; pochybuju, že představení začne včas; pochybuju, že Martin Anežku opustí*; můžeme parafrázovat jako „myslím, že ta houba spíše není jedlá“; „že představení asi včas nezačne“; „že Martin patrně Anežku neopustí“. Stav, který by byl odpovídajícím protějškem predikátu *jsem si jista*, vyjadřuje složený predikát *mám pochybnosti*, srov. níže.

V odborných textech, zejména v textech z exaktních věd, se sloveso *pochybovat* užívá i ve významu „nenacházet argumenty pro akceptování nějakého tvrzení“, např. *pochybuju, že toto zobecnění je korektní; pochybuju, že teorém platí*; v těchto kontextech může mít sloveso *pochybovat* negativní konotace, protože subjekt pochybuje o správnosti úvahy, myšlenkového postupu. Naproti tomu *nepochybuju, že toto zobecnění je korektní* chápeme tak, že nebyly nalezeny argumenty, které by korektnosti daného zobecnění odporovaly.

V současné češtině chápeme sloveso *pochybovat* jako derivát substantiva *chyba* („omyšl, nedostatek“); je to zřejmé zejména ve významu dokonavého slovesa *pochybit* (které můžeme parafrázovat: „udělat chybu“, obecněji „dopustit se poklesku“). Negativní konotace jsou ještě zřetelnější u adjektiva *pochybný*, jehož význam je mírně pejorativní: např. *pochybný projekt* je projekt, ve kterém jsou nedostatky a omyly, který má nízkou hodnotu. V některých kontextech můžeme adjektivum *pochybný* parafrázovat jako „nedůvěryhodný“ (člověk s *pochybnou pověstí; pochybné známosti*), a dokonce jako „podezřelý“ (*pochybné obchody*) – v obou případech „takový, který nezbuzuje pocit jistoty“. To je pohled synchronní; etymologický slovník (např. Rejzek, 2001) nás však poučí o tom, že je to vlastně naopak: ve staré češtině mělo substantivum *chyba* význam „pochybnost“, stejně tak v praslovanštině, a zřetelná je i souvislost (doložená v některých slovanských jazycích) s významy „kolísat“ a „třást se“.

Můžeme z toho snad vyvodit, že právě **kolísání, váhání** je i z vývojového hlediska pro proces pochybování ten nejpodstatnější rys. V tomto

kontextu pak pochybování chápeme jako rozumovou činnost, která souvisí s rozvažováním i s rozhodováním (a hlavně s nerozhodností, srov. též *je na rozpácích; svádí vnitřní boj* apod.), někdy i s vyčkáváním. Nemusí však jít vždy o činnost čistě rozumovou, na rozvažování i rozhodování, na vytváření postojů nebo názorů se mohou podílet i emoce.

O *pochybnosti* („výsledku pochybování“) mluvíme někdy jako o věci, kterou lze *nabýt, mít, ztratit*, pochybnosti nám mohou *blesknout hlavou* (blízký význam má i dokonavé sloveso *zapochybovat*), *uhnízt se v hlavě*, někdo / něco může pochybnosti *vyvolat* nebo naopak *rozptýlit*, můžeme k nim *dospět, dojít, připustit / připouštět si je, vyvrátit je*, mohou *přibývat, ubývat, mizet, rozplynout se* nebo *vytráti*. Přibývá-li pochybností, ubývá jistoty subjektu o daném jevu a naopak, srov. i *nechat / nechávat někoho na pochybách* („způsobit, aby byl ve stavu nejistoty, udržovat ho ve stavu nejistoty“).

Bylo už řečeno, že pochybování není vždy procesem, na kterém se podílejí pouze rozumové aktivity; sloveso *pochybovat* významově stojí také mezi *věřit* a *nevěřit*, a to ve všech významech tohoto slovesa (podle SSČ): (1) „s jistotou pokládat něco za pravdivé“, (2) „být přesvědčen o existenci Boha nebo jiné nadpřirozené bytosti“, (3) „důvěřovat“ i (4) „být přesvědčen o příznivém vývoji“. Hranice mezi těmito významy jsou neostré. Z oblasti rozumových aktivit se tak plynule přechází k procesům, na nichž se podílejí i emoce. Na rozdíl od rozumových činností, pochybuje-li o jevu, který je předmětem věření, sloveso *pochybovat* má zřetelněji negativní konotace. Týká se to především 2. významu slovesa *věřit* (*věřit v Boha*), za pozitivní se v některých společenstvích považuje pevnost víry, pochybování pak spojujeme s pevností nedostatečnou.

Spíše než proces vyjadřuje sloveso *věřit* stav, který trvá, akceptování nějakého faktu jedincem, subjektivní přesvědčení s **vysokou mírou jistoty**, která zpravidla není podložena racionálními argumenty; nevypovídá to nic o reálnosti (resp. pravdivosti) jevu, který je předmětem věření. V 1. a 2. významu je to nějaký fakt mimo mluvčího, často nadčasové nebo iracionální jevy (*věřím, že Země je kulatá; věřím v Boha; věřím na zázraky*). V kontextu mentálních predikátů je sloveso *věřit* specifické tím, že jeho význam zahrnuje komponenty rozumu, emocí i vůle: *věřit* můžeme parafrázovat i jako „chtít věřit“, vysoká míra jistoty mluvčího není (na rozdíl od sloves *vědět* nebo *předpokládat*) dána argumenty, právě víra je zdrojem jistoty subjektu ve světě.

Věřit ve významu „důvěřovat“ se týká jednak osob, jednak různých jevů. Pokud jde o osoby, vyjadřuje ochotu (vůli) jedince považovat někoho za

důvěryhodnou osobu (*věřím Karlovi*, podobně *věřím v Karlovu pravdomluvnost*; *věřím, že Karel nelže*). Pokud jde o jiné jevy, vyjadřuje sloveso *věřit* ochotu (vůli) akceptovat nějaký fakt, vyšší míru jistoty, která však nemusí být podložena argumenty; tento význam slovesa *věřit* plynule přechází ve význam „být přesvědčen o příznivém vývoji“, např. *věřím, že led na řece je dost silný*; *věřím, že všechny nasbírané houby jsou jedlé*; *věřím, že se situace zlepší*. Ani v tomto případě se nevypovídá nic o reálnosti (pravdivosti) jevu, kterému mluvčí věří. Jestliže vedlejší věta vyjadřuje žádoucí jev se zaměřením do budoucna, příznivý vývoj věci (*věřím, že všechno dobře dopadne*; *věřím, že se brzy uzdravíš*), význam slovesa *věřit* se blíží významu slovesa *doufat*. Navíc již užitím slovesa *věřit* dává mluvčí najevo, že nadcházející jev za žádoucí považuje (*věřím, že Jirka ještě vyrostle*; *věřím, že v noci bude pršet*), sloveso *věřit* v těchto případech, stejně jako sloveso *doufat*, vlastně kvalifikuje nadcházející jev jako žádoucí.

Odvozené sloveso *důvěřovat* má jedinou vazbu (*komu*), téměř synonymní je multiverbizované spojení *mít důvěru ke komu* (poněkud knižní je dnes *mít důvěru v koho*). Komu *důvěřujeme*, toho považujeme za *důvěryhodného*, respektive *hodna důvěry*, je *důvěrným* přítelem. Oslabení *důvěry k někomu* evokuje *pochybnosti* o jeho důvěryhodnosti, kolísání mezi důvěrou a nedůvěrou.⁵² I některé z dalších derivátů slovesa *věřit* konotují dostatečnou důvěru subjektu, např. *věřitel*, *svěřit někomu něco* i *pověřit někomu něčím*. Naproti tomu *ověřit něco* a *prověřit něco / někoho* jsou pojmenování aktivit, které jsou motivovány výchozím nedostatkem jistoty subjektu (pochybnostmi) a mohou k odstranění pochyb přispět.

V bezprostředním sémantickém okolí slovesa *pochybovat* je i adjektivum *věrný* s rysy stálosti, spolehlivosti až oddanosti – všechny tyto vlastnosti mohou být chápány jako zdroje jistoty, jestliže je připisujeme osobě (*věrný přítel*); jejich nedostatek (pochyby o nich) evokuje opozitum *nevěrný*, derivát *nevěra* i kompozita *nevěrohodný* („není hoden toho, aby se mu věřilo“) a *věrolomný* (vlastnost člověka, který důvěru zklamal).

Za zdroj jistoty lze považovat i přesnost; ta je obvykle vlastností nějakého předmětu, např. *věrná fotografie / kopie*; i v tomto případě lze o vlastnosti pochybovat.

Stejně jako pochybnosti (viz výše), i důvěra a nedůvěra jsou v jazyce „zpředmětněny“. Spojení *mám k někomu důvěru / nedůvěru* i *dám / dávám někomu*

důvěru označují mentální aktivitu směřující od mluvčího (resp. od osoby, na jejíž pozici mluvčí stojí) k osobě jiné; *mám důvěru ke své sestře* i *dávám důvěru své sestře* znamená, že mluvčí své sestře důvěřuje, nepochybuje o ní. Naproti tomu spojení *mám důvěru někomu* (*mám sestřinu důvěru*; *mám důvěru své sestry*) pojmenovává stav, kdy mluvčí je „příjemcem“ důvěry jiné osoby (v posledním příkladě mluvčímu důvěřuje jeho sestra, nepochybuje o něm).

Tato diference je v češtině rozlišena i adjektivy. *Důvěřivý* je člověk, který věří jiným (málokdy pochybuje), *důvěryhodný* je naopak ten, ke kterému se mohou jiní s *důvěrou* obrátit, svoji *důvěru* mu *věnovat*. Zatímco adjektivum *důvěryhodný* má konotace jednoznačně pozitivní, *důvěřivý* nikoli: zejména spojení *příliš důvěřivý* je sémanticky blízké adjektivu *naivní* nebo dokonce *hloupý*, evokuje důvěru, která není racionálně podložena. – Pokud někdo *důvěřuje sobě* (*věří si*), má čeština pro tuto vlastnost substantivum *sebedůvěra*, komponentem složeného adjektiva však není žádný derivát slovesa *věřit*, ale explicitně se tu projeví sémantický rys jistoty: kdo *si věří*, je *sebejistý*. O tom, kdo *si nevěří*, má *nedostatek sebedůvěry*, říkáme, že *o sobě pochybuje*.

Podobně jako sloveso *věřit* ani sloveso *důvěřovat* nemá význam reciproční, pouze reciproční reflexivum *důvěřovat si* (navzájem).

Sémantika slovesa *pochybovat* tak stojí jakoby v průsečíku několika dvojic mentálních predikátů: *jsem si jista* – *nejsem si jista*, *jsem přesvědčena* – *nejsem přesvědčena*, *věřím* – *nevěřím*, *důvěřuji* – *nedůvěřuji* a také *doufám* – *obávám se*. V každé této dvojici vystupují do popředí jiné sémantické rysy slovesa *pochybovat*. Význam slovesa *pochybovat* je vymezen **vztahem k sémantickému rysu jistoty subjektu**. Jistota, přesvědčení, víra a důvěra nejsou s pochybnostmi slučitelné; ten, kdo si je něčím jist, je o něčem přesvědčen, kdo něčemu / někomu / v něco / v někoho věří, nepochybuje, stejně jako ten, kdo někomu důvěřuje. Seběmenší oslabení jistoty subjektu je doprovázeno pochybnostmi: *nejsem si tím zcela jista* je významově velmi blízké *pochybuju*. Nevěření, nedůvěru můžeme považovat za výsledek pochybování subjektu: od víry k nevíře, od důvěry k nedůvěře vedou právě pochybnosti. Podobně je tomu mezi póly *doufat* a *obávat se*: pochybnosti vedou od naděje k obavám, obavy jsou až výsledkem pochybování o příznivém vývoji věci.

⁵² Adjektivum *důvěrný* ve významu „soukromý, tajný“ s pochybnostmi zpravidla nespojujeme.

Pro většinu českých lingvistů (autorky této práce nevyjímaje) je funkčně strukturní přístup k jazyku samozřejmým východiskem: pro vlastní výzkumy i pro nezávazné úvahy o jazyce a řeči. Patří to už k našemu základnímu předporozumění světu: ani si neuvědomujeme, že „víme, že“ přirozený jazyk je nejdůležitějším prostředkem komunikace mezi lidmi, že je systémově uspořádán, že každý prvek zaujímá určité místo v jeho struktuře. O těchto skutečnostech nepochybujeme.

Strukturalistické školení nám ukázalo jazykové jevy v jejich výraznosti, jako „černé“ a „bílé“. Naučilo nás rozlišovat; přimělo nás vidět ostré kontury, distinktivní rysy jevů, zřetelnou stejnost a zřetelnou jinakost. Většinou však jevy (a nejen ty jazykové) nebývají buď černé, anebo bílé: a máme-li s nimi zacházet, můžeme být tou škálou šedých odstínů mezi černou a bílou trochu zaskočeni. Kognitivní lingvistika nám nabízí další možnosti, jak i takové jevy uchopit, jak vysvětlit jejich povahu.

Funkčně strukturní poloha jazykovědy i následující orientace komunikační akcentovaly dorozumívací funkci jazyka. Nepopíralo se, že jazyk má také funkce kognitivní (že je „nástrojem myšlení a dorozumění“), ale jejich zkoumání bylo spíše na okraji zájmu. Stranou výzkumů zůstávala také souvislost jazyka s kulturou, tradicí a jejími proměnami, i když si jí např. někteří představitelé Pražské školy byli hluboce vědomi.

Chceme tím naznačit, že různá východiska a přístupy k jazyku se vzájemně doplňují, že jsou komplementární a rozhodně se nevylučují.

Někdy se hovoří o „dobrodružství poznání“; kognitivní výzkumy nás k mnohým často přivedly. Badatel a rodilý mluvčí v jedné osobě podstupuje zajímavý proces: fragmenty (českého) obrazu světa, které máme všichni „zažité“, „pod kůží“, se najednou vynořují ze samozřejmosti, z nevědomí. K tomuto „vynořování“ je jim ovšem třeba pomáhat. A tak i lingvisté, které až do té doby zajímal jen „současný jazyk“, najednou s napětím hledají v etymologických a staročeských slovnících, protože právě tam se mohou poučit, jaká jsou motivační východiska vybraných slov, s čím vším souvisí, kde se berou některé konotace. Také slovtvorba

se stává zajímavější: utvářenost slova je z kognitivního hlediska velmi podstatným zdrojem informací.

Pokud je nám známo, tato práce je první soustavnější sondou do obrazu světa českých mluvčích. Snad přiláká i další bohemisty, včetně studentů. Témat, která se nabízejí, je velké množství: nejen lidské tělo, emoce, rozměry či barvy, ale mnoho, mnoho jiného. Všechno o člověku: narození, život a smrt, bdění a spánek, zdraví a nemoci, mládí a stáří, všechny možné lidské stavy, vlastnosti a činnosti. Zvířata, rostliny, nerosty. Čas a jeho prožívání, roční a denní doby, měsíce, všední dny a svátky. A to všechno v různých aspektech, vývojových stadiích a proměnách, komunikačních sférách, typech a souborech textů. Je to nekonečně rozsáhlé množství témat a perspektiv, které se při zkoumání jazykového obrazu českého světa nabízejí.

Tato knížka představuje jen několik průhledů, má být první inspirací a první vlaštkou. Později jistě přijde na řadu i kognitivní gramatika, výzkumy srovnávací, práce sledující proměny jazykového obrazu světa a jeho fragmentů v čase (v souvislosti s významnými současnými proměnami světa i lidského života). To všechno, doufáme, teprve přijde.

Nejsou to však jen lingvistická bádání, k čemu by tento pohled na jazyk mohl inspirovat. Bylo by přínosné, kdyby pronikl hlavně k pedagogům (a nejen k češtinářům), k terapeutům – a vůbec k lidem, kteří pracují s lidmi. Kdyby oslovil odborníky z jiných oborů i širší veřejnost. Vede totiž k onomu „dobrodružství poznání“ a sebepoznání, k tomu, že prostřednictvím slov začínáme rozumět světu a jazyku jinak než dřív, nově, že se pro nás naše běžná a samozřejmá řeč stává nesamozřejmým zdrojem neustálého úžasu.

Summary

Co na srdci, to na jazyku¹

Chapters from Cognitive Linguistics

The monograph analyses basic theoretical and methodological principles of cognitive and cultural linguistics and applies them (with concentration on lexicon) to Czech linguistic material. It discusses particular possibilities of this approach in the study of Czech language and culture and shows what cognitive and cultural linguistics can reveal about language, about our principles of thinking, and about ourselves when we speak – and when we speak Czech. Individual studies also demonstrate that this type of analysis cannot use one universal method, but different approaches for data of different character have to be found.

Chapter 1 discusses the most general background of cognitive and cultural linguistics, its interdisciplinary character, and outlines its development and basic trends within this field (study of „brain“, study of „mind“, study of „collective mind“, i.e. culture). It compares cognitive approach with (functional) structuralism, including their philosophical grounding, methods, and goals. It regards both approaches as legitimate and complementary, but differing in main points of interest.

Chapter 2 is devoted to bases of contemporary cognitive linguistics: anthropocentrism of language, its embodied and sensual character; the notion of linguistic picture of the world; metaphor and metaphorical character of human cognitivity and language; questions of concept-creating processes, and specific way of categorization based on prototypes and stereotypes. When dealing with the question of the universal and the relative in language (2.1), the study also summarizes several attempts to

¹*To wear one's heart on one's sleeve* (the word-for-word translation of the Czech idiom is „what on heart – that on tongue“).

capture the universal. Different definitions of the linguistic picture of the world (2.2), its characteristics (e.g. its heterogeneous, dynamic, selective, and axiological character; its integrity, contextuality, transcendence), its relation to other theoretical concepts, and methods of its study are presented. Anthropocentrism (2.3) is regarded as the perspective of linguistic picture of the world – human being lives through mediation of his or her body (and its movement), and he or she perceives, feels, and thinks in harmony with abilities of the body. Problems of categorisation, prototypes, stereotypes, meaning, and ways of its defining are discussed in part 2.4. Part 2.5 analyses contribution of cognitive science to the study of metaphor and metaphorical processes, and basic postulates of cognitive approach to this phenomenon (stress on motivation of metaphors; importance of concept-creation processes – the linguistic expression being seen as secondary –, importance of metaphorical processes for human conceptual system). It also shows several approaches dealing with metaphor and metaphorical processes within cognitive and cultural linguistics (e.g. source and goal domain, mapping of structure, conceptual metaphor, structural and orientational metaphors, conceptual schemas).

Chapters 3 to 5 present fragments of linguistic picture of the world of Czech speakers.

Chapter 3 concentrates on linguistic picture of senses. Contemporary Czech distinguishes (as a reflection of reality) five, hierarchically organized senses. Their conceptualisation is interrelated with conceptualisation of body and corporality on one side, and of emotional and intellectual experience on the other – in natural, „naive“ linguistic picture of the world, the sensual, the emotional, and the intellectual are not strictly distinguished. Sight occupies prominent position, and it serves as the source domain for the goal domains of thinking and expression of knowledge, and partial domains of some emotions and moral phenomena (3.2.1). Hearing is important for its connection with speech and understanding, it maps (as a source domain) on relations between people, on human activities, sources of knowledge, evaluation (3.2.2). Smell and taste are the least „important“ senses in Czech linguistic picture of the world. In Czech, olfactory sensations are clearly divided into positive and negative ones and this evaluation is often preserved in figurative meanings, too. The goal domain of smell is mainly „the 6th sense“ (intuition), and perception and evaluation of non-physical

phenomena (3.2.3). The goal domains of taste (3.2.4) are psychological states, mainly emotions. Touch (3.2.5) is often indistinguishable from corporality itself, its goal domains are relations between people, character of the individual, and mental activity. The final part of the chapter (3.3) presents an overview of several interdisciplinary fields studying senses (e.g. neurolinguistic programming).

Chapter 4 deals with various aspects of Czech linguistic picture of colourfulness and colours, associations connected with colourfulness and colourlessness, and colour of human face. Basic colours, their associations and prototypes are discussed: *červená* (red, purple) – associated with beauty, body, blood, fire – is seen as the prototype of colourfulness. As far as the colour of human complexion is concerned, there is no expression for „neutral“ colour in Czech – coloured face (e.g. face coloured due to a short term psycho-physical state) is marked. The colour markedness can be of two types – „good“, or „bad“. The centre of the semantic field of colourfulness of human face is the opposition red versus pale. Part 4.2 of the chapter contains a detailed and complex analysis of the linguistic picture of *žlutá* (yellow) in Czech. The associations connected with the colour are ambivalent (and often not positive) and they change in different contexts. It is also not easy to find the prototype. The study discusses etymology of the expression, its derivatives, and it concentrates on phenomena that are „yellow“ („*žlutý*“) in Czech: the sun (associated with light, warmth, gold, shine), the role of yellow colour in nature (and its association with autumn, ripeness, dying), in connection with human beings (associated with illness, old age, „bad emotions“, death), and things (yellow as the result of some process – e.g. old books changing from white to yellow); yellow phenomena with positive associations are also mentioned. The last part of Chapter 4 (4.3) presents interpretation of *Čtyři doby* (Four Periods), a short story by Czech 19th century female writer Božena Němcová. The interpretation is based on analysis of naming units related to colours and colourfulness. It demonstrates how these expressions participate in creation of the world and sense of the short story: The four „periods“ in the short story (cf. the „cycle“ schema) are characterized by the change in used colours: the 1st period can be characterized as „the promise of colours“, the second period as „the reality of colours“ and „colour ecstasy“, the third one as „the loss of colours and light“ and the last one as „the absence of colours“ and „longing for colours“; after the hero's repentance, the colours return („5th period“).

Chapter 5 contains several cognitively based contributions that apply various methods on various topics. Part 5.1 presents an analysis of the linguistic picture of heart (*srdce*) in Czech. The meaning of the word is seen as complex, consisting of various facets, and functioning on different levels – *srdce* can be a word, a motive, a theme, a symbol, but also the thing itself, esp. the body part. Several points of view on „Czech“ heart are given: its collocations, meanings, metaphors, and its role in Czech poetry. The following contribution on dimensional relations in Czech (5.2) summarizes different theoretical approaches to dimensions, and studies the linguistic picture of dimensions in Czech, mainly the adjectives related to dimensions of human body (*velký*, big, *vysoký*, tall, *malý*, short, *tlustý*, fat, *hubený*, slim), and the adjectives *hluboký*, deep and *mělký*, shallow. The main method used is a questionnaire aimed at different groups of people, including children. The following part of the chapter (5.3) studies adjectives *silný* (strong, thick) and *slabý* (weak, thin) in Czech. It suggests structures of their meanings and it concentrates on the way they are used to describe human beings, including gender aspects. The last contribution (5.4) analyses semantics of verbs linked to mental processes, namely the verb *pochybovat* (to doubt) denoting one of the hypothetical processes. The meaning of the verb is seen as an intersection of several pairs of mental predicates and it is defined by its relation to the semantic feature „certainty of the subject“.

Ediční poznámka

Některé části publikace vycházejí z následujících prací, které byly již publikovány – některé byly pro potřeby této knihy jen drobně upraveny, jiné výrazně přepracovány:

- Nebeská, I.: Snadno nahlédneme. *Čeština doma a ve světě*, 1998, roč. 6, s. 104–105.
- Nebeská, I.: O předpokladech a očekáváníích. *Slovo a slovesnost*, 1999, roč. 60, s. 92–101.
- Nebeská, I.: Wrażenie hipotetyczności w języku czeskim. In Grzegorzczykowa, R., Waszakowa, K. *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne. Część I.* Warszawa, 2000, s. 289–304.
- Nebeská, I.: Některé mentální predikáty. In Vaňková, I. (ed.) *Obraz světa v jazyce. Sborník z 27. česko-polské konference na UK v Praze 2000.* Praha, 2001, s. 96–105.
- Nebeská, I.: Konotace a inference. In Hladká, Z., Karlík, P. (eds.) *Čeština – univerzálie a specifika 3.* Brno, 2001, s. 259–264.
- Nebeská, I.: Vidění v češtině. In Hladká, Z., Karlík, P. (eds.) *Čeština – univerzálie a specifika 4.* Praha, 2002, s. 299–305.
- Nebeská, I.: Dva fragmenty obrazu světa českých mluvčích. In Tichý, M. (ed.) *Profesoru Milanu Jelínkovi k 80. narozeninám.* Opava, 2003, s. 111–118.
- Římalová, L.: Silný a slabý v češtině. In Vaňková, I. (ed.) *Obraz světa v jazyce. Sborník z 27. česko-polské konference na UK v Praze 2000.* Praha, 2001, s. 88–95.
- Saicová Římalová, L.: Co nám nevoní. *Čeština doma a ve světě*, 2003, roč. 11, s. 21–26.
- Šlédrová, J.: K sémantice českých rozměrových adjektiv. *Slovo a slovesnost*, 2000, roč. 61, s. 122–136.
- Šlédrová, J.: O způsobach określania wymiarów człowieka w języku czeskim. In Grzegorzczykowa, R., Waszakowa, K. *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne. Część I.* Warszawa, 2000, s. 211–223.

- Šlédrová, J.: Mělký a plytký v češtině (Kam zmizely plytké talíře?) In Vaňková, I. (ed.) *Obraz světa v jazyce. Sborník z 27. česko-polské konference na UK v Praze 2000*. Praha, 2001, s. 78-87.
- Šlédrová, J.: Czech names of Dimensions. Ontogenetic Approach. Příspěvek pro 6. mezinárodní kongres ISAPL, Caen 2000.
- Vaňková, I.: O jazykovém obrazu světa, bílé vráně a černé labuti. *Čeština doma a ve světě*, 1998, roč. 6, s. 101-103.
- Vaňková, I.: Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa. *Slovo a slovesnost*, 1999, roč. 60, s. 283-292.
- Vaňková, I.: Mienić się różnymi kolorami. Zabarwienie skóry jako symbolizacja cech i stanów psychofizycznych człowieka. In Grzegorzcykowska, R., Waszakowa, K. *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne*. Część I. Warszawa, 2000, s. 105-124.
- Vaňková, I.: Obraz světa v mateřském jazyce. In Vaňková, I. (ed.) *Obraz světa v jazyce. Sborník z 27. česko-polské konference na UK v Praze 2000*. Praha, 2001, s. 19-28.
- Vaňková, I.: Vidět barvy. *Souvislosti*, 2001, č. 1, s. 131-143.
- Vaňková, I.: Lingvistika mysli a těla. *Vesmír*, 81, 2002, s. 627-629.
- Vaňková, I.: Čtyři doby B. Němcové: Barevnost a barvy v českém obrazu světa. *Česká literatura*, 2003, roč. 51, s. 51-59.
- Vaňková, I.: Kolory w czeskim językowym obrazie świata: barwa ŻŁUTĄ. In Grzegorzcykowska, R., Waszakowa, K. *Studia z semantyki porównawczej*. Część II. Warszawa, 2003, s. 69-98.

Literatura

- Aitchison, J.: *Words in the mind. An introduction to the mental lexicon*. Oxford, 1987. ISBN 0-631-14441-2.
- Altmann, G. T. M.: *The ascent of Babel. An exploration of language, mind and understanding*. Oxford, 1997. ISBN 0-198-52377-7.
- Anusiewicz, J.: *Lingwistyka kulturowa. Żarys problematyki*. Wrocław, 1995. ISBN 83-229-1235-1. [Seria Acta Universitatis Wratislaviensis, 1672. ISSN 0239-6661.]
- Apresjan, J. D.: Obraz čeloveka po dannym jazyka: popytka sistemnogo opisaniya. *Voprosy jazykoznanija*, 1995, 1, s. 37-67. ISSN 0373-658X.
- Apresjan, J. D. a kol.: *Novyj objasnitelnyj slovar sinonimov russkogo jazyka*. Moskva, 1997. ISBN 5-200-02370-X. [Zejm. heslo znat'.]
- Arendtová, H.: *Život ducha*. I. díl - *Myšlení*. Praha, 2001. ISBN 80-7299-041-1.
- Arutjunova, N. D.: *Jazyk i mir čeloveka*. Moskva, 1998. ISBN 5-7859-0027-0.
- Atkinsonová, R. L., Atkinson, R. C., Smith, E. E., Bem, D. J.: *Psychologie*. Praha, 1995. ISBN 80-85605-35-X.
- Austin, J. L.: *Jak udělat něco slovy*. Praha, 2000. ISBN 80-7007-133-8.
- Bachtin, M. M.: K metodologii humanitných vied. In *Estetika slovesnej tvorby*. Bratislava, 1988, s. 292-405.
- Baleka, J.: *Modř: barva mezi barvami*. Praha, 1999. ISBN 80-200-0718-0.
- Balhar, J., Jančák, P. (eds.): *Český jazykový atlas 1*. Praha, 1992. ISBN 80-200-00143.
- Baran, L.: *Barva v umění, kultuře a společnosti*. Praha, 1978.
- Barbaras, R.: *Vnímání: esej o smyslově vnímatelném*. Praha, 2002. ISBN 80-7007-153-2.
- Bartmiński, J.: Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji. In Bartmiński, J. (ed.) *Konotacja*. Lublin, 1988a, s. 169-183. ISBN 83-227-0169-1. [„Czerwona Seria“]
- Bartmiński, J. (ed.): *Konotacja*. Lublin, 1988b. ISBN 83-227-0169-1. [„Czerwona Seria“]
- Bartmiński, J.: Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata. In Bartmiński, J. (ed.) *Językowy obraz świata*. Lublin, 1991; 1999; 2004, s. 103-120. ISBN 83-227-1355-X. [„Czerwona Seria“]

- Bartmiński, J. (ed.): *Językowy obraz świata*. Lublin, 1991; 1999; 2004. ISBN 83-227-1355-X. [„Czerwona Seria“]
- Bartmiński, J.: *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Tom I – *Kosmos*. Lublin, 1997; 1999. ISBN 83-227-1377-0.
- Bartmiński, J.: Językowy obraz świata Polaków w okresie przemian. In Gajda, S. (ed.) *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich 1*. Opole, 2000, s. 179–195. ISBN 83-86881-28-3.
- Bartmiński, J.: Język w kontekście kultury. In Bartmiński, J. (ed.) *Współczesny język polski*. Lublin, 2001a, s. 13–22. ISBN 83-227-1699-0.
- Bartmiński, J.: Styl potoczny. In Bartmiński, J. (ed.) *Współczesny język polski*. Lublin, 2001b, s. 115–134. ISBN 83-227-1699-0.
- Bartmiński, J., Panasiuk, J.: Stereotypy językowe. In Bartmiński, J. (ed.) *Współczesny język polski*. Lublin, 2001, s. 371–395. ISBN 83-227-1699-0.
- Bartmiński, J., Tokarski, R.: Definicja semantyczna: czego i dla kogo? In Bartmiński, J., Tokarski, R. (eds.) *O definicjach i definiowaniu*. Lublin, 1993, s. 48–61. ISBN 83-227-0574-3. [„Czerwona Seria“ Instytutu Filologii Polskiej UMCS.]
- Bartoš, F.: *Dialektický slovník moravský*. Praha, 1906.
- Bečka, J. V.: *Slovník synonym a frazeologismů*. Praha, 1979.
- Bednaříková, L.: *Obraz hněvu v českém jazyce*. Praha, 2002. [Nepubl. diplomová práce, ÚČJTK FF UK v Praze.]
- Bednaříková, L.: Obraz hněvu v českém jazyce. Jazykovědné aktuality, 2003, roč. 40, s. 20–33. ISSN 1212-5326.
- Benyovszky, L. a kol.: *Filosofická propedeutika*. 1. díl. Praha, 1998. ISBN 80-902439-8-3.
- Berlin, B., Kay, P.: *Basic color terms: Their universality and evolution*. Berkeley; Los Angeles, 1969. ISBN 1-575-86162-3.
- Biemel, W.: *Martin Heidegger*. Praha, 1995. ISBN 80-204-0268-3.
- Bierwisch, M., Lang, E. (eds.): *Dimensional adjectives: Grammatical structure and conceptual interpretation*. Berlin, 1989. ISBN 3-540-50633-0.
- Bittnerová, D., Schindler, F.: *Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století*. Praha, 1997. ISBN 80-7184-440-3.
- Black, M.: *Models and metaphors: Studies in Language and Philosophy*. Ithaca, 1962. ISBN 0-801-40041-4.
- Blatná, R.: Metajazyk v lexikografii. In Blatná, R., Čermák, F. (eds.) *Manuál lexikografie*. Praha, 1995, s. 72–89. ISBN 80-85787-23-7.
- Blatná, R.: Hubneme, nebo tloustneme? Přednáška přednesená v Kruhu přátel českého jazyka 4. 11. 1998.

- Blatná, R.: K sémantice slova barva. In Vaňková, I. (ed.) *Obraz světa v jazyce. Sborník z 27. česko-polské konference na UK v Praze 2000*. Praha, 2001, s. 29–36. ISBN 80-7308-005-2.
- Bohm, D.: *Rozvíjení významu*. Praha, 1992. ISBN 80-900305-8-0.
- Bornstein, M. H.: Perceptual categories in vision and audition. In Har-nad, S. (ed.) *Categorial perception. The groundwork of cognition*. Cambridge, 1987, s. 297–300. ISBN 0-521-38594-6.
- Budil, I. T.: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha, 1992. ISBN 80-900904-5-1.
- Cassirer, E.: *Filosofie symbolických forem*. I – *Jazyk*. Praha, 1996. ISBN 80-86005-10-0.
- Cooperová, J. C.: *Ilustrovaná encyklopedie tradičních symbolů*. Praha, 1999. ISBN 80-204-0761-8.
- Corbin, A.: *Narcis a Mizaima. Pach a společenské představy 18. a 19. stol.* Praha, 2004. ISBN 80-7203-529-0.
- Cowart, J. B., Rawson, N. E.: Olfaction. In Goldstein, E. B. (ed.) *Blackwell Handbook of Perception*. Malden, Mass.; Oxford, 2001, s. 567–600. ISBN 0-631-20683-3.
- Čelakovský, F. L.: *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Praha, 1949.
- Čermák, F.: *Jazyk a jazykověda (Přehled a slovníky)*. Praha, 2001. ISBN 80-246-0154-0.
- Čermák, F., Hronek, J. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*. Praha, 1983. [SČFI I]
- Čermák, F., Hronek, J. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*. Praha, 1988. [SČFI II]
- Čermák, F., Hronek, J. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné I, II*. Praha, 1999. ISBN 80-200-0503-X. [SČFI IIIa, IIIb]
- Čunderle, M., Roubal, J.: *Hra školou: dvakrát o Ivanu Vyskočilovi*. Praha, 2001. ISBN 80-902482-5-X.
- Danzer, G.: *Psychosomatika. Celostný pohled na zdraví těla i duše*. Praha, 2001. ISBN 80-7178-456-7.
- Dennett, D. C.: *Druhy myslí. K pochopení vědomí*. Bratislava, 1997. ISBN 80-7115-140-8.
- Dethlefsen, T., Dahlke, R.: *Nemoc jako cesta*. Praha, 2003. ISBN 80-242-0799-0.
- Dirven, R., Verspoor, M.: *Cognitive exploration of language and linguistics*. Amsterdam; Philadelphia, 1998. ISBN 90-272-1902-8.
- Dmitrovskaja, M. A.: Znanije i mněnije: obraz mira, obraz člověka. In *Znanije i mněnije*. Moskva, 1988, s. 6–17.

- Dokulil, M.: *Tvoření slov v češtině I*. Praha, 1961.
- Dokulil, M.: Význam, obsah, smysl. *Jazykovědné aktuality*, 1977, roč. 14, s. 49–66. ISSN 1212-5326.
- Dröschner, V. B.: *Magie smyslů v říši zvířat*. Praha, 1970.
- Dušková, L. a kol.: *Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny*. Praha, 1988.
- Eis, Z.: K čemu jsou nám pochybnosti? *Psychologie dnes*, 2003, roč. 9, č. 12, s. 20–21. ISSN 1212-9607.
- Eisner, P.: *Čeština poklepem a poslechem*. Praha, 1948/1996. ISBN 80-901544-9-2.
- Eisner, P.: *Chrást i tvrz. Kniha o češtině*. Praha, 1992a. ISBN 80-902183-2-6.
- Eisner, P.: Malované děti. In *Rady Čechům, jak se hravě přiučí češtině*. Praha, 1992b, s. 171–180. ISBN 80-207-0369-1.
- Eliade, M.: *Mýtus o věčném návratu: archetypy a opakování*. Praha, 1993. ISBN 80-85241-51-X.
- Eliade, M.: *Posvátné a profánní*. Praha, 1994. ISBN 80-85795-11-6.
- Encyklopedický slovník češtiny*. Eds. Karlík, P., Nekula, M. a Pleskalová, J. Praha, 2002. ISBN 80-7106-484-X. [ESČ] [Zejm. hesla metafora, metonymie, synekdocha, kognitivní lingvistika, prototyp, stereotyp (a literatura tam uvedená).]
- Erhart, A.: *Základy jazykovědy*. Praha, 1984.
- Erhart, A., Večerka, R.: *Úvod do etymologie*. Praha, 1981.
- Falkenberg, G.: Definice i explikace: dva rodaje analýzy jazykoznavce. In Barmiński, J., Tokarski, R. (eds.) *O definicích a definování*. Lublin, 1993, s. 63–71. ISBN 83-227-0574-3. [„Czerwona Seria“ Instytutu Filologii Polskiej UMCS.]
- Filipec, J.: *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie. (Příspěvek k poznání systému v slovní zásobě)*. Praha, 1961.
- Filipec, J.: Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového. In Blatná, R., Čermák, F. (eds.) *Manuál lexikografie*. Praha, 1995, s. 14–49. ISBN 80-85787-23-7.
- Filipec, J., Čermák, F.: *Česká lexikologie*. Praha, 1985.
- Fincher, S. F.: *Vytváření mandaly: Praktická kniha pro vytváření a výklad léčivých kruhových obrazů*. Praha, 1997. ISBN 80-7205-394-9.
- Fink, E.: *Hra jako symbol světa*. Praha, 1993. ISBN 80-202-0410-5.
- Frankl, V. E.: *Člověk hledá smysl. Úvod do logoterapie*. Praha, 1994a. ISBN 80-901601-4-X.
- Frankl, V. E.: *Vůle ke smyslu*. Brno, 1994b. ISBN 80-85319-29-2.
- Gadamer, H. G.: *Člověk a řeč*. Praha, 1999. ISBN 80-86005-76-3.
- Gebauer, J.: *Slovník staročeský*. Praha, 1903/1970.
- Gentner, D.: Structure-mapping: A theoretical framework for analogy. *Cognitive Science*, 1983, 7, s. 155–170. ISSN 0364-0213.
- Goddard, C., Wierzbicka, A.: Language, culture and meaning: Cross-cultural semantics. In Dirven, R., Verspoor, M. (eds.) *Cognitive exploration of language and linguistics*. Amsterdam; Philadelphia, 1998, s. 136–159. ISBN 90-272-1902-8.
- Grow, G.: The writing problems of visual thinkers. *Visible language*, 28. 2., Spring 1994, s. 134–161.
- Grzegorzczkova, R.: Perspektywy badań porównawczych w zakresie semantyki leksykalnej (Zadania i trudności). In *Medzinárodný zjazd slavistov (11; 1993; Bratysława). Językoznawstwo: prace na XI Międzynarodowy Kongres Slawistów w Bratysławie 1993*. Warszawa, 1992, s. 75–81. ISBN 83-85118-12-8. [Z polskich studiów slawistycznych, seria VIII. ISSN 0239-3522.]
- Grzegorzczkova, R.: Wpływ etymologii na współczesne rozumienie znaczeń wyrazów. In *Studia z językoznawstwa słowiańskiego*. Kraków, 1995, s. 59–62. ISBN 83-903732-0-3.
- Grzegorzczkova, R.: Filozoficzne aspekty kategoryzacji. In Grzegorzczkova, R., Pajdzińska, A. eds. *Językowa kategoryzacja świata*. Lublin, 1996, s. 11–26. ISBN 83-227-0927-7. [„Czerwona Seria“ Instytutu Filologii Polskiej UMCS.]
- Grzegorzczkova, R.: *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Wyd. 3, popr. i rozsz. Warszawa, 2001a. ISBN 83-01-13335-X.
- Grzegorzczkova, R.: O zkoumání rozdílů v jazykových obrazech světa: obraz psychiky člověka v prostorových metaforách. In Vaňková, I. (ed.) *Obraz světa v jazyce. Sborník z 27. česko-polské konference na UK v Praze 2000*. Praha, 2001b, s. 5–18. ISBN 80-7308-005-2.
- Grzegorzczkova, R.: Vnímání čichem a jeho označování v polském jazyce. In Saicová Římalová, L. (ed.) *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha, 2004. ISBN 80-7308-072-9, s. 61–73.
- Grzegorzczkova, R., Pajdzińska, A. (eds.): *Językowa kategoryzacja świata*. Lublin, 1996. ISBN 83-227-0927-7. [„Czerwona Seria“ Instytutu Filologii Polskiej UMCS.]
- Grzegorzczkova, R., Waszakowa, K.: O programie badań w zakresie porównawczej semantyki leksykalnej. In *Międzynarodowy Kongres Slawistów (12; 1998; Kraków). Prace na XII Międzynarodowy Kongres Slawistów w Krakowie, 1998. [2]. Językoznawstwo*. Warszawa, 1998, s. 109–115. ISBN 83-85118-72-1. [Z polskich studiów slawistycznych, seria IX. ISSN 0239-3522.]

- Grzegorzczkova, R., Waszakowa, K.: *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne. Część I.* Warszawa, 2000. ISBN 83-235-0121-1.
- Grzegorzczkova, R., Waszakowa, K.: *Studia z semantyki porównawczej. Część II.* Warszawa, 2003. ISBN 83-235-0100-9.
- Hall, J.: *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění.* Praha, 1991. ISBN 80-204-0205-5.
- Haller, J.: *Český slovník věcný a synonymický.* I, II, III, rejstřík. Praha, 1969; 1974; 1977; 1986.
- Hamannová, B.: *Dvanáct archetypů.* Praha, 1998. ISBN 80-86179-07-9.
- Hausenblas, K.: *Od tvaru k smyslu textu. Stylistické reflexe a interpretace.* Eds. Macurová, A. a Mareš, P. Praha, 1996. ISBN 80-85899-14-0.
- Havel, I. M.: *Otevřené oči a zvednuté obočí.* Praha, 1998. ISBN 80-85977-12-5.
- Havel, I. M.: *Přirozené a umělé myšlení jako filosofický problém* [online]. c1999. Dostupný z [www: <http://www.cts.cuni.cz/reports/1999/CTS-99-11.htm>](http://www.cts.cuni.cz/reports/1999/CTS-99-11.htm)
- Havel, I. M.: *Věda o duši. Vesmír*, 2000, roč. 79, s. 362-363. ISSN 0042-4544.
- Havlík, M.: *Význam a užití slov s kořenem hmat.* Praha, 1999. [Nepubl. písemná práce z českého jazyka, ÚČJTK FF UK v Praze.]
- Havlová, E.: *České slovo ocas a jeho sémantický vývoj. Naše řeč*, 1992, roč. 75, s. 31-41. ISSN 0027-8203.
- Havlová, E.: *Etymologická lexikografie.* In Blatná, R., Čermák, F. (eds.) *Manuál lexikografie.* Praha, 1995, s. 211-229. ISBN 80-85787-23-7.
- Hayesová, N.: *Základy sociální psychologie.* Praha, 1998. ISBN 80-7178-198-3.
- Heidegger, M.: *Das Ding - Věc; Die Sprache - Řeč; Dichterisch wohnet der Mensch - Básnický bydlí člověk.* In *Básnický bydlí člověk.* Praha, 1993, s. 6-35; 42-75; 76-103. ISBN 80-85241-40-4.
- Heidegger, M.: *Bytí a čas.* Praha, 1996. ISBN 80-86005-12-7.
- Helbig, G.: *Vývoj jazykovědy po roce 1970.* Praha, 1991. ISBN 80-200-0312-6.
- Hjelmsov, L.: *O základech teorie jazyka.* Praha, 1972.
- Hladká, Z.: *Ten je vzdělaný jak svin (K jednomu moravskému přirovnání).* *Čeština doma a ve světě*, 1995, roč. 3, s. 240-241. ISSN 1210-9339.
- Hladká, Z.: *Přenesená pojmenování rostlin v českých dialektech. K sémantickému tvoření lexikálních jednotek v nářečích.* Brno, 2000. ISBN 80-210-2290-6.
- Hoang thu Oanh: *Nazvy barw w języku wietnamskim i polskim.* In Grzegorzczkova, R., Zaron, Z. (eds.) *Semantyczna struktura słownictwa i wyprawiedzi.* Warszawa, 1997, s. 113-118. ISBN 83-230-9901-4.
- Hogenová, A.: *Kvalita života a tělesnost.* Praha, 2002. ISBN 80-246-0457-4.

- Holmqvist, K., Holsanova, J., Johansson, V., Strömquist, S.: *Perceiving and producing the frog story.* In Ravid, D. D., Shyldkrot, H. B.-Z. (eds.) *Perspectives on language and language development: essays in honor of Ruth A. Ber-man.* Tel Aviv; Boston, 2004, s. 1-15. ISBN 1-402-07903-6.
- Holšánová, J.: *Picture viewing and picture description. Two windows on the mind.* Lund, 2001. ISBN 91-85684-37-6. [Lund University Cognitive Studies 83.]
- Holub, J., Kopečný, F.: *Etymologický slovník jazyka českého.* Praha, 1952.
- Homoláč, J.: *A ta černá kronika!* Brno, 1998. ISBN 80-7239-015-5.
- Horálek, J.: *... nejde jen o slova.* Praha, 2002. ISBN 80-86201-22-8.
- Chlebda, W.: *Plaszczyzny oglądu językowego obrazu świata w opisie semantycznym języka.* In Gajda, S. (ed.) *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich 1.* Opole, 2000, s. 163-178. ISBN 83-86881-28-3.
- Chrz, V.: *Psychologie metafor I. Metafora z hlediska psychologie nevědomí, neobehaviorismu a neogestaltismu.* *Československá psychologie*, 1996a, roč. 40, s. 103-114. ISSN 0009-062X.
- Chrz, V.: *Psychologie metafor II. Metafora z hlediska kognitivní psychologie.* *Československá psychologie*, 1996b, roč. 40, s. 217-227. ISSN 0009-062X.
- Chrz, V.: *Kognitivní efekt konceptuální metafor.* *Bulletin Psychologického ústavu AVČR*, 1996c, 2, s. 5-41. ISSN 1211-216X.
- Chrz, V.: *Metafor v politice.* Praha, 1999. ISBN 80-86174-02-6.
- Ivanov, V. V., Toporov, V. N.: *Slavjanskije jazykovyje modelirujuščije semiotičeskie sistemi (Drevnij period).* Moskva, 1965.
- Jacobi, J.: *Psychologie C. G. Junga.* Praha, 1992. ISBN neuvedeno.
- Jakobson, R.: *Dva aspekty jazyka a dva typy afatických poruch.* In *Poetická funkce.* Praha, 1956/1995, s. 55-73. ISBN 80-85787-83-0.
- Jakobson, R.: *Dialogy.* Praha, 1980/1993. ISBN 80-202-0415-6.
- Jakubowicz, M.: *Badania etymologiczne w rekonstrukcji językowego obrazu świata.* In Pajdzińska, A., Krzyżanowski, P. (eds.) *Przeszłość w językowym obrazie świata.* Lublin, 1999, s. 117-127. ISBN 83-227-1415-7. [„Czerwona Seria“ Instytutu Filologii Polskiej UMCS.]
- Janda, L. A.: *A semantic analysis of the Russian verbal prefixes za-, pere-, do-, and ot.* München, 1986. ISBN 3-876-90332-7.
- Janda, L. A.: *A geography of case semantics: the Czech dative and the Russian instrumental.* Berlin; New York, 1993. ISBN 3-110-12672-9.
- Janda, L. A.: *Cognitive linguistics* [online]. SLING2K Workshop North Caroline, 2000. Dostupný z [www: <http://www.indiana.edu/~slavconf/sling2k/pospapers/janda.pdf>](http://www.indiana.edu/~slavconf/sling2k/pospapers/janda.pdf). [Česky jako Janda, L. A. Kognitivní

- lingvistika. In Saicová Římalová, L. (ed.) *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha, 2004. ISBN 80-7308-072-9, s. 9-58]
- Jaspers, K.: *Úvod do filosofie*. Praha, 1996. ISBN 80-86005-05-4.
- Johnson, M.: *The body in the mind: the bodily basis of meaning, imagination, and reason*. Chicago; London, 1987. ISBN 0-226-40317-3.
- Jungmann, J.: Dvojí rozmlouvání o jazyku českém. (1806). In *Boj o obrození národa. Výbor z díla J. Jungmanna*. Praha, 1948.
- Jungmann, J.: *Slovník česko-německý*. Sv. I-V. Ed. Petr, J. Praha, 1989-1990.
- Kajfosz, J.: *Językowy obraz świata w etnokulturze Śląska Cieszyńskiego*. Czeski Cieszyń, 2001. ISBN 80-238-7627-9.
- Kalisz, R., Kubiński, W.: Dwadzieścia lat językoznawstwa kognitywnego w USA i w Polsce – próba bilansu. In *Językoznawstwo kognitywne: wybór tekstów*. Gdańsk, 1998, s. 7-27. ISBN 83-7017-809-X.
- Kardela, H.: Ogdena i Richardsa trojkąť uzupełniony czyli co bada gramatyka kognitywna. In Bartmiński, J. (ed.) *Językowy obraz świata*. Lublin, 1991; 1999; 2004. ISBN 83-227-1355-X. [„Czerwona Seria”]
- Karlík, P., Nekula, M. a Rusínová, Z. (eds.): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha, 1995. ISBN 80-7106-134-4.
- Karlíková, H.: Typy a původ sémantických změn výrazů pro pojmenování citových stavů a jejich projevů ve slovanských jazycích. *Slavia. Česká slavistika 1998: české přednášky pro XII. mezinárodní sjezd slavistů Krakov*, 1998, s. 49-56. ISSN 0037-6736.
- Kazmír, S.: *Slovník valašského nářečí*. Vsetín, 2001. ISBN 80-903010-1-0.
- Koczek, J., Kopřivová, M., Kučera, K. (eds.): *Český národní korpus. Úvod a příručka uživatele*. Praha, 2000. ISBN 80-85899-94-.
- Koivisto-Alanko, P.: *Abstrakt words in abstract worlds. Directionality and prototypical structure in the semantic change in English nouns of cognition*. Yliopistopaino; Helsinki, 2000. ISBN 951-9040-00-5.
- Komenský, J. A.: *Dvěře jazyků odevřené*. Praha; Litomyšl, 2003. ISBN 80-7185-613-4.
- Kott, F. Š.: *Česko-německý slovník, zvláště grammaticko-frazeologický*. Praha, 1878-1893.
- Koušková, I.: *O čem vypovídají barvy v příslovích a pořekadlech*. Praha, 2000. [Nepubl. písemná práce z českého jazyka, ÚČJTK FF UK v Praze.]
- Kövecses, Z.: *Metaphors of anger, pride and love: a lexical approach to the structure of concepts*. Amsterdam; Philadelphia, 1986. ISBN 1-556-19009-3.
- Kövecses, Z.: Metaphore and the folk understanding of anger. In Russel, J. A. et al. (eds.) *Everyday conceptions of emotion: an introduction to the psychology, anthropology, and linguistics of emotion*. Dordrecht, 1995, s. 49-71. ISBN 0-792-33479-5.
- Krámský, D.: Harmonie hry a dobrodružství výchovy. In Pešková, J., Liptertová, P. (eds.) *Hledání učitele. Škola a vzdělání v proměnách času*. Praha, 1996, s. 237-246. ISBN 80-96039-09-9.
- Kratochvíl, Z.: *Filosofie živé přírody*. Praha, 1994. ISBN neuvedeno.
- Kratochvíl, Z.: Jako zřetelnice oka. *Souvlosti*, 2001, roč. 12, č. 2, s. 9-12. ISSN 0862-6928.
- Kret, E.: *Učíme (se) jinak. Nápady a rady pro učitele a rodiče*. Praha, 1995. ISBN 80-7178-030-8.
- Krupička, J.: *Renesance rozumu*. Praha, 1996. ISBN 80-202-0618-3.
- Kulišťák, P.: *Neuropsychologie*. Praha, 2003. ISBN 80-7178-554-7.
- Kustova, G.: Někotoryje problemy opisanija mentalnych predikativ. In Grzegorzczkova, R., Waszakowa, K. *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne. Część I*. Warszawa, 2000, s. 249-263. ISBN 83-235-0121-1.
- Lakoff, G.: *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago, 1987. ISBN 0-226-46804-6.
- Lakoff, G., Johnson, M.: *Metaphors we live by*. Chicago, 1980. ISBN 0-226-46801-1. [Česky jako Lakoff, G., Johnson, M.: *Metafory, kterými žijeme*. Brno, 2002. ISBN 80-7294-071-6.]
- Lakoff, G., Johnson, M.: *Philosophy in the flesh: the embodied mind and its challenge to Western thought*. New York, 1999. ISBN 0-465-05673-3.
- Langacker, R. W.: *Foundations of cognitive grammar: Theoretical Prerequisites*. Vol. I. Stanford, CA, 1987. ISBN 0-804-73851-3.
- Langacker, R. W.: *Foundations of cognitive grammar: Descriptive application*. Vol. II. Stanford, CA, 1991. ISBN 0-804-73852-1.
- Leech, G. N.: *Semantics. The study of meaning*. Marmondsworth, 1981. ISBN 0-140-21694-4.
- Leeuwen-Turnovcová, J. van.: *Rechts und Links in Europa*. Berlin, 1990. ISBN 3-447-03046-1.
- Lewicki, A. M., Pajdzińska, A.: Frazeologia. In Bartmiński, J. (ed.) *Współczesny język polski*. Lublin, 2001, s. 315-333. ISBN 83-227-1699-0.
- Lewicki, A. M., Tokarski, R.: *Kreowanie świata w tekstach*. Lublin, 1995. ISBN 83-227-0693-6.
- Linde-Usiekiewicz, J.: Określanie kształtu i wielkości części ludzkiego ciała w języku polskim i angielskim. In Grzegorzczkova, R., Zaron, Z. (eds.) *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*. Warszawa, 1997, s. 81-89. ISBN 83-230-9901-4.
- Linde-Usiekiewicz, J.: *Określenia wymiarów w języku polskim*. Warszawa, 2000. ISBN 83-87608-91-2.

- Linde-Usiekniewicz, J.: Co je zvláštního na polském způsobu pojmenování rozměrů? In Saicová Římalová, L. (ed.) *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha, 2004, s. 89–103. ISBN 80-7308-072-9.
- Lippmann, W.: *Public Opinion*. New York, 1922.
- Lotman, J. M.: *Struktura chudožestvennogo teksta*. Moskva, 1970.
- Lotman, J. M.: Bachtinova dialogická koncepcia kultúry. In Lotman, J. M. *Text a kultúra*. Bratislava, 1994, s. 48–58. ISBN 80-7115-066-5.
- Lowen, A.: *Bioenergetika. Terapie duše pomocí práce s tělem*. Praha, 2002. ISBN 80-7178-649-7.
- Łozowski, P.: Panchronia, czyli językoznawstwo bez synchronii. In Pajdzińska, A., Krzyżanowski, P. (eds.) *Przeszłość w językowym obrazie świata*. Lublin, 1999, s. 25–50. ISBN 83-227-1415-7. [„Czerwona Seria“ Instytutu Filologii Polskiej UMCS.]
- Maćkiewicz, J.: Kategorizacja a językowy obraz świata. In Bartmiński, J. (ed.) *Językowy obraz świata*. Lublin, 1991; 1999; 2004, s. 47–55. ISBN 83-227-1355-X. [„Czerwona Seria“]
- Maćkiewicz, J.: *Słowo o słowie. Potoczna wiedza o języku*. Gdańsk, 1999. ISBN 83-7017-886-3.
- Macura, V.: *Masarykovy boty a jiné semi(o)fejetony*. Praha, 1993. ISBN 80-7110-116-8.
- Macura, V.: *Znamení zrodu (České národní obrození jako kulturní typ)*. 2., rozšířené vyd. Praha, 1995. ISBN 80-85787-74-1.
- Macura, V.: *Český sen*. Praha, 1998. ISBN 80-7106-270-7.
- Macurová, A.: Jazyk v komunikaci neslyšících. Předběžné poznámky. *Slovo a slovesnost*, 1994, roč. 55, s. 121–132. ISSN 0037-7031.
- Macurová, A.: Jazyk, styl, smysl, text – a stylistika. In Hausenblas, K.: *Od tvaru k smyslu textu. Stylistické reflexe a interpretace*. Eds. Macurová, A. a Mareš P. Praha, 1996, s. 5–12. ISBN 80-85899-14-0.
- Macurová, A.: *Naše řeč? Naše řeč*, 1998, roč. 81, s. 179–188. ISSN 0027-8203.
- Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha, 1957/1971/1997. ISBN 80-7106-242-1.
- Machová, S., Švehlová, M.: *Sémantika a pragmatická lingvistika*. Praha, 2001. ISBN 80-7290-061-7.
- Málková, J.: Piju, piješ, pijeme... aneb Jak se mluví o víně a u vína. *Čeština doma a ve světě*, 2000, roč. 8, s. 164–170. ISSN 1210-9339.
- Mathesius, V.: *Řeč a sloh*. Praha, 1942/1966.
- Mikołajczuk, A.: *Gniew we współczesnym języku polskim*. Warszawa, 1999. ISBN 83-851-1891-8.
- Mrhačová, E.: *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice (Tematický frazeologický slovník II)*. Ostrava, 2000. ISBN 80-7042-570-9.
- Myslivečková, R., Hudáková, A., Vysuček, P.: Barvy v českém znakovém jazyce. In Vaňková, I. (ed.) *Obraz světa v jazyce. Sborník z 27. česko-polské konference na UK v Praze 2000*. Praha, 2001, s. 63–77. ISBN 80-7308-005-2.
- Nakonečný, M.: *Lexikon magie*. Praha, 1993. ISBN 80-237-0090-1.
- Nakonečný, M.: *Lexikon psychologie*. Praha, 1995. ISBN 80-85255-74-X.
- Nebeská, I.: *Úvod do psycholingvistiky*. Praha, 1992. ISBN 80-85467-75-5.
- Nebeská, I.: Snadno nahlédneme. *Čeština doma a ve světě*, 1998, roč. 6, s. 104–105. ISSN 1210-9339.
- Nebeská, I.: Univerzália a specifika v kognitivní sémantice. In Hladká, Z., Karlík, P. (eds.) *Čeština – univerzália a specifika*. Brno, 1999a, s. 77–83. ISBN 80-210-2025-3.
- Nebeská, I.: O předpokladech a očekáváníích. *Slovo a slovesnost*, 1999b, roč. 60, s. 92–101. ISSN 0037-7031.
- Nebeská, I.: Vyražanie hipotetyczności w języku czeskim. In Grzegorzczkova, R., Waszakowa, K.: *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykty mentalne*. Część I. Warszawa, 2000, s. 289–304. ISBN 83-235-0121-1.
- Nebeská, I.: Některé mentální predikáty. In Vaňková, I. (ed.) *Obraz světa v jazyce. Sborník z 27. česko-polské konference na UK v Praze 2000*. Praha, 2001a, s. 96–105. ISBN 80-7308-005-2.
- Nebeská, I.: Konotace a inference. In Hladká, Z., Karlík, P. (eds.) *Čeština – univerzália a specifika 3*. Brno, 2001b, s. 259–264. ISBN 80-210-2532-8.
- Nebeská, I.: Vidění v češtině. In Hladká, Z., Karlík, P. (eds.) *Čeština – univerzália a specifika 4*. Praha, 2002, s. 299–305. ISBN 80-7106-611-7.
- Nebeská, I.: Dva fragmenty obrazu světa českých mluvčích. In Tichý, M. (ed.) *Profesoru Milanu Jelínkovi k 80. narozeninám*. Opava, 2003a, s. 111–118. ISBN 80-7248-188-6.
- Nebeská, I.: O znaczeniu czeskich predykatów *jsem si jista, jsem přesvědčena*. In Grzegorzczkova, R., Waszakowa, K.: *Studia z semantyki porównawczej*. Część II. Warszawa, 2003b, s. 293–301. ISBN 83-235-0100-9.
- Nebeská, I.: Semantyka czasowników *vědět* i *znát* v języku czeskim. In Grzegorzczkova, R., Waszakowa, K.: *Studia z semantyki porównawczej*. Część II. Warszawa, 2003c, s. 319–327. ISBN 83-235-0100-9.
- Nekula, M.: Etnické stereotypy a jejich artikulace v češtině (a v němčině). In SPFFBU. Brno, 1999, s. 65–75. ISSN 0231-7567.
- Nekula, M.: Metafora a poznání. *Estetika*, 2000, roč. 36, s. 15–25. ISSN 0014-1291.
- Němec, I.: *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha, 1968.

- Němec, I.: Odras předkřesťanského a křesťanského modelu světa v jazyce. *Slovo a slovesnost*, 1994, roč. 55, s. 263-267. ISSN 0037-7031.
- Němec, I.: Lexikální význam ve světle teorie Pražské školy. *Slovo a slovesnost*, 1996, roč. 57, s. 218-225. ISSN 0037-7031.
- Němec, I. a kol.: *Slova a dějiny*. Praha, 1980.
- Němec, I., Horálek, J. a kol.: *Dědictví řeči*. Praha, 1986.
- Neubauer, Z.: Chvála mateřštiny – lingvistický exkurs. In Havel, I. M., Palouš, M., Neubauer, Z. *Svatojánský výlet*. Praha, 1999, s. 87-91. ISBN 80-902628-1-3.
- Neubauer, Z.: O povaze bytí. In Fiala, J. (ed.) *Smysl a svět. Hermeneutický pohled na svět*. Praha, 2001, s. 15-39. ISBN 80-86181-45-6.
- Norberg-Schulz, Ch.: *Genius loci*. Praha, 1994. ISBN 80-207-0241-5.
- Nosek, J.: *Mysl a tělo v analytické filosofii*. Praha, 1997. ISBN 80-7007-091-9.
- Nöth, W.: *Handbook of semiotics*. Bloomington; Indianapolis, 1990. ISBN 0-253-20959-5.
- Nowak, P.: *Swoi i obcy w językowym obrazie świata: język publicystyki polskiej z pierwszej połowy lat pięćdziesiątych*. Lublin, 2002. ISBN 83-227-1934-5. [Seria Literatura – Lingwistyka, č. 5. ISSN 1232-9320.]
- Nowakowska-Kempna, I.: Miejsce lexicologii w kognitywizmie. In Markowski, A. (ed.) *Opisać słowa*. Warszawa, 1992, s. 118-132. ISBN 83-85466-14-2.
- Nowakowska-Kempna, I.: *Konceptualizacja uczuć w języku polskim*. Warszawa, 1995. ISBN 83-85599-67-3.
- O'Connor, J., Seymour, J.: *Úvod do neurolingvistického programování*. Praha, 1998. ISBN 80-238-2604-2.
- Olšovský, J.: *Slovník filosofických pojmů současnosti*. Praha, 1999. ISBN 80-7190-804-5.
- Ondřejová, K.: *Barvy v české a moravské lidové písni*. Praha, 2000. [Nepubl. písemná práce z českého jazyka, ÚČJTK FF UK v Praze.]
- Ouředník, P.: *Aniž jest co nového pod sluncem. Slova, rčení a úsloví biblického původu*. Praha, 1994. ISBN 80-204-0469-4.
- Paivio, A.: *Imagery and verbal processes*. New York, 1971. ISBN 0-03-085173-4.
- Pajdzińska, A.: Antropocentrismus frazeologii potocznej. *Etnolingwistyka*, 1990, 3, s. 59-68. ISSN 0860-8032.
- Pajdzińska, A.: Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analize frazeologizmów do językowego obrazu świata. In Bartmiński, J. (ed.) *Językowy obraz świata*. Lublin, 1991; 1999; 2004, s. 83-101. ISBN 83-227-1355-X. [„Czerwona Seria”]
- Pajdzińska, A.: Wrażenia zmysłowe jako podstawa metafor językowych. *Etnolingwistyka*, 1996, 8, s. 113-130. ISSN 0860-8032.
- Pajdzińska, A.: Temperatura jako domena źródłowa metafor językowych. In *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia*. Lublin, 2000.
- Pajdzińska, A., Krzyżanowski, P. (eds.): *Przeszłość w językowym obrazie świata*. Lublin, 1999. ISBN 83-227-1415-7. [„Czerwona Seria” Instytutu Filologii Polskiej UMCS.]
- Pajdzińska, A., Tokarski, R.: Językowy obraz świata – konwencja i kreacja. *Pamiętnik Literacki*, 1996, LXXXVII, z. 4, s. 145-158. ISSN 0031-0514.
- Pała, K., Všianský, J.: *Slovník českých synonym*. Praha, 1994. ISBN 80-7106-059-3.
- Patočka, J.: Husserlův pojem názoru a prafenomen jazyka. *Slovo a slovesnost*, 1968, roč. 29, s. 17-22. ISSN 0037-7031.
- Patočka, J.: *Úvod do fenomenologické filosofie*. Praha, 1993. ISBN 80-85241-47-1.
- Patočka, J.: *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Praha, 1995. ISBN 80-85241-90-0.
- Pelcová, N.: *Vzorce lidství*. Praha, 2001. ISBN 80-85866-64-1.
- Peregrin, J.: *Význam a struktura*. Praha, 1999. ISBN 80-86005-93-3.
- Pešková, J.: Jungmannovo působení ve světle filosofické reflexe. *Slavica Pragensia XVII*. AUC – Philologica. Praha, 1975, s. 201-205. ISSN 0567-8269.
- Pešková, J.: Filosofie výchovy – půda pro vzájemné setkání a dorozumění oborů a lidí. In Pešková, J., Lippertová, P. (eds.) *Hledání učitele. Škola a vzdělání v proměnách času*. Praha, 1996, s. 247-250. ISBN 80-96039-09-9.
- Pešková, J.: Komunikace a izolace v české kultuře 18. a 19. století. In *Komunikace a izolace v české kultuře 19. století*. Praha, 2002, s. 7-14. ISBN 80-85917-88-2.
- Piaget, J.: *Psychologie inteligence*. Praha, 1966.
- Piaget, J., Inhelderová, B.: *Psychologie dítěte*. Praha, 1970.
- Pleskotová, P.: *Svět barev*. Praha, 1987.
- Poláková, J.: *Filosofie dialogu*. Praha, 1995. ISBN 80-85996-01-4.
- Příbram, K. H.: *Mozek a mysl. Holonomní pohled na svět*. Praha, 1999. ISBN 80-86010-19-8.
- Průcha, J.: *Multikulturní výchova. Teorie – praxe – výzkum*. Praha, 2001. ISBN 80-85866-72-2.
- Příruční slovník jazyka českého*. Sv. I-IX. Praha, 1935-1957. [PSJČ]
- Pupala, B.: Mapa: obraz, alebo správa o priestore? In Kučera, M. (ed.) *Transmise kultury a škola*. Praha, 1998, s. 53-63. ISBN 80-902196-6-7.
- Rachilina, E. V.: Semantika razmera. *Semiotika i informatika*, 1995, 34, s. 58-81. ISSN 0259-4269.

- Rachilina, E. V.: Określanie wymiarów części ciała w języku rosyjskim. In Grzegorzczkova, R., Zaron, Z. (eds.) *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*. Warszawa, 1997, s. 91-95. ISBN 83-230-9901-4.
- Rachilina, E. V.: Kognitivnaja semantika; istorija, personalii, iději, resulyaty. *Semiotika i informatika*, 1998, 37, s. 274-325. ISSN 0259-4269.
- Rachilina, E. V.: O cvetnom i bescvetnom. *Rusistika segodnja* (preprint). ISSN 0135-8537.
- Rattner, J.: K psychosomatic onemocnění srdce a krevního oběhu. In Danzer, G. (ed.) *Psychosomatika. Celostný pohled na zdraví těla i duše*. Praha, 2001, s. 147-173. ISBN 80-7178-456-7.
- Rejzek, J.: Lidová etymologie a česká náboženská terminologie. *Naše řeč*, 1995, roč. 78, s. 239-242. ISSN 0027-8203.
- Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Voznice, 2001. ISBN 80-85927-85-3.
- Rosa, J. V.: Předmluva k Čechořečnosti. Z lat. přel. O. Koupil. *Listy filologické*, 1996, roč. 119, s. 101-161. ISSN 0024-4457.
- Rosch, E.: Classification of real-world objects: Origins and representations in cognition. In Johnson Laird, P. N., Wason, P. C. (eds.) *Thinking: Reading in cognitive science*. Cambridge, 1977, s. 212-222. ISBN 0-521-29267-0.
- Rosch, E.: Principles of categorization. In Collins, A., Smith, E. E. (eds.) *Readings in cognitive science. A perspective from psychology and artificial intelligence*. San Mateo; California, 1988, s. 312-321. ISBN 1-55860-013-2.
- Římalová, L.: *Silný a slabý v češtině*. In Vaňková, I. (ed.) *Obráz světa v jazyce. Sborník z 27. česko-polské konference na UK v Praze 2000*. Praha, 2001, s. 88-95. ISBN 80-7308-005-2.
- Sacks, O.: *Muž, který si pletl manželku s kloboukem, a jiné klinické povídky*. Praha, 1993. ISBN 80-204-0366-3.
- Sacks, O.: *Antropoložka na Marsu*. Praha, 1996. ISBN 80-204-0635-2.
- Saiová Římalová, L.: Co nám nevoni. *Čeština doma a ve světě*, 2003, roč. 11, s. 21-26. ISSN 1210-9339.
- Saiová Římalová, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha, 2004. ISBN 80-7308-072-9.
- Salzmann, Z.: *Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie*. Praha, 1996. ISBN 80-85010-01-1.
- Sapir, E.: *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture, and Personality*. Ed. Mandelbaum D. G., Berkeley, 1985. ISBN 0-520-01115-5.
- Saussure, F. de.: *Kurs obecné lingvistiky*. Praha, 1989. ISBN 80-207-0070-6.
- Sedláková, M.: Příspěvek k analýze pojmu mentální reprezentace v sou-

- dobé psychologické teorii. *Československá psychologie*, 1992, č. 4, s. 289-308. ISSN 0009-062X.
- Sedláková, M.: Charakteristika východisek, zdrojů a složek mentálního modelu mysli. *Bulletin Psychologického ústavu AV ČR*, 1996, 2, s. 49-78. ISSN 1211-216X.
- Sedláková, M.: *Vybrané kapitoly z kognitivní psychologie. Mentální reprezentace a mentální modely*. Praha, 2004. ISBN 80-247-0375-0.
- Sgall, P.: Ohlédnutí pražského lingvisty za dvacátým stoletím. *Slovo a slovesnost*, 2001, roč. 62, s. 241-257. ISSN 0037-7031.
- Schaff, A.: *Stereotypy a działanie ludzkie*. Warszawa, 1981.
- Skolimowski, H.: *Účastná mysl. Nová teorie poznání a vesmíru*. Praha, 2001. ISBN 80-204-0918-1.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha, 1978; 1994/2001. [SSČ] ISBN 80-200-0493-9.
- Slovník spisovného jazyka českého. I-VIII*. Praha, 1960-1971/1989. [SSJČ]
- Smith, E. E., Osherson, D. N.: Conceptual combination with prototype concepts. In Collins, A., Smith, E. E. (eds.) *Readings in cognitive science. A perspective from psychology and artificial intelligence*. San Mateo; California, 1988, s. 322-335. ISBN 1-55860-013-2.
- Stachová, J. (ed.): *Úloha metafory ve vědeckém poznávání a vyjadřování*. Praha, 1990. ISBN 80-7007-013-7.
- Sternberg, R. J.: *Kognitivní psychologie*. Praha, 2002. ISBN 80-7178-376-5.
- Suchý, A.: Slyším barvy, vidím hlasy. *Psychologie dnes*, 2003, 9, s. 16-17. ISSN 1212-9607.
- Sweetser, E.: *From etymology to pragmatics: metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge, 1990. ISBN 0-521-42442-9.
- Šebková, A., Vyskočilová, E.: Chápání prostorových vztahů u dětí mladšího školního věku. *Pedagogika*, 1997, roč. 47, č. 4, 1997, s. 309-316. ISSN 0031-3815.
- Šlédrová, J.: Několik poznámek k verbalizaci zdvořilosti na 2. stupni základní školy. In Kučera, M. (ed.) *Transmise kultury a škola*. Praha, 1998a, s. 113-124. ISBN 80-902196-6-7.
- Šlédrová, J.: Polský přístup k sémantické struktuře slovní zásoby a výpočtu. *Čeština doma a ve světě*, 1998b, roč. 6, s. 106-108. ISSN 1210-9339.
- Šlédrová, J.: K sémantice českých rozměrových adjektiv. *Slovo a slovesnost*, 2000a, roč. 61, s. 122-136. ISSN 0037-7031.
- Šlédrová, J.: O způsobech określání wymiarów człowieka w języku czeskim. In Grzegorzczkova, R., Waszakowa, K. *Studia z semantyki porów-*

- nawoczej. *Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne*. Część I. Warszawa, 2000b, s. 211–223. ISBN 83-235-0121-1.
- Šlédrová, J.: Mělký a plytký v češtině (Kam zmizely plytké talíře?) In Vaňková, I. (ed.) *Obraz světa v jazyce. Sborník z 27. česko-polské konference na UK v Praze 2000*. Praha, 2001, s. 78–87. ISBN 80-7308-005-2.
- Šlédrová, J.: Jadwiga Linde-Usiekiewicz: Określenia wymiarów w języku polskim. *Słowo a slovesnost*, 2002, roč. 63, s. 62–64. ISSN 0037-7031. [Recenze.]
- Šlédrová, J.: Stereotypy v rodinných a příbuzenských vztazích. *Čeština doma a ve světě*, 2003a, roč. 11, č. 1–2, s. 64–69. ISSN 1210-9339.
- Šlédrová, J.: Obraz hry a herce v českém jazyce. Co je hra a kdo je herec. In Čunderle, M. (ed.) *Hic sunt leones* (O autorském herectví). Sborník z konference pořádané Ústavem pro výzkum a studium autorského herectví. Praha, 2003b, s. 75–80.
- Štěpán, P.: *Označení barev a jejich užití v toponymii Čech*. Praha, 2004. ISBN 80-7308-067-2.
- Švarcová, M.: Co oči nevidí... (Okno v jazyce, kultuře a komunikaci). *Souvislosti*, 2001, roč. 12, č. 2, s. 23–36. ISSN 0862-6928.
- Švarcová, Z.: *Vesmír v nás*. Praha, 1999. ISBN 80-200-0725-3.
- Talmy, L.: How language structures space. In Pick, H., Acredolo, L. (eds.) *Spatial orientation*. New York, 1983, s. 255–319. ISBN 0306412551.
- Taub, S. F.: *Language from the body. Iconicity and metaphor in American sign language*. Cambridge, 2001. ISBN 0-521-77062-9.
- Taylor, J. R.: *Linguistic categorization: prototypes in linguistic theory*. Oxford, 1989. ISBN 0-198-70012-1.
- TEZE předložené prvnímu sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. In Vachek, J. (ed.) *U základů pražské jazykovědné školy*. Praha 1929/1970, s. 35–65.
- Thagard, P.: *Úvod do kognitivní vědy. Mysl a myšlení*. Předmluvu napsali I. M. Havel a J. Kelemen. Praha, 2001. ISBN 80-7178-649-7.
- Tokarski, R.: Wartościowanie człowieka w metaforach językowych. *Pamiętnik Literacki*, 1991a, LXXXII, z. 1, s. 144–157. ISSN 0031-0514.
- Tokarski, R.: Człowiek w definicji znaczeniowej słowa. *Przegląd Humanistyczny*, 1991b, 3–4, s. 131–140. ISSN 0033-2194.
- Tokarski, R.: Słownictwo jako interpretacja świata. In *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. T. 2. Wrocław, 1993. ISBN 83-7044-062-2.
- Tokarski, R.: *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*. Lublin, 1995. ISBN 83-227-0684-7. [Seria Literatura – Lingwistyka, 2. ISSN 1232-9320.]
- Tokarski, R.: Słownictwo jako interpretacja świata. In Bartmiński, J. (ed.) *Współczesny język polski*. Lublin, 2001, s. 343–370. ISBN 83-227-1699-0.
- Toman, J.: *Jak dobře mluvit*. Praha, 1976.
- Tomasello, M.: Cognitive linguistics. In Bechtel, W., Graham, G. (eds.) *A companion to cognitive science*. Malder, Mass.; Oxford, 1998, s. 477–487. ISBN 0-631-21851-3.
- Trnka, B.: Jazykozpyt a myšlenková struktura doby. In Vachek, J. (ed.) *Z klasického období pražské školy 1925–1945*. Praha, 1948/1972.
- Trost, P.: O vlivu jazyka na myšlení. In *Studie o jazycích a literatuře*. Praha, 1962/1995, s. 101–103. ISBN 80-85639-50-5.
- Vaňková, I.: *Mlčení a řeč v jazyce, komunikaci a kultuře*. Praha, 1996. ISBN 80-85866-14-5.
- Vaňková, I.: O jazykovém obrazu světa, bílé vráně, a černé labuti. *Čeština doma a ve světě*, 1998, roč. 6, s. 101–103. ISSN 1210-9339.
- Vaňková, I.: Kognitivně-kulturní inspirace z Polska. *Słowo a slovesnost*, 1999a, roč. 60, s. 214–224. ISSN 0037-7031.
- Vaňková, I.: Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa. *Słowo a slovesnost*, 1999b, roč. 60, s. 283–292. ISSN 0037-7031.
- Vaňková, I.: Nejsou jazyky jako jazyky. *Čeština doma a ve světě*, 2000a, roč. 8, s. 38–39. ISSN 1210-9339.
- Vaňková, I.: Mienić się różnymi kolorami. Zabarwienie skóry jako symbolizacja cech i stanów psychofizycznych człowieka. In Grzegorzcykowska, R., Waszakowa, K. *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne*. Część I. Warszawa, 2000b, s. 105–124. ISBN 83-235-0121-1.
- Vaňková, I.: Obraz světa v mateřském jazyce. In Vaňková, I. (ed.) *Obraz světa v jazyce. Sborník z 27. česko-polské konference na UK v Praze 2000*. Praha, 2001a, s. 19–28. ISBN 80-7308-005-2.
- Vaňková, I.: Vidět barvy. *Souvislosti*, 2001b, č. 1, s. 131–143. ISSN 0862-6928.
- Vaňková, I. (ed.): *Obraz světa v jazyce. Sborník z 27. česko-polské konference na UK v Praze 2000*. Praha, 2001c. ISBN 80-7308-005-2.
- Vaňková, I.: Lingvistika mysli a těla. *Vesmír*, 81, 2002, s. 627–629. ISSN 0042-4544.
- Vaňková, I.: Čtyři doby B. Němcové: Barevnost a barvy v českém obraze světa. *Česká literatura*, 2003a, roč. 51, s. 51–59. ISSN 0009-0468.
- Vaňková, I.: Domov v řeči. In Požický, J., Vaňková, I., Krámský, D., Kitzbergerová, L. *Hledání společně sdíleného světa jako východisko a předpoklad výchovného působení*. Praha, 2003b, s. 65–78. ISBN 80-7290-114-1.

- Vaňková, I.: Językowe i kulturowe odniesienia czeskiej nazwy barwy zielonej. In Grzegorzczukowa, R., Waszakowa, K. *Studia z semantyki porównawczej*. Część II. Warszawa, 2003c, s. 9-22. ISBN 83-235-0100-9.
- Vaňková, I.: Kolory w czeskim językowym obrazie świata: barva ŽLUTÁ. In Grzegorzczukowa, R., Waszakowa, K. *Studia z semantyki porównawczej*. Część II. Warszawa, 2003d, s. 69-98. ISBN 83-235-0100-9.
- Vaňková, I.: Pěkný ptáček. *Čeština doma a ve světě*, 2003e, roč. II, č. 1-2, s. 49-54. ISSN 1210-9339.
- Váša, P., Trávníček, F.: *Slovník jazyka českého*. Praha, 1937.
- Velký slovník naučný*. Praha, 1999. ISBN 80-902723-1-2.
- Vondráček, M.: Ty, já a ono ve společném prostoru a čase. In Hogenová, A. (ed.) *Pohyb a tělo*. Praha, 1998, s. 164-172. ISBN 80-7184-580-9.
- Vondráček, V., Holub, F.: *Fantastické a magické z hlediska psychiatrie*. Praha, 1993. ISBN 80-7249-139-3.
- Vopěnka, P.: *Rozprawy s geometrií*. Praha, 1989. ISBN 80-85977-03-6.
- Vopěnka, P.: *Meditace o základech vědy*. Praha, 2001. ISBN 80-7252-044-X.
- Vrhel, F.: Jazyk a obraz světa. *Český lid*, 1996, 83, č. 3, s. 221-227. ISSN 0009-0794.
- Vybíral, Z.: *Psychologie lidské komunikace*. Praha, 2000. ISBN 80-7178-291-2.
- Waszakowa, K.: Jakiego koloru jest człowiek? (O podstawowych nazwach barw używanych na określenie koloru twarzy ludzkiej we współczesnym języku polskim) *Prace filologiczne*, 1999, XLIV, s. 545-556. ISSN 0138-0567.
- Waszakowa, K.: Podstawowe nazwy barw i ich prototypowe odniesienia. Metodologia opisu porównawczego. In Grzegorzczukowa, R., Waszakowa, K. *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne*. Część I. Warszawa, 2000, s. 17-72. ISBN 83-235-0121-1.
- Waszakowa, K.: Polski językowy obraz świata widziany przez pryzmat nazwy barwy żółtej. In Vaňková, I. (ed.) *Obraz světa v jazyce. Sborník z 27. česko-polské konference na UK v Praze 2000*. Praha, 2001, s. 37-51. ISBN 80-7308-005-2.
- Waszakowa, K.: Bliskość znaczeniowa nazw barw żółtej i zielonej w polskim językowym obrazie świata. *Prace filologiczne*, 2002, XLVI, s. 637-647. ISSN 0138-0567.
- Waszakowa, K.: Žlutá barva v polském a českém jazykovém obrazu světa - hledání prototypového vzoru. In Saicová Římalová, L. (ed.) *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha, 2004, s. 75-87. ISBN 80-7308-072-9.
- Whorf, B. L.: Language, thought, and reality. In Whorf, B. L., Carroll, J. B. (eds.) *Selected writings*. Cambridge; Massachusetts, 1956. ISBN 0-262-73006-5.
- Wierzbicka, A.: *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*. Warszawa, 1971.
- Wierzbicka, A.: *Semantics. Primes and universals*. Oxford, 1996. ISBN 0-19-870003-2.
- Wierzbicka, A.: Moje podwójne życie: dwa języki, dwie kultury, dwa światy. *Teksty drugie*, 1997, 3/45, s. 73-93. ISSN 0867-0633.
- Wierzbicka, A.: „Sadness” and „anger” in Russian: The non-universality of the so called „basic human emotions”. In Angeliki, A., Tabakowska, E. (eds.) *Speaking of emotions : conceptualization and expression*. Berlin; New York, 1998b. ISBN 3-110-15767-5. [Cognitive Linguistics Research, No 10.]
- Wierzbicka, A.: *Język, umysł, kultura*. Warszawa, 1999a. ISBN 83-01-12608-6.
- Wierzbicka, A.: Znaczenie nazw kolorów i uniwersalia widzenia. In *Język, umysł, kultura*. Warszawa, 1999b, s. 405-449. ISBN 83-01-12608-6.
- Wilson, E. O.: *Konsilience: Jednota vědění. O nezbytnosti sjednocení přírodních a humanitních věd*. Praha, 1999. ISBN 80-7106-321-5.
- Zaorálek, J.: *Lidová rčení*. Praha, 1947/1996. ISBN 80-85974-10-X.

Jmenný rejstřík

- Akvinský, T. 110
 Altmann, G. T. M. 22
 Anusiewicz, J. 12, 15, 35, 48
 Apresjan, J. D. 47, 57, 195, 294
 Arendtová, H. 26, 98, 100, 108, 109, 110, 132, 141
 Aristoteles 72, 73, 74, 78, 83
 Atkinson, R. C. 23, 146
 Atkinsonová, R. L. 145, 146, 156, 156-157
 Baleka, J. 219
 Balhar, J. 23, 112
 Barbaras, R. 109
 Bartmiński, J. 12, 25, 31, 35, 46, 52, 53, 57, 58, 59, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 92, 248, 267
 Bartoš, F. 112, 113
 Bednaříková, L. 102, 250
 Benyovszky, L. 73
 Berlin, B. 41, 42, 43
 Bierwisch, M. 271
 Black, M. 97
 Blatná, R. 275
 Boguslawski, A. 38
 Bohm, D. 19
 Bornstein, M. H. 45
 Bruner, J. S. 72
 Budil, I. T. 49
 Burdach, K. 48
 Cain, W. S. 146
 Cassirer, E. 49, 64, 265-6, 267
 Cimrman, J. 123
 Cooperová, J. C. 249, 253
 Corbin, A. 152
 Cowart, J. B. 145, 146, 148
 Čapek, K. 15, 16, 22, 92, 281, 282
 Čelakovský, F. L. 11, 127, 128, 261
 Čep, J. 29
 Čermák, F. 30, 33, 39, 77, 81, 93, 96, 159, 286, 288, 290
 Čunderle, M. 19
 Dahlke, R. 249
 Danielewicz, M. M. 31
 Danzer, G. 19, 249
 Dennett, D. C. 19
 Descartes, R. 38
 Dethlefsen, T. 249
 Dmitrovskaja, M. A. 294
 Dokulil, M. 75
 Dušková, L. 288
 Eis, Z. 295
 Eisner, P. 22, 119, 121, 150, 158, 211, 253
 Ekman, P. 39
 Emanuel z Čenkova 228, 229
 Engen, T. 146
 Erhart, A. 78

- Falkenberg, G. 81
 Filipec, J. 39, 77, 79, 82, 93, 96, 286, 288
 Fink, E. 66
 Frankl, V. E. 120
 Frings, T. 48
 Fuks, L. 222

 Gadamer, H. G. 66
 Gebauer, J. 107, 125, 129
 Geiger, L. 42
 Gentner, D. 100
 Gipper, H. 48, 52
 Gladstone, W. 42
 Goddard, C. 37, 38, 39, 40
 Goethe, J. W. 222
 Grzegorzczkova, R. 14, 31, 36, 46, 47, 52, 69, 72, 73, 74, 75, 84, 104, 114, 147, 271, 285, 294

 Halas, F. 229, 260
 Hálek, V. 81
 Haller, J. 61, 93, 121, 123, 129, 161, 209, 273, 275, 279-280
 Hausenblas, K. 120
 Havel, I. M. 15, 18, 19, 20, 21, 217, 218
 Havlík, M. 165
 Havlová, E. 23
 Heidegger, M. 26, 66, 109
 Hejna, O. 91
 Helbig, G. 17
 Herder, J. G. 48
 Herz, H. 48
 Hjelmslev, L. 32
 Hladká, Z. 23, 93, 95, 98, 137, 159, 272
 Hoang thu Oanh 45
 Hogenová, A. 107-108

 Holan, V. 248, 263, 264
 Holub, J. 127-128, 253
 Homoláč, J. 83
 Horálek, J. 23, 70, 198
 Hošek, J. 197, 224
 Howes, D. 146
 Hronek, J. 93, 159
 Hrubín, F. 129, 218, 221, 225, 234, 290
 Hudáková, A. 24, 51
 Humboldt, W. 22, 29, 48
 Husserl, E. 26, 95
 Huxley, A. 188

 Chelčický, P. 125, 129
 Chlebdá, W. 46, 47
 Chomsky, N. 38
 Chrz, V. 23, 99, 100, 274

 Ivanov, V. V. 23, 54, 65, 86

 Jakobson, R. 34, 94
 Jančák, P. 23, 112
 Janda, L. A. 30, 33, 60, 82, 282
 Ježek, J. 90
 Johnson, M. 23, 24, 25, 29, 35, 47, 51, 60, 62, 63, 70, 71, 95, 97, 99, 100, 106, 109, 165, 192, 217, 240, 269, 270
 Jungmann, J. 67, 70, 87, 110, 111, 112, 113, 118, 119, 120, 123, 126, 127, 128, 147, 151, 197, 199-200, 202, 205, 257, 258, 279, 280, 282

 Kadlec, S. 263
 Kajfosz, J. 52, 53, 55
 Kalisz, R. 47
 Kant, I. 74, 265

 Kaprál, Z. 229, 234
 Karásek ze Lvovic, J. 206
 Kardela, H. 27
 Karlík, P. 93
 Karlíková, H. 23
 Kay, P. 41, 42, 43
 Kazmír, S. 112, 127
 Kocek, J. 221
 Kolář, Jos. 223
 Kolář, J. 216
 Kollár, J. 260
 Komenský, J. A. 70, 109, 110, 118, 123, 200, 264
 Kopečný, F. 127-128, 253
 Kopřivová, M. 221
 Kott, F. Š. 118, 257, 258
 Koušková, I. 42, 221
 Kövecses, Z. 101
 Kratochvíl, Z. 137
 Kret, E. 19, 190-191
 Kretschmer, E. 275
 Krzyżanowski, P. 29, 59
 Kubiński, W. 47
 Kučera, K. 221
 Kuhn, Th. S. 17
 Kulišťák, P. 23, 110
 Kundera, M. 166
 Kustová, G. 294
 Kwaśnica, R. 55

 Lakoff, G. 20, 22, 23, 24, 25, 27, 35, 47, 51, 60, 62, 63, 68, 70, 71, 76, 83, 95, 97, 99, 100, 101, 109, 165, 192, 217, 250
 Lang, E. 271
 Langacker, R. W. 30, 47, 74
 Lawless, H. 1476
 Leech, G. 21, 81

 Leeuwen-Turnovcová, J. van 23
 Leibniz, G. W. von 22, 38
 Linde-Usiekiewicz, J. 31, 104, 267, 268-270, 272, 282, 285
 Lippmann, W. 84
 Liška, R. 42
 Locke, J. 38, 108
 Lotman, M. J. 47, 92, 239
 Lowen, A. 19

 Maćkiewicz, J. 25, 48, 56, 68, 72
 Macura, V. 48, 261
 Macurová, A. 50
 Mach, J. 262
 Machar, J. S. 228
 Machek, V. 112, 113, 116, 147, 158, 163, 223, 253, 255
 Machová, S. 21, 33
 Marek, A. 118
 Marody, M. 72
 Mathesius, V. 34
 Maurer, F. 48
 Meringer, R. 48
 Merleau-Ponty, M. 107
 Mikołajczuk, A. 94, 102, 250
 Mrhačová, E. 252
 Mukařovský, J. 34
 Mrštíkové, A. a V. 86
 Myslivečková, R. 24, 51

 Nakonečný, M. 110, 146, 156, 275
 Nebeská, I. 140, 295
 Nekula, M. 66, 93, 98
 Němec, I. 22, 23, 70, 198
 Němcová, B. 149, 228, 229, 239-246
 Neruda, J. 111, 227, 229-230, 240, 247, 259
 Nezval, V. 94

Neubauer, Z. 19, 25
Nowak, P. 64
Nowakowska-Kempna, I. 251

O'Conner, J. 188, 190
Ogden, C. K. 26
Olšovský, J. 25
Ondřejová, K. 42
Ouředník, P. 138, 162, 178, 252

Pajdzińska, A. 29, 59, 62, 63, 64, 89,
91, 131, 141, 146, 147, 239, 250
Pala, K. 279
Panasiuk, J. 83, 84, 86, 88, 267
Pascal, B. 38
Patočka, J. 26, 44, 55, 67, 97, 195, 219
Peregrin, J. 272
Piaget, J. 267, 268
Planck, M. 68
Poláková, J. 26, 55
Příbram, K. H. 19
Průcha, J. 23

Quintilianus 96

Rachilina, E. V. 31, 198, 225, 271
Rattner, J. 249-250
Rawson, N. E. 145, 146, 148
Rejzek, J. 65, 112, 117, 122, 125, 127,
133, 138, 139, 143, 147, 152, 158,
163, 166, 173, 179, 186, 201, 222,
253, 296
Renč, V. 197, 224
Richards, J. A. 27
Rosa, J. V. 113
Rosch, E. 22, 76, 83
Roubal, J. 19
Rozin, P. 148

Rusínová, Z. 93

Sacks, O. 110, 145
Salzmann, Z. 49
Sapir, E. 22, 49, 271
Saussure, F. de 28, 29
Searle, J. 39
Seifert, J. 90, 94, 198
Seymour, J. 188, 190
Shannon, C. E. 146
Schmiedtová, V. 221
Skácel, J. 260
Sova, A. 226-227
Stachová, J. 97
Svěrák, Z. 86
Svozil, B. 228
Stich, A. 226
Suchý, J. 264
Sweetser, E. 29, 58

Šebková, A. 266, 268
Šlédrová, J. 104, 271
Štěpán, P. 42, 221
Štítný, T. 107, 116
Švarcová, M. 137
Švarcová, Z. 110, 131
Švehlová, M. 21, 33

Talmy, L. 271
Taub, S. F. 24
Taylor, J. R. 84
Thagard, P. 35
Tokarski, R. 25, 46, 52, 54, 62, 89,
91, 204, 205, 219, 220, 221, 222,
226, 232, 239
Topol, J. 29
Toporov, V. N. 23, 54, 65, 86
Trnka, B. 17

Trost, P. 55
Tyl, J. K. 261

Ullmann, S. 27

Vaňková, I. 12, 27, 35, 46, 48, 77, 81,
97, 198, 222, 224, 239, 244, 281, 285
Vester, F. 190-191
Vopěnka, P. 19, 136
Voskovec, J. 90
Vossler, K. 48
Vrchlický, J. 154-155, 283
Všíanský, J. 279
Vyskočilová, E. 266, 268
Vysuček, P. 24, 51

Waszakowa, K. 14, 36, 202, 219,
220, 238, 285, 294
Weisgerber, L. 48
Wells, H. G. 281
Werich, J. 90
Whorf, B. L. 22, 38, 49, 271
Wierzbicka, A. 12, 22, 31, 36, 37, 38,
39, 40, 42, 43, 44, 75, 77, 80, 84,
94, 101, 205, 219, 250, 251
Wilson, E. O. 19
Wittgenstein, L. 22, 57, 76
Walker, J. 258, 262-263
Wundt, W. 266

Zaorálek, J. 258

Věcný rejstřík

V rejstříku uvádíme zpravidla substantiva nebo adjektiva, v textu odkazujeme i na slova od nich odvozená.

analýza

analýza komponentiální 26, 28, 31, 77, 270

analýza sémaziologicko-onomaziologická 23

analýza sémická 26, 28

analýza strukturní 30, 269, 270, 273

antropocentrismus 12, 13, 24, 35, 50, 53, 57, 59-66, 83, 195, 266

antropomorfismus 55, 64, 247, 257, 261

barvy 14, 58, 85, 188, 194-246, 278, 280, 302

barvy jednotlivé

bílá 41, 43, 196, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 218, 221, 225, 226, 230, 231, 232, 241-243
černá 41, 43, 196, 199, 200, 201, 203, 219, 221, 229, 241-245, 280

červená 14, 41, 196, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 218, 221, 222, 226, 228, 230, 232, 243, 244, 248, 253-254

fialová 41, 208, 209

hnědá 41, 43, 199, 201, 205, 206, 221

modrá 41, 43, 45, 90-91, 196, 201, 202, 204, 205, 207-208, 209, 218, 219, 221, 222, 243, 280

oranžová 41, 196, 202

rudá 202, 204, 208, 209

růžová 41, 202, 204, 207, 221, 228, 229, 232, 241, 243, 244

šedá 41, 43, 196, 198, 199, 200, 201, 204, 221, 227, 241, 243, 244

zelená 41, 43, 44, 45, 196, 202, 204, 206-207, 209, 218, 219, 221, 222, 229, 230, 231, 240, 241, 243, 244, 267

zlatá 44, 85, 221, 223, 224-226, 228, 233, 241, 242, 253

žlutá 41, 196, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 217-238, 242, 244

barva tváře 202-211

barvy základní 41

barevný - nebarevný / bezbarvý 196-202, 209-215, 239-246

bledý 196, 199, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 241, 243, 244, 245

konceptualizace barev 40-46,
50, 243
snědý 205
spektrum barev 43
světly 243
tmavý 199, 201, 203, 278
bdění 116, 117, 122, 123
bolest 114, 115, 117, 144, 148, 161,
164, 177-178, 184, 215, 264, 287
centrum - periferie 29, 30, 34
cit, cítit, čít, počitek 111-121, 116,
117, 118, 119, 121, 123, 129, 147, 149,
164, 189, 192, 198, 255, 256, 257
čas 58, 64, 74, 75, 85, 103, 131, 217,
240, 265
části lidského těla 58, 68, 106, 124
bok 63
hlava 11, 251, 252, 257
jazyk (část těla, orgán chuti) 11,
111, 160, 169, 251, 258
kůže, viz též hmat 167, 168, 189,
207, 252
loket 169, 170
noha 168, 251
nos 63, 99, 111, 153-154, 252
oko, viz též zrak 50, 111, 134, 137,
140, 141, 189, 193, 194, 234, 251,
258, 263, 278, 280
patro 188
prst 68, 74, 111, 167, 234, 252
ruka 63, 74, 167, 168, 172, 174,
182, 234, 251
srdce, *srdce* 11, 14, 160, 176, 247-264,
288
tvář, obličej, plet, viz též barva
tváře 221, 228, 229, 234-246
ucho 124, 144, 252
ústa 258
zuby 169, 170, 234, 252
žaludek 252
čidla, viz smysly
číslovky 60
čistý, čistota 226, 242, 243
defekt smyslový 124-129, 148
hluchý, hluchota 113, 116, 124,
126-129, 142, 164, 192
chromý 124-125
němý, němota 124, 125, 126-127,
129, 192
slepý, slepota 124, 125-126, 137,
164, 192
definice klasická 82
definice kognitivní 28, 31, 79-82
definice sémantická 82
definice významu 85
denotace, denotát, denotativní 27,
28, 79, 81, 86, 294
designát 27
dialektologie 23
diferencia specifica 31, 79
doby /období roční 217, 239-246,
302
jaro 217, 218, 222, 227, 240, 241
léto 217, 218, 240, 253
podzim 217, 218, 221, 226-228,
231, 232, 233, 240
zima 217, 218, 221
doména, viz oblast
duchovní 130, 265
duše 19, 242, 243, 245, 249, 252,
255, 259, 263, 278
duševní 119, 249, 255, 263
emoce 39, 58, 90, 95, 104, 109, 115,

118, 119, 122, 123, 126, 136, 137,
139, 144, 146, 157, 160, 161, 164,
167, 168, 169, 176, 182, 185, 193,
202, 203, 207, 208-209, 210, 221,
222, 223, 229, 247, 249, 250-252,
253, 254, 257, 259, 262, 273, 281,
284, 294, 297, 302
emoce jednotlivé
hněv (angl. *anger*), zloba, vztek
43, 76, 100-102, 130, 140, 162,
202, 209, 210, 215, 222, 250,
251, 257
hrůza 243
láska 198, 202, 210, 243, 244,
245, 247, 253, 254, 255, 257, 259,
262
radost 196, 197, 200, 207, 210,
215, 219, 222, 242, 244, 255
smutek 161, 197, 200, 210, 222,
228, 243, 250
strach 140, 209, 210, 215, 243,
257
stud 209
úlek 209
závist 209, 221, 229, 234, 243
žárlivost 207, 209, 223, 229,
234
emoce základní 42
etnocentrismus 42, 53, 57, 199
etnolingvistický, etnolingvistika
12, 48, 85
etymologie 23, 29, 58, 59, 66, 84,
88, 109, 112, 116, 118, 122, 123, 124,
127, 130, 132, 135, 139, 143, 147,
152, 158, 162, 163, 166, 179, 186,
187, 191, 197, 222-224, 226, 252-254,
255, 296, 301
etymologie lidová 29

eufemismus 173, 289
explikace 28, 81, 85

faseta, fasetový 31, 248, 257
filosofie 14, 15, 19, 20, 24-26, 37,
48, 49, 58, 71, 84, 97, 98, 108, 109,
110, 120, 130, 132, 188, 195, 265
fenomenologie 108, 195, 249
frazém 89, 93, 97, 131, 136
frazeeologismus 126
frazeeologie 12, 62, 63, 82, 89, 90,
91, 130, 174, 201-202, 203, 221, 239,
240, 250-252, 255, 257, 258, 259,
261, 264, 278
funkcionalismus, viz lingvistika
strukturní, lingvistika funkčně
strukturní

genus proximum 31, 78
gramatika, gramatický 80, 91, 302

hloupý 127-128
hluchý, viz defekty smyslové
holistický 80, 249
horizontální, viz rozměry
hřích 244, 245
hyperbola 93

inteligence umělá 18, 35
interpretace 47, 49, 52, 68, 243,
245, 271
interdisciplinarita 27
intuice, tušení, šestý smysl 14, 120,
123, 124, 147, 148, 154, 155, 193

jas, viz též světlo 138, 225, 241, 244
jazyk 15, 17, 21, 23, 25, 37, 78, 81,
219, 239-240, 250

jazyk - mluva, langue - parole 17, 26, 27, 34
 jazyk jako nástroj 25, 26, 98
 jazyk mateřský /rodný /první 48, 49, 56, 91, 196, 217, 219, 248, 258, 272
 jazyk přirozený 27, 48, 56, 301
 jazyk znakový 24, 50
 jistota - nejistota 247, 295-299
 kategorizace 13, 15, 21, 22, 29, 31, 34, 37, 50, 54, 57, 67-92, 105, 125, 281
 jednotky elementární sémantické, *semantic primitives, primes* 37, 40, 101
 kategorie logické, vědecké 83
 kategorie onomaziologické 75
 kategorie percepční 45
 kód 27
 kognitivita, kognice (angl. *cognition*) 11, 21, 22, 37, 60, 71, 82, 84, 133, 137, 138, 193, 194, 196, 250, 265, 281
 kolokace 82, 116, 220, 231, 233-238, 239, 256-257, 264, 279, 280, 286
 koncept 38, 41, 43
 konceptualizace 12, 37, 47, 49, 50, 84, 124, 131, 146, 162, 165, 168, 174, 192, 194, 195, 196, 197, 202, 204, 209, 210, 211, 240, 249, 250, 254, 259, 264, 294
 konotace 27, 28, 29, 31, 33, 65, 69, 80, 81, 82, 87, 88-91, 114, 115, 120, 126, 138, 140, 141, 143, 146, 150, 153, 154, 156, 159, 161, 162, 166, 175, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 185, 196, 198, 204, 210, 219, 220, 221, 222, 225, 227, 232, 242, 244, 245, 248, 271, 281, 286, 289, 291, 294, 296, 301
 krása 201-202, 210, 215, 225, 228, 232, 241, 242, 244, 245, 247
 krev 201-202, 204, 205, 206, 207, 208, 214, 215, 219, 222, 226, 254
 kvalita 73, 103, 104
 kvantita 64, 73, 103
 langage, řeč 27
 lingvistika kognitivní, kognitivismus 11, 12, 13, 15, 18, 20, 22, 24, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34-36, 39, 46, 50, 58, 59, 71, 73, 74, 76, 79, 80, 81, 90, 97, 98, 108, 109, 130, 131, 217, 239-240, 266, 267, 269, 270, 301-302
 americká 25, 239
 polská 12, 25, 47, 239, 251
 lingvistika komunikační 12, 25, 301
 lingvistika kulturní 12, 13, 27, 30, 35, 239-240, 270
 lingvistika lidová, naivní 56
 lingvistika strukturní, funkčně strukturní, strukturalismus 12, 17, 18, 22, 24, 26, 28, 30, 32, 33, 34, 77, 80, 81, 98, 104, 282, 301
 logika, logický 17
 metafora 12, 13, 15, 24, 46, 56, 59, 74, 75, 80, 92-106, 109, 111, 131, 141, 144, 161, 162, 163, 169, 177, 178, 189, 194, 195, 225, 241, 248, 249, 251, 259-261, 264, 274, 278, 281, 283
 aktuální 94, 95, 130
 konceptuální 23, 130-131, 192-194, 250, 262
 lexikalizovaná 62, 95
 orientační 51, 62, 102, 165, 266, 274

počítačová 20, 35
 strukturální 102
 uzuální, konvenční 94, 97, 99, 130, 140
 vědecká 97
 metajazyk, metajazykový 55, 77
 metoda, viz též analýza 14, 15, 20, 24, 30-34, 39, 46, 131, 272-273
 metoda inrospekce 20
 metonymie 75, 80, 93, 94, 95, 96, 195, 197, 230, 233, 244, 249, 251, 254, 255, 259, 283, 286
 mimojazykové /nejazykové, ne-jazyk 21, 26, 31, 32, 33, 34, 77, 78, 81
 mladý - starý, mládí - stáří 228-230, 231-232, 234, 248, 283, 288, 291, 302
 modalita 75
 modalita smyslová 189
 model, modelování 32, 35, 92, 196
 model kognitivní idealizovaný 83
 motivace, motivovanost 29, 33, 59, 88, 93, 96, 104, 105, 118, 127, 130, 131, 135-136, 141, 144, 162, 163, 164, 169, 175, 178, 184, 186, 222-224, 274, 301
 mozek 20, 23, 35, 44, 145, 190, 191
 mrtvý, viz smrt
 mysl 12, 18, 23, 35, 38, 74, 80, 84, 103, 106, 144, 189, 239, 250, 271, 272, 273
 přístupy ke studiu mysli 19-21
 naivní, viz též obraz světa naivní 53, 55, 57
 nejazykové, viz mimojazykové
 nemoc 207, 210, 215, 221, 228-230, 234, 243, 244, 245, 247, 249, 275, 288, 302
 neurovědy 21, 35
 neurolingvistika 23, 35, 45
 neurologie 110
 oblast /doména
 cílová 100, 101, 105, 106, 130-194, 259
 zdrojová 100, 101, 103, 104, 105, 106, 130-194, 259
 obsah 33
 obrat /posun komunikační, pragmatický 17
 obraz světa 21, 60, 118, 123, 124, 127, 232, 339, 243, 257, 263, 301
 obraz světa jazykový 12, 14, 25, 31, 35, 46-59, 61, 64, 66, 69, 80, 111, 124, 145, 146, 149, 187, 191, 192, 195, 196-202, 203, 219, 220, 239, 247, 249, 250, 251, 271, 294, 302
 obraz světa naivní 15, 26, 47, 83, 85, 111, 121, 192, 195
 atributy /rysy 52-55
 obraz světa vědecký 80, 82, 145
 oheň 201-202, 205, 206, 207, 214, 215, 219, 225, 226, 236, 253
 orgány smyslové, čidla, viz smysly
 paradigma vědecké 17, 19, 46, 108, 109
 „podobnost rodinná“ 76
 poezie, viz text umělecký
 personifikace 257, 261
 pojem 27, 38, 39, 46, 49, 72, 74, 78, 79, 80, 82-83, 101, 102, 116, 120, 249
 poznání, viz kognitivita

pragmatika, pragmatický 28, 29, 59, 80, 82
 Pražská škola lingvistická 17, 34
 predikát mentální 14, 294-299
 proces hypotetický 294-299
 programování neurolingvistické 188-190
 prostor 63, 64, 74, 105, 110, 131, 164, 185, 217, 265, 266, 267-268, 269, 276, 277, 287
 prostředí, vnější vlivy 71, 72
 prototyp 13, 22, 31, 34, 46, 73, 76, 80, 81, 82-88, 201, 219, 220, 231, 232, 240, 244, 282, 294
 přirovnání 93, 159, 290-291
 přístup k jazyku 46
 diachronní/vývojový 26, 29, 42, 59, 267, 280, 296
 kognitivní, viz lingvistika kognitivní
 komunikačně pragmatický 25, 27, 46
 strukturní, viz lingvistika strukturní
 synchronní 26, 29, 42, 59, 267, 296
 přístup zkušenostní, viz realismus zkušenostní
 psychologie 17, 20, 23, 27, 35, 37, 65, 84, 110, 111, 120, 131, 145, 188, 275, 277
 realismus zkušenostní, přístup zkušenostní 15, 24, 195
 reflexe 196, 249
 relativismus 15, 25, 50, 282
 relativita jazyková 35, 49, 271
 rostlinnost, viz zelený
 rozměry /prostorové vztahy 14, 58, 173, 265-281, 284, 286, 287, 288, 289, 302
 dlouhý /délka 268, 269, 270, 285, 286
 hloubka /hluboký 268-281
 hmotnost /váha 268, 275
 hubený /štíhlý 273-276, 291
 horizontální 274, 277, 280
 krátký 270
 malý 269, 273-276
 mělký 271-273, 276-281
 nízký 280, 289
 objem 270, 285
 obvod 285, 286
 průměr 285, 286
 silný 281-293
 slabý 281-293
 široký /šířka 268, 269, 270, 284, 285, 286
 tlustý /tloušťka 268, 269, 270, 273-276, 280-281, 284, 285, 286, 288, 289, 291
 velký /velikost 269, 273-276, 283
 vertikální /vertikalita 103, 104, 141, 274, 277, 278, 280
 vysoký /výška 268, 269, 270, 272, 273-276, 283, 285, 286, 289
 rysy sémantické 273, 281, 283, 294
 řeč 125, 126, 129, 131, 192, 249, 258
 sém 77, 79, 80
 sémantika 29, 39, 59, 64, 70, 91-92, 120, 122, 203, 220, 251
 kognitivní 28, 38
 kulturní, mezikulturní (*cross-cultural*) 35, 36, 39

schéma konceptuální /představové (angl. *image schema*) 24, 29, 46, 50, 60, 62, 105, 111, 165, 217, 218, 264, 265, 269, 270
 schémata jednotlivá
 blízko - daleko 103, 165-167, 174
 celek - část 60, 95, 105, 269
 centrum - periferie 60, 73, 75, 76, 105, 217, 261
 cesta 60, 105, 141, 194, 217
 cyklus 60, 217, 240
 nádoba (uvnitř - vně) 50, 60, 72, 76, 101, 103, 105, 111, 135, 177, 194, 217, 269
 nahore - dole 50, 51, 62, 63, 103
 spojení 50, 105, 269
 vpravo - vlevo 62
 vpředu - vzadu 62, 103
 sémiotika, sémiotický 47, 92, 196
 síla 282, 283, 284, 288, 289, 291
 slabost 288, 289
 slunce 218, 219, 221, 224-227, 231, 232, 236, 240, 253
 smrt, mrtvý, umírání, skon 116-117, 196, 205, 207-208, 210, 214, 215, 217-218, 221, 231, 232, 234, 243, 247-248, 302
 smysly 15, 24, 71, 80, 107-194, 242, 243, 244, 265
 orgány smyslové 112, 120, 124, 132, 144, 191, 192
 preferenze smyslů / smyslového vnímání 118, 137, 189-191
 smysly jednotlivé 130, 131
 čich 99, 113, 114, 118, 121, 122, 124, 131, 145-156, 189, 192, 193
 olfaktorický 119

pach 146, 148, 150-156, 164
 vůně 150, 151, 152-153, 154-155, 189
 zápach 150, 151, 154-155, 288
 hmat 105, 109, 113, 114, 118, 121, 122, 124, 131, 147, 148, 149, 156, 157, 163-187, 189, 192, 193, 194
 dotýkat, dotyk, dotýkání 164, 165, 170-178
 kinestetický 189
 chuť 113, 118, 121, 122, 124, 131, 146, 147, 155, 156-163, 164, 182, 189, 192, 193
 hořký 157, 158, 159, 161, 162, 163, 223
 kyselý 157, 158, 159, 161, 162
 sladký 157, 158, 159, 161, 163
 slaný 157, 158, 159, 161, 162, 163
 trpký 157, 158, 161, 162, 163
 sluch 118, 119, 121, 122, 123-124, 125, 126, 131, 141-144, 147, 149, 159, 164, 189, 192, 193, 241
 hlas 143, 280
 hlasitost 143-144
 hluk 143, 151
 mlčet 143
 poslouchat 142
 slyšet, slyšení 117, 132, 142
 ticho, zvuk 143-144, 188, 189, 287
 tón 280
 zrak 108-109, 116, 117-118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 131-141, 146, 147, 149, 163-164, 170-171, 189, 192, 193, 194, 241, 288
 vidět, vidění 43-44, 126, 193, 194, 224

vidění - vědění, poznání
131-137, 139-140, 141, 163-164,
195-196
smysl šestý, intuice 110, 120, 147,
154
vnímání / vjemy smyslové, viz též
smysly jednotlivé 23, 37, 58, 119,
120, 121-124, 130, 132, 133, 148,
188, 189, 191, 192, 198
spektrum barev, viz barvy
stereotyp 13, 34, 46, 53, 57, 59, 65,
66, 83-88, 126, 181, 291
autostereotyp 59, 65
heterostereotyp 65
struktura 17, 25
struktura jazyková, viz systém
jazykový
struktura poznání/poznávací/
kognitivní 28, 240, 250
struktura slovtvorná 29
strukturalismus, viz lingvistika
strukturní
sociologie 17, 84
svět přirozený 15, 26, 44, 53, 54, 55,
58, 61, 63, 80, 81, 97, 195, 249
světlo 44, 132, 138-139, 140, 193,
194, 196, 222, 231, 236, 241-242,
244, 245, 253, 287, 288
svůj/vlastní - cizí, my - oni 64, 65,
86
synekdocha 93, 94, 95, 96, 198,
202, 254
synonyma 95
systém jazykový, struktura jazyko-
vá 17, 26, 27, 33, 75, 261
systém konceptuální / pojmový 27,
30, 32, 44, 67, 96-106, 109, 192,
250

systém sémiotický 249
systém znakový 65
tělo, tělesnost 12, 15, 19, 20, 24, 26,
35, 45, 49, 51, 60, 61, 64, 66, 71,
79, 80, 97, 99, 103, 105, 106,
107-108, 110-111, 114-115, 118, 119,
120, 121, 122, 124, 125, 130, 152,
160, 164, 192, 195, 201-202, 203,
206, 207, 217, 218, 240, 244, 247,
249-252, 254, 263, 266, 269, 271,
273-281, 284, 302
teorie mapování struktury 100
teorie konceptuální metafory
100-101, 294
teorie konsilience 19
teorie prototypů 44
teplota, teplo 156, 158, 163, 164, 181,
182, 194, 202, 214, 218, 224-226,
240
text umělecký, poezie 90, 220,
221, 225, 239-246, 247, 248, 255,
259, 261-264
tma, temný 44, 138-139, 196, 222,
241, 242
transdisciplinarita 13, 15, 18
univerzálie 45, 50, 192
univerzální - relativní (od - do)
37-46
věda kognitivní 13, 15, 18-21, 97,
99-106, 108
vertikální, viz rozměry
vibrace 164
vlastnost lidská 178-182, 193
vnímání smyslové / vjemy smyslo-
vé, viz smysly

význam 14, 18, 21, 22, 25, 27, 28,
30, 33, 38, 39, 42, 49, 67-92, 119,
120, 122, 130, 239, 248, 251, 254,
255, 257-259, 273, 275, 280, 281,
282-291
vztahy mezilidské / mezi lidmi
142, 161, 162, 165-167, 168, 170,
174, 181, 183, 184, 186, 187, 193,
194
xenofobie, rasismus 53, 65, 199
zázrak 242

zdraví 205, 208, 210, 215, 232, 249,
254, 282, 302
zkušenost tělesná, viz též tělo, tě-
lesnost 130, 217, 250, 264
znak 17, 29, 33
dimenze pragmatická 18, 30
dimenze sémantická 18, 30
dimenze syntaktická 18
zralost - nezralost 241, 253, 263
živočišnost, viz červená
živý, život 207, 210, 214, 215, 222,
244, 254, 302

Irena Vaňková

Iva Nebeská

Lucie Saicová Římalová

Jasňa Šlédrová

Co na srdci, to na jazyku

Kapitoly z kognitivní lingvistiky

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Ovocný trh 3, 116 36 Praha 1

Praha 2005

Prorektor-editor MUDr. Pavel Klener, DrSc.

Redakce Ivana Kučerová

Obálka a grafická úprava Zdeněk Ziegler

Technická redakce Kristýna Tenkrátová

Sazba a zlom DTP Nakladatelství Karolinum

Tisk tiskárna Nakladatelství Karolinum

Vydání první

ISBN 80-246-0919-3

DI-7796

<http://cupress.cuni.cz>
ISBN 80-246-0919-3

9 788024 609195